

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven

Simons, T.A.

Citation

Simons, T. A. (2013, November 21). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22290> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Simons, Tanja

Title: Ongekend 18e-eeuws Nederlands taalvariatie in persoonlijke brieven

Issue Date: 2013-11-21

Ongekend 18^e-eeuws Nederlands

Taalvariatie in persoonlijke brieven

Gepubliceerd door
LOT
Trans 10
3512 JK Utrecht
Nederland

phone: +31 30 253 6111

e-mail: lot@uu.nl
<http://www.lotschool.nl>

Illustratie op de omslag: fotobewerking van *Brieven als Buit-materiaal*
door Feline Zegers (www.felinezegers.com).

ISBN: 978-94-6093-125-3
NUR 616

Copyright © 2013: Tanja Simons. All rights reserved.

Ongekend 18^e-eeuws Nederlands

Taalvariatie in persoonlijke brieven

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 21 november 2013
klokke 13.45 uur

door

Teuntje Adriana Simons

geboren te Heerjansdam
in 1965

Promotiecommissie

Promotor	Prof.dr. M.J. van der Wal
Co-promotor	Dr. G.J. Rutten
Overige leden	Prof.dr. M.P.G.M. Mous Prof.dr. I.M. Tiekens-Boon van Ostade Prof.dr. W.M. Vandenbussche (Vrije Universiteit Brussel)

Het onderzoek voor dit proefschrift is uitgevoerd als onderdeel van het project *Letters as Loot. Towards a non-standard view on the history of Dutch*, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

*ik geef je niet voor een klein kaperschip
ik geef je niet voor een groot kaperschip
niet voor een van zilver
niet voor een van goud
ik geef je niet voor een kaperschip
met tweehonderd witte zeilen*

K. Schippers

Inhoudsopgave

Woord vooraf	13
1 Inleiding	15
1.1 Persoonlijke brieven als bron voor taalkundig onderzoek	15
1.2 Theoretisch kader en stand van onderzoek	17
1.2.1 Historische sociolinguïstiek	17
1.2.2 Language history ‘from below’	20
1.2.3 Language history from below voor het Nederlands	22
1.2.4 Brieven als teksttype: het geschreven egodocument	24
1.3 De opbouw van het proefschrift	26
2 Als u het maar lezen kan is het genoeg. Over het schrijven en lezen van achttiende-eeuwse brieven	29
2.1 Inleiding	29
2.2 Leren lezen en schrijven: het onderwijs rond 1780	30
2.3 Brievenboekjes	39
2.4 De normatieve traditie: achttiende-eeuwse taalbeschouwers	44
2.5 De schrijfp praktijk	48
2.5.1 Geletterd- en gecijferdheid	48
2.5.2 Autograaf of niet?	52
2.5.3 De (im)materialiteit van het brieven schrijven	55
2.5.4 Formulier taalgebruik: openings- en slotformules	61
2.6 Het versturen en ontvangen van brieven	70
2.6.1 Het postverkeer in de achttiende eeuw	70
2.6.2 Eveleens schrijven	73
2.6.3 De kant van de ontvanger: functies van een brief in het sociale verkeer	77
2.7 Besluit	79
3 De opbouw van het corpus en de gebruikte methode	81
3.1 Inleiding	81
3.2 De opbouw van het corpus	81
3.3 De autografenproblematiek	87
3.4 De onafhankelijke variabelen	93
3.4.1 Gender	93

3.4.2	Sociale klasse	96
3.4.3	Leeftijd	101
3.4.4	Regio	104
3.5	Tot besluit	106
4	<i>UED is nu twaalf jaer oud geworden. De aanspreekvormen in het corpus</i>	107
4.1	Inleiding	107
4.2	Welke aanspreekvormen treffen we aan?	108
4.3	De aanspreekvormen in het corpus	109
4.3.1	UE: een bijzonder populaire aanspreekvorm	109
4.3.2	Een epistolaire vorm op zijn retour: UL	111
4.3.3	De aanspreekvorm gij	112
4.3.4	U als aanspreekvorm	113
4.3.5	Jij: een vrijwel afwezige aanspreekvorm	115
4.3.6	De meervoudige vormen gylieden, ulieden en jijlui	116
4.4	De invloed van gender, klasse en leeftijd	117
4.4.1	Gender	118
4.4.2	Klasse	119
4.4.3	Leeftijd	121
4.4.4	Samenvatting sociale variatie	121
4.5	Nadere uitkomsten van het onderzoek	122
4.5.1	De populariteit van UE nader beschouwd	122
4.5.2	De context waarin UE gebruikt wordt	124
4.5.3	Uwé: een spreektaalige vorm in brieven	125
4.5.4	De laatsten der Mohikanen: gebruikers van UL	128
4.5.5	De opvallende afwezigheid van jij	130
4.6	Een vergelijking met het werk van Wolff en Deken	134
4.6.1	De aanspreekvormen in de Sara Burgerhart	134
4.6.2	Wolff en Dekens privécorrespondentie	136
4.6.3	Het Brieven als Buit-corpus in contrast met het werk van Wolff en Deken	136
4.7	Conclusie	138
5	<i>Variatie in negatie, reflexiviteit en reciprociteit</i>	141
5.1	Inleiding	141
5.2	<i>Zo ik myn broer hier niet en had, ik wist geen uytkomst.</i>	141
	Variatie in enkele en tweeledige negatie	141
5.2.1	Inleiding	141
5.2.2	Resultaten	143
5.2.3	Conclusie	145

5.3	<i>Zalig is die geen die hem beetert. Variatie in de uitdrukking van reflexiviteit</i>	145
5.3.1	Inleiding	145
5.3.2	Resultaten	147
5.4	<i>Mijn brieven kleeven als droog zant aan malkander. Variatie in wederkerigheid in het achttiende-eeuwse corpus</i>	148
5.4.1	Van malkander naar elkaar	148
5.4.2	De distributie in het achttiende-eeuwse corpus	151
5.4.3	Verklaringen voor de variatie in het corpus	156
5.4.4	Conclusie	159
6	<i>Ik vinde mej ten vollen verpligt om u antwoord te schreijfe op u brief. De sjwa-apocope in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud</i>	161
6.1	Inleiding	161
6.2	De variatie in het corpus	165
6.3	Regionale en sociale variatie	170
6.3.1	Regio	170
6.3.2	Gender, klasse en leeftijd	172
6.3.3	Conclusie regionale en sociale variatie	175
6.4	Stilistische variatie: formulair taalgebruik en ellipsis	176
6.4.1	Formulair taalgebruik	177
6.4.2	Ellipsis	181
6.5	De fonologische context	184
6.6	Standpunten van grammatici	188
6.7	Samenvatting en conclusie	193
7	<i>Ik was verblyd een brief van UE hand te ontvange. De apocope van de slot-n</i>	197
7.1	Inleiding	197
7.2	Het vooronderzoek	201
7.3	Het pilotonderzoek	206
7.3.1	Werkwijze, doel en resultaat	206
7.3.2	Sociale variatie	208
7.3.3	Monomorfematische woorden	210
7.3.4	De fonologische omgeving	211
7.3.5	Conclusie en vervolgonderzoek	213
7.4	Onderzoek naar <i>n</i>-apocope in het totale corpus	214
7.4.1	De resultaten per grammaticale categorie	214

7.4.2	De distributie naar gender, klasse en leeftijd _____	216
7.4.3	De distributie naar regio _____	218
7.4.4	De apocope van de slot-n in monomorfematische woorden _____	223
7.4.5	De fonologische omgeving voor de regio Zeeland _____	226
7.4.6	Samenvatting en conclusies voor het volledige corpus _____	228
8	<i>Hy waar niet in staat om een klyn briefje te beantwoorde.</i>	
	<i>Variatie bij het verklein-suffix _____</i>	231
8.1	Inleiding _____	231
8.2	De variatie in het corpus _____	233
8.2.1	Het aantal voorkomens en de varianten _____	233
8.2.2	Onderverdeling van de varianten _____	235
8.3	Spelling en uitspraak _____	238
8.4	De distributie over de variabelen _____	243
8.4.1	Gender, klasse en leeftijd in alle regio's, exclusief Amsterdam _____	244
8.4.2	Gender, klasse en leeftijd in de regio Amsterdam _____	246
8.4.3	De Amsterdamse -ie-voorkomens _____	248
8.5	De verkleinde eigennamen in het corpus _____	252
8.6	Conclusie _____	256
9	<i>Ik bevind mij onder 't schrijven deeses wat onpasselijk van koude koer[t]sen. Variatie in de uitdrukking van genitiefconstructies _____</i>	259
9.1	Inleiding _____	259
9.2	Gebruik van de genitief en alternatieve constructies in het corpus _____	261
9.2.1	De genitief _____	261
9.2.2	Het s-suffix _____	262
9.2.3	De zijn-constructie _____	264
9.2.4	De constructie met van _____	265
9.2.5	Het e(n)-suffix en het weggelaten suffix _____	267
9.2.6	De voorkomens in het corpus _____	268
9.3	De rol van de context _____	270
9.4	Sociale variatie _____	275
9.5	Lengte van de constituenten _____	283
9.6	Samenvatting en conclusie _____	286
10	<i>Besluit: de opbrengst van de buit _____</i>	289
10.1	Resultaten en conclusies voor de casestudies _____	289

10.2	Enkele algemene conclusies	294
10.3	Vooruitblik	296
	BIBLIOGRAFIE	299
	Bijlagen	335
	<i>Bijlage A: de bronnen in het HCA-archief</i>	335
	<i>Bijlage B: het transcriptieprotocol</i>	337
	<i>Bijlage C: voorbeeld van een diplomatische transcriptie</i>	339
	<i>Bijlage D: de conversie van word-bestanden naar text-bestanden</i>	343
	<i>Bijlage E: de Brieven als Buit-database</i>	345
	<i>Bijlage F: referentiecorpus</i>	349
	<i>Bijlage G: referentiecorpus Ewoud Sanders</i>	351
	Summary	359
	Curriculum Vitae	369

Woord vooraf

Als we de auteurs Betje Wolff en Aagje Deken moeten geloven, was het aan het eind van de achttiende eeuw mogelijk om het doctoraat zonder eigen inspanning te verkrijgen tegen betaling van een som geld. In hun briefroman *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* (deel 2, p. 236, 1793) wordt namelijk gesproken over ‘een dier snaaken die zijn tijd verlightmist heeft, en door behulp van eenige ducaaten en eene betaalde dissertatie, het doctoraat ontving’. Die typering is niet van toepassing op *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*. Tijdens het schrijven van deze dissertatie heb ik echter wel van veel mensen hulp ontvangen en dit is de plaats om hen te bedanken.

Mijn grootste dank gaat uit naar Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten voor hun deskundige begeleiding tijdens mijn promotietraject. Ieder hoofdstuk in dit proefschrift is door hen zorgvuldig doorgenomen en becommentarieerd. Mijn directe collega’s Chrisje Meima, Reinald Molenaar, Judith Nobels en Juliette Sandberg bedank ik voor de fijne jaren die we met elkaar hebben doorgebracht. Zonder Chrisje, Reinald en Juliette, assistenten op het project, zou mijn werk niet zo vlot zijn verlopen. Met Judith, promovendus van het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal, heb ik vrijwel elke dag aan het project gewerkt. Ik zal onze discussies, al dan niet werk-gerelateerd, node missen.

Het transcriberen van de achttiende-eeuwse brieven die in dit proefschrift centraal staan, werd verricht door een grote groep vrijwilligers: de deelnemers aan *Wikiscripta Neerlandica*. De vele handen van Marysia van Arnhem, Roland de Bonth, Nina Bouwmeester, Dick-Jan Braggaar, René Brandwijk, José de Bree, Joan van Esveld, Margie Fuit, Renaat Gaspar, Carli en Jan Gispen, Margreet Glaser, Viola Goddijn, Ronald Grootveld, Mariska Heijmen, Maria Jellema, Marcel Kelfkens, Fred Kluit, Babiche de Koning, Hetty Krol, Saskia Kuus, Bartel van ’t Lindenhout, Tina Macht, Chrisje Meima, Lotty van Minnen, Reinald Molenaar, Anna Christien Piebenga, Bram Plantinga, Ronnie Postma, Juliette Sandberg, Marc Sandberg, Sander Sauvé, Marlies Spekrijse, Marijke Thijsse, Cathelijne Timmermann, Gerrit van Uiter, Els van Venetië, Maija Vliet-Vlieland, Pascale van der Vorst, Jan de Vries, Dita van Wieren, Puck Wijnschenk Dom, Monica Wolters, Tjeerd Zaaijer en Lida en Aad Zimmermann maakten licht werk. Het daadwerkelijke onderzoek van de brieven werd bovendien geïnspireerd door de uitwisseling van ervaringen met collega’s binnen HiSoN (*Historical Sociolinguistics Network*).

Dank gaat uit naar de medewerkers van *The National Archives* in Kew (GB) die mij behulpzaam waren bij het ‘veldwerk’ aldaar en naar de *Koninklijke Bibliotheek* te Den Haag die verschillende foto’s van brieven ter beschikking heeft gesteld. Ik bedank ook Ewoud Sanders voor zijn hulp bij het doorzoeken van een groot corpus gedrukte werken ten behoeve van paragraaf 5.4.

Tot slot wil ik mijn alma mater bedanken. Meteen vanaf mijn eerste dag aan de Leidse Universiteit, toen nog als student, voelde ik mij thuis in het Leidse klimaat en dat gevoel is nooit meer verdwenen. Ongetwijfeld heeft de inspirerende leer- en werkomgeving binnen de Opleiding Nederlands en LUCL (*Leiden University Centre of Linguistics*) daaraan in belangrijke mate bijgedragen.

1 Inleiding

1.1 Persoonlijke brieven als bron voor taalkundig onderzoek

Ons beeld van het taalgebruik in de late achttiende eeuw is tot nu toe voornamelijk bepaald door onderzoek dat gebaseerd is op literaire en ambtelijke teksten van de (culturele) elite. Deze elite bestond voor het merendeel uit mannen uit de grote steden in Holland en Utrecht, en in mindere mate in Zeeland (Van der Wal 1995: 101-103, Van den Toorn et al. 1997: 361-377, Van der Sijs 2004: 207-208, 280-282). Uit de genoemde publicaties komt voor deze periode een beeld naar voren van een redelijk gestandaardiseerde schrijftaal. We kunnen ons echter afvragen of de meer ‘alledaagse’ taalgebruiker – de taalgebruiker die zich niet op een literair of ambtelijk niveau met teksten bezig hield en die bovendien niet tot de elite behoorde – ook deze gestandaardiseerde schrijftaal hanteerde. Van der Wal (2006) stelt dat de taalwerkelijkheid in deze periode (en in de zeventiende eeuw) veelkleuriger is geweest dan tot nu toe is aangenomen en dat er variatie naast de standaardtalige norm heeft bestaan. Waaruit deze variatie nu precies bestond, is echter nog grotendeels onbekend zodat er nogal wat ‘witte vlekken in de taalgeschiedenis’ (Van der Wal 2006) zijn. Dit proefschrift beoogt enkele van die vlekken in te kleuren om daarmee een completer beeld te geven van de alledaagse, gelaagde taalwerkelijkheid van de late achttiende eeuw.

Dat inkleuren was overigens in het verleden niet of onvoldoende mogelijk omdat er weinig achttiende-eeuws materiaal voorhanden was dat niet-literair of niet-ambtelijk van aard is. Sinds kort is deze situatie echter veranderd aangezien een schat aan Nederlandstalig materiaal, waaronder een grote hoeveelheid persoonlijke brieven, is herontdekt in Groot-Brittannië.¹ Deze privébrieven maken het mogelijk om op grote schaal het taalgebruik van zowel mannen als vrouwen van allerlei leeftijden en uit verschillende lagen van de samenleving vanuit een historisch-sociolinguïstische invalshoek te bestuderen. De brieven maken deel uit van een omvangrijke collectie scheepsdocumenten, die bewaard wordt in *The National Archives (TNA)* te Kew. De documenten zijn in oorlogstijd in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw door de Engelsen gekaapt en werden na de procesvoering over de kaping door het *High Court of Admiralty (HCA)* bewaard als

¹ De eerste die op het belang van dit materiaal wees, was de rechtshistoricus Braunius (1980).

bewijsstukken.² Dat deel van het materiaal dat betrekking heeft op gekaapte Nederlandse schepen staat hier te lande bekend als de *Sailing Letters*.³ Deze collectie bestaat uit onder andere zakelijke en persoonlijke brieven, scheepsjournalen en administraties van plantages. Van Gelder (2006), die een inventarisatie maakte van het materiaal, schat het aantal brieven op ongeveer 38.000 stuks, waarvan er circa 15.000 persoonlijk van aard zijn.

Tot nu toe hebben voornamelijk (cultuur-)historici aandacht aan de persoonlijke brieven besteed (o.a. Moree 2003, Van Vliet 2007, Van Gelder 2008 en zie ook de reeks *Sailing Letters Journaal* 2008-2011).⁴ Vanuit een taalkundige invalshoek is er voor de zeventiende eeuw al studie verricht op een beperkte hoeveelheid brieven door Van Megen (2001, 2002a, 2002b, 2002c) en Van Sterkenburg (2003, 2009a, 2009b, 2010). Het achttiende-eeuwse brievenmateriaal was echter, voor het *Brieven als Buit*-programma van start ging, nog vrijwel onontgonnen terrein. Dat er ook van dit materiaal op taalkundig gebied veel verwacht mag worden, wordt in eerste instantie duidelijk in Van der Wal (2006, 2007a, 2007b) en Simons (2009).

Het onderzoek voor dit proefschrift naar taalgebruik in achttiende-eeuwse brieven vindt plaats binnen het *Brieven als Buit*-programma, dat ontwikkeld is door Marijke van der Wal. Voor de achttiende eeuw is een dwarsdoorsnede gemaakt uit de *Sailing Letters*-collectie, namelijk de periode 1776-1784.⁵ Het taalgebruik wordt voor deze periode synchroon bestudeerd aan de hand van een groot aantal achttiende-eeuwse persoonlijke brieven uit de *Sailing Letters*-collectie, hierna te noemen het (achttiende-eeuwse) *Brieven als Buit*-corpus.⁶ De brieven zijn geschreven tijdens twee elkaar deels overlappende oorlogsperiodes: de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) en de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784).

² De kaapvaart was destijds een algemeen verschijnsel in heel Europa, waarbij het gebruikelijk was dat de regering aan kapiteins van koopvaardischepen een kaperbrief verstrekke, waarmee zij vijandelijke schepen in beslag konden nemen. Zie Korteweg (2006).

³ De term *Sailing Letters* is bedacht door Els van Eijck van Heslinga, die namens de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag betrokken was bij het ontsluiten van de collectie.

⁴ Neerlandica Judith Brouwer publiceert in de loop van dit jaar (2013) een proefschrift dat gewijd is aan brieven uit een specifiek jaar, namelijk het rampjaar 1672.

⁵ Het *Brieven als Buit*-programma is door NWO gefinancierd en bestaat, naast mijn achttiende-eeuwse onderzoek, uit onderzoek naar zeventiende-eeuws (1665-1674) taalgebruik, dat is uitgevoerd door Judith Nobels (2013). Beide perioden, met een onderling verschil van zo'n 100 jaar, worden met elkaar vergeleken in diachroon onderzoek dat verricht wordt door Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal (*Filling the gaps: rewriting the history of Dutch*).

⁶ Zie voor een overzicht van de gebruikte bronnen in het archief te Kew (GB) bijlage A.

Het unieke van dit materiaal is, zoals gezegd, dat de brieven geschreven zijn door mensen uit verschillende lagen van de samenleving. Zo'n grote diversiteit in de sociale achtergrond van briefschrijvers is voor deze periode tamelijk ongebruikelijk. Het schrijven van brieven was in de achttiende eeuw weliswaar een bijzonder populair tijdverdrijf, maar dan voornamelijk in de kringen van welgestelden. Minder bevoorrechte mensen konden zich deze hobby niet veroorloven vanwege de hoge kosten die ermee gemoeid waren. Zij correspondeerden dus niet voor hun plezier, maar uit noodzaak en die noodzaak ontstond wanneer er sprake was van een behoorlijke afstand in tijd en ruimte tussen briefschrijver en geadresseerde. De briefschrijvers die in dit proefschrift centraal staan, werden geconfronteerd met zo'n grote afstand. Voor een deel van hen, de achterblijvers in de Republiek, omdat hun familie of vrienden zich in verre oorden, zoals Suriname, Curaçao, India, Ceylon en Zuid-Afrika bevonden. Voor een ander deel omdat zijzelf waren afgereisd naar deze overzeese gebieden (bijvoorbeeld in dienst van de VOC of de WIC). De enige manier om contact met elkaar te onderhouden was via briefverkeer en dat gold voor alle lagen in de samenleving; het corpus bevat dan ook zowel brieven van (of: aan) hoge officieren in dienst van de VOC als brieven geschreven door (of: aan) scribenten uit de lagere rangen aan boord, zoals de kok en de timmerman.

Het onderzoek voor dit proefschrift naar sociale taalvariatie in persoonlijke brieven concentreert zich op enkele fonologische, morfologische en morfo-syntactische verschijnselen, die aan bod zullen komen in de hoofdstukken 4 tot en met 9. Daarmee kan het gezien worden als een eerste verkenning van dit, in linguïstisch opzicht, relatief onbekende materiaal. Om het kader te schetsen waarbinnen deze brieven onderzocht worden, bespreek ik in § 1.2 de theorieën die relevant zijn voor dit proefschrift en voor deze theorieën geef ik tevens de huidige stand van onderzoek aan. Uiteraard is het daarbij niet doenlijk of wenselijk om een compleet overzicht te geven van het onderzoeksveld, zodat alleen relevante publicaties en onderzoeken die mij het meest geïnspireerd hebben, voor het voetlicht zullen worden gebracht. Tot besluit van dit hoofdstuk volgt in § 1.3 een overzicht van de inhoud van het proefschrift.

1.2 Theoretisch kader en stand van onderzoek

1.2.1 *Historische sociolinguïstiek*

Dit proefschrift is (historisch-)sociolinguïstisch georiënteerd; dat wil zeggen dat ik ervan uitga dat taalgebruik kan variëren afhankelijk van externe, sociale factoren. Dit type onderzoek naar de relatie tussen taalvariatie en onafhankelijke sociale variabelen, zoals gender, sociale klasse,

opleidingsniveau en leeftijd is geïnspireerd op het bekende werk van de pionier en bekendste vertegenwoordiger van deze stroming William Labov (1966, 1972); in historisch materiaal werd een dergelijke methode voor het eerst toegepast in het werk van Romaine (1982).

Het brede vakgebied van de sociolinguïstiek kent een lange traditie (zie voor een overzicht voor het Nederlandse taalgebied: Hagen & Van Hout 1998; in § 1.2.3 ga ik dieper in op de stand van onderzoek voor het Nederlandse taalgebied) met, naast de al genoemde taalvariatie, diverse onderzoeksthema's, zoals standaardisatie, taalattitudes en taalcontact. Al deze thema's worden ook onderzocht voor het verleden binnen de historische sociolinguïstiek. Een opvallend verschil met de moderne sociolinguïstiek is daarbij dat het onderzoek uitsluitend verricht kan worden op basis van historische, geschreven bronnen omdat het vóór de twintigste eeuw niet mogelijk was om gesproken taal op te slaan. In ons geval zijn de historische, geschreven bronnen, zoals gezegd, persoonlijke brieven. Deze zijn verzameld in een omvangrijk, doorzoekbaar corpus, waarmee we tevens aansluiten bij de historische corpuslinguïstiek (zie bijvoorbeeld Fitzmaurice 2002 en Geisler 2002).

De historische sociolinguïstiek kent inmiddels een stevige traditie. Daarvan getuigt onder meer het recent verschenen handboek voor de discipline *The Handbook of Historical Sociolinguistics* van Hernández Campoy & Conde Silvestre (2012). Met name in Duitsland heeft het paradigma tot een aanzienlijke hoeveelheid gedegen onderzoek geleid (zie voor een overzicht van publicaties over het Duits: Vandenbussche 2002). Belangrijke studies uit het laatste decennium zijn van de hand van Elspaß (2005, 2007a), Langer (2009) en Davies & Langer (2006). Ook voor het Engelse taalgebied is veel historisch-sociolinguïstisch onderzoek verricht, zie bijvoorbeeld Romaine (1982) en Milroy (1992). De VARIENG-groep (*Research Unit for Variation, Contacts and Change in English*) in Helsinki is verantwoordelijk voor het *Corpus of Early English Correspondence* (CEEC), dat in eerste instantie is opgezet door Terttu Nevalainen en Helena Raumolin-Brunberg en later is uitgebreid door diverse onderzoekers. In totaal zijn inmiddels zo'n 12.000 brieven verzameld uit de periode 1402-1800.⁷ Na de eerste studie gebaseerd op dit brieven corpus van de hand van Nevalainen & Raumolin-Brunberg (1996) zijn nog veel vervolgstudies verschenen, o.a. Nurmi (1999), Palander-Collin (1999), Nevala (2004), Laitinen (2007) en Sairio (2009). VARIENG verzorgt eveneens de uitgave van het e-journal

⁷ Zie de website <<http://www.helsinki.fi/varieng/index.html>> [11/4/2013]. Op het CEEC zijn twee aanvullingen gemaakt: het *Corpus of Early English Correspondence Extension* (CEECE) en het *Corpus of Early English Correspondence Supplement* (CEEC SU). De genoemde cijfers gelden voor de drie corpora samen (Palander-Collin, Nevala & Nurmi 2009: 14).

Studies in Variation, Contacts and Change in English.⁸ Ook kunnen voor het Engelse taalgebied de Leidse onderzoeksprogramma's van Tiekens-Boon van Ostade genoemd worden: het inmiddels afgeronde project *The Codifiers and the English language*, waarvoor onderzoek verricht werd naar de normen van achttiende-eeuwse grammatici en waarbij ook het taalgebruik in hun (privé)brieven werd betrokken (Tiekens-Boon van Ostade o.a. 2003, 2008, 2011, Straaijer 2011, Fens-de Zeeuw 2011 en Navest 2011), en het project *Bridging the Unbridgeable: linguists, prescriptivists and the general public*, een project over Engelse taalhandboeken.

De historische sociolinguïstiek heeft zich ook voor andere taalgebieden verder ontwikkeld. Ik volsta op deze plaats met het kort vermelden van enkele, mij inspirerende, onderzoeken. Dat is bijvoorbeeld Ayres-Bennett (2004), die op basis van voornamelijk meta-linguïstisch materiaal (waaronder grammatica's, taalobservaties en woordenboeken) en literaire teksten niet-standaard en gesproken zeventiende-eeuws Frans probeert te achterhalen. Verder kan Lodge (1994, 2004) genoemd worden, die soortgelijk onderzoek verricht op basis van onder andere dagboeken en briefmateriaal, maar dan meer specifiek voor de gesproken taal in Parijs. Voor het achttiende- en negentiende-eeuwse Canadees-Frans is er onderzoek gedaan door Martineau (2007, 2009) die met behulp van brieven en dagboeken het taalgebruik van verschillende sociale klassen reconstrueert. Voor het Spaans en het Portugees vermeld ik het project *P.S. (Post Scriptum)* van Rita Marquilhaes (2012) dat als voornaamste doel heeft het verzamelen en publiceren van Spaans- en Portugeestalige privé-brieven, geschreven tussen de zestiende en begin negentiende eeuw.⁹

De toegenomen internationale belangstelling voor historische sociolinguïstiek culmineerde in 2005 in de oprichting van het *Historical Sociolinguistics Network (HiSoN)* door vier onderzoekers (Stephan Elspaß, Nils Langer, Joachim Scharloth en Wim Vandenbussche). *HiSoN* stelt zich ten doel onderzoekers samen te brengen, onder andere op congressen en *summer schools*, en hen te stimuleren tot samenwerking, zowel binnen als buiten het eigen vakgebied, waarbij samenwerking met historici in eerste instantie het meest voor de hand ligt (Willemyns & Vandenbussche 2006: 161 en zie ook Langer, Davies & Vandenbussche 2012). Inmiddels (maart 2013) hebben er vijf conferenties plaatsgevonden en zijn er zes *summer schools* georganiseerd.

⁸ Het e-tijdschrift is te raadplegen via

<<http://www.helsinki.fi/varieng/journal/volumes/index.html>> [11/4/2013].

⁹ Zie de website <<http://www.clul.ul.pt/en/research-teams/462-post-scriptum-home>> [11/4/2013]. Het project is een voortzetting van eerdere projecten van Marquilhaes: *CARDS, Cartas Desconhecidas* (Portugese privé-brieven geschreven tussen 1500 en 1900) en *FLY, Forgotten Letters Years 1900-1974*.

1.2.2 *Language history 'from below'*

Dit proefschrift wil de taalgeschiedenis van het Nederlands voor de achttiende eeuw aanvullen met behulp van nieuwe bronnen, namelijk persoonlijke brieven. Deze bronnen zijn zo bijzonder omdat zij afkomstig zijn van onderbelichte groepen in de samenleving, zoals vrouwen en taalgebruikers uit de midden- en lagere klassen. Daarmee sluiten wij aan bij een actueel kernbegrip binnen de huidige historische sociolinguïstiek (en binnen *HiSoN*), namelijk *language history 'from below'*. Dit onderzoeksthema had al eerder de aandacht van diverse onderzoekers (zie bijvoorbeeld Vandenbussche 1996, 1999, Watts & Trudgill 2002), maar werd nadrukkelijk opnieuw onder de aandacht gebracht door Stephan Elspaß in zijn *Sprachgeschichte von unten* (2005).¹⁰ Elspaß' benaming voor de nieuwe benadering is geïnspireerd op een stroming binnen de geschiedwetenschappen, *history from below* (ook wel *people's history* genoemd), waarbij, voornamelijk met behulp van egodocumenten (zoals brieven en dagboeken, zie uitgebreider onder § 1.2.4), de geschiedenis van 'gewone' mensen wordt beschreven. Op eenzelfde manier onderzoekt *language history from below* taalgebruik dat nog nauwelijks beschreven is in de taalgeschiedenis omdat het gebruikt werd door mensen met een gering prestige van wie bovendien weinig materiaal bewaard is gebleven. Bij de linguïstische benadering bestaat het onderzoeksmateriaal eveneens uit egodocumenten, want, zo benadrukt Elspaß (2007b: 5): alleen daarin treffen we – voor alle klassen – taalgebruik aan dat dicht bij gesproken taal ligt (zie ook Austin 1973). Elspaß' oproep is dan ook tweeledig: er moet meer aandacht komen voor het taalgebruik van de lagere klassen, maar ook de studie naar het taalgebruik van de hogere klassen zou voortaan gebaseerd moeten zijn op teksten waarin we alledaags taalgebruik aantreffen in plaats van op literaire teksten. Laatstgenoemde teksten zijn immers meestal geschreven in een register dat ver afstaat van de dagelijkse omgangstaal.

Daarmee wordt de term *from below* binnen deze benadering anders gebruikt dan in de studies van Labov (1994, 2001), die de begrippen *language change from above* en *language change from below* introduceerde. Wanneer Labov over deze taalveranderingen spreekt, refereert hij met *from above* en *from below* vooral aan het bewustzijn van de taalgebruiker: wanneer er sprake is van een *change from above* nemen de minder prestigieuze sociale klassen (niet noodzakelijkerwijs de sociaal-economisch lagere klassen) bewust het taalgebruik van de dominante sociale klasse over. Een *change from below* speelt zich af in het onderbewustzijn van de taalgebruiker en kan zijn oorsprong vinden in elke sociale klasse. Binnen de *language history from*

¹⁰ Het thema speelde bovendien ook al een rol in het Duitse taalonderzoek in de jaren '70 van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld bij Besch (1979), die aangehaald wordt in Elspaß (2005: 12-13). En zie ook voor het Engels het werk van Austin (1973).

below-benadering fungeren de begrippen *from below* en *from above* in eerste instantie om aan te duiden uit welk gezichtspunt de taalgeschiedenis bestudeerd wordt: ofwel van onderaf, vanuit de midden- en lagere klassen, ofwel van bovenaf, vanuit de elite. In tweede instantie worden deze begrippen soms (zie Nobels 2013) gebruikt om de richting aan te duiden waarin een taalverandering verloopt: *from below* duidt erop dat een verandering opkomt vanuit een lagere sociale klasse en zich van daaruit naar een hogere klasse verspreidt, terwijl een *change from above* in omgekeerde richting verloopt.

Elspaß' *Sprachgeschichte von unten* (2005) is een studie naar het alledaagse taalgebruik van Duitse emigranten in de negentiende eeuw, gebaseerd op 648 privébrieven geschreven door 273 verschillende emigranten. Elspaß concludeert dat er in deze brieven veel variatie aangetroffen kan worden, met name bij minder geschoolde en – daarmee samenhangend – minder schrijfvriendelijke emigranten (2005: 461-470). Het Duits was dus in de negentiende eeuw minder gestandaardiseerd dan algemeen verondersteld wordt. Sinds Elspaß' oproep om de aandacht binnen de taalwetenschap te verleggen, zijn er diverse publicaties verschenen waarin de taalgeschiedenis op een alternatieve manier, 'from below', wordt onderzocht (bijvoorbeeld Elspaß, Langer, Scharloth & Vandenbussche 2007, Vandenbussche & Elspaß 2007). Binnen deze benadering past ook het werk van Fairman (2000) die onderzoek doet naar het Engels van de lagere klassen in zogenaamde 'pauper letters'. Deze vroeg-negentiende-eeuwse brieven van arme (of verarmde) mensen zijn verzoeken om bijstand, gericht aan kerkelijke besturen. Fairman stelde inmiddels een omvangrijk corpus samen en publiceert regelmatig over het taalgebruik van deze onervaren schrijvers (2002, 2003, 2007a, 2007b, 2008). Ook de historicus Sokoll (2001, 2005) stelde een corpus van ca. 750 'pauper letters' samen, maar in dit geval gaat het uitsluitend om brieven uit Essex uit een ruimere periode, namelijk 1731-1837. Auer (2008, Auer & Fairman 2013) verricht eveneens onderzoek naar het Engels van de lagere klassen in voornamelijk achttiende-eeuws brievenmateriaal. Voor het Scandinavische taalgebied kan Sandersen (2007) genoemd worden. Zij onderzoekt de schrijfvriendigheid van Deense soldaten uit verschillende sociale klassen, maar met een zelfde opleiding en allen afkomstig van het platteland, in brieven uit het midden van de negentiende eeuw. Laitinen & Nordlund (2012) ten slotte, doen onderzoek naar de geletterdheid en schrijfvriendigheid van *common people* in de negentiende eeuw in Finland.¹¹

Ook de geschiedenis van het Nederlands kan inmiddels, met het op grotere schaal beschikbaar komen van het juiste materiaal, vanuit dit nieuwe

¹¹ Het project The Common People, Writing, and the Process of Literary Attainment in Nineteenth-Century Finland liep van 2008 tot 2011 en heeft voor de periode 2011-2014 een vervolg gekregen in het project Reading and writing from below. Toward a new social history of literacy in the Nordic sphere during the long nineteenth century.

perspectief bestudeerd worden. In de volgende paragraaf ga ik hier uitgebreider op in.

1.2.3 *Language history from below voor het Nederlands*

In het Nederlandse taalgebied is de belangstelling voor de historische sociolinguïstiek later op gang gekomen dan bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland het geval was (Hagen & Van Hout 1998: 55) en het zwaartepunt van het onderzoek lag lange tijd bij standaardisatie (o.a. Van der Wal 1995, Willemyns 2003, Van der Sijs 2004, Van der Wal & Francken 2010) en taalnormering (zie bijvoorbeeld de vele publicaties van Dibbets (o.a. 1995), Noordegraaf (o.a. 1985, 2000) en Rutten (o.a. 2006, 2009)).¹² Dat betekent dat de aandacht met deze thema's vooral is uitgegaan naar literaire en ambtelijke teksten en grammatica's, die over het algemeen vooral formeel taalgebruik bevatten. Dit proefschrift beoogt juist de informele, alledaagse omgangstaal voor de achttiende eeuw in kaart te brengen, maar kan daarbij wel gebruik maken van studies naar standaardisatie en taalnormering. Daarin wordt immers inzichtelijk gemaakt welke schrijftaaltradities bestonden en welke voorschriften in omloop waren, zodat wij vast kunnen stellen of, en in welke mate onze briefschrijvers aansluiten bij een bepaalde traditie en welke normen – anders dan de standaardnorm – zichzelf hanteren.

Zoals hiervoor al vermeld, heeft inmiddels binnen het onderzoeksveld een nieuwe benadering post gevat en staat, ook in het Nederlandse taalgebied, *language history from below* volop in de belangstelling. Deze benadering wordt gehanteerd door Willemyns en Vandenbussche bij hun onderzoek naar de diversiteit van het negentiende-eeuwse Nederlands in Vlaanderen (Willemyns 1991, 1992, 1995; Vandenbussche 1996, 1999, 2007) en door onderzoekers die in hun voetsporen treden (De Groof 2004, Vanhecke 2007, Vosters 2011). We vinden de relatief nieuwe benadering eveneens in het werk van de Amerikaanse groep onderzoekers rond Howell: zij publiceren vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw studies waarin de invloed van Zuid-Nederlandse en Duitse immigranten op het taalgebruik in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Holland centraal staat. Daarbij maken zij gebruik van persoonlijke brieven en journalen (o.a. Boyce & Howell 1996, Boyce-Hendriks 1998, Boyce-Hendriks & Howell 2000, Goss 2002, Howell 2006, Goss & Howell 2006). In Nederland is het onderzoek tot nu toe vooral op een beperkte hoeveelheid materiaal verricht, bijvoorbeeld door Stroop (1997) die

¹² Ook internationaal staan deze thema's overigens nog steeds in de belangstelling. Zie daarvoor bijvoorbeeld de al genoemde projecten van Tiekens-Boon van Ostade, Deumert & Vandenbussche (2003) over het standaardisatieproces in Germaanse talen en Hüning, Vogl & Moliner (2012) over de opkomst van (Europese) standaardtalen en de impact ervan op meertaligheid.

een indruk geeft van het taalgebruik in het journaal (1736) van de uit Zeeland afkomstige gezusters Lammens. Verder kan hier Van Sterkenburg (2003) vermeld worden, die het informele taalgebruik in de brieven van Elant du Bois (een Schiedamse zee-officier die leefde van 1642 tot 1676) onderzocht. Van Sterkenburg belichtte verder ook enkele brieven uit het *Sailing Letters*-materiaal (2009a, 2009b en 2010) en onderschrijft (2003: 85) de oproep van Koelmans (2001: 1) om veel en uitvoerig onderzoek te doen naar het taalgebruik van individuele auteurs om zodoende meer zicht te krijgen op de taal van de zeventiende eeuw. Enkele jaren voor deze oproep was Van Megen al actief op dit gebied. Zij kan als een taalkundige pionier van de *Sailing Letters* beschouwd worden: Van Megen verzamelde en transcribeerde in de jaren negentig van de vorige eeuw een corpus van zo'n 50 zeventiende-eeuwse privébrieven en publiceerde diverse artikelen over haar bevindingen (2001, 2002a, 2002b, 2002c). Omvangrijker is het achttiende-eeuwse corpus van Gaspar (2003). Hij transcribeerde circa 400 Nederlandstalige brieven uit de periode 1776-1806 en onderzocht deze op het voorkomen van opmerkelijke verschijningsvormen van de reductievocaal (Gaspar 2007, zie ook Nobels, Simons & Van der Wal 2011).¹³ Tot slot vermeld ik hier het onderzoek van Rutten (2008b, 2010) die de talige variatie in vier laat-achttiende-eeuwse journalen, geschreven door vertegenwoordigers van de midden- en hogere klasse, bestudeerde.

Een van de meest grootschalige acties, tot nu toe, om veel materiaal van veel verschillende taalgebruikers te onderzoeken, is het *Brieven als Buit*-project, waaruit onder andere dit proefschrift is voortgekomen. De kiem voor het project is gelegd in de oratie van Van der Wal (2006), waarin zij haar voornemen aangaf om, in samenwerking met anderen, het persoonlijke brievenmateriaal in de *Sailing Letters*-collectie beschikbaar te maken voor taalkundig en interdisciplinair onderzoek (2006: 19).¹⁴ Inmiddels zijn er binnen het project al diverse publicaties verschenen (o.a. Van der Wal 2007a, 2007b, Simons 2009, Van der Wal & Simons 2010, Nobels, Simons & Van der Wal 2011, Nobels & Van der Wal 2012, Rutten & Van der Wal 2011, 2012, Van der Wal, Rutten & Simons 2012, Nobels 2013). Waarom juist het epistolaire teksttype bij uitstek geschikt is om de taalgeschiedenis 'from below' te bestuderen, licht ik uitgebreider toe in de volgende paragraaf.

¹³ Het gaat hier om de Doesburgse brievencollectie: een collectie van zo'n 600 nooit bezorgde brieven (inclusief anderstalige), die zijn aangetroffen in het postkantoor van Doesburg.

¹⁴ Van der Wal (2002) stelde al eerder brievenmateriaal beschikbaar voor onderzoek, namelijk de collectie Van Spulde: brieven geschreven aan Cecilia van Spulde in de eerste helft van de zestiende eeuw.

1.2.4 *Brieven als teksttype: het geschreven egodocument*

Persoonlijke brieven, hier onderwerp van studie, kunnen we, zoals al eerder vermeld, scharen onder de noemer ‘egodocumenten’. Deze term is in 1958 gemunt door de historicus Jacques Presser (1899-1970), die dergelijke documenten omschrijft als “historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer een “hij” als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig’ (zoals aangehaald in Baggerman & Dekker 2004: 8). In Pressers tijd, rond 1958, werden egodocumenten voornamelijk argwanend bekeken vanwege de subjectieve blik die ze zouden geven op de werkelijkheid.¹⁵ In de loop van de twintigste eeuw is de belangstelling in het historische onderzoeksveld echter toegenomen en worden egodocumenten meer en meer gebruikt voor onderzoek naar het verleden (zie hierover bijvoorbeeld het themanummer over egodocumenten van *TSEG* 2004; enkele voorbeelden zijn: Blaak 2004, Couchman & Crabb 2005, Stokvis 2007, Baggerman & Dekker 2011).¹⁶ Dat is niet verwonderlijk, want zulk onderzoek kan veel bijdragen aan bijvoorbeeld de kennis van de sociale geschiedenis van minder prestigieuze groepen in de samenleving, zoals vrouwen en mensen uit de midden- en lagere klassen, die in de ‘grote’ geschiedenis onderbelicht zijn gebleven. Ook voor de historische linguïstiek en de historische dialectologie zijn deze bronnen interessant onderzoeksmateriaal, omdat zij de mogelijkheid bieden om onbekende kanten van de taalgeschiedenis te exploreren. Het hiervoor genoemde bezwaar van subjectiviteit speelt overigens een grotere rol wanneer men de geschiedenis meer wil bekijken vanuit een macrohistorische dan vanuit een microhistorische invalshoek, maar kan vermeden worden door gebruik te maken van een grote hoeveelheid documenten aan de hand waarvan een totaalbeeld is af te leiden. Dat is ook de manier waarop persoonlijke brieven in dit proefschrift gebruikt worden: uit een zo groot mogelijk brieven corpus, geschreven door zoveel mogelijk verschillende scribenten wordt een completer beeld van de achttiende-eeuwse taalwerkelijkheid gedestilleerd.

Dat egodocumenten, zoals brieven, het meest geschikt zijn voor ons type onderzoek, is niet altijd evident geweest. Dergelijk materiaal was sowieso niet op grote schaal in een bruikbare vorm beschikbaar. Onderzoekers (De Vooy 1951, Daan 1995, Van Leuvensteijn 2000a) namen daarom hun toevlucht tot literaire bronnen, zoals toneelstukken (waaronder kluchten) en

¹⁵ Zo noemde de historicus Jan Romein (1893-1962) ‘de autobiografie de gevaarlijkste van alle bronnen’ (zoals aangehaald in Baggerman & Dekker (2004: 8).

¹⁶ De website <<http://www.egodocument.net>> [11/4/2013], onder verantwoordelijkheid van Rudolf Dekker en Arianne Baggerman, is een inventarisatie van Nederlandse egodocumenten, geschreven tussen 1500 en 1914; overigens zijn hierin geen brieven opgenomen.

gefingeerde brievenboeken en poogden met dat materiaal dialecten en sociolecten uit het verleden te reconstrueren. Voor de achttiende eeuw is bijvoorbeeld gebruik gemaakt van het werk van Justus van Effen en Betje Wolff en Aagje Deken. Deze auteurs voeren in hun gefingeerde brieven diverse personages ten tonele die gezien kunnen worden als representanten van verschillende sociale lagen in de achttiende-eeuwse maatschappij. De talige werkelijkheid is echter vaak gecompliceerder dan het – mogelijk stereotype – beeld dat naar voren komt uit literair werk. Rutten (2008a) benadrukt dan ook dat uiterst voorzichtig moet worden omgegaan met literair werk bij onderzoek naar historisch taalgebruik; het kan slechts worden ingezet worden om hypothesen te formuleren (2008a: 13).

Inmiddels is er, zoals gezegd, meer materiaal beschikbaar, zoals de omvangrijke collectie *Sailing Letters*, waarop mijn brieven corpus is gebaseerd. Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bestaat uiteraard uit *geschreven* materiaal en wijkt in die zin niet af van eerder onderzoek waarin geschreven teksttypen werden gebruikt; gesproken materiaal is eenvoudigweg geen optie voor onderzoek naar ons taalverleden in de achttiende eeuw. Het gemis aan gesproken taal hoeft echter geen belemmering te zijn: het ene teksttype is immers het andere niet. Sommige geschreven teksttypen, zoals de weergave van een interview of een dagboekpassage, liggen zelfs dicht bij wat Koch & Oesterreicher de *Sprache der Nähe* (1985: 23) noemen, dan bepaalde gesproken teksttypen, zoals een preek of een voordracht, waarvan verondersteld mag worden dat ze weinig spontaan en niet bepaald vertrouwelijk van aard zijn. Koch & Oesterreicher ontwikkelden een model, waarin diverse teksttypen ingedeeld worden op een schaal die loopt van de *Sprache der Nähe* aan de ene kant naar de *Sprache der Distanz* aan de andere kant (1985: 23, zie ook Elspaß 2005: 24-27). De uiterste pool aan de *Sprache der Nähe*-zijde is in dit model het vertrouwelijke mondelinge gesprek met een bekende. Deze ‘taal van de nabijheid’ moet volgens het model aan een aantal criteria voldoen. Zo moet er bijvoorbeeld sprake zijn van een dialoog, van vertrouwelijkheid met de gesprekspartner en *face to face*-interactie. Dit taalgebruik kent verder een vrije onderwerpskeuze waarop de partner kan reageren, het is spontaan, wordt gebruikt in de privésfeer en er is sprake van affectie tussen de gesprekspartners. Het tegenovergestelde taalgebruik, de *Sprache der Distanz*, de ‘taal van de distantie’, bestaat in zijn uiterste variant uit een geschreven decreet/verordening en wordt gekenmerkt door een vaste rolverdeling tussen partners die elkaar niet goed kennen en niet in elkaars nabijheid zijn; het heeft het karakter van een monoloog die in de openbaarheid wordt gevoerd en kent vaste thema’s waarop niet gereageerd kan worden. Op deze schaal delen Koch & Oesterreicher (1985) persoonlijke brieven ongeveer halverwege in: dit teksttype heeft namelijk kenmerken van zowel de *Sprache der Nähe* als van de *Sprache der Distanz*. Deze tussenpositie van brieven is

goed verdedigbaar: persoonlijke brieven behoren tot de alledaagse omgangstaal in die zin dat we ze kunnen beschouwen als een gesprek op afstand met een bekende, waarna deze de mogelijkheid heeft om te reageren. We treffen in privébrieven echter ook kenmerken aan van meer formeel, afstandelijk taalgebruik, zoals bijvoorbeeld de vaste formuleringen voor aanhef, datering en begin- en slotformules. Deze formuleringen hebben een min of meer vast karakter en zijn weinig spontaan. Persoonlijke brieven hebben dus een tweeledig karakter, maar met name de niet-formulaire passages zijn bijzonder geschikt materiaal voor onderzoek naar alledaags taalgebruik uit het verleden.

Tot besluit wil ik nog opmerken dat de taal in de door mij gebruikte brieven weliswaar relatief dicht bij alledaags taalgebruik ligt, maar dat wil niet zeggen dat de brieven geschreven zijn in een regionale variant of in een dialect of een sociolect. Wel treffen we zo nu en dan sporen van regionaal gekleurd taalgebruik of invloed van gesproken taal aan. De schrijftechniek werd over het algemeen in het onderwijs aangeleerd, waar gebruik werd gemaakt van contemporaine (spel)methodes die aansloten bij gedrukte, standaardtalige werken. De brieven zijn dan ook geschreven in een aangeleerde schrijftaal. Het taalgebruik in deze brieven kan worden omschreven als een geïntendeerde standaard (Mihm 1998 en zie ook Fairman 2007b: 190 en Rutten 2008b: 35); briefschrijvers bedoelden niet in hun dialect te schrijven.

1.3 De opbouw van het proefschrift

Dit proefschrift bevat zes verschillende casestudies waarin acht voornamelijk fonologische, morfologische en morfo-syntactische verschijnselen behandeld zullen worden. De voor deze taalkundige verschijnselen aangetroffen variatie wordt vervolgens verklaard op grond van taalexterne factoren; daarnaast komen ook taalinterne factoren aan bod. Aan de casestudies gaan twee algemene hoofdstukken vooraf.

In hoofdstuk 2 ga ik eerst in op de epistolaire cultuur in de achttiende eeuw. Daarbij besteed ik aandacht aan factoren die onontbeerlijk of ondersteunend zijn voor het kunnen schrijven van brieven, zoals (schrijf)onderwijs en normatieve literatuur. Ook komt de alledaagse schrijfp praktijk en het versturen en ontvangen van brieven aan bod. De diverse onderwerpen worden aangevuld met toepasselijke citaten uit het *Brieven als Buit*-materiaal zodat dit hoofdstuk de nodige achtergrondinformatie bevat waartegen de brieven uit het corpus begrepen kunnen worden. De opbouw en de samenstelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus wordt besproken in hoofdstuk 3. Ik ga onder andere in op de selectie en verwerking van het materiaal. Daarnaast bespreek ik de onafhankelijke variabelen die

centraal staan in het onderzoek en de voor deze variabelen gehanteerde classificatie.

In hoofdstuk 4 komt de eerste casestudie, het gebruik van aanspreekvormen, aan de orde. Aan de hand van een overzicht van alle in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus aanwezige aanspreekvormen wordt voor het eerst inzichtelijk gemaakt hoe aanspreekvormen onder taalgebruikers uit alle lagen van de samenleving functioneerden in de epistolaire cultuur van de late achttiende eeuw.

In hoofdstuk 5 staan drie verschijnselen centraal die in de literatuur tot discussie hebben geleid: het gaat om het gebruik van de tweeledige negatie en de aan elkaar verwante onderwerpen reflexiviteit en reciprociteit. De tweeledige negatie wordt verondersteld vrijwel niet meer voor te komen in geschreven taal van de late achttiende eeuw. Gaat die veronderstelling ook op voor onze brieven? De behandeling van het tweede onderwerp, wederkerendheid, wil meer licht werpen op de actuele kwestie of we de verspreiding van *zich* moeten zien als een taalverandering vanuit de elite of juist eerder vanuit taalgebruikers uit de lagere en de middenklassen. Mogelijk levert het gebruik van *zich* in ons brievenmateriaal nieuwe inzichten op in de sociale verspreiding van de vorm. Het laatste onderwerp van hoofdstuk 5 is wederkerigheid: hoe is de verhouding in ons corpus tussen de veronderstelde standaardvormen *elkander* en *elkaar* en de oudere varianten *malkaar* en *malkander* en welke taalgebruikers hebben een voorkeur voor de nieuwere variant dan wel de oudere variant?

Hoofdstuk 6 bespreekt de stand van zaken rond de apocope van de *sjwa* in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud. Kunnen we de oudere variant met *sjwa* relateren aan sociale kenmerken van scribenten of aan de regio waarin zij leven? Zien we verschillen in gebruik van de varianten afhankelijk van de context waarin het werkwoord wordt gebruikt, is er, met andere woorden, stilistische variatie? En in hoeverre spelen fonologische processen een rol bij de apocope van de *sjwa*? Al deze vragen zullen beantwoord worden in hoofdstuk 6.

In hoofdstuk 7 wordt een verwant verschijnsel behandeld, namelijk de apocopering van de slot-*n*. Dit verschijnsel kennen we uit hedendaags gesproken Nederlands, terwijl de slot-*n* in de orthografie wordt weergegeven, of die nu wel of niet gerealiseerd wordt in de uitspraak. Ons brievenmateriaal ligt dicht bij gesproken taal, dus mogelijk treffen we daarin apocopering van de slot-*n* aan. De vraag is dan, bij welke taalgebruikers? Zien we overeenkomsten met hedendaagse waarnemingen voor bepaalde regio's waar deletie van de slot-*n* afhangt van bepaalde grammaticale of fonologische condities? En als dat het geval is, golden deze condities destijds even sterk of sterker?

Het achttiende-eeuwse gebruik van het diminutiefsuffix komt aan bod in hoofdstuk 8. In gedrukte werken treffen we veelal het *-je*-suffix aan, terwijl het *-ie*-suffix daarin uitsluitend optreedt in weergaven van gesproken taal. Treffen we het meer spreektaalige *-ie*-suffix aan in deze persoonlijke brieven en zo ja, wie gebruiken dit suffix?

Naamvalsonderscheidingen zijn aan het eind van de Middeleeuwen grotendeels uit de dagelijkse omgangstaal verdwenen, maar hebben – onder invloed van het standaardisatieproces – nog lang stand gehouden in geschreven taal. In hoeverre treffen we nog naamvallen aan in het *Brieven als Buit*-corpus? Als laatste casestudie van dit proefschrift wordt deze vraag beantwoord in hoofdstuk 9 voor één specifieke naamval, namelijk de genitief. De frequentie van deze naamval bij taalgebruikers uit de verschillende sociale lagen wordt vergeleken met andere manieren waarop zij een genitiefconstructie kunnen uitdrukken, zoals bijvoorbeeld een voorzetselconstructie met *van*.

Het slothoofdstuk, hoofdstuk 10, bevat een samenvatting van de belangrijkste conclusies die voortvloeien uit de casestudies en ik stel vast of we voor de geselecteerde taalverschijnselen inderdaad witte vlekken in de taalgeschiedenis (Van der Wal 2006) kunnen inkleuren. Daarnaast formuleer ik op basis van de casestudies enkele algemene conclusies voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal. Ik ga in op de vraag naar de waarde van dit materiaal voor verder onderzoek en op de vraag of er groepen taalgebruikers zijn die een opvallende rol lijken te spelen in het gebruik van varianten die we niet of nauwelijks aantreffen in gedrukte werken. Ook komt de vraag aan de orde of we op basis van dit geschreven materiaal nu ook iets kunnen afleiden over de gesproken taal van de late achttiende eeuw.

2 *Als ue het maar lesen kan is het genoeg.* Over het schrijven en lezen van achttiende-eeuwse brieven

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk schets ik de achtergrond van het epistolaire verkeer in de late achttiende eeuw. Daarbij zal ik aandacht besteden aan het (schrijf)onderwijs (§ 2.2), wat de rol was van brievenboekjes bij het leren schrijven van brieven (§ 2.3) en welke achttiende-eeuwse taalbeschouwers mogelijk het onderwijs hebben beïnvloed dat onze briefschrijvers hebben genoten (§ 2.4). Daarna komt de schrijfpraktijk zoals we die aantreffen in het achttiende-eeuwse brievenmateriaal aan de orde (§ 2.5), waarbij verschillende vragen beantwoord zullen worden: wat is er tot nu toe bekend over het alfabetiseringsniveau in de Republiek (§ 2.5.1) en zijn alle brieven in het achttiende-eeuwse corpus zelf geschreven (§ 2.5.2)? Schrijfvaardigheid was weliswaar een eerste vereiste om eigenhandig een brief te schrijven, maar niet genoeg: waarover moest een achttiende-eeuwer nog meer beschikken om een brief te vervaardigen (§ 2.5.3)? En op welke manier voldeden briefschrijvers aan één van de belangrijkste eisen van het genre, namelijk de conventie om formulair taalgebruik te hanteren; welke formules treffen we zoal aan in het materiaal (§ 2.5.4)? Tot slot is er aandacht voor het versturen en de ontvangst van de brieven (§ 2.6). Daarbij komen drie zaken aan de orde: allereerst het postverkeer in de achttiende eeuw (§ 2.6.1), vervolgens het verschijnsel van het gelijktijdig versturen van meerdere, identieke brieven (§ 2.6.2) en als laatste de kant van de ontvanger (§ 2.6.3): welke functies kon een brief, zodra hij zijn bestemming bereikt had, voor een ontvanger vervullen? Elk van deze onderwerpen wordt geïllustreerd met behulp van citaten uit het brievenmateriaal. Het is goed daarover vooraf op te merken dat interpunctie veelal ontbreekt omdat interpunctie destijds niet algemeen in gebruik was (zie voor meer bijzonderheden bijlage B en C).

Een van de briefschrijvers uit het achttiende-eeuwse corpus, Matthijs Hansen, laat er overigens geen twijfel over bestaan: was hij niet zo ver van huis geweest, dan had hij geen brief geschreven aan zijn geliefde in Amsterdam. Hij dicht er het volgende over:

*De son die Reijst int oost, int west weer onder gaaet
in vier En Twintig uur op selve Centrom staaet*

*Kon ik soe gau hen vaare Naa U mijn waarde Lief
 ik zau geen moiide [moeite] spaare, ik schreev al vast geen Brief
 Maar wijl ik dat Niet kan, deus voeg ik mijn Met Sinne
 ik Neemt Enk en pen in hant, En schrijft Naa mijn beminde¹*

Er zat echter, voor zowel Matthijs Hansen als voor alle andere briefschrijvers, niets anders op dan zich te behelpen met een geschreven vorm van communicatie. Hoe een achttiende-eeuwse briefwisseling in de praktijk vorm kreeg, zal hieronder uitgebreid worden besproken.

2.2 Leren lezen en schrijven: het onderwijs rond 1780

Zoals bekend, was er in de achttiende eeuw nog geen sprake van een Leerplichtwet; die werd pas in 1901 ingevoerd. Frijhoff (1983: 22) merkt op dat rond 1811 tweederde van de kinderen lager onderwijs genoot. Voor vervolgonderwijs kwam slechts 1 op de 20 kinderen in aanmerking. Het lager onderwijs was elementair en gericht op lezen, schrijven en rekenen, hoewel daarbij wel opgemerkt moet worden dat niet iedereen evenveel onderwijs in elk van deze vakken ontving. Lange tijd speelde het vak godsdienst een belangrijke rol in het onderwijs; er moesten onder andere gebeden en psalmen uit het hoofd worden geleerd. En ook het leesonderwijs stond voor een deel in het teken van de godsdienst: gevorderde leerlingen leerden aan de hand van o.a. bijbelfragmenten lezen. Deze fragmenten werden speciaal voor het onderwijs in diverse deeltjes (naast de volksuitgaven) uitgegeven waarbij de *Spreuken van Salomo* en de *Historie van David* favoriet waren (Van Toorn en Spies 1990: 112-115, Buijnsters 1990: 181-182).² Dat lezen en religie ook voor onze briefschrijvers soms nog hand in hand gaan, kan geïllustreerd worden met het volgende brieffragment geschreven door Jan Vogelaar aan zijn vrouw in Amsterdam:

*En Hoop dat ons dogter dan ook Goed Leesen en Bidden Kan en dat
 zij ons Liefen Heer aan Roopt om een behouden Rijs Voor haar Vader³*

Hetzelfde kan ook afgeleid worden uit de boekbestelling die Johannes Hamz vanuit Curaçao plaatst:

¹ HCA 30-352, BaB 17-06-2009 469-472. Het is mij overigens niet bekend of Matthijs Hanssen een bestaand gedicht of liedje citeert.

² Van Toorn en Spies (1990: 112-115) merken op dat alle bijbelse schoolboekjes na 1637 volgens een uitvaardiging van de Staten-Generaal de Statenvertaling van de bijbel moesten volgen. En Buijnsters (1990:181-182) vermeldt dat de tekst van de boekjes vrijwel woordelijk ontleend is aan de bijbel.

³ HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 348-350.

*hier van twaalff, meede te brengen: Eenige Gebeden enz: voor de Eerst beginnende Jonge Kinderen in de Schoolen te delft gedrukt by Casper Van Graauwenhaan boekdrukker en boekverkooper op de markt*⁴

In het leesonderwijs kwamen overigens naast bijbelse teksten ook andere genres aan bod; zo werden bijvoorbeeld kranten en brieven als leesmateriaal aangeboden.

Het feit dat onze briefschrijvers eigenhandig een brief konden *schrijven*, lijkt erop te duiden dat het merendeel van hen aardig wat onderwijs heeft gevolgd (ofwel op een school ofwel in eigen kring). Zij hebben kennelijk schrijfonderwijs genoten en dat was destijds niet voor iedereen weggelegd. Het moedertaalonderwijs hield in dat leerlingen eerst leerden lezen en daarna pas schrijven (Boekholt & De Booy 1987: 39-40). Deze methode werd o.a. gepropageerd in een pedagogische handleiding, getiteld 'Regel der duytsche schoolmeesters' van Dirck Adriaensz. Valcooch, verschenen in 1591 en deze praktijk bleef lange tijd ongewijzigd.⁵ Leerlingen moesten eerst het alfabet leren, vervolgens moesten zij leren spellen, daarna spellende lezen en ten slotte lezende lezen (Lenders 1988: 201).⁶ Pas als de leerling het laatste stadium bereikt had, mocht hij of zij met schrijven beginnen.⁷ Ook motorisch was dat beter: bij te jonge kinderen waren de spieren nog niet voldoende ontwikkeld om een pen goed vast te houden (Boekholt & De Booy 1987: 39-40). Het bereiken van het laatste stadium in lezen was echter geen garantie dat een leerling zich op het schrijven kon richten: voor het schrijfonderwijs moest vaak extra betaald worden aan de schoolmeester en dat kon niet iedereen zich veroorloven. Noordam (1986: 65) geeft voor het dorp Maasland aan dat omstreeks 1745 de volgende bedragen betaald moesten worden: voor lezen één stuiver per week, voor schrijven twee stuivers en voor rekenen drie stuivers per week.⁸ En op Texel betaalde men eind achttiende eeuw voor

⁴ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 062-067.

⁵ Zie over Valcooch: De Planque (1926).

⁶ Deze spelmethode om te leren lezen werd pas aan het eind van de achttiende eeuw vervangen door de klankmethode, zie Lenders (1988: 193-218).

⁷ Aan het eind van de achttiende eeuw kwam hier wel een kentering in, zoals mag blijken uit bijvoorbeeld een boekje van Hendrik van den Hespel uit 1798. De titel luidt veelzeggend: *Nieuwe Leerwyze, Om Kinderen, Langs Eenem Gemakkelyken En Korten Weg Het Leezen En Schryven Gelyktydig Te Leeren* (opgenomen in Buijnsters en Buijnsters-Smets 1997: 32).

⁸ Noordam (1986: 65) geeft ook de bedragen voor 1795 toen een nieuw schoolreglement (en verbeterd onderwijs) tot stand kwam: lezen kostte anderhalve

spellen en lezen drie stuivers per kwartaal; schrijfonderwijs kostte twee stuivers extra. Leren rekenen joeg de ouders nog meer op kosten: het schoolgeld bedroeg in dat geval twaalf stuivers per kwartaal (Van der Vlis 1949: 234).⁹ Bovendien moest voor de schrijfles allerlei materiaal, zoals pennen, inkt en papier, aangeschaft worden. Er waren dan ook leerlingen die het onderwijs verlieten zonder te hebben leren schrijven. Zij die daar wel aan toekwamen, waren al wat ouder, zo rond de acht jaar (Boekholt & De Booy 1987: 39).¹⁰ Van meet af aan werd er geschreven met inkt en ganzenpen; er werd niet eerst geoefend met een griffel op een lei (Boekholt & De Booy 1987: 39-40).¹¹ Het zal dus niet bepaald gemakkelijk zijn geweest. Schrijven werd dan ook beschouwd als een ambacht; iets waar leerlingen eventueel als beroepsschrijver geld mee zouden kunnen verdienen. Het was zaak zo mooi mogelijk te leren schrijven in allerlei verschillende lettertypen (afbeelding 2.1 toont ter illustratie een pagina uit een schrijfboek). Daarbij stonden diverse alfabetten ter beschikking waarmee de leerlingen kennis hadden gemaakt bij het leren lezen, zoals onder andere het gotische schrift dat destijds nog gebruikt werd.¹²

Mogelijk heeft een deel van onze scribenten schrijfonderwijs gehad op een Nederduitse school. Dit was een schooltype waar elementair onderwijs werd gegeven dat – door een maximum te stellen aan het schoolgeld – voor iedereen toegankelijk moest zijn. Deze scholen verschilden onderling sterk qua aangeboden leerstof, maar er was in ieder geval plaats voor de vakken godsdienst en lezen. Tegen extra betaling werden op sommige scholen de vakken schrijven en rekenen aangeboden. Het Nederduitse onderwijs kende een variant waar, ook weer tegen extra betaling, Franse lessen gevolgd konden worden. De voertaal was Nederlands en deze scholen werden aangeduid als Franse-en-Duitse school.

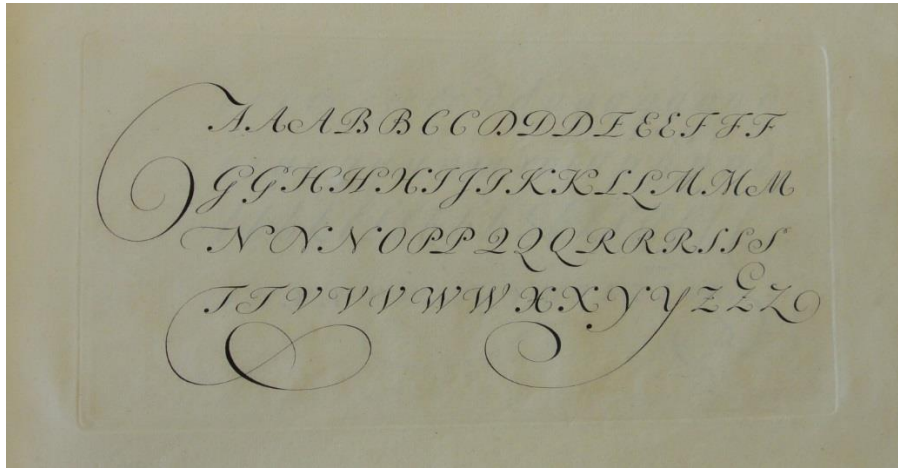
stuiver per week, terwijl voor schrijven en rekenen drie stuivers per vak betaald moest worden.

⁹ Zoals te zien is, waren er nogal grote verschillen in schoolkosten tussen Maasland en Texel. Dat valt te verklaren vanuit het feit dat schoolmeesters hun eigen tarief bepaalden, zodat het schoolgeld van plaats tot plaats kon verschillen. De genoemde bedragen geven voor beide locaties aan dat er een zekere hiërarchie tussen de drie vakken bestond.

¹⁰ In Buijnsters en Buijnsters-Smets (1997: 26) staat bovendien vermeld dat het schrijven was voorbehouden aan de ‘betere leerlingen’.

¹¹ In Oostra (2002: 15-16) staat echter vermeld dat kinderen eerst geruime tijd oefenden met een stokje of de vinger op een zandtafel.

¹² Zie over het schrijfonderwijs: Croiset van Uchelen (2005) en zie ook voor het Engels: Fairman (2007) en Dury (2008).

Afbeelding 2.1: pagina uit een achttiende-eeuws schrijfboek, uitgebracht in 1746 door John Gostling en gebaseerd op het werk van de Noordwijkse schrijfmeester Michiel Koomans III (ca. 1650-1702)¹³

Wanneer een leerling zich echter wilde bekwamen in andere vakken, zoals boekhouden, wiskunde, aardrijkskunde of Frans (of een andere moderne taal, zoals Engels of Duits) om daarmee een beroep als koopman of stuurman te kunnen uitoefenen, was hij (of zij) aangewezen op een Franse school, die op sommige plaatsen fungeerde als bovenbouw van elementair onderwijs, maar ook als zelfstandig alternatief voor het voortgezet onderwijs (Frijhoff 1985: 50).¹⁴ Het is overigens onduidelijk wat de voertaal is geweest op deze scholen. Boekholt & De Booy (1987: 49) vermelden dat alle onderwijs in het Frans gegeven werd. Ophof-Maass (1983: 163-164) betwijfelt echter of de voertaal op deze scholen inderdaad het Frans is geweest en concludeert dat er grote verschillen tussen de scholen onderling zijn geweest in aandacht voor het Frans. De constatering van Frijhoff (1991: 19) dat slechts een flinterdunne bovenlaag van de bevolking het Frans goed beheerste, ondersteunt de conclusie van Ophof-Maas. Franse scholen werden immers niet alleen door de elite bezocht. Wanneer dit schooltype alle onderwijs in het Frans had verzorgd, dan zou men mogen verwachten dat een groter deel van de

¹³ Zie Croiset van Uchelen (2005: 49, 51, 53). Gebruikt exemplaar: UB Leiden 595 C 13.

¹⁴ Zie over Franse scholen in de Noordelijke Nederlanden Dodde & Esseboom (2000). Een contemporaine beschrijving van het onderwijs op de Franse school geeft Le Francq van Berkhey in zijn *Natuurlijke Historie van Holland* (1772: 1304-1305). Het Engels werd vanaf de zeventiende eeuw – voornamelijk buiten het onderwijs – geleerd door handelaren. In de achttiende eeuw was het een taal in opkomst, zie Loonen (1996).

bevolking het Frans goed machtig was. Tijdens de kaping van een schip dat onderweg is naar Essequibo, blijkt het in ieder geval nog niet mee te vallen om iemand te vinden die Frans spreekt om zich te kunnen verstaan met de Spaanse kaper, zo lezen we in een brief van de Amsterdamse Hesje Severijn:

Egter ging onse stuurman met de Papieren naar zijn boord, en bleef daar soo lang tot dat sij Alles wel gevonden hadden, Egter gaf 't een groote convusie, doordat sij over en weder sig niet konde verstaan; intusschen hadde wij een Spanjaard 10 a 20: aan boord, met een officier; en dan de secretaris die een wijnig frans sprak¹⁵

In de achttiende eeuw zijn ook de zogenaamde konstscholen in opkomst. Dit zijn toepassingsgerichte scholen waar leerlingen zich bekwaamden in een technisch beroep en waar praktische kennis in dienst van bouwtechniek en navigatie overgedragen werd (Frijhoff 1985: 50). Onder onze briefschrijvers treffen we nogal wat koop- en stuurlieden aan en enkelen van hen zullen dan ook vast een opleiding aan een Franse school of een konstschool gevolgd hebben. Zo nu en dan lezen we in het brievenmateriaal dat dit type onderwijs bezocht wordt, zoals bijvoorbeeld in de brief van de jonge Zeeuw Pieter Nicolaas Reichert: *vader lief ik ben in de Fransschool nog vader lief myn hebben een ander school Meest gekreegen*. Of in de brief van weduwe Damius-Alvis, wier zoon Jan Lukas Doeve vanuit Chinsura (India) naar Amsterdam is gestuurd voor zijn opleiding, mogelijk aan een Franse school, maar aangezien het vak stuurmanskunst tot het curriculum behoort, moeten we waarschijnlijk eerder aan een konstschool denken of mogelijk aan de eveneens in opkomst zijnde hogere beroepsopleidingen die met name bedoeld waren voor officieren en ingenieurs (Frijhoff 1985: 51):¹⁶

Ik hoope dat Gij het aenbevolene, ter Zaeke Uwer belijdenis; de Rekenkunde; stuurmaens kunst; Geögraphie en het leezen van diverse, voornaemlijk Historische, Boeken zodaenig zult bevlijtigd hebben dat UWen Heer voogd daer door in staet Zal gesteld Zijn om aen ons oogmerk te kunnen voldoen en UW tot het spoedig worden van stuurman en Zorgen voor UW eigen bestaen Zal bekwaem oordeelen. Gedenk waerden Zoon, dat het niet ten mijnen; maer ten Uwen eigen nutte is.¹⁷

¹⁵ HCA 30-329, BaB 01-07-2010 242-245.

¹⁶ Zie ook hierover Moree (2003: 15) waarin vermeld staat dat familieleden van Harmanus Kikkert onderwijs in de zeevaartkunde volgden aan een internaat in Den Helder.

¹⁷ HCA 30-750, BaB 650-652.

Ten slotte werd er ook onderwijs aangeboden op Latijnse scholen. Dit type onderwijs was voorbehouden aan de hogere kringen en noodzakelijk als vooropleiding voor de universiteit om jurist, arts of predikant te worden.¹⁸ Uiteraard was het bezoeken van een Latijnse school alleen weggelegd voor jongens; meisjes gingen niet studeren. Zij kregen privé-onderwijs of bezochten een Franse school.¹⁹ Hoe deze scheiding van de seksen in de praktijk tot uiting kwam, kan geïllustreerd worden met een fragment uit een brief van weduwe Paspoort-Schorer, gedateerd 20 augustus 1780, over haar kinderen Zacharias (*1759), Sara Cornelia (*1765) en Joanna Catharina (*1770). We kunnen daarin lezen dat zoon Zacharius, opgeleid tot advocaat, inmiddels een belangrijke positie in de Raad van Middelburg bekleedt, terwijl dochter Sara zich vooral bezig houdt met nuttige handwerken:

Wat myn Zoon Zacharias betreft, deselve is in de Maand December des afgeloopen Jaars aangesteld tot Scheepen en Raad der Stad Middelburg, hy was te Leyden op de Academie, toen de Vacature voorviel, en heeft zig in de maand Mey laten promoveeren tot Advocaat, zie in hem nu reeds een der posten, die wylen mynen Echtgenoot bekleed heeft, vervuld. Myne oudste dogter die binnen weinige dagen 15 jaar zal worden, leert zeer naarstig het wolle naaien, en is reeds zo ver daar in gevordert dat zy myn, haar, en haar zusters klederen geheel en al naait, wanneer zy daar in zo ver gevordert is, dat zy alles snyden kan en overleggen, zal ik haar nog eenigen tyd school leggen in deze Provincie of elders, om een goede houding te krygen en allerley soort van handwerken als knopen marly [marlen: 'bepaalde knooptechniek'] naaien etc te leeren. De iongste is ~~k~~ een aardig klein meisje, die zig niet dood zal leeren, dog hoop in het vervolg wel beteren zal.²⁰

Ook over het onderwijs aan de Latijnse school – en de eraan verbonden kosten – treffen we opmerkingen aan in onze brieven, zoals bijvoorbeeld bij de weduwe Entink-Hubert uit Culemborg:

UE schryf om een boek ik weet niet hoe veel dat het kost ik myn liefve broer ik kan niet veel besteede want ik moet nu van myn inkoomenie leven met myn kind, en gerrit is op de Latijnse school die moet nu ook

¹⁸ Frijhoff (1985: 55) geeft aan dat de Latijnse school in de achttiende en negentiende eeuw slechts 2 procent van de leeftijdsklasse trok, 'de top van de hoogste maatschappelijke kringen'.

¹⁹ Zie hierover ook Frijhoff (1983).

²⁰ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 006-008.

*gedurig boeken hebbe, ik ben alle jare wel negen hondert gulden van me jnkoomste quyt [kwijt].*²¹

En de scholier W.P.J. Ondaatje (een jongere broer van de patriot P.P.J. Quint Ondaatje), voor studie vanuit Ceylon naar de Republiek gestuurd, beklaagt zich over het leren van Latijn, met voor hem als extra handicap dat hij het Nederlands klaarblijkelijk niet op hetzelfde niveau beheerst als zijn klasgenoten:²²

*Wat 't Latyn leeren betref, valt my Zwaar om dat ik de gronden der latynsche taal, niet en weet en ook de hollandsche taal niet magtig en ben gelyk andere jongelingen, daarom oordeeld de praeceptor [hier: leraar klassieke talen TS] en myn broer, dat ik nog een half jaar op de eerste school over blyven moet, om ervaren te worden in de gronden der latynsche taal, evadendi periti fundamentorum linguae latinae ik hoop dat ik te paasschen een prys krygen zal, ik zal althans myn best doen om se te verdienen.*²³

Naast het geïnstitutionaliseerde onderwijs werd er uiteraard ook, zij het alleen in de hogere kringen, gebruik gemaakt van privédocenten. Opmerkingen over deze vorm van onderwijs zijn te vinden bij scribent G.C. Wirth-Sluijsken. Zij heeft een zoon van haar broer Pieter Sluijsken (woonachtig op Ceylon) in huis genomen zodat hij in de Republiek onderwijs kan volgen. Wirth-Sluijsken schrijft dat zij al een privédocent Latijn in de arm heeft genomen, maar dat de familie nu op zoek is naar een docent die onderwijs in alle talen en wetenschappen kan verzorgen. Dat zal echter niet makkelijk zijn, want

²¹ HCA 30-317, BaB 722-726.

²² Ondaatje had een Nederlandse moeder; zijn vader was echter een inwoner van Ceylon van gemengd Europees-Aziatische afkomst. Ondaatje werd twee- of meertalig opgevoed. De voertaal thuis was Tamil en daarnaast kenden de Ondaatjes Nederlands en mogelijk ook het soort Portugees dat destijds op Ceylon de volkstaal was. Van familieleden van Ondaatje is bekend dat zij in het Tamil corresponderen: in het archief van Kaapstad liggen 64 brieven in deze taal, geschreven tussen 1728 en 1737 aan Nicolaas Ondaatje. Nicolaas was door de VOC wegens afpersing voor tien jaar verbannen van Ceylon naar Kaapstad. De brieven zijn geschreven door zijn achtergebleven familieleden in Colombo (informatie via Simon Schmidt en Herman Tiekens, zie: <<http://www.ifpindia.org/ecrire/upload/abstracts/simon.pdf>> [8/4/2013]).

Zie verder ook

<http://www.dbnl.org/tekst/_vad003186901_01/_vad003186901_01_0002.php>

[8/4/2013] waarin vermeld staat dat de moedertaal van de Ondaatjes in de zeventiende eeuw het Tamil was.

²³ HCA 30-317, BaB 691-694.

dergelijke docenten zijn schaars en vragen veel geld. Tegelijkertijd vraagt zij zich af of haar neef wel intelligent genoeg is om zich in al die vakken te bekwamen:

jk hebbe dan voorleedene jaar soo als jn mijne voorige brieve gemelt hebbe beneevens susters leemans volle goetkuring de heer de jong aangenoomme om ued soon jnde latijnse taal te onderwijse waar jn ook rees soo ver gevordert js dat binne de twee jaare tot advokaat soude kenne gepronoveert worde dog nu met de terug komst van broeder leeman sijn daar weeder andere projekte gemaakt om die jongeling een preceptor [hier: huisonderwijzer TS] te geeve die hem jn alle taale en weetenschappen onderwijst voor eerst sijn die heere seer schaars te vinde en die der al sijn eijske sulke jnorme somme dat men daar voor schrikke moet [...] diende sig daar een heer voor aan maar doen wij hem twalf hondert guldens presenteerde om ued soon te onderwijse geliefde hij sulks niet te acsepteere en mijn dunkt mijn lieve broeder dat sulks al een groote som js en als men dan nog reekent de noodiege koste soo [zowel] aan meesters als andersins die der nog verder toe vereijst worde sulks soude jn een jaar nog al vrij wat bedraage en moet betuijge jk niet weet of ued soon die bekwaamhijt soude hebbe om dat alles te kenne leere²⁴

Haar zuster Clara is overigens wat korter van stof, maar zij draagt dan ook niet de verantwoordelijkheid voor de opleiding van haar neef:

uedle soon is tans soo gesont als heij in vaderlant nog niet genooten het [heeft] en is tans een vool wasse mans persoon heij avanseert ook in seijn studie dat ik wil hoopen dat in twe iaar der dur [door] sel wesen en dat uedel hem dan in een volmakte gesont heijt weer sult sien²⁵

In de zojuist genoemde brief van G.C. Wirth-Sluijsken treffen we overigens ook een treffende passage aan waarin naar voren wordt gebracht dat onderwijs (in het algemeen) de sleutel is tot maatschappelijk succes. Pieter Sluijsken, de geadresseerde, is kennelijk een *selfmade man* die zich beijvert om zijn zoon de opleiding te laten volgen die hemzelf niet gegund was:

ued soon onse lieve neef doors heeren goethijt een volmaakte welstand geniet op sijn gedrag valt niets te segge en js nog soo als

²⁴ HCA 30-336, BaB KB 336 114-118.

²⁵ HCA 30-336, BaB 1051-1054.

altoos geweest js bij mijn jn huijs geloscheert jk weet ook niet beeter of soeke mijne pligt jn alle saake aan die jongeling te betragte brenge hem daagelijks onder t oog de verpligting omtrent sijn ouders die geen koste spaaren om hem jn alles te laate onderwijse daar sijn vaader de geleegenthijt noit toe gehad heeft maar ~~nog~~ al jn sijn jonge jaare sijn fortuijn moete gaan opsoeke welke vooregte hij nu geniet boove dien van sijn vader²⁶

Het is overigens niet zo dat alle kinderen van deze expats *avant la lettre* voor onderwijs naar de Republiek gestuurd werden. Ook in den vreemde werd onderwijs gegeven, bijvoorbeeld in Essequibo, van waaruit Wernard van Vloten een boekbestelling verstuurt naar zijn neef in Utrecht, met daarin ook enkele schoolmaterialen:

*Figuurlyk ABC
Boek met P.l.
eenige, dog goede
SchoolBoekjes voor
Eerstbeginnende
kinderen. ~~Vervolgens~~ Verder
gevorderde
Papier. Pennen. Lak
ouwels.
Prente Boekjes
gemermert, en gespic
kelt Papier.²⁷*

En we zien het ook in een brief van de al eerder genoemde Johannes Hamz die voor zijn school op Curaçao onder andere de volgende materialen in het vaderland bestelt:²⁸

6 bld Galnoten, 4 Coperroot, 4 bld gomme, om inkt te maaken, want hier is int geheel geen specie te bekoomen; En nog 12 Cijfferboeken van Bartjes; UEd zult mij verpligten ik zal bij het ontfangen der zelve UEd Prompt voldoen, en bij occasie UEd weederom Dienen, kan

²⁶ HCA 30-336, BaB KB 336 114-118.

²⁷ HCA 30-341, BaB 5-1-2008 115-119.

²⁸ Zie over het koloniale onderwijs: Van Goor (1978) over Ceylon, Du Toit (1937) over De Kaap, Brugmans (1938) en Groeneboer (1993), beiden over Nederlands-Indië.

*UED 3 a 4 Riemen Papier voor mijn school krijgen goed koopt, zend mij ook*²⁹

Het onderwijs op Curaçao voldeed echter niet (meer) voor iedereen. De weduwe B.H. Joosten weet op deze manier in ieder geval te verantwoorden waarom zij haar zoon Gerard onaangekondigd naar zijn oom in Amsterdam heeft gestuurd:

*voor Eerst hebben hier geen scholen daar de jeugd onderwesen kan worden, en ook de opvoeding is niet als in Eeuwropa, daaromme versoeke nogmaals seer vriendelijk om mijn niet kwalijk te nemen, en weest tog een vader voor mijn zoon, hem in alles te doen en helpen om Een man te worden*³⁰

2.3 Brievenboekjes

Onze briefschrijvers beheersen niet alleen de kunst van het schrijven; zij weten ook aan welke eisen een brief moet voldoen. Zo weten zij bijvoorbeeld dat er in het epistolaire teksttype een datum en een plaats vermeld moeten worden en dat zij tegenover de ontvanger een aanhef moeten gebruiken; zij zijn bovendien bekend met formules om hun brief in te leiden en af te sluiten. Deze kennis hebben zij mogelijk ook op de hiervoor vermelde scholen opgedaan. Leerlingen die gevorderd waren in het schrijven, kregen namelijk ook les in het schrijven van brieven, met behulp van voorbeeldbrieven.³¹ Deze voorbeeldbrieven zullen zelfstandig gefunctioneerd hebben, maar zijn ook te vinden in allerlei boekjes ten dienste van het schrijfonderwijs, zoals schrijfkunst- en materieboekjes, en in een meer specifiek genre, het zogenaamde brievenboekje.³² Deze laatstgenoemde boekjes boden naast een

²⁹ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 062-067.

³⁰ HCA 30-351, BaB 16-06-2009 218-220.

³¹ Zo adviseerde bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse Noord-Hollandse schoolmeester Dirck Valcoogh aan vakgenoten om eerst de kinderen bij zich te laten komen 'die leeren in bryven'. Dit waren de oudste, verst gevorderde leerlingen. Valcoogh geeft ook een opsomming van de boeken die een schoolmeester in zijn bezit dient te hebben en noemt o.a. 'een schoon Protocollus daer hy wt leert brieven dichten' (De Planque 1926: 133). De door Valcoogh gehanteerde praktijk kwam ook in later eeuwen nog voor.

³² Eén aan de schrijfkunst gewijd exemplaarboek uit de zeventiende eeuw, bestemd voor de Deutsche en Franse scholen bevat zelfs uitsluitend brieven (*Het derde deel der Duijtscher ende Franscher Scholen Exemplaer-boeck* uit 1623 van Jan van den Velde). Zie voor meer titels: Croiset van Uchelen (2005).

(veelal korte) theorie over de kunst van het brieven schrijven behoorlijk wat briefvoorbeelden.³³

Hoewel we nog niet precies weten wat de rol was van brievenboekjes (en daarnaast van schrijfkunst- en materieboekjes) bij de alledaagse (brief)schrijfpraktijk, waarover later meer, is het toch goed om kennis van de inhoud te nemen omdat we daaruit kunnen afleiden wat destijds de richtlijnen waren voor het schrijven van een brief. Ik wil hier dan ook vijf titels onder de aandacht brengen die in de tweede helft van de achttiende eeuw circuleerden.³⁴ Het gaat om drie sterk op elkaar lijkende, tamelijk dunne boekjes van zo'n veertig pagina's met de (verkorte) titels *Gemeene Send-Brieven* (1751) van Heyman Jacobi, *Send-Brieven* (1764) van W. Koolenkamp en *Gemene Zend-brieven* (1755) van B. Hakvoord en twee veel omvangrijker werken getiteld *Handleiding tot de kunst van brieven schryven* (omstreeks 1755) en *Nieuwe handleiding tot de manier van brieven schryven* (1770).³⁵ Het lijkt overigens niet aannemelijk dat de twee laatstgenoemde brievenboeken bij het onderwijs op de Nederduitse scholen gebruikt werden. Weliswaar richten de auteurs zich tot de jeugd, maar de term 'jeugd' moeten we hier ruimer zien en niet uitsluitend betrekken op schoolgaande kinderen. Maar ook al hadden deze werken wellicht een ander publiek en zijn ze veel omvangrijker, de theorie die eruit naar voren komt, vertoont sterke verwantschap met de andere boekjes.³⁶

³³ In de *Bibliografie van Nederlandse School- en Kinderboeken 1700-1800* (1997) van Buijnsters en Buijnsters-Smets staan diverse titels vermeld die bedoeld waren voor het briefonderwijs en uit de titel van een enkel boekje (B. Hakvoord: *Gemene Zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert* (1755)) blijkt zelfs expliciet dat het bestemd was voor gebruik op de Nederduitse school. Opname in deze bibliografie betekent overigens zonder meer dat deze boekjes bestemd waren voor kinderen of jongeren (soms is een intermediair, zoals een schoolmeester, wel gewenst).

³⁴ Voor een uitgebreidere bespreking van de genoemde brievenboeken en een materieboekje (*Materie ofte Spelde-Boecxken*, 1738) verwijs ik naar Simons (2009). Zie voor een beschrijving van achttiende-eeuwse Engelstalige brievenboekjes Bannet (2005); voor een beschrijving van Duitstalige brievenboeken uit de zeventiende en achttiende eeuw: Nickisch (1969) (bevat tevens een chronologisch overzicht van het genre van 1500 t/m 1800, p. 245-308).

³⁵ De werken van Jacobi en Hakvoord waren bijzonder populair. De oudst bekende druk van Jacobi's boekje stamt uit 1597; Hakvoords brievenboek verscheen voor het eerst in 1696 of 1697. Beide werken ondergingen in de loop van de tijd diverse veranderingen. Koolenkamp moderniseerde omstreeks 1740 het brievenboek van Jacobi. Zie Buijnsters & Buijnsters-Smets (1997: 38-41).

³⁶ Dat deze boeken zich op een ander publiek richten, blijkt niet alleen uit de omvang en de luxe uitvoering, maar ook bijvoorbeeld uit een opmerking in de *Handleiding tot de kunst van brieven schryven* (1756: 2) om 'de Spraakkunst van Sewel, of Moone,

De boekjes van Jacobi, Koolenkamp en Hakvoord hebben een voorwoord, enkele pagina's brieftheorie, gevolgd door een groot aantal voorbeeldbrieven en tot slot nog wat 'luchtig' vermaak in de vorm van versjes en gedichten (maar natuurlijk wel altijd met een morele strekking).³⁷ Al in het voorwoord benadrukken de auteurs hoe nuttig het is om een brief te kunnen schrijven. En niet alleen voor kooplui; het is immers ook noodzakelijk om iemand de les te lezen, iemand te troosten of iemand raad te geven. Kinderen dienen zich daarom al op jonge leeftijd te oefenen in het schrijven van brieven, 'waer meede sy veele dingen te gelijk sullen leeren sonder grooten arbeyt: als perfect lesen en schrijven, dichten en wel leven' (Jacobi 1751: f1r). De voorbeeldbrieven hebben namelijk ook een morele strekking en zo is het lezen en overschrijven van deze brieven eveneens van nut voor een deugdzaam leven. Hakvoord geeft in zijn voorwoord nog een extra reden om zijn werk te publiceren, namelijk 'De kwade *Spelling*, Kreupele *Styl*, en verwerde *Schikking* der zaken, die de menschen doorgaans in hunne Brieven aan de Wereld vertonen' (Hakvoord 1755: f1v). Met deze boekjes kan men daarin verbetering brengen, maar, zo wordt telkens benadrukt: een goede stijl van brieven schrijven kan alleen aangeleerd worden door veel te oefenen, in de praktijk dus. De twee omvangrijkere werken bieden – naast het voorafgaande – meer theorie, meer voorbeeldbrieven en een typering van soorten brieven, maar zij missen daarentegen het luchtige vermaak.

De regels voor het schrijven van een brief kunnen zowel uit de expliciete brieftheorie als uit het voorbeeldmateriaal worden gehaald. Het voert echter te ver om hier op beide zaken in te gaan. Ik volsta dan ook met een korte samenvatting van de regels in het theoretische deel. Daarin wordt allereerst een definitie van een brief gegeven: een brief is een bericht van een persoon aan iemand anders die in een ander land, een andere plaats of stad verblijft. Dit bericht vervangt het gesproken woord dat de personen met elkaar zouden wisselen als zij wel bij elkaar in de buurt zouden zijn. De theorie behandelt verder de indeling van een brief. De meeste boekjes hanteren de vierdeling exordium of beginsel, oorzaak, verhoog en slot (al dan niet in iets andere termen), maar Hakvoord maakt slechts een driedeling (begin, verhaal en slot). Het 'exordium' of 'beginsel' is bedoeld om degene aan wie men schrijft gunstig te stemmen door middel van enkele vriendelijke woorden. Hierna kan de briefschrijver ter zake komen in zijn 'oorzaak' of 'verhaal',

naarstig te doorbladeren' als men niet genoeg geoefend is in de taal waarin men schrijft.

³⁷ Deze boekjes putten trouwens inspiratie uit diverse (buitenlandse) voorbeelden. Zie hierover Van den Berg (1978: 5). Van den Berg vermeldt hier ontleeningen aan Mostart (*Nederduytsche secretaris oft zendbriefschryver* uit 1635) en aan de Franse schrijver De la Serre. Een brievenboek van deze laatste (*Secrétaire à la mode*, 1641) werd in 1651 in het Nederlands vertaald als *Fatsoenlicke zend-brief-schryver*.

waarin hij aangeeft wat de aanleiding is om zijn brief te schrijven. In het vertoog komt men vervolgens met argumenten (soms met gebruikmaking van Bijbelse spreken of gelijkenissen) om te onderbouwen dat aan het verzoek of de aansporing eenvoudig kan worden voldaan. Dan is er nog het ‘slot’ waarin men zijn vriendschap en dienstvaardigheid betuigt met een wens of een verzoek aan de geadresseerde. En ten slotte ondertekent men de brief met zijn (familie)naam en schrijft onderaan de brief – tegenover de ondertekening – de plaats, de dag, de maand en het jaar waarin men schrijft. Een van de brievenboekjes wijkt echter af. Volgens Koolenkamp heeft een briefschrijver de keuze: plaats en datum mogen ook bovenaan de brief geplaatst worden. Hakvoord meent echter dat dit niet van goede smaak getuigt. Blijkbaar was de juiste plaats voor de vermelding van plaats en datum destijds een discussiepunt.

Alle brievenboeken benadrukken dat het essentieel is om eerst goed te bedenken waarover men wil schrijven om zo te komen tot een gestructureerd geheel. Toch mag het, volgens zowel Jacobi als Hakvoord, als men schrijft aan goede vrienden allemaal wat losser. Dan hoeft een briefschrijver zich minder te bekommeren om zaken als de volgorde van de brief. In het algemeen is het ook van belang dat men zijn uiterste best doet om begrijpelijk te schrijven; een brief die niet begrepen wordt, is immers van generlei nut. De stijl van brieven moet helder en eenvoudig zijn en niet veel verschillen van het gewone spreken met elkaar; brieven kunnen immers beschouwd worden als een schriftelijk gesprek.³⁸ Een van de boekjes zet de belangrijkste regel zelfs in kapitalen: ‘ZOO TE SCHRYVEN GELYK WY SPREEKEN’ (*Nieuwe handleiding* 1770: 6).³⁹

³⁸ In *De Hollandsche Spectator* drijft Justus van Effen (1731: 49-56) de spot door dit voorschrift wel heel letterlijk te interpreteren. Hij voert briefschrijver Klaas Janssen ten tonele wiens geschreven taal nogal wat clisis, procope, etc. vertoont (‘t arme biest ziet ‘er zo onnozel uit, of het gien drie tellen kan, zo dat ik, recht uit ezeid, loof dat ‘et wel zou kunnen gaan stappen’). Van Effen (1731: 54) merkt op: ‘Indien het doorgaat dat om eene goede brief op te stellen, men schryven moet zo als men spreekt, zo kan men niet ontkennen, dat onze Roskammer [Klaas Janssen] eer met zyne Missive inlegd.’

³⁹ Het stijlvoorschrift te schrijven zoals men spreekt, drong zelfs door in de kinderliteratuur: Hieronijmus van Alphen dichtte in 1782 (: 159) in zijn *Tweede vervolg der kleine gedichten voor kinderen*: ‘k Heb met u vrij wat te praten; / dikwijls denk ik, was ze hier! / maar dat denken kan niet baten, / daarom praat ik op papier. / Schrijven moet men, zegt papaatje, / evenzo alsof men praat; / daarom zal ik, lieve Caatje, / u vertellen hoe ‘t mij gaat.’ En dergelijke opmerkingen treffen we ook aan in de briefroman voor kinderen *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon* van M.G. de Cambon-van der Werken (1782: 5): ‘maar schryf vooral als of gy met my spreekt, een brief moet eenvoudig en natuurlyk wezen, en zonder uitgezochte woorden; let altoos wel op uwe spelling; het staat zeer leelyk zyne moedertaal niet wel te weeten.’

Verder dient men natuurlijk rekening te houden met de status en de hoedanigheid van degene aan wie men schrijft. Men schrijft immers op een andere manier aan kinderen dan aan ouderen, ‘anders aan Edelen, anders aan Landluiden: En zulke brieven worden voor de beste gehouden en allermeeft geprezen die overeenkomen en geschikt zyn na de gelegenheid der persoon’ (Koolenkamp 1764: f2r). En ten slotte is er in de theorie ook nog aandacht voor het esthetische aspect: men schrijft met goede zwarte inkt in een leesbaar handschrift zonder te klieren of iets uit te wissen. De regels moeten aan de linker- en rechterzijde gelijk zijn en even ver uit elkaar staan. Jacobi en Hakvoord brengen wel enige relativering aan na al deze voorschriften: ‘’t Zyn maar omstandigheden die men wel weten, en by gelegenheid oefenen mag, zonder nogtans zig slaafagtig daar aan te verbinden’ (Hakvoord 1755: 7).

Overigens zij hier over het gebruik van brievenboekjes nog opgemerkt dat ik in mijn brieven corpus geen expliciete verwijzingen heb aangetroffen die erop wijzen dat men bekend was met, of gebruik maakte van zo’n boekje. Het is bovendien nog onduidelijk hoe brievenboekjes en adviesliteratuur in het algemeen in de achttiende-eeuwse maatschappij functioneerden. Ruberg (2005) heeft voor elitebrieven uit de late achttiende en begin negentiende eeuw vastgesteld dat de formules en andere briefconventies eerder in familieverband werden doorgegeven dan dat men een brievenboek raadpleegde. De door haar onderzochte brieven bevatten geen referenties aan het gebruik van deze boekjes en Ruberg ziet geen overeenkomsten in het taalgebruik, waarbij dan bijvoorbeeld gedacht kan worden aan een letterlijke overname van formules. Ruberg vraagt zich daarom af voor wie de brievenboekjes met hoge oplagen en vele herdrukken dan wél bestemd waren. Zij suggereert dat het publiek voor deze boekjes wellicht te vinden is in de midden- en lagere klassen. Door de adviezen in deze (en andere etiquetteboekjes) op te volgen, konden zij stijgen op de sociale ladder. Iets dergelijks komt ook naar voren uit onderzoek van Konstantin Dierks (2000) in Amerika.⁴⁰ Hij betoogt dat het met name de middenklasse is geweest die zich met behulp van dergelijke boekjes (en daaraan gerelateerde boekjes over spelling en grammatica) heeft kunnen ontwikkelen. Leden van de middenklasse konden zich daardoor ontworstelen aan hun oorspronkelijke klasse. Rutten & Van der Wal (2012: 186-187 en Van der Wal & Rutten 2013) plaatsen echter op grond van onderzoek naar het formulaire taalgebruik in het *Brieven als Buit*-materiaal kanttekeningen bij de rol van de boekjes voor de midden- en lagere klassen. Net als Ruberg menen zij dat de overeenkomst

⁴⁰ Brievenboeken en daaraan gerelateerde opvoedende boekjes kwamen toen beschikbaar voor een veel groter publiek en de belangstelling was enorm. In Amerika verschenen tussen 1750 en 1800 bijna 400 van dergelijke boekjes. In de eerste helft van de eeuw waren dat er slechts 32. Er verschenen ook brievenboeken speciaal voor vrouwen en voor kinderen.

tussen formules in de voorbeeldbrieven en die in brieven geschreven door leden van de midden- en lagere klassen gering is. Ook voor dit materiaal geldt dat briefconventies en formules in diverse settings aangeleerd zijn door het (voor)lezen en kopieëren van brieven en dat lijken niet de brieven uit de brievenboekjes te zijn.

Ook Austin (1973, 2000) treft in beginformules die rond 1790 in gebruik zijn bij een Engelse familie uit de lagere klasse, de Clift-familie, maar weinig letterlijke overeenkomsten aan met formules uit de in omloop zijnde brievenboekjes. Austin ziet zelfs weinig overeenkomsten met de beginformules uit een boekje dat de Clifts daadwerkelijk in hun bezit hadden en zij acht invloed van de boekjes dan ook niet aannemelijk.⁴¹ De formules die deze familie gebruikt, zijn afkomstig uit schooloefeningen van zo'n vierhonderd jaar eerder. Ze gaan terug op briefmodellen (in het Latijn en Frans) die in de veertiende en vijftiende eeuw in het onderwijs gebruikt werden. Het zijn juist de formules uit deze modellen, weliswaar vereenvoudigd, die de tand des tijds hebben doorstaan en die nog steeds voorkomen in de achttiende-eeuwse brieven van de Clifts. Austin concludeert dan ook dat de formules in familieverband aan elkaar doorgegeven werden. Het is wel goed op te merken dat de leden van de Clift-familie de kunst van het brieven schrijven naar alle waarschijnlijkheid niet op school geleerd hebben, omdat bekend is dat dit in de achttiende eeuw niet (meer) aan bod kwam in het Engelse onderwijs. Een duidelijk verschil met de Nederlandse situatie want hier te lande waren immers speciale brievenboekjes in omloop die gericht waren op het onderwijs op de Nederduitse scholen; dat staat – op grond van de titel – in ieder geval buiten kijf voor Hakvoords brievenboek: *Gemene Zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert* (1755).⁴² Van dit boekje zouden we mogen veronderstellen dat het – op een of andere manier en misschien incidenteel – gebruikt werd in het onderwijs.

2.4 De normatieve traditie: achttiende-eeuwse taalbeschouwers

De achttiende eeuw wordt vaak gekenschetst als een eeuw van taalreglementering en men gaat er over het algemeen vanuit dat die reglementering, zeker in het laatste kwart van de eeuw, voor een hoge mate van uniformiteit in de schrijftaal heeft gezorgd (De Bonth 1997: 362-363, Van

⁴¹ Zie ook voor soortgelijke conclusies voor respectievelijk het Duits en het Fins: Elspaß (2005: 193-195) en Laitinen & Nordlund (2012: 68-75).

⁴² En zie ook de titel van het al eerder genoemde exemplaarboek met uitsluitend voorbeeldbrieven: *Het derde deel der Duijscher ende Franscher Scholen Exemplar-boeck* (1623) van Jan van den Velde.

der Wal & Van Bree 2008: 251).⁴³ Het is nog maar de vraag of we die veronderstelde uniformiteit ook aantreffen in ons brievenmateriaal; dit proefschrift beoogt daarover voor een aantal talige verschijnselen meer duidelijkheid te geven. Dat neemt niet weg dat we voor het onderzoek in ons brievenmateriaal wel rekening dienen te houden met de voortschrijdende standaardisering, die uitmondde in een voorgeschreven spelling in 1804 en grammatica in 1805, en de rol die taalbeschouwers hierbij gespeeld hebben.⁴⁴ Per hoofdstuk van dit proefschrift zal ik, waar nodig, kort ingaan op de ideeën van taalbeschouwers rondom het talige verschijnsel dat in dat hoofdstuk centraal staat. In hoofdstuk 6 bij de behandeling van de sjwa-apocope is de aandacht hiervoor wat uitgebreider, onder andere omdat dit verschijnsel nogal nadrukkelijk is behandeld door grammatici (zie § 6.6). Op deze plaats schets ik bij wijze van achtergrondinformatie welke grammatici een rol speelden in de achttiende eeuw. Het ligt voor het merendeel van onze brieven-schrijvers echter niet erg voor de hand dat zij behoorden tot het geïntendeerde publiek van de spraakkunsten van grammatici als Moonen, Verwer en Sewel. Dat publiek moeten we eerder zoeken onder bijvoorbeeld (aankomende) predikanten (De Bonth 1997: 366). De ideeën van deze taalbeschouwers sijpelden echter door naar enkele schoolgrammatica's uit het midden van de achttiende eeuw, die ik ook kort zal bespreken, en met dat genre hebben onze brieven-schrijvers mogelijk wél kennis gemaakt.

De eerste Nederlandse grammatica uit de achttiende eeuw, de *Nederduitsche spraakkunst* uit 1706, was van de hand van Arnold Moonen (1644-1711), predikant te Deventer. Zijn voornaamste intentie was om collega-predikanten een norm aan te reiken opdat zij zorgvuldiger met hun moedertaal om zouden gaan (Noordegraaf 1985: 150-151). Zorgvuldig betekende in het geval van Moonen dat zijn publiek zich zou richten naar het taalgebruik van illustere auteurs als Hooft, maar vooral Vondel, want hij moet beschouwd worden als 'den zinlyksten en naeukeurigsten onder de overleedene Nederduitsche schryvers' (geciteerd in Knol 1977: 74). Het jaar daarop, in 1707, werd de grammatica van Adriaan Verwer (onder het pseudoniem Anonymus Batavus) gepubliceerd: *Linguæ Belgicæ idea grammatica, poetica, rhetorica*; een spraakkunst van het Nederlands geheel in het Latijn, zodat duidelijk mag zijn dat het publiek ten minste die taal zou moeten beheersen.⁴⁵ Verwer verschilde op een belangrijk punt van mening

⁴³ Volgens Lambert ten Kate (in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 1723) heeft het Nederlands altijd een 'Gemeene Schrijftael' gehad die nauwelijks verschilt van de 'beschaefste uitspraak' van inwoners van de provincie Holland (zoals aangehaald in De Bonth 1997: 363).

⁴⁴ Zie voor het standaardisatieproces in de Republiek: Van der Wal (1995).

⁴⁵ Pas in 1783 verscheen een herdruk van dit werk. Mogelijk zorgde het gebruik van Latijn ervoor dat de grammatica van Verwer minder populair was dan die van

met Moonen: aangezien dichters, zoals Hooft en Vondel, zich tal van dichterlijke vrijheden veroorloofden en daarmee afweken van de algemene taal, achtte Verwer hun taalgebruik niet geschikt als basis voor een spraakkunst van het Nederlands. Hij zag die rol wel weggelegd voor de naar zijn mening volmaakte taal in de Statenbijbel (1637). Bovendien was daarin de regelmaat hersteld die het Nederlands voor 1300 kende.

Het eerste decennium van de achttiende eeuw leverde in 1708 nog een derde grammatica op, namelijk de *Nederduytsche spraakkunst* geschreven door de Amsterdammer Willem Sewel.⁴⁶ Sewel koos nadrukkelijk een andere basis voor zijn spraakkunst, namelijk het Hollands (het Nederlands dat gesproken wordt in de provincie Holland). Verwer leverde nogal wat kritiek op Sewels spraakkunst met als belangrijkste verwijt dat Sewel zich enkel op de spreektaal baseerde: ‘zoo dat we voor *Spraakunst*, wel *Spreekkunst* zouden lezen moeten’ (zoals geciteerd in Knol 1977: 77). Dat Sewels spreektaal het Amsterdams was, zal de Rotterdammer Verwer ook een doorn in het oog geweest zijn. Sewel verweerde zich hiertegen door te stellen dat het spreken nu eenmaal voor het schrijven gaat. Hij voegde daar echter nog aan toe dat hij zich beijverd had om een taal voor te dragen ‘welke men in een verhoog, óf in een ernstig gesprek, behoort te spreken’ en dat dit ook de taal is die men dient te schrijven en zeker niet ‘de gemeene huys óf straat-taal, nóch ook de spraak van ’t platte land’ (geciteerd in Knol 1977: 78).

Overigens gingen aan deze drie volledige grammatica’s van het Nederlands ook nog enkele andere werken op taalkundig gebied vooraf. Ik noem hier de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* (1700) van David van Hoogstraten; een lijst waarin het genus van circa 1200 substantieven aangegeven wordt en de *Aanleiding tot de Nederduitsche taal* (1703) van Jacobus Nylöe, dat voornamelijk een stijl leer was.⁴⁷ Zowel voor Van Hoogstraten als Nylöe waren Hooft en Vondel belangrijke inspiratiebronnen. Voor Van Hoogstraten stond Vondel overigens op een iets hoger plan: wanneer deze auteurs aan een bepaald woord niet hetzelfde genus toekennen, voegt Van Hoogstraten zich naar Vondel.

In 1723 verscheen een belangrijk werk van Lambert Ten Kate, getiteld *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*.

⁴⁸ Het zwaartepunt van zijn belangstelling ligt voornamelijk bij de etymologie,

Moonen, die tijdens de achttiende eeuw vier keer herdrukt werd (De Bonth 1997: 366-367). Zie over Verwer: Van de Bilt (2009).

⁴⁶ Sewels werk was qua populariteit vergelijkbaar met dat van Moonen: ook zijn grammatica werd in vijftig jaar tijd vier keer herdrukt en er verscheen in 1717 zelfs een Russische vertaling (De Bonth 1997: 367).

⁴⁷ Zie over Van Hoogstraten: Rutten (2006).

⁴⁸ Zie voor het geïntendeerde publiek van Ten Kate: Knol (1977: 67) waarin wordt opgemerkt dat Ten Kate voor zijn *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel*

maar Ten Kate geeft ook zijn observaties van het toenmalige Nederlands en de dialecten weer. Hij meende dat taalregels afgeleid zouden moeten worden vanuit het taalverleden. Overigens is dat voor hem niet de enige bron: hij volgt in zijn *Aenleiding* deels ook het ‘achtbare gebruik’ (het taalgebruik van grote auteurs, zoals Hooft en Vondel). Voor Balthasar Huydecoper, auteur van *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730) bleek het taalverleden, naar eigen zeggen, de belangrijkste bron te zijn om taalregels uit af te leiden: ‘Hoe nader aan den oorsprong, hoe verder van het bederf’ (zoals aangehaald in Knol 1977: 76).⁴⁹ Voor Huydecoper blijkt die oorsprong te liggen bij het Nederlands dat geschreven werd door de ‘Ouden’, auteurs die werkzaam waren in de tijd voor de bezetting door de Spaanse troepen onder leiding van Alva.

Met deze opsomming van taalkundige werken uit de eerste helft van de achttiende eeuw zijn de belangrijkste grammatici, wier taalregels mogelijk via de weg van de schoolgrammatica’s onze briefschrijvers hebben bereikt, de revue gepasseerd. Als besluit bespreek ik hier nog enkele (school)grammatica’s die zich op een ander publiek richten dan de hiervoor besproken taalbeschouwers. Het startpunt is Jan van Belle’s geheel op rijm gestelde *Korte wegwijzer, ter spel- spraak en dichtkonden* (1748). Van Belle publiceerde enkele jaren later ook nog een niet-berijmde grammatica: *Korte Schets der Néderduitse Spraakkonst* (1755) en had de intentie om nog een derde werk uit te brengen, meer gericht op de jeugd (en hiermee worden ook meisjes bedoeld: ‘de Jeugd van beiderlei Geslacht’; Van der Wal 1990b: 227-228), maar dat is nooit in druk verschenen. In beide publicaties wordt regelmatig naar het werk van Moonen, Sewel en Ten Kate verwezen en het is duidelijk dat Van Belle deze – niet voor iedereen toegankelijke – spraakkunsten heeft willen bewerken voor een minder hoogopgeleid publiek. We kunnen ons echter afvragen welk bereik de publicaties hadden. Van der Wal (1990: 227) stelt dat het publiek primair niet uit schoolkinderen bestond, maar eerder uit volwassenen die de wat oudere jeugd zouden kunnen onderwijzen.⁵⁰ De rond 1761 gepubliceerde *Nieuwe Nederduytsche spraekkonst* van Jan des Roches (afkomstig uit Den Haag) speelde een

der Nederduitsche sprake lezers veronderstelt die kennis hebben van Latijn en die ‘niet onkundig zijn van ’t gene te voren uitgegeven is door anderen, als om dat ’er de Oorzaek, Geregeldheid, en Redelijkheid der [taalgebruiken] wordt onderzocht en naegespoort, op een naeukeuriger wijze, dan dat Schoolkinderen daer van kunnen oordeelen.’ Zie ook over Ten Kate: Noordegraaf (2000) en Noordegraaf & Van der Wal (2001).

⁴⁹ Al in 1766 leverde Alewijn kritiek op Huydecopers bewering dat hij uitsluitend de ‘Ouden’ volgt (zie Knol 1977: 77). Zie over Huydecoper: De Bonth (1998).

⁵⁰ Zie ook de kanttekening in Buijnsters & Buijnsters-Smets (1997: 45). Zij menen dat Van Belle zijn spraakkunst ook voor jeugdigen heeft geschreven omdat hij zich in zijn rijm expliciet tot het kind richt.

belangrijke rol in het onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden, waar Des Roches sinds 1757 werkzaam was als schoolmeester te Antwerpen.⁵¹ Ook de in vraag- en antwoordvorm opgestelde *Nederduitsche spraekkunst, voor de jeugdt* (1769) van de Rotterdamse kostschoolhouder Kornelis van der Palm was duidelijk bedoeld voor schoolgebruik, met name voor eerstbeginnenden. Van der Palm gebruikte o.a. het werk van Moonen en Sewel als basis voor zijn schoolgrammatica, en daarnaast diende de *Nederduitsche spraekkunst* van Frans de Haes (postuum gepubliceerd in 1764) als inspiratie. De spraekkunst van De Haes poogde al eerder grammatica toegankelijk te maken voor een breder publiek, maar niet per se voor het onderwijs.⁵²

Het aantal schoolgrammatica's van vóór 1780 is al met al niet overweldigend te noemen. Pas met de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1784 kwam meer aandacht voor het nut en de noodzakelijkheid van gedegen grammatica-onderwijs voor iedereen. Onze briefschrijvers zullen voor hun expliciete kennis van de taalsystematiek grotendeels afhankelijk zijn geweest van de mate waarin een individuele schoolmeester belang aan grammatica-onderwijs toekende. In de brieven zelf vinden we geen informatie op dit vlak: we treffen er geen namen in aan van illustere taalbeschouwers, noch verwijzingen naar spraakkunsten of opmerkingen over de staat van het grammatica-onderwijs. Het ligt echter ook niet erg voor de hand om te veronderstellen dat onze scribenten – met uiteenlopende beroepen, maar schoolmeesters zijn zeldzaam – zich op een dergelijk niveau met hun moedertaal bezig hielden. Uiteraard zullen zij zich, in meer of mindere mate, bewust zijn geweest van een bepaalde systematiek in hun taalgebruik. De door hen gehanteerde schrijfp praktijk kan ons daar wellicht meer over vertellen.

2.5 De schrijfp praktijk

2.5.1 Geletterd- en gecijferdheid

Over het algemeen wordt verondersteld dat de alfabetiseringsgraad aan het eind van de achttiende eeuw in de Republiek tamelijk hoog was. De cijfers die hierbij aangevoerd worden, steunen meestal op handtekeningenonderzoek: wanneer een persoon een (trouw)akte ondertekent met zijn of haar naam en geen gebruik maakt van een kruisje of merkteken, kan deze persoon aangemerkt worden als geletterd. Vaak worden hierbij de cijfers van Hart (1976: 115-183) naar het alfabetiseringsniveau van Amsterdam gebruikt. Hart geeft o.a. cijfers voor het jaar 1780 naar kerkelijke gezindte: voor de

⁵¹ Zie over Des Roches: Rutten & Vosters (2010: 59-81).

⁵² Zie over De Haes, Van Belle en Van der Palm: Rutten (2009: 55-86).

calvinisten zijn de percentages respectievelijk 87% voor de mannen en 69% voor de vrouwen.⁵³ Aangezien Hart ook de akten van huwelijken heeft onderzocht van personen die elders geboren zijn, kunnen de cijfers tevens dienen voor een berekening van het niveau in andere steden. Zo vermeldt Dodde (1991: 108) naar aanleiding van Hart voor de periode 1776-1800 de volgende uitkomsten voor de Zuid-Hollandse situatie: 92% van de bruidegoms en 75% van de bruiden geboren in Rotterdam, was in staat zijn of haar eigen naam te schrijven. Voor Delft zijn de percentages 91% voor de bruidegoms en 76% voor de bruiden en voor Leiden respectievelijk 80% en 56%. Voor een meer rurale omgeving als Maasland geeft Noordam (1986: 67) voor het jaar 1770 de volgende cijfers (uitgesplitst voor twee leeftijdsgroepen): 84,5% van de mannen tussen 15 en 44 jaar kon zijn handtekening zetten en 87,2% van de mannen van 45 jaar en ouder. Voor de vrouwen zijn de percentages respectievelijk 58,3% en 52,6% (de verschillen tussen de seksen zijn voor Maasland dus een stuk groter dan in de hiervoor besproken stedelijke gemeenten). Nu valt er beslist wat af te dingen op deze methode. Zo is het bijvoorbeeld nog maar de vraag of iedereen die zijn of haar handtekening kon plaatsen in staat was om een volledige brief te schrijven. Bovendien is het mogelijk dat de schrijfvaardigheid van sommige gealfabetiseerden in de loop van hun leven achteruit ging (of zelfs helemaal verloren ging) doordat deze vaardigheid in het dagelijks leven weinig of zelden gebruikt werd. En daarnaast is het ook heel goed mogelijk dat er scribenten zijn die op latere leeftijd, na het sluiten van hun huwelijk, de schrijftechniek machtig werden.⁵⁴ Vooral nog lijkt het onderzoek van handtekeningen echter de meest bruikbare en betrouwbare methode te zijn (Kuijpers 1997: 500).⁵⁵

Sinds enige tijd wordt er ook onderzoek gedaan naar de mate van gecijferdheid in de Republiek, waarbij gebruik gemaakt wordt van het begrip leeftijdstapelen (of *age heaping*) (De Moor & Luiten van Zanden 2008). Hiermee wordt bedoeld dat respondenten in volkstellingen vaak geneigd waren – uit onzekerheid over hun leeftijd – hun leeftijd op nul of vijf te laten

⁵³ De percentages voor Lutheranen zijn nagenoeg hetzelfde: 86% voor de mannen en 65% voor de vrouwen. Bij katholieken en joden ligt het alfabetiseringsniveau met name bij de vrouwen aanmerkelijk lager: de percentages zijn respectievelijk 79% voor de mannen tegenover 53% voor de vrouwen en 84% tegenover 31%.

⁵⁴ Er zijn ook instructieboekjes die zich op oudere personen richten. Zo is er bijvoorbeeld de *Trap der jeughd, ofte Perfecte maniere om Jonge kinderen en Oude Personen te leeren Leesen en Schryven* (omstreeks 1640 samengesteld door de Leeuwarder schoolmeester Carel de Gelliers). Dit werk werd ruim twee eeuwen vrijwel ongewijzigd herdrukt (Croiset van Uchelen 2005: 6).

⁵⁵ Kuijpers gaat o.a. ook in op de vraag hoe die hoge geletterdheid in de Republiek valt te verklaren. Zij concludeert dat waarschijnlijk zowel economische ontwikkelingen als religieuze motieven een rol hebben gespeeld.

eindigen. De mate waarin dit gebeurt, is een indicatie voor de vertrouwdheid met cijfers (en rekenvaardigheid): hoe meer men stapelt, hoe minder vertrouwd men is met cijfers. De Moor en Luiten van Zanden (2008: 71) komen op basis van de Amsterdamse trouwakten (1585-1800) niet alleen tot de conclusie dat de gecijferdheid in de Republiek op een bijzonder hoog peil stond, maar ook dat vrouwen vrijwel even goed konden rekenen als mannen.⁵⁶ De onderzoekers (2008: 80) menen dat dit verbazingwekkend is omdat vrouwen op basis van dezelfde bron steeds een achterstand hadden bij lezen en schrijven en zij zetten dan ook vraagtekens bij het bekende beeld dat er vooral geïnvesteerd werd in het onderwijs aan mannen en minder aan vrouwen. Hun verklaring, dat er wellicht vrouwen waren die wél konden schrijven, maar die een kruisje zetten om hun ongeletterde echtgenoot niet in verlegenheid te brengen, komt mij wat onwaarschijnlijk voor. Het verschil in geletterd- en gecijferdheid is juist redelijk goed voorstelbaar wanneer we weten dat veel vrouwen in de zeventiende, maar met name in de achttiende eeuw, een handeltje dreven waarvoor enige gecijferdheid beslist een voorwaarde was (Van den Heuvel 2007; De Wit 2008).⁵⁷

Wanneer we nu zien dat aan het einde van de achttiende eeuw beide seksen in een behoorlijke mate geletterd en gecijferd zijn, dan mogen we veronderstellen dat er veel waarde werd gehecht aan het kunnen lezen, schrijven en rekenen. Diverse scribenten laten zich ook positief over deze vaardigheden – en de eraan verbonden voordelen – uit, zoals bijvoorbeeld kapitein Jan Quiding, die aan zijn vrouw in Amsterdam schrijft:

*en hebbe ook verstaen daet onse Pantie Aaniemeert in die Nuve school daet mejn lif-is, uE: zal hem denkelijk dar neit vandaen neeme, all schoen [ofschoon] het waet kostbaar is, het wint in de teijd van lere weeder uyt*⁵⁸

Jan drukt zijn vrouw dus op het hart om de kostbare opleiding van hun zoon vooral voort te zetten; het zal later vast profijt opleveren. Scribent Carsten Bakker fungeert blijkbaar als suikeroom voor de kinderen van zijn zuster Helena en heeft hen wat moois in het voorzicht gesteld als zij goed hun best doen op school:

⁵⁶ De eerstgenoemde, meer algemene conclusie geldt overigens vooral voor gebieden langs de kust van de Noordzee: verder landinwaarts werd er meer gestapeld.

⁵⁷ Een van de belangrijkste conclusies in Van den Heuvel (2007) is dat de deelname van vrouwen in verschillende commerciële sectoren vooral na 1650 een grote bloei kende.

⁵⁸ HCA 30-332, BaB 4-1-2008 122-123.

Ued meld dat ik Jantje Een goud orlogie heb beloofd, dat is ook waar, maar uyt syn Schryven sien ik niet dat hy dat verdiend heeft, my dunk Kootje Schryft Zo goed, tenminste by na Zo goed als hy, daar my dunk dat het al haast tyd voor hem Sal worden, dat als hy wat Leeren wil, om syn ordentelyk bestaan in vervolg van te hebben, hy sig self moet Exerceeren om niet alleen goed Leesen & Schryven, maar ook prompt rekenen te Leeren⁵⁹

Aan boord van de Nederlandse schepen wordt de schrijftechniek trouwens ook nog geoefend en verfijnd. Dat zien we bijvoorbeeld in een schrijfschriftje van de Amsterdamse matroos Jacob Smit, als opvarende van de *Batavia* in 1780 vertrokken naar de Oost (afbeelding 2.2):

Afbeelding 2.2: pagina uit het schrijfschrift van Jacob Smit, TNA (Kew, GB), HCA 30-750

Uiteraard zijn er aan het eind van de achttiende eeuw nog personen die het schrijven niet machtig zijn. Ook daarvan vinden we een getuigenis in een brief van Helena Adriaansen-Sap:

doet de groetenisse han [aan] sturman wil van sijn suster en broer endat sy nog gesont ben en sy soude welgescareven [geschreven]

⁵⁹ HCA 30-368, BaB 1156-1159.

*hebbe mar het mankert hulder [hun]an het scarift dat hulder [hun]
ombrekt*⁶⁰

Deze personen konden zelf niet schrijven en lieten hun geliefden via via groeten. Een andere mogelijkheid die ongeletterden hadden om toch contact te leggen was het inschakelen van een derde (een familielid, vriend of mogelijk een professionele schrijver), die de schrijftaak op zich nam. Het is voor mijn onderzoek uiteraard van groot belang om precies te weten wie de daadwerkelijke schrijver was van de brief, met andere woorden, of de afzender dezelfde identiteit heeft als de schrijver. In de volgende subparagraaf ga ik dieper op deze problematiek in.

2.5.2 *Autograaf of niet?*

Het achttiende-eeuwse corpus verschilt op één punt belangrijk van het zeventiende-eeuwse. Voor het laatstgenoemde kan namelijk niet voetstoots aangenomen worden dat elke brief zelf geschreven is. In de zeventiende eeuw lag het aandeel van de bevolking dat kon schrijven immers lager dan in de achttiende eeuw, hoewel ook aan het eind van de zeventiende eeuw een aanzienlijk deel van de bevolking in de Republiek kon lezen en soms ook schrijven. Zo blijkt uit onderzoek dat rond 1670 zo'n 70% van de mannen en 44% van de vrouwen in Amsterdam hun eigen naam kon schrijven (Van Doorninck & Kuijpers 1993: 14). De uitkomsten van dit onderzoek betekenen dat nog steeds een substantieel deel van de Amsterdamse bevolking een beroep heeft moeten doen op een sociale of een professionele schrijver wanneer hij of zij een brief wilde schrijven. Met een sociale schrijver wordt iemand bedoeld uit de sociale omgeving van de afzender, een familielid of een kennis, die niet zozeer uit geldelijke motieven, maar uit sociale motieven het schrijven van de brief op zich nam. De brieven in het zeventiende-eeuwse corpus van Judith Nobels zijn dan ook onderzocht met behulp van de *Leiden Identification Procedure* om vast te stellen of zij daadwerkelijk van de hand van de afzender zijn (Nobels en Van der Wal 2012). Daarbij kon voor iets minder dan de helft (260 brieven) van de 545 zeventiende-eeuwse privébrieven vastgesteld worden dat zij zelf geschreven zijn.

We hebben hiervoor gezien dat zo'n honderd jaar later, eind achttiende eeuw, de alfabetiseringsgraad een stuk hoger ligt en dat er bovendien hier en daar door gemeenten op toe werd gezien dat kinderen naar school gingen. Zo werden bijvoorbeeld in Rotterdam armen die van de kerkelijke bedeling leefden, zelfs verplicht om hun kinderen naar een armenschool te sturen en een speciale commissie van toezicht zorgde voor de naleving hiervan (Dodde 1991: 106-108). Al met al mogen we dan ook

⁶⁰ HCA 30-329, BaB 01-07-2010 274-278.

aannemen dat het merendeel van de achttiende-eeuwse brieven zelf geschreven is, tenzij er sterke aanwijzingen zijn dat afzender en schrijver niet samenvallen.⁶¹

In een enkel geval wordt overigens expliciet gerefereerd aan het in dienst hebben van een professionele schrijver. Een voorbeeld daarvan zien we bij plantagehouder Carsten Bakker. In zijn brief beschrijft hij dat het nogal problematisch is dat de schrijver, die hem vanuit de Republiek gestuurd is, het Nederlands niet blijkt te beheersen. Hij moet de man dus niet alleen wegwijs maken in een nieuw land (in dit geval Demarara), maar ook in de taal onderwijzen en dat valt niet mee:

*de Schryver die Ued my heeft gesonden, valt my dagelyks af, In myn Siekte heb ik alles Self moeten doen, hy waar niet in Staat om Een Klyn brieve dat ik van myn Buurman kreeg te beantwoorde [...] ik heb hem om op de Hollandsche taal wat te Laten Excerceeren myn Copia Brieveboek Laten Copieeren, dog dat gaat ook Seer Slegt, niet Soo Seer dat hy myn Schryft niet Kan Leesen, daar hy my wel tien maal daags over vraagd, maar hy Schryft Somwyle een gantsche regel die in myn Boek niet te vinden is*⁶²

Wanneer er gereede twijfel bestaat over het samenvallen van schrijver en afzender, heb ik nader onderzoek verricht. In hoofdstuk 3, waarin het corpus besproken wordt, wordt een aantal gecompliceerde gevallen verder toegelicht. Hier volsta ik met enkele voorbeelden te geven van brieven waarvoor verder onderzoek achterwege kon blijven omdat duidelijk te zien is dat zij niet zelfgeschreven zijn. Eén zo'n casus zien we hieronder geïllustreerd (afbeelding 2.3): de effectieve schrijver van de brief maakt zich zonder omwegen kenbaar aan de geadresseerde:

*En tekene mij met alle agting
Lieve Ouders
UEd. D:W: Dienaar
En Zoon
Cornelis De Somer
Per order van UEd: Zoon
Adriaan Huijsman*

⁶¹ Dossena (2008) onderscheidt de termen 'encoder' en 'writer'. 'Writer' reserveert zij voor autografen; wanneer een brief niet eigenhandig door de afzender geschreven is, duidt zij degene die de brief gedictieerd heeft aan als de 'encoder'. Nobels & Van der Wal (2012: 348) gebruiken de term 'encoder' bij niet zelfgeschreven brieven juist voor de daadwerkelijke schrijver van de brief.

⁶² HCA 30-368, BaB 1156-1159.

En tekenen mij met afdagting..
 Lieve Ouders
 Ad: J. W. Dienaar
 Die Ellegewebe
 Den 26 Januarij
 1781 Cornelis de Somer
 Per. d'ender van Ad: loon
 Adriaan Huysman
 R. over de Ad: in het verpog de brieven
 Geliefde adressaaten dan mijn
 adres, waar van de naam hier raad
 Van boven staat
 Valch

Afbeelding 2.3: ondertekening door Cornelis de Somer namens Adriaan Huysman, TNA (Kew, GB), HCA 30-331.

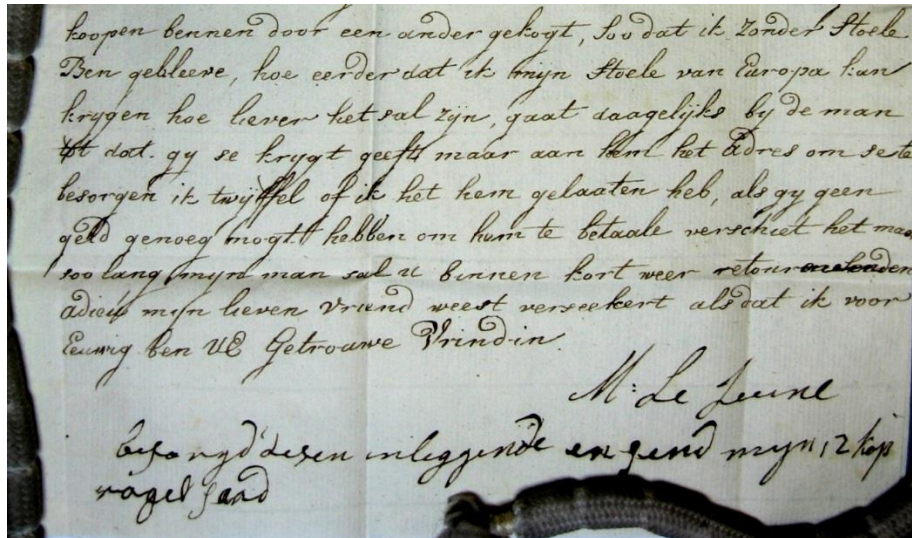
Deze brief is geschreven door Cornelis de Somer namens Adriaan Huysman aan diens ouders in Gent.⁶³ Van scribent Cornelis de Somer hebben we meerdere brieven aan zijn familie in Zeeland in het corpus en zijn handschrift correspondeert met dat in deze brief. Deze brief is dus niet geschreven door de afzender Adriaan Huysman; vermoedelijk kon hij niet schrijven; zelfs de ondertekening is niet van zijn hand. Er zijn echter ook afzenders die wel kunnen schrijven, maar die ervoor kiezen een derde in te schakelen. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om een plantage-eigenaar (zoals de hiervoor genoemde Carsten Bakker) of een kapitein die een professionele schrijver in dienst had.

Een tweede voorbeeld zien we hieronder in een brief van Maria Le Jeune-Huurman (afbeelding 2.4).⁶⁴ Hier is echter iets anders aan de hand dan bij Adriaan Huysman. Van deze briefschrijfster treffen we drie brieven aan in twee verschillende handen. Maria schrijft een brief aan haar zuster, één aan een vriendin en één aan een vriend, allemaal woonachtig in Amsterdam. Het handschrift in de brief aan vriend M. Senior Henriques wijkt echter af van dat in de andere twee brieven en ziet er beduidend verzorgder uit. Maria ondertekent de brief wel zelf en krabbelt er nog iets onderaan:

⁶³ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 163-167.

⁶⁴ HCA 30-322, BaB 07-01-2009 014-015.

M. Le Jeune
 besorgd desen inleggende en send myn 12 kop
 vogel saad

Afbeelding 2.4: slot van een brief geschreven door Alexander Le Jeune, namens zijn echtgenote Maria Le Jeune-Huurman. Ondertekening en postscriptum zijn van de hand van Maria. TNA (Kew, GB), HCA 30-322.

Door het handschrift in deze brief te vergelijken met dat van de echtgenoot van Maria, Alexander Le Jeune, secretaris van de WIC op Sint Eustatius, heb ik vast kunnen stellen dat Alexander deze brief heeft geschreven. Deze brief van Maria Le Jeune is niet in het corpus opgenomen, maar haar twee zelfgeschreven brieven wél. In hoofdstuk 3 waar de opbouw en samenstelling van het corpus besproken wordt, ga ik verder op deze problematiek in.

2.5.3 De (im)materialiteit van het brieven schrijven

Voor het schrijven van een brief had men uiteraard ook allerlei materiële zaken nodig, zoals papier, (veren) pennen en inkt.⁶⁵ Daarnaast werd door

⁶⁵ In de loop van de negentiende eeuw werd de ganzenveer als schrijfpen langzamerhand verdrongen door een stalen pen (kroontjespen). Stalen pennen waren weliswaar bekend vanaf 1548 (Hall 2000: 93), maar werden pas vanaf het begin van de negentiende eeuw op commerciële basis geproduceerd. Aanvankelijk waren zij echter voor velen nog te kostbaar. Vanaf 1837 wordt het gebruik ervan in brieven beschreven (Ruberg 2005: 55). Zie ook Hall (2000: 92): hij vermeldt dat het aantal winkeliers en fabrikanten van ganzenveren in Londen daalde van 34 in 1832 naar 6 in 1899. Inkt werd overigens meestal gemaakt van galnoten, koperrood en gom, zoals

sommigen zand gebruikt om de eventueel niet goed opgedroogde inkt te absorberen, alvorens de brief te sluiten met een ouwel of zegellak. Enveloppen waren destijds overigens nog niet algemeen in gebruik: zo'n 30% van de achttiende-eeuwse brieven in ons corpus heeft een aparte envelop. Een voorbeeld daarvan is te zien in afbeelding 2.5:

Afbeelding 2.5: voor- en achterzijde van een achttiende-eeuwse envelop TNA (Kew, GB), HCA 30-328.

Het merendeel van de brieven functioneert dus nog zonder en heeft een adressering op het briefpapier zelf. Niet iedereen zal zich de genoemde zaken

we hebben gezien in het eerder aangehaalde citaat van Johannes Hamz die deze zaken voor zijn school in Curaçao bestelt: 6 bld Galnoten, 4 Coperroot, 4 bld gomme, om inkt te maaken, want hier is int geheel geen specie te bekoomen (HCA 30-323, Bab 08-01-2009 062-067).

hebben kunnen veroorloven, maar onze briefschrijvers hadden er kennelijk de beschikking over (en heel incidenteel zien we zelfs het gebruik van luxe papier met goud op snee). Af en toe treffen we in een brief een opmerking aan waaruit we kunnen afleiden dat het niet zo vanzelfsprekend was dat men papier of ander schrijfmateriaal in huis had. Zo vraagt bijvoorbeeld Matthijs Klaasen zich in een brief aan zijn oom en tante af waarom hij maar niets van zijn moeder hoort; heeft zij soms geen papier en pennen in huis?

*verders dient deesen als dat ik aan uEd vrindelijk versoeck of uEd zoo goet gelieft Om eens te Schreyven Hoe het tegenwoordig tuijs gesteld is ik kan niet begreipen wat daar aan mankeert of mijn Moeder dood is en of Zij geen panpier of pennen het [heeft] en of ik Haar Zoo veel niet waardig ben want ik heb wel Meer als 20 brieven na huijs geschreeven en geen een weer om gekreegen*⁶⁶

Een tweede voorbeeld is afkomstig uit een brief van Laurens Wensel die vanuit Sint Eustatius naar zijn geliefde in Rotterdam schrijft. Ook hij vraagt zich af waarom hij niets van haar heeft gehoord en ook hij brengt het kostenaspect ter sprake:

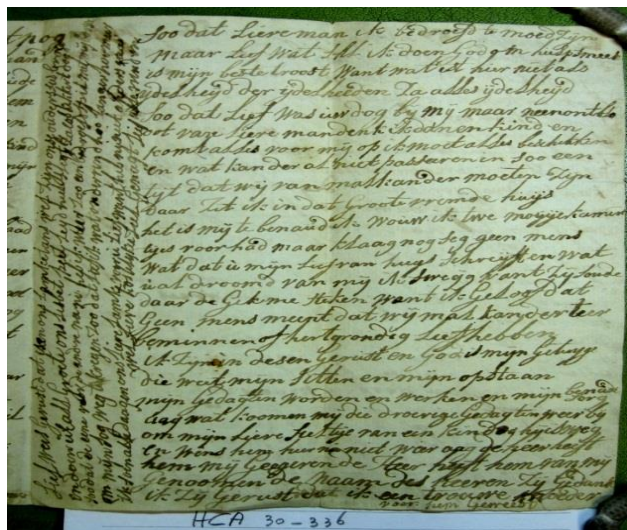
*so en soudt gij mij den eeste wier schrijven mar ik sie dat ik de Eer niet maag hebe en so als ik sie dat ik de eer niet mag hebe soo sel ik u laate weete dat deese de laaste brief sel weesen dien ik na u sel sente wandt als ik bij u geen vel papier waardig bin so en bint gij mijn het ook niet waardig en als u E uw vertouijn [fortuin] beeter kan maake als an mijn dan Muet het uw mar duen dat is nu de 4 de brief dien ik na uE sendt en daar seijn geen schepe van sente staasie vertroke of ik heb u E een brief gesonde*⁶⁷

Uiteraard moeten we er rekening mee houden dat zowel de moeder van Matthijs als de geliefde van Laurens mogelijk wel brieven hebben gestuurd, maar dat deze zoek zijn geraakt. Tegelijkertijd zullen de met schrijven gemoeide kosten niet voor iedereen op te brengen zijn geweest. We zien dan ook dat sommige briefschrijvers het papier zo optimaal mogelijk benutten door ook de marges te beschrijven, zoals bijvoorbeeld scribe Aagje Luijtsen (afbeelding 2.6):⁶⁸

⁶⁶ HCA 30-338, BaB 678-679.

⁶⁷ HCA 30-325, BaB 4-1-2008 027-031.

⁶⁸ HCA 30-336, zie Moree (2003). Het kruislings beschrijven van het papier, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw enige tijd in de mode was (Ruberg 2005: 55-57), heb ik niet aangetroffen in het achttiende-eeuwse materiaal.

Afbeelding 2.6: vel briefpapier, dicht beschreven door Aagje Luijtsen, TNA (Kew, GB), HCA 30-336.

Ook pennen kosten geld: scholier Willem Ondaatje schrijft vanuit Amsterdam wat wrokkig aan zijn ouders op Ceylon over een oom en tante die hem nogal veel in rekening brengen voor een bosje pennen:

*ik kwam ook om een bos pen, ik moest 4 st: betaalen, daar ik 't by een ander voor 2 st: kan krygen, en een montje vol Eeten, dat kan ik 't huys ook krygen*⁶⁹

Uit de overige inhoud van de brief kunnen we opmaken dat zijn grootvader – bij wie Willem in huis was – enigszins gebrouilleerd was met deze oom en tante.⁷⁰

Naast alle materiële zaken was goed licht, bij voorkeur daglicht, onontbeerlijk om te kunnen zien wat men op papier schreef.⁷¹ Bij kaarslicht

⁶⁹ HCA 30-317, BaB 691-694.

⁷⁰ Zie daarvoor de passage in HCA 30-317, BaB 691-694: ik heb myn Grootvader veels te lief, om in een huys te verkeerren, daar myn grootvader niet mag koomen, ik kan niet zien, dat zy ons liefhebben als wy koomen zyn zy vriendelyk, so is 't by andere menschen ook, ik heb er althans niemen daal gehad, als, een paraplu, dat zal wesen omdat UEd haar een sprij en sakdoeken gestuurt heb, verlede jaar quam broer ook om een paraplu, doe moest broer 8 guld: betaalen.

⁷¹ Tot ongeveer de tweede helft van de negentiende eeuw bleven kaarsen in gebruik om bij te schrijven. Rond 1820 kwamen olie- en camphinelampen op de markt, maar deze hadden nogal wat nadelen. Rond 1850-1860 bood de petroleumlamp een beter alternatief (Ruberg 2005: 58).

schrijven, zou de ogen maar bederven, zo lezen we in een brief van Herman Gossling:

*dog tot heeden niet eens Eenig andtword weer van hem gehad. by
Dag heb geen Tyt, en by nagt & Kaars Schreyven, Myn Oogen te
bederven, syn myn Commissies te behaalen, tans de Pyn niet Wardt.*⁷²

En bij sommige, wat oudere, briefschrijvers liet het gezichtsvermogen eenvoudig te wensen over, zodat zelfs goed licht geen uitkomst meer bood. Debora van Spall-Rademaker schrijft daarover aan haar zoon Pieter:

*ik hoop dat Ued myn brief sal kunnen leesen want myn gesigt wort
slegt ik kan kwalyk met de briel sien te leesen of schryven*⁷³

Briefschrijfster Antonia Donker-van Haeften heeft andere klachten waardoor het schrijven een bezoeking is:

*Ik ben seer swak op mijn senuwgestel en ben meest altijd onder docters
hande en ben swak in mijn hooft soo dat selfs het schrijve met moijs
gaat en daroem gelieft het slegte schrift en foute over het hooft te sien
als ue het maar lesen kan is het genoeg*⁷⁴

Ook was het een vereiste dat men tijd kon vinden om een brief te schrijven en dat viel voor sommigen, door drukke werkzaamheden of kinderen die aandacht vroegen, niet mee. Meymerigje Buyk vindt althans in haar baby het beste excuus om zich te verontschuldigen voor haar fouten:

*N.B. ue moet de vouten over het hood sien, want ue dogter gunt my
geen tyt nagt liefe schat*⁷⁵

Briefschrijvers werden soms overvallen door het bericht dat een schip zou gaan vertrekken en de brievenzak zou sluiten. Zij moesten dan haast maken

⁷² HCA 30-341, BaB 5-1-2008 140-145.

⁷³ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 094-102.

⁷⁴ HCA 30-735, Bab 19-06-2009 013-015. Overigens bevat het corpus nog een sterk op deze brief gelijkend exemplaar: HCA 30-735, BaB 19-06-2009 016-018, bestemd voor broer Willem, terwijl de andere brief bestemd is voor broer Gerard. De passage luidt hier: *als dat ik al haast een jaar soo swak op het seniw gestel heb geweest dat ik gedurig den docter hebbe moete gebruijke en gedurig uijt de godsdienst moet blijve om dat de swakheynt in t hooft meest sit want met moijs selfs nu schrijve moet daaroem versoecke uee het slegte schrift en foute over het hooft gelieft te sien.*

⁷⁵ HCA 30-750, BaB 15-06-2009 332-334.

om hun post nog op tijd gereed te krijgen. Scribent Jacobus Dankers zou heel graag veel meer schrijven aan zijn vader Joost, maar kan daar de tijd niet voor vrijmaken, zeker niet nu de brievenzak sluit:

*als zo deese dag: op de rheede komende & Juijst die tijd Een ~~schip~~
Schip Zijn brieven Zak Sluijt zo dat UE kunt denke dat dit met uitterste
haast geschied, hier te S: Eustatius ziet het er maar drovig uit alsoo
alhier op den 12 October 1780 Een Swaar Orcan heeft gewaaijd
Waar door veel schade is ver oorsaakt & tot heden nog verscheijde
Scheepen zijn vermist die nog niet te regt: zijn [...] zo de Tijd mij toe
lyt zoude ik UweEd: Een dag: verhaal kunnen doen⁷⁶*

En dan zijn er ook nog briefschrijvers die weinig tijd hebben, juist omdat zij zo druk zijn met het *schrijven van brieven*. De jonge Cornelis van Spall, die zijn brief om half vier 's nachts zit te schrijven, laat het volgende aan zijn broer en schoonzus weten:

*Lieve Broer en Suster, de tijd laat 't mij niet toe, om UEd: breedvoerig
te melden, om reden, ik mijn handen vol hebt, om alle die brieven
klaar te maeken aan de vrienden, vader stelt zij op, en ik copieer, en
Char-les is van getuygen, geen ogenblik hebt ik voor mijn eijgen, dus
bidde wij op 't aldervriendelijkst niet qualijk gelieft te nemen, dat den
inhoud kort is⁷⁷*

Sommige zinsnedes waarin tijdsgebrek wordt aangevoerd om een brief af te breken, doen overigens eerder denken aan formulair taalgebruik, waarover in de volgende paragraaf meer. Ruberg (2005: 83) geeft aan dat er op dergelijke frasen kritiek wordt geuit in de door haar onderzochte elitebrieven (1770-1850) en dat een zin als 'in haast vat ik de pen op' verboden werd door bepaalde brievenboeken.⁷⁸ Ik besluit met een voorbeeld van zo'n slotformule, geschreven door J.L. Franse vanuit Curaçao, ter illustratie:

*verders mijn waarde Huijsvrouw de tijt latt mij nidt langer toe om
meer te schrijven en ik zal het naasten brief beeter maaken zo breeke
ik meede af⁷⁹*

⁷⁶ HCA 30-321, BaB 06-01-2009 082-083.

⁷⁷ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 064-067.

⁷⁸ Een van de voorbeelden van Ruberg (2005: 83) is afkomstig uit een brief geschreven in 1828 door Abrahamine Hubrecht-Steenlack en luidt als volgt: 'De tyd dringt my te eindigen, (schoon Papa zegt het zeer onbeleefd is dit te schryven)'.

⁷⁹ HCA 30-350, BaB 05-01-2010 352-355.

2.5.4 *Formulair taalgebruik: openings- en slotformules*

De formules die in de achttiende-eeuwse schrijfp praktijk gebruikt werden, zijn voor ons onderzoek van groot belang en dan gaat het, voor dit proefschrift, met name om het onderscheid tussen formulair en niet-formulair taalgebruik binnen het epistolaire teksttype. De formules zijn immers vermoedelijk in segmenten (of als geheel) opgeslagen in het geheugen en dat betekent dat de morfologie en de syntaxis ervan minder dicht bij het spontane taalgebruik van een briefschrijver (kunnen) liggen in vergelijking met de overige inhoud van de brief.⁸⁰ Voor mijn onderzoek heb ik dan ook wanneer het vermoeden bestond dat een bepaalde variant frequenter (of juist minder frequent) optreedt in formules, de niet-formulaire zinsneden onderscheiden van de formulaire (zoals hierna te lezen is in de hoofdstukken 4, 5, 6 en 9; het onderzoek naar de apocope van de slot-*n* (hoofdstuk 7) gaf geen aanleiding om dit onderscheid aan te brengen en bij het diminutiefsuffix (hoofdstuk 8) is de frequentie van het verschijnsel in formules te laag om dit onderscheid te maken).

Om de formules te isoleren van de overige tekst is het uiteraard van belang om ze te identificeren. De meest voor de hand liggende plaatsen om een formule aan te treffen zijn het begin en het slot van een brief aangezien de meeste briefschrijvers in die posities standaard aandoende tekst gebruiken om hun brief in en uit te luiden. In deze subparagraaf zal ik, uitsluitend ter illustratie, enkele veelgebruikte formules uit het achttiende-eeuwse briefmateriaal onder de aandacht brengen. Op de overdracht van de formules ga ik hier niet verder in; daarover is in § 2.3 al het een en ander opgemerkt. We hebben daar gezien dat brievenboekjes weliswaar formules aanbieden, maar dat die maar ten dele overeenkomen met de in het *Brieven als Buit*-materiaal gebruikte formules (Rutten & Van der Wal 2012, Van der Wal & Rutten 2013). Het lijkt er dan ook op dat brievenboekjes op het gebied van formulair taalgebruik geen directe inspiratiebron zijn geweest voor onze briefschrijvers, maar dat de formules op school of thuis aangeleerd werden door het (voor)lezen en kopieëren van brieven. In deze paragraaf beperk ik mij dan ook tot het bespreken van het feitelijke gebruik van de formules in de laat achttiende-eeuwse schrijfp praktijk.

In contrast met het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal (Nobels 2013) valt op dat een destijds veel gebruikte openingsformule, de zogenaamde *health formula*, ruim honderd jaar later iets anders geformuleerd wordt. In de zeventiende eeuw treffen we de formule meestal aan als: *hierbij*

⁸⁰ Zie over formulair taalgebruik: Wray 2002. Haar definitie luidt als volgt: ‘a sequence, continuous, of words or other elements, which is, or appears to be, prefabricated: that is, stored and retrieved whole from memory at the time of use, rather than being subject to generation or analysis by the language grammar’ (Wray 2002: 9).

laat ik u weten dat ik nog **kloek** en gezond ben, terwijl we in de achttiende eeuw lezen: *hierbij laat ik u weten dat ik nog fris en gezond ben*. Het woord *kloek* ontbreekt overigens geheel in het achttiende-eeuwse corpus. De uitdrukking *fris en gezond* (iets vaker gespeld als *vris en gezond*) komt overigens ook in Duitstalige brieven uit dezelfde periode voor (Gaspar 2003: 79) en in negentiende-eeuwse Duitse brieven treffen we haar eveneens aan, maar vaker vinden we daarin *gesund und wohl* (en variaties daarop) (Elspar 2005: 163-166).⁸¹ *Fris en gezond* wordt nog wel aangetroffen in het achttiende-eeuwse corpus, maar veel minder dan zijn voorganger *kloek en gezond* in het zeventiende-eeuwse corpus, en veelal in brieven van de middenlage en lagere klasse (Rutten & Van der Wal 2012, Van der Wal & Rutten 2013).⁸² Ik geef hier enkele voorbeelden:

- (1) *Dese dient om uw liefe maats te late weeten als dat ik nog vris en gezondt ben hoope van uw alle het zelve te hoore*⁸³
- (2) *kan niet Na laten UE deese wynige lettere toe te zenden dat ik dóór gods duirbaare Zegen nog vris en gezond ben hoope*

⁸¹ In de enkele (7) Duitstalige brieven (uit 1781) in het *Brieven als Buit*-materiaal die tot nu getranscribeerd zijn door Jos Kaldenbach vinden we zowel *gesund und wohl* als *frisch und gesund*. Laatstgenoemde verbinding treffen we aan bij Jan Frerichs die aan zijn ouders in Oostfriesland schrijft: *Goott gedanckt, ich bin nog Fris und gesund, das ich es nich beßer ver langen kann, und das hofe ich Von euch allen auch: Solt es anders Sein, es Sol mir von Hertzen Leit sein* (HCA 30-355, BaB 06-01-2010 034-035). Van deze Jan hebben we ook een Nederlandstalige brief aan zijn slaapbaas in Amsterdam (HCA 30-355, Bab 06-01-2010 032-033). Jan spelt zijn achternaam dan als Frederiks en schrijft: *ik doon uw Eedelen too weeten als dat ik nog vris en gesund bin en dat hoope ik van uw Eedelen ook soo het anders saude sein het saude meer van herten leit sein*. En zie ook de voorbeelden in Gaspar (2003:79), noot 6. In het corpus van Gaspar vinden we verder nog dit voorbeeld (inv.nr. 45-689a/b, jaar 1790): *Herz viel gelipter soon und dogter, ich habe deine briefrichtigh erhalte und daer aus erseen daß sij nogh vriß und gesundt sein, welches mir von hertze lieb is, und mir seindt godt seij dank auch nogh alle vriß und gesondt*.

⁸² De uitdrukking *fris en gezond* komt in het totale corpus 90 keer voor bij 65 scribenten. Dat is niet altijd in de hier besproken formule: we treffen de uitdrukking ook aan in zinnen als *onse bartye is vris en gesont die heeft de pokkies gehadt maar is daar heel wel afgekome* (HCA 30-719-1, BaB 3-1-2008 041-045). 80 voorkomens (van 59 scribenten) treden op in een formule; dat hoeft overigens niet altijd een openingsformule te zijn. De uitdrukking komt incidenteel ook in een formule in het middendeel van de brief voor of aan het slot: *nauw niets meer als de Grootnis an ons Vaders en Moder SuSters En Broers: dat ik fris en Gesond ben het welk ick ock hoop van haar alle* (HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 329-330).

⁸³ HCA 30-318, BaB 05-01-2010 040-041.

- dat 't met UE ook zoo mag zyn anders zouw 't myn leet zyn om te hoore*⁸⁴
- (3) *ik kan u niet nalate om een letterje te schryven als dat ik door gods goetheyt nog vris en gesont ben en ik hoop het selve van u te horen en soo het and was dan sou h het myn van herte leet syn*⁸⁵

In de zeventiende eeuw werd de formule vaak nog uitgebreid met allerlei subformules, zoals in onderstaand voorbeeld:

*als dat ick en ul vader en min vaeder en moeder noch klock en gesont sein, godt sij lof van syn groote genade gelijck ik hoop van vl mijn lief te verstaen het welcke mijn van herten seer lief om te hooren is waer het Anders het waer ons van herten leet dat wedt godt almachtich die en kender van alle herten is*⁸⁶

Dergelijke tamelijk uitgebreide formules met veel inbeddingen komen in het achttiende-eeuwse materiaal minder vaak voor dan in de zeventiende eeuw (Rutten & Van der Wal 2012, Van der Wal & Rutten 2013). Zo trof ik bijvoorbeeld de religieuze subformule, *dat weet God die een kender van alle herten is*, slechts twee maal aan, bij twee Vlissingse briefschrijfters.⁸⁷

- (4) *ik laat u weeten als dat ik god dank een goedestaat van gezondheid geniete beneevens ons soon en nigt mieti en haar kind myn lieve man ik hoop dat gy deese brief ook in een goeden staat van gezondheid sult ontvangen waar na ik nagt en dag verlange om eens van u myn lieve man tee hooren **dat weet god die een kender der herten is***⁸⁸

⁸⁴ HCA 30-321, BaB 06-01-2009 093-094.

⁸⁵ HCA 30-339, BaB 4-1-2008 190-191.

⁸⁶ Zoals aangehaald in Van der Wal & Rutten (2013).

⁸⁷ Deze formule wordt overigens ook diverse keren gebruikt in de brieven van Hendrikie de Cerff-ten Broek (Van der Wal 2010). Aangezien Hendrikie deze brieven echter niet zelf schreef, zijn ze niet opgenomen in het achttiende-eeuwse corpus. Het enige briefje dat wel van Hendrikies hand blijkt te zijn, bevat de formule niet. De formule is geïnspireerd op het bijbelboek Handelingen 1:24: En zij baden en zeiden: 'Gij Heere! Gij Kenner der herten van allen, wijs van deze twee een aan, dien Gij uitverkoren hebt' en Handelingen 15:8: 'En God, de Kenner der herten, heeft hun getuigenis gegeven, hun gevende den Heiligen Geest, gelijk als ook ons'. Deze specifieke uitdrukking was al lang in gebruik, zie een citaat in het WNT (lemma: *kenner*): 'Of haer herten alle alzoo ghestelt waren, dat weet Ghodt, die een kender der herten es, V. VAERNEWIJCK, *Ber. T.* 2, 66 [1566]'.⁸⁸

⁸⁸ E. Reichert-Hiemandts, HCA 30-331, BaB 09-01-2009 070-073.

- (5) *ik hoop het self van UE te mogen hoeren war het hnders [anders] het soude mijn van herte let wesen **dat wet god die kender hlle [alle] herten is***⁸⁹

De *health formula* met als thema ‘gezondheid’ kent trouwens ook variaties op de bewoordingen *fris en gezond*, zoals *welvaarende, een goede staat van gezondheid* of *welstand*. Enkele voorbeelden zijn:

- (6) *Deese is Dienende om UE Mijn zoon te laten weeten Als Dat ik door des Heeren Zeegen nog seer welvaarende ben Benevens UE suster en onse verder familje Hoope dat UE Deese weijnig Letteren ook nog in Een volmaakte staat zal moogen ontfange was het Anders met u soo soude het mijn van Herten leed weesen om te hooren*⁹⁰
- (7) *Desse is om UE te dienen als dat ik den Goede Got heeft te Danke voor Zijn Zeegen En Gezonthijt verhaalende dat desse uE met u waarde vrouw in selven goeden staat ter Hant moge Komme so niet dan weed got dat het mijn van Harten Leet Zoude Zijn om te hoore*⁹¹

Ook in de ons omringende landen werd de *health formula* gebruikt in soortgelijke bewoordingen. We hebben hier dan ook te maken met gemeenschappelijke briefconventies die in heel West-Europa voorkwamen (Ruberg 2005: 84-85). In Sogner & Van Lottum (2007: 165-166) treffen we de formule aan in zeventiende-eeuwse Noorstalige brieven, geschreven vanuit Amsterdam. Gaspar (2003: 50, 79) wijst op de verwantschap met Duitse beginformules uit de achttiende eeuw; in Sandersen (2007: 276) vinden we een soortgelijke formule (*helsen og sundhed*) in negentiende-eeuwse Deense soldatenbrieven. Elspaß (2005: 163-166) geeft negentiende-eeuwse Duitse voorbeelden van de formule en uit dezelfde eeuw stammen de Finse voorbeelden in Laitinen & Nordlund (2012: 77).⁹² Ook de Engelse traditie laat dergelijke formuleringen zien, bijvoorbeeld in brieven geschreven rond 1790 door de familie Clift uit Bodmin, Cornwall (Austin 1973). Een voorbeeld hiervan is:

⁸⁹ Helena Adriaansen-Sap, HCA 30-331, BaB 09-01-2009 187-189.

⁹⁰ M. Lebeke-van der Lee, HCA 30-330, BaB 858-860.

⁹¹ Matthijs Hansen, HCA 30-352, BaB 17-06-2009 464-465.

⁹² Volgens Gaspar laat dit de mogelijkheid open dat een eventueel gebruikt voorbeeldenboek oorspronkelijk in het Duitse taalgebied samengesteld is. Aangezien dergelijke formules echter ook voorkomen in de Engelse en andere tradities, lijkt dit mij onwaarschijnlijk.

I have took the oportunity of writing you those few lines hoping it will find you in good health as I Bless god this leaves me at present and to let you know that I am Now in Southampton (Austin 1973 [1998: 327]).

Austin (1973 [1998: 333]) merkt op dat de *health formula* voor het Engels terugvoert naar de veertiende eeuw en bijzonder lang populair bleef. In het laat achttiende-eeuwse Engeland werd de formule echter voornamelijk geassocieerd met de lagere klassen en bespot in parodieën die men erop maakte in literair werk. Dat bespotten van de uitgebreide formule zien we ook voor het Nederlands. Dat gebeurt al in een zeventiende-eeuws brievenboek met een schertsende aard, de uit het Engels vertaalde *Nederduytsen Briefdragher* (1645) van Nicholas Breton (Van der Wal & Rutten 2013).⁹³ En we zien het ook in de vroege achttiende eeuw bij Justus van Effen (*De Hollandsche Spectator*) in de al eerder aangehaalde brief van Klaas Janssen (Van Effen 1731: 50). De brief begint zo:

Ik laat ulieden weten dat ik nog kloek en gezond ben; wenschte van harte 't zelve mee te kunnen zeggen van ulieden hooggeachte Paarden. Niet, Menheer, dat ze dood zyn, of zo; neen dat zou te veul van myn ezeid zyn, en zo als onze Domini wel zeid, niemand sterft voor zyn uur.

We mogen aannemen dat de openingsformule van de ten tonele gevoerde Klaas Janssen niet als lichtend voorbeeld werd gezien. Bovendien is het tamelijk ongebruikelijk om in de gezondheidsformule in te gaan op de gezondheid van paarden. We vinden bij Van Effen trouwens nog een tweede aanwijzing dat deze formule behoorlijk gedateerd was (Van Effen 1732: 55). Van Effen levert kritiek op de Nederlandse briefstijl met zijn uitgebreide titulatuur en omstandige formuleringen en zet deze af tegen de eenvoudige briefstijl uit de tijd van de Romeinen:

Zoude hy zig wel kunnen verbeelden, dat in plaats van duizend nederige verschooningen, wegens de gebruikte stoutheid, dusdanige brief misschien zoude begonnen hebben met de volgende laffe en onbeleefde uitdrukkingen: Indien gy gezond bent, zo is het wel, ik ben nog gezond! 't Is egter de waarheid, en ik zal in 't voorbygaan aanmerken, dat zulks veel overeenkomst heeft met de briefstyl van

⁹³ De oorspronkelijke titel luidt *A Poste with a Packet of Mad Letters* (1602). De volledige Nederlandse titel is: *Nederduytsen briefdragher geladen met een pack van verscheyde oubollige, diepsinnige, vernuftige, en tijdtverdrijvende brieven en hare antwoorden. Dienstich om 't Verstandt te scherpen ende oock vermaeckelijck voor alle Menschen. Wel-eer gestelt in 't Engels door Nicholas Breton. Het woord oubollig moeten we hier opvatten als 'dwaas, grappig' (WNT).*

onze Voorvaderen! Ik laat U weeten, dat ik nog kloek en gezond ben; Hoope dat het met U ook zo zal zyn; ware het anders, 't zoude my van harten leed zyn.

Van Effen geeft blijkbaar de voorkeur aan een korte openingsformule, zonder al te veel plichtplegingen. Uit het feit dat hij de 'kloek en gezond'-formule typeert als de briefstijl van 'onze Voorvaderen' kunnen we afleiden dat deze openingsformule destijds in bepaalde kringen als archaïsch werd beschouwd.⁹⁴

We treffen naast de *health formula* ook andere manieren aan om een brief in te leiden. Een tweede, veel gebruikt thema is de staat van de correspondentie. Er wordt iets opgemerkt over een ontvangen brief of over eerder verzonden brieven. Dergelijke formules werden overigens soms ook gebruikt in combinatie met de *health formula*. Enkele voorbeelden zijn:

- (8) *met zeer veel aangenaamheid heb ik weederom het genoeg gehad UEd zeer vriendelijke lettere van den 15 october 1779 zo orgéneel als dublikaat zeer wel ontfangen te hebben waar uit ik met zeer veel blydschap UEd beider welstand beneevens die van UEd twee lieve kindere vernoomen hebben*⁹⁵
- (9) *Uwe Missive van dato den 20 Julij LL: is mij zeer wel ter hand gekoomen, en daar uijt vernoomen dat uwe de missives door mij aan uwe gezonden, hebt Ontfangen, het welk mij liev en aangenaam was te verneemen, als mede die per 't schip de Spoor gevoerd wordende door schipper Jan de vos, op welke deeze uwe laatstgezonde aan mij in andwoord is Dienende*⁹⁶

Het kan overigens gebeuren dat een briefschrijver een formule niet helemaal onder de knie lijkt te hebben, zoals we bijvoorbeeld zien bij briefschrijfster Antje Cornelis, die elk van haar zes brieven (geschreven tussen december 1779 en mei 1780) op deze manier begint:

- (10) *ue is dienende als dat het met ons gesontheit nog alles redelyk wel is*⁹⁷

⁹⁴ Zie Ruberg (2005: 207-210) voor kritiek op gelegenheidscorrespondentie (rouwbrieven en nieuwjaarswensen).

⁹⁵ A. van Haaften, HCA 30-735, BaB 18-06-2009 091-093.

⁹⁶ Cornelis de Somer, HCA 30-330, BaB 887-899.

⁹⁷ HCA 30-339, BaB 4-1-2008 169-170.

Een hierop lijkende formule komen we wel vaker tegen, maar dan vinden we eerder zinnen als *deser is dienende om UE te mijn welstant te laete weeten*.⁹⁸ De positie van *ue* is dus nogal vreemd in de brieven van Antje Cornelis en zij lijkt dan ook een eigen formule te hanteren.

Zoals al eerder opgemerkt: in het middendeel van de brieven vinden we de meer persoonlijke mededelingen, geschreven in meer particulier en creatiever taalgebruik.⁹⁹ Ook in het middendeel moeten we er echter op bedacht zijn soms formulair taalgebruik aan te treffen. De hoeveelheid formules die een briefschrijver gebruikt, hangt in veel gevallen af van zijn of haar schrijvervaring: zijn het er veel, dan impliceert dat over het algemeen dat we te maken hebben met een scribent met weinig schrijvervaring voor wie de formules houvast bieden (Elspaß 2005: 192, Rutten & Van der Wal 2012). Een meer geoefende schrijver is beter in staat om afstand te nemen van standaardformules. Dat concludeert ook Austin (1998, 2000) in het al eerder aangehaalde onderzoek: zij ziet dat de formules nog wel gebruikt worden in formele en zakelijke correspondentie, maar dat men in brieven aan vrienden en familie zijn creativiteit de vrije loop laat. Een voorbeeld van een niet-formulaire openingszin zien we in ons corpus bij de al eerder genoemde briefschrijfster Maria Le Jeune-Huurman. De thematiek van de opening in deze brief aan haar zuster is weliswaar traditioneel (de staat van de correspondentie), maar Maria geeft er een eigen draai aan:

- (11) *alweer een brief sonder dat hy dind tot antwoor op uE misieve Margo Margo wat bind gy stouyt wat moit ik dinke dat ik geen tyding van u hoor gy bind den heele dag met de pen in de hand en daar sckiet geen een reegel voor myn over*¹⁰⁰

Hoe sommige, waarschijnlijk minder geoefende, scribenten zich vastklampen aan formules zien we in een gezamenlijke brief, geschreven door vier mannen vanuit Sint Eustatius aan hun vrouwen in Gouda. Elk van de mannen heeft

⁹⁸ Een van de brievenboekjes geeft een suggestie voor een openingsformule die er sterk aan doet denken: *Deze zal dienen om UE te bedanken dat UE [...]* (Koolenkamp 1764: f6V).

⁹⁹ Uiteraard zijn ook opmerkingen over de gezondheid persoonlijk van aard. Over het algemeen geldt echter dat de opmerking geplaatst wordt om te voldoen aan een briefconventie. Wanneer de gezondheid in werkelijkheid te wensen over laat, wordt dat pas later uit de doeken gedaan.

¹⁰⁰ HCA 30-348, BaB 17-06-2009 428-432. Zie over deze brief de *brief van de maand juni/juli 2011* op <www.brievenalsbuit.nl> [8/4/2013].

recht op een stukje tekst, maar elk vult dat uitsluitend met (identieke) formules.¹⁰¹

- (12) *heer waarde en Zeer geliefde vrou ik laat u weeten hls [als] dat ik door de segen van got nog fris en ge sont ben en ik wens het self van mijn lieve vrou dat u got ook soo Mag Zeegenen Met ge-sont heid [?] en verders duijsent maal ge nag han [aan] mijn lieve vrouw hlieda [alieda] van der burch van mijn u lief hebbende man Arij van der burch*
- (13) *heer waarde en seer l ge liefde vrou en kinderen l ik laat u edelen weeten hls [als] dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got ul ~~ook soo~~ mijn lieve vrou ook soo mag seegenen met ge sont heid en verders duijsent maal ge nag han [aan] mijn lieve vrou maria sobbers van mijn u lief hebben de man Dirk van der burch*
- (14) *heer waarde en seer geliefde vrou ik laat uE weete hls [als] dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got u mijn lieve vrou ook soo mag seegenen met ge sont heid en verders duijsent maal ge nagt han [aan] Mijn lieve vrou maria ver Meule van mijn u lief hebben de man frederik van der burch*
- (15) *Aeer [eer] waarde en seer ge liefde vrou ik laat uE weeten hhs [als] dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got u mijn lieve vrou ook soo Mag seegenen met ge sont heid en verders duijsent Maal genagt han [aan] mijn lieve vrou maria Spernaij van mijn u lief hebbende man Jan Van leeuwen*

De mannen blijken ooggetuigen te zijn geweest van een zware orkaan (bekend als *The Great Hurricane* van 1780), maar melden daar in een gezamenlijke passage slechts kort iets over, vermoedelijk omdat zij te weinig schrijfervaring hadden om hun belevenissen om te zetten in tekst.

Aan het einde van een brief wordt het tijd voor een slotformule. Briefschrijvers kondigen daarin aan dat zij de brief gaan beëindigen – vaak wordt dat omkleed met excuses – en zij brengen (soms vele) groeten over. Enkele voorbeelden zijn:

- (16) *geliefde suster Vaart Wel, Vaart tydelyk en Eeuwig Wel. Ik ben en blyve met alle hertelyke liefde en toegeneegentheid.*

¹⁰¹ HCA 30-325, BaB 4-1-2008 064-068. Overigens werd de brief door één van hen geschreven. Zie ook de *brief van de maand september 2010* op <www.brievenalsbuit.nl>[8/4/2013].

- Hertelyk Geliefde suster UWEdDWZLiefhebbende Broeder
Wrd V Vloten*¹⁰²
- (17) *ik versoek de groetenis aan alle goede vrinde syt duysenmaal
van my gegroet na dat uw, my liefde man in beschermen des
alderhoogten bevollen heb verblyve met alle agten en eerbiet
waarde en liefde man ue liefhebbende vrouw meymerigje buyk
geb kleynhens nagt lief*¹⁰³
- (18) *nu myn waarde lief hier meede breek ik af met de pen maar
niet met mijn harte en ik wensche UEd zeegen en gesondtheijd
~~en~~ en verders alles wat u noodeg is zoo na den lechhaame als
na de ziele beyde en al het noodeg in dit niwe Jaar Blyve met
alle agteng UEd Liefhebbende Mennaar Tot –ter doot Ruwert
Corneeles [...] Zijt van mijn gegroet Myn Lief VaarWel*¹⁰⁴

Nu er aardig wat voorbeelden van formules de revue zijn gepasseerd, zijn er ten slotte nog enkele – uitzonderlijke – gevallen waarin scribenten de draak steken met formules. We zien dit bijvoorbeeld bij scribent F.W. Wiehe, die een brief aan zijn neef en nicht in Amsterdam op de volgende manier afsluit:

- (19) *Adjos Leef wel En ik verblyve UEd: Dienar & Kapstok Fredk.
Wilm: Wiehe*¹⁰⁵

Het woord *kapstok* kon destijds in overdrachtelijke zin gebruikt worden als aanduiding voor ‘een gek, een malle vent’ (WNT) en Wiehe zet het kennelijk in als zelfspot.¹⁰⁶ Ook briefschrijver Ferdinand Matthijsen maakt zich er met een grapje vanaf. Van hem hebben we twee vrijwel identieke brieven in ons corpus, één gericht aan zijn moeder en zuster en één aan zijn tante en nicht. In de brief aan laatstgenoemden veroorlooft Ferdinand zich de slotformule:

¹⁰² HCA 30-341, BaB 5-1-2008 110-114. Wernard van Vloten is overigens de enige scribent in dit corpus die als onderdeel van zijn slotformule de woorden *vaart tydelyk en eeuwig wel* uit zijn pen laat vloeien. Dit is een bestaand onderdeel van een in omloop zijnde formule. We treffen het aan in de hiervoor besproken *Nieuwe Handleiding tot de Manier van Brieven Schryven* (1770: 84): *Vaart wel lieve Vrienden, vaart tydelyk en eeuwig wel, en zyt verzekerd dat ik tot de dood toe blyven zal, enz.*

¹⁰³ HCA 30-336, BaB 1063-1065.

¹⁰⁴ HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 395-397.

¹⁰⁵ HCA 30-321, BaB 06-01-2009 064-066.

¹⁰⁶ Ruberg (2005: 75) kwam een soortgelijke kwinkslag tegen in een brief uit 1821. Salomon Dedel schrijft aan zijn nichtje Julie: *Heb Ik de Eer mij te noemen Hoog: Wel: Geb: Vrouwe en Prinses, Uw: Hoog: Wel: Geboren: onderd: en Dienstw: Kapstok: S: Dedel.*

- (20) *Hier meede breek ik af en blyve u getrouwe neef tot den ingang van mynen doot met met je gat bloot*¹⁰⁷

Tegenover zijn moeder en zus haalt hij dit grapje echter niet uit en eindigt hij op serieuze toon met *tot den ingang van mynen doot*. Kennelijk wist Ferdinand heel goed welke personen zijn ‘spotterij’ zouden waarderen. De twee vrijwel identieke brieven van Ferdinand doen denken aan een ander fenomeen dat we in het *Brieven als Buit*-materiaal aantreffen, het zogenaamde *eveleens* schrijven. Ferdinand schreef echter aan twee verschillende geadresseerden en dat is bij *eveleens* schrijven niet het geval, want dan is er sprake van één geadresseerde. In § 2.6.2 ga ik nader in op dit verschijnsel.

2.6 Het versturen en ontvangen van brieven

2.6.1 Het postverkeer in de achttiende eeuw

Het binnenlands postverkeer was aan het eind van de achttiende eeuw redelijk snel en betrouwbaar, maar dat gold niet voor post die over zee verstuurd moest worden (Ruberg 2005: 59).¹⁰⁸ Op zo’n lange reis kon er onderweg uiteraard van alles mis gaan met het schip en de lading, waaronder brieven. Bovendien had de VOC, met name in haar beginperiode, liever niet dat er veel post naar haar werknemers verstuurd werd omdat zij vreesde voor het uitlekken van belangrijke informatie (Moree 2003: 11). De controle hierop was echter aan het eind van de achttiende eeuw al behoorlijk minder dan voorheen. Men diende echter nog wel rekening te houden met eventuele censuur wanneer men gebruik maakte van het eigen postsysteem van de VOC. Velen zochten dan ook hun toevlucht tot een illegaal netwerk van vrienden en kennissen, die – al dan niet tegen betaling – post meenamen aan boord van een schip naar de Oost. De aanduiding ‘met vriend die God geleijde door zee’, vaak afgekort tot D.G.G. – die we veelvuldig tegenkomen op adresseringen in het brievenmateriaal – duidt erop dat een brief langs minder officiële kanalen vervoerd werd (Moree 2003: 36).¹⁰⁹ Ter illustratie dient onderstaand voorbeeld (afbeelding 2.7).¹¹⁰

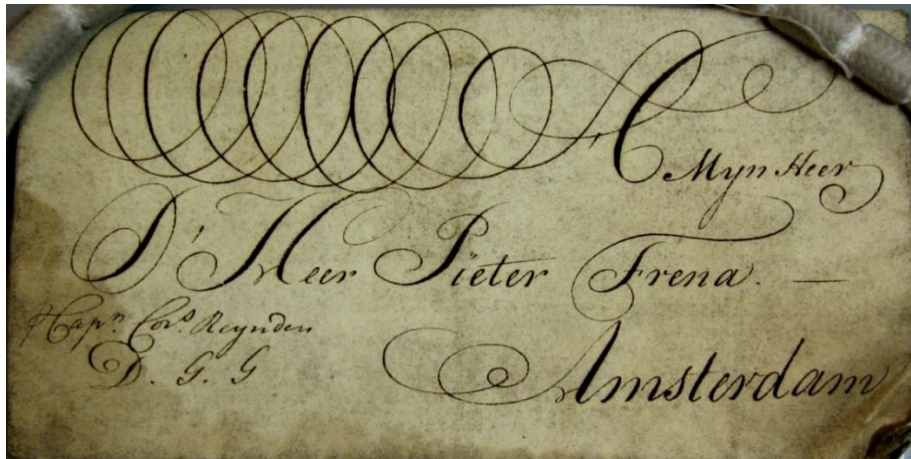
¹⁰⁷ HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 338-339.

¹⁰⁸ Vanaf 1794 werden er boetes ingesteld op het verzenden van brieven buiten de post om, maar dat verhinderde niet dat er nog steeds brieven werden meegegeven met diligences, stoomboten, veerscheppen en trekschuiten. Vanaf 1807 werd er daarom door de regering een staatsmonopolie ingesteld op het transport van brieven (Ruberg 2005: 60).

¹⁰⁹ Zie voor een beschrijving van het postvervoer ten tijde van de VOC ook Moree (1998).

¹¹⁰ HCA 30-321, BaB fotonummer 06-01-2009 022.

Myn Heer
 D'Heer Pieter Frena
 Amsterdam
 p. Capⁿ. Cor^s. Reynders
 D.G.G.

Afbeelding 2.7: adressering aan Pieter Frena, TNA (Kew, GB), HCA 30-321.

Wanneer het poststuk zijn bestemming bereikte, in de Republiek of overzee, was het de bedoeling dat de geadresseerde de portikosten voor zijn of haar rekening nam.¹¹¹ Een mooie getuigenis daarvan zien we in de al eerder besproken brief van de vier mannen die vanaf Sint Eustatius aan hun vrouwen in Gouda gezamenlijk één brief schrijven. De afzenders benadrukken dat de portikosten ook gezamenlijk door de vier geadresseerden gedeeld moeten worden:

*en hl [al] de gouwenaars zijn nog fris en gesont en den 22 hpril [april]
 dan moet ons binne verwagte voor vast en jijluij moet den b[?] brief
 met uw viere betalen¹¹²*

¹¹¹ De Postwet van 1850 voorzag in de invoering van postzegels, maar pas in 1870 werden postzegels de norm (Ruberg 2005: 60-61).

¹¹² HCA 30-325, BaB 4-1-2008 064-068.

Niet iedereen was overigens blij met (bepaalde) post, want dat betekende voor sommigen een aanslag op een krappe beurs, zoals we zien in een brief van weduwe Entink-Hubert:¹¹³

*Ik ben soo knorrig ik kryg daar een brief van van den berg een communicatsel brief dat hy weer trou [trouwen gaat] die brief kost myn 9 stuyvers. ik wensten liefver dat hy wat van syn schulden aan myn betalde ik heb het teegenwoordig wel van doen in desen bedrofde omstandigheyt ik sie dat hy de wissel betale sal siet dat UE soo veel kryg als UE kunt en dat UE dan voor myn ook sorgen sal*¹¹⁴

Weduwe Entink-Hubert vindt het kennelijk nogal vervelend te moeten betalen voor een brief van Van den Berg, waarin hij haar laat weten dat hij weer gaat trouwen. Blijkbaar is hij haar nog geld schuldig. Zij zou liever zien dat hij zijn schulden afbetaalt nu zij onlangs weduwe is geworden en krap bij kas zit. In een postscriptum maakt Entink-Hubert nogmaals een opmerking over deze schuld en vraagt aan de geadresseerde (haar zwager) er bij Van den Berg op aan te dringen dat hij zijn brieven ‘onder couvert’ verstuurt (waarmee bedoeld wordt dat de brief meegezonden wordt bij een andere brief); die werkwijze jaagt haar immers niet op kosten. Als laatste voorbeeld noem ik hier briefschrijver Jan Toering. Toering is gewend de brieven aan zijn vrouw per adres te versturen naar Jan van der Plas. Hij voelt zich nu echter wat bezwaard omdat hij niet zeker weet of zijn vrouw nog bij Van der Plas in huis is. En waarom zou Van der Plas dan nog de portikosten voor zijn rekening nemen?

*ik Nogtans altoos in twijfel Bent of het uE ter hant Sel koomen want ik weet aan geen Ander te Schrijven als aan Jan van der Plas want tot mijn Leetweesen weet ik Niet in wat Plaats Dat uE is ook weet Jk Niet of uE met vrindschap daar uijt het huijs gegaan Js of Niet En of UE Daar komt of Niet [...] Maar Deesen Schrijf ik om Dat ik vasstelijk weet als Dat Het wel Besorgt sal worden sonder Een Duijt omkosten van Hem [Van der Plas] want Een mens siet Daar Dikwels op En Denkt waar om sal ik Een anders [een ander zijn] Briefen Betalen Daar ik geen Avaaren meede heeft [met wie ik niets te maken heb]*¹¹⁵

Toering vindt uiteindelijk een andere oplossing: zijn brief kan onder couvert van een brief van de timmerman verstuurd worden:

¹¹³ Ook in de brieven (1786-1799) van Christina van Steensel aan haar man Jean Malherbe wordt geklaagd dat de (binnenlandse) portikosten nauwelijks op te brengen zijn (Ruberg 2005: 62).

¹¹⁴ HCA 30-317, BaB 722-726.

¹¹⁵ HCA 30-319, Bab 1105-1107.

ik Durf het Nu Niet aan Jan van Der Plats Aadreseeren want Di het meede neemen sou heij Blijft op Staasis [Sint Eustatius] Daar om heb ik het in De timmer man seijne gelij¹¹⁶

2.6.2 *Eveleens schrijven*

Tijdens de lange intercontinentale reis die een brief moest afleggen, kon er uiteraard van alles misgaan. Veel post ging onderweg verloren of kwam in de handen van kapers terecht. Briefschrijvers maakten zich daar dan ook terecht zorgen over en sommigen hielden er bij het opstellen van de brief rekening mee dat een brief in verkeerde handen kon vallen. Dat zien we bijvoorbeeld in een brief van Meymerigje Buyk die haar man bericht over de geboorte van hun dochtertje. Zij besluit – juist met het zoek raken van brieven in het achterhoofd – niet te veel over haar bevalling uit te weiden:

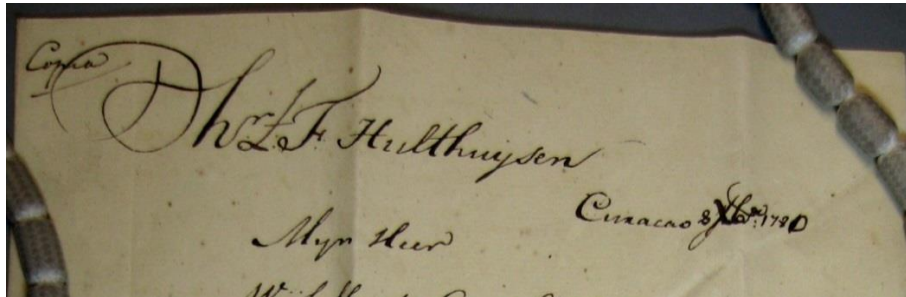
Wat de verlossen aangaat dat heeft ook wel gaan kennen ik sal ue daar omstandig niet niet van schryven om als de brieven niet teregt koomen dat ik dan niet uytgelagt sal worden als ik het geluk heb om my liefe man in het vaderland te ontvangen dan sal ik het ue beter kennen seggen als nu schryven¹¹⁷

De enige manier om de kans te vergroten dat het nieuws in een brief zijn bestemming bereikte, was het zogenaamde ‘eveleens’ (of: *eveneens*) schrijven.¹¹⁸ Er werden daarbij meerdere exemplaren van een en dezelfde brief vervaardigd die vervolgens via verschillende kanalen werden verstuurd. Dat alles in de hoop dat in ieder geval één van de exemplaren zou aankomen. Diverse scribenten uit ons corpus passen deze techniek toe en zo nu en dan maken zij daar expliciet melding van. Zo vinden we soms op een brief de vermelding dat het om een kopie gaat.

¹¹⁶ HCA 30-319, Bab 1105-1107.

¹¹⁷ HCA 30-336, BaB KB 336 003-005.

¹¹⁸ *Eveleens* ontstond uit *evenaleens* dat gebruikt werd als variant van *eveneens* (WNT). Het WNT-lemma uit 1918 vermeldt dat *eveleens* op dat moment gewestelijk nog in gebruik is.

Afbeelding 2.8: een kopiebrief aan L.F. Hulthuijsen, TNA (Kew, GB), HCA 30-323.

Zoals te zien is in linkerhoek van bovenstaande illustratie (afbeelding 2.8), gaat het hier om een kopiebrief (copia).¹¹⁹ Er zal dus ook een origineel exemplaar verstuurd zijn. We vinden daarnaast aanwijzingen in het brievenmateriaal dat er soms twee exemplaren van een en dezelfde brief werden ontvangen, zoals in de al eerder aangehaalde brief van A. van Haften (citaat 8 hiervoor): *met zeer veel aangenaamheid heb ik weederom het genoeg gehad UEd zeer vriendelijke lettere van den 15 october 1779 zo orgéneel als dublikaat zeer wel ontfangen te hebben*. En een heel enkele keer vinden we zelfs identieke brieven in de collectie *Sailing Letters* in The National Archives. Dat geldt bijvoorbeeld voor vier brieven (twee setjes) van de hiervoor al ter sprake gekomen Meymerigje Buyk. In een van deze brieven geeft zij heel expliciet aan dat zij vier (of mogelijk vijf) exemplaren van haar brief van 1 juli 1780 naar Batavia heeft verstuurd en daarvan zijn er (tot nu toe) twee teruggevonden. Zij vermeldt bovendien heel precies langs welke kanalen de brieven verstuurd zijn:

*P^s daar gaanen vier eens luydende een na batavia met my heer kleyn en een op Cabo de goede hoop en een op Cabo met een amsterdam schip maar dog de naam is my onbekend en een met het hoorens schip ook de naam onbekent*¹²⁰

Mogelijk maakte Meymerigje alleen van de brieven met een verre bestemming, zoals Batavia, meerdere exemplaren. In een brief van een tijdgenote van Meymerigje, de Tesselse Aagje Luijtsen, kunnen we lezen dat niet iedereen het zinnig vond om duplicaatbrieven te versturen, zeker niet als het om een minder verre bestemming ging, zoals Kaap de Goede Hoop. Aagjes man had haar echter gevraagd om wél meerdere exemplaren te versturen:

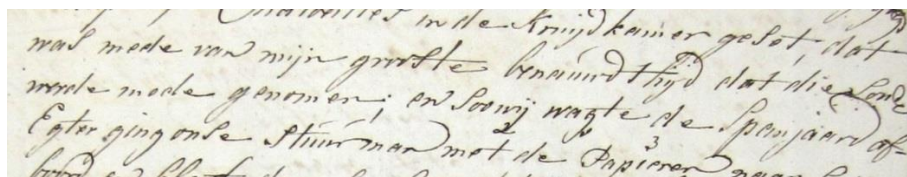
¹¹⁹ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 083.

¹²⁰ HCA 30-750, BaB 15-06-2009 354-356.

Lieve man neemt mij niet kwaalik dat ik de brieven niet eeveliens heb geeschreeven want de susters seijde dat dat geen aardigheid was twee eevelies, soo dat lif ik mij alweer heb laten bepraaten en niet heb gedaan hetgeen gij mijn hebt oem versogt want suster Leijse seijde dat de brieven an de kap wel koomen, als er geen ongelukken gebuuren¹²¹

Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit-corpus* bevat op dit moment enkele setjes ‘eveleens’ brieven van meerdere afzenders. Het zou te ver voeren om op deze plaats in te gaan op de interessante onderzoeksmogelijkheden die deze brieven bieden.¹²² Ik stip slechts aan dat we mogelijk uit de verschillen tussen de versies af kunnen leiden welke normen een briefschrijver zichzelf oplegde, ten minste, wanneer we weten in welke volgorde de brieven geschreven zijn en daarmee dus welk exemplaar als voorbeeld diende. In de later geschreven versie heeft een briefschrijver immers de mogelijkheid om zichzelf te verbeteren. Uiteraard moeten we er ook steeds rekening mee houden dat het letterlijke overschrijven van teksten juist ook, door bijvoorbeeld vermoeidheid, kan leiden tot het maken van vergissingen.

Overigens heeft een briefschrijver ook in een eerste (en misschien enige) versie de mogelijkheid om zichzelf te verbeteren, door iets weg te vegen, door te strepen of woorden tussen de regels of in de marge te krabbelen en ook deze vondsten zijn de moeite waard om te bestuderen (Auer 2008, Fairman 2008). In dit hoofdstuk wil ik, uitsluitend ter illustratie, drie voorbeelden onder de aandacht brengen. Het eerste wijkt af van de hiervoor gemelde mogelijkheden om een correctie aan te brengen en laat zien dat er nog meer methoden zijn om verbeteringen door te voeren. Briefschrijfster Hesje Severijn geeft namelijk met cijfers tussen de regels aan in welke volgorde haar tekst gelezen zou moeten worden (afbeelding 2.9):

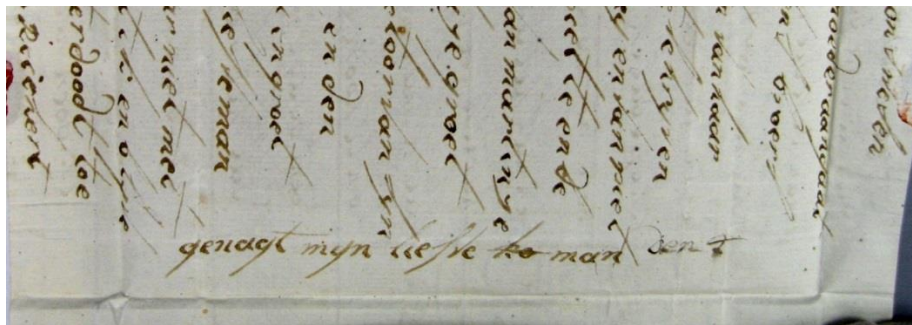

Afbeelding 2.9: passage uit brief van Hesje Severijn met zelfcorrectie, TNA (Kew, GB), HCA 30-329.

¹²¹ HCA 30-735. De brief is geschreven op 20 september 1777. Zie Moree (2003: 104).

¹²² Zie voor een uitgebreidere bespreking van het verschijnsel en de aangetroffen verschillen in twee brieven van Meymerigje Buyk mijn bijdrage in Van der Wal (2010: 120-124).

Hesje schrijft in haar brief: *en soo wij wagte de Spanjaard af*, maar bedenkt zich later dat de passage gelezen zou moeten worden als: *en soo wagte wij de Spanjaard af*. Door onder *wagte* het cijfer 1 te vermelden, onder *wij* het cijfer 2 en onder *de* het cijfer 3 maakt zij de correcte volgorde duidelijk in deze brief aan haar broer en schoonzus in Amsterdam.¹²³ Het tweede voorbeeld is anders van aard en heeft vermoedelijk te maken met een epistolaire conventie:

Afbeelding 2.10: zelfcorrectie van Maria Rotteveel-Reichert, TNA (Kew, GB), HCA 30-331.

Bovenstaande foto (afbeelding 2.10) toont ons in de rechtermarge van de brief de tekst: *genagt myn lieve ~~ko~~ man*, en zoals te zien is, heeft briefschrijfster Maria Rotteveel-Reichert de eigennaam *Ko* doorgehaald en vervangen door *man*.¹²⁴ Kennelijk was Maria in de veronderstelling dat het niet gepast was om de geadresseerde met zijn of haar voornaam aan te spreken. Hoewel ik geen expliciet verbod heb aangetroffen in brievenboekjes, is het heel goed mogelijk dat het inderdaad ongebruikelijk was: aansprekingen met eigennamen zijn in het *Brieven als Buit*-materiaal weliswaar niet afwezig, maar wel bijzonder zeldzaam.¹²⁵ Als laatste vermeld ik hier de zelfcorrectie van Baukje Reyns die op 25 mei 1780 aan haar varende echtgenoot schrijft:¹²⁶

¹²³ HCA 30-329, fotonummer: BaB 01-07-2010 244.

¹²⁴ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 075-077.

¹²⁵ Zie ook Moree (2003: 38) waarin opgemerkt wordt dat Aagje Luijtsen veel koosnamen gebruikt om haar man aan te spreken, maar nimmer zijn roepnaam verbastert. In de brieven van Aagje komt de eigennaam Harmen wel voor, maar nooit als rechtstreekse aanspreking. Moree oppert dat dit destijds misschien minder gebruikelijk was. Zie ook Ruberg (2005: 74): briefschrijver Otto Hora Siccama krijgt van zijn moeder het dringende advies om een nicht als zodanig aan te spreken: ‘zet U nooit op de voet van haar Aagje te noemen [...] blyf altyd by Nigt’. Hoewel dit specifieke advies bedoeld was voor de dagelijkse omgang, zal het ook hebben gegolden voor het briefverkeer. Het gebruik van eigennamen werd als te familiair beschouwd en dat paste niet bij de heersende epistolaire omgangsvormen.

¹²⁶ HCA 32-466, BaB 02-07-2010 121-122.

Ons Broer Sikke met haar volk ~~zijn ook~~ waren den 3 April nog alle gezond

Baukje meldt hier de gezondheid van een eveneens varende broer (of zwager) van wie zij kennelijk bericht heeft ontvangen. Tijdens het schrijven realiseert zij zich echter dat het feit dat broer Sikke op 3 april nog gezond was, niet wil zeggen dat dat nog steeds geldt op 25 mei en dat heeft haar doen besluiten om *zijn ook* te veranderen in *waren*.

2.6.3 *De kant van de ontvanger: functies van een brief in het sociale verkeer*

Hoewel de brieven uit mijn corpus over het algemeen niet zijn aangekomen bij de geadresseerden, zijn zij natuurlijk wel geschreven met de intentie dat ze door hen gelezen zouden worden.¹²⁷ De ontvangst van de brief en de functie die brieven vervulden in de sociale omgang komen hier kort aan de orde.

Bij ontvangst van de brief diende deze in de eerste plaats ter vervanging van het dagelijkse contact. We treffen in de brieven dan ook nogal eens passages aan waarin er op aangedrongen wordt dat de ander terug schrijft, zoals bij Andries Hansen die zijn vrouw Mietie in Amsterdam het volgende laat weten:

*hertie lief u weet genoegzaam, hoe waerd myn Een lettertie, van u lieve hand is, & dat het de Eenigste middel van Conversaetie, in deeze onse afweesighyd is, daarom wenste ik Zeer, dat myn liefie, gelegenhyt Zoude waer neemen, om te schryven, dog ik Zal der nog op hoopen, Zoolang als ik hier ben*¹²⁸

Uiteraard kon een brief niet wedijveren met het daadwerkelijke dagelijkse contact. Alleen al de reisduur van enkele maanden voor deze brieven maakte dat onmogelijk. Scribenten moesten er trouwens ook rekening mee houden dat meerdere personen de brief zouden kunnen lezen en daar eventueel hun onderwerpskeuze en taalgebruik op aanpassen. De al geciteerde brief van Andries Hansen bevat een mededeling die erop duidt dat hij zich hiervan bewust is. Hij vindt het namelijk niet nodig om terughoudend te zijn met bepaalde uitdrukkingen; zijn vrouw kan immers zelf lezen en krijgt de brief niet voorgelezen:

¹²⁷ Uitzondering hierop zijn de brieven die wel zijn aangekomen bij de geadresseerde en die door hem of haar bewaard werden, maar later alsnog tijdens een kaping door de Engelsen zijn buitgemaakt. Dat geldt o.a. voor de brieven van Meymerigje Buyk-Kleynhens aan haar man Coenraad Buyk.

¹²⁸ HCA 30-320, BaB 1006-1008.

Zoo moet ik ook bekenne, dat ik u, al dikwyls mis, Zoo als u, uyt voorgaende ligt begrypen kunt, hertie lief ik schryf Zoo wat, terwyl ik weet dat UEl: Zelfs leesen kent, die uytdrukkingen, die ik tegen u, myn allerdierbaerste Schat gebruyk, ben ik niet bedugt dat in Twyffel getrokken Zel worden, & daer is Ruymte genoeg¹²⁹

Veel brieven werden echter door meerdere personen gelezen. Scribent Arnold ten Hoorn vraagt daar vanuit Demerara zelfs heel expliciet om in een brief aan zijn vrouw Maria: *Laat vader deeze brief leesen*. Arnold wil zo snel mogelijk ontslagen worden uit WIC-dienst en heeft daarbij de voorspraak van zijn vrouw en vader nodig bij de bewindvoerders in Amsterdam. Uit zelfbescherming laat Arnold de ergste zaken die hij heeft meegemaakt maar achterwege:

maar wist gy hoe dat ik hier verdraagen moet, gy zoud uw te veel bedroeven, daarom meld ik t niet, en laat gy nog vader het ook niet blyken dat ik dit geschreeven heb, want zy zoude my oneindig plaagen¹³⁰

Een tweede voorbeeld van een meelezende derde treffen we aan bij briefschrijver G.L.C. Scriba die er vanuit gaat dat geadresseerde W.L. Ballak een onder couvert verzonden brief eveneens te lezen zal krijgen:

in laage versoeke aan zijne adresse te besorgen UEd: zal hem ook zeeker te leesen bekoomen¹³¹

En natuurlijk bestond er altijd de kans dat een brief door een censor gelezen werd of in verkeerde handen viel en ook daar wordt door sommige scribenten rekening mee gehouden (zie hiervoor onder § 2.6.2).

Brieven konden ook ingezet worden als socialisatiemiddel – op epistolair of ander gebied – hoewel niet elke relatie tussen briefschrijvers zich daarvoor leende (zie o.a. De Bonth 2003, Ruberg 2005: 110-114, Ruberg 2008). Vrij incidenteel treffen we opmerkingen aan die erop duiden dat de correspondentie gebruikt werd om elkaar op te voeden in de kunst van het brieven schrijven en dan gaat het meestal om correspondentie tussen ouders en kinderen. Zo treffen we bijvoorbeeld een opmerking aan over de stijl van

¹²⁹ HCA 30-320, BaB 1006-1008.

¹³⁰ HCA 30-330, BaB 853-857. In een brief aan zijn vader, van dezelfde datum, doet Ten Hoorn overigens een soortgelijk verzoek: *versoek & bidde uw vader, haar deese voor te Leezen* (HCA 30-329, BaB 01-07-2010 328-331).

¹³¹ HCA 30-322, BaB 07-01-2009 076-077.

een ontvangen brief bij de weduwe Damius-Alvis aan het adres van haar zoon Jan Lukas Doeve:

*Ik hebbe wel ontvangen Uwen aengenaemen Brieu, van den 23 oktober, in antwoord op welken is dienende. Dat mij UW schrijven, als ik bereeds bevoorens meldde, zeer wel gevald gelijk mij de stijl ook tamelijk voor komt, idien ik maer durvde gelooven dat Gij er den eenigen opstelder van waert; dog, lieve Jan, ik ben wat hart geloovend.*¹³²

Merk overigens op dat deze scribe danig twijfelt of de door haar ontvangen brief daadwerkelijk door haar zoon opgesteld is. Als voorbeeld kan, tot slot, ook dienen het compliment dat Louis Serrurier vanuit Kanton (China) aan zijn nichtje Louise in Amsterdam maakt:

*Ik zal 't voor een groot plaisir agten, wanneer UE in 't vervolg wil continueeren om mij rykelyk nouvelles te schryven; want 't zyn de aangenaamste Uuren, om na verloop van een geheel Jaar, tijdings uyt Europa te erlangen; buyten dien durve ik mij van zo een goede Schryfster als UE is, veel belooven; me dunkt ik zie UE nog voor 't groene Lessenaartje zitten.*¹³³

2.7 Besluit

In dit hoofdstuk heb ik de achtergrond geschetst waartegen de epistolaire praktijk aan het eind van de achttiende eeuw werd uitgeoefend, en die achtergrond heb ik, waar mogelijk, voorzien van voorbeelden uit het *Brieven als Buit*-materiaal. Daarbij is aandacht besteed aan het onderwijs, brievenboekjes en de normatieve traditie. Tevens is de achttiende-eeuwse schrijfpraktijk besproken, waarbij achtereenvolgens aan bod zijn gekomen geletterd- en gecijferdheid, de autografenproblematiek, de (im)materialiteit van het brieven schrijven, formulair taalgebruik, de postbezorging en het zogenaamde ‘eveleens’ schrijven en ten slotte ben ik kort ingegaan op de ontvangst van de brief.

Na deze schets zullen in het volgende hoofdstuk de samenstelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en de gehanteerde onderzoeksmethode aan bod komen.

¹³² HCA 30-750, BaB 650-652.

¹³³ HCA 30-336, BaB KB 336 048-050.

3 De opbouw van het corpus en de gebruikte methode

3.1 Inleiding

Het onderzoek waarvan in dit proefschrift verslag wordt gedaan, is gebaseerd op een brievencorpus samengesteld uit de collectie *Sailing Letters* in *The National Archives* (TNA, Kew, Groot-Brittannië). Dit achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus dient als basis voor de casestudies die aan de orde komen in de hoofdstukken 4 tot en met 9. Uiteraard is het voor de betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten van groot belang dat het brievencorpus van voldoende omvang en evenwichtig is.¹ Met het definitieve achttiende-eeuwse corpus, dat bestaat uit 384 brieven (200.628 woorden), geschreven door 292 verschillende scribenten, wordt hier ruimschoots aan voldaan.² In dit hoofdstuk beschrijf ik in § 3.2 hoe ik te werk ben gegaan bij de opbouw van mijn corpus. Daarna komt de autografenproblematiek – die al kort is besproken in § 2.5.2 – uitgebreider aan bod in § 3.3. Het is immers belangrijk om zich er bij de samenstelling van het corpus bewust van te zijn dat mogelijk niet elke achttiende-eeuwse brief zelf geschreven is. In § 3.4 worden vervolgens de variabelen behandeld die binnen dit historisch-sociolinguïstisch onderzoek van belang zijn. Voor deze variabelen gender, klasse, leeftijd en regio worden de gehanteerde classificatie en de verdeling binnen het corpus aangegeven. De afsluitende paragraaf (§ 3.5) van dit hoofdstuk gaat kort in op de statistische verwerking van het materiaal.

3.2 De opbouw van het corpus

¹ Zie over het bouwen van een corpus bijvoorbeeld: Wynne (2005) en McEnery et al. (2006).

² Het aantal woorden is gebaseerd op een telling van het aantal door spaties gescheiden elementen. De spatiëring komt hier en daar echter niet altijd overeen met onze huidige normen. Het komt bijvoorbeeld voor dat scribenten delen van samenstellingen of afleidingen als afzonderlijke woorden schrijven (bijvoorbeeld: *speel huijsen, ge coomen*). Ook zijn er scribenten die een spatie hanteren op ongebruikelijke plaatsen binnen een woord (*schr ijven*) of die juist afzonderlijke woorden aaneen schrijven (*tebekoomen*). En daarnaast treffen we ook regelmatig vormen van clisis aan, zoals *int* voor *in het*.

In het tijdvak dat het achttiende-eeuwse corpus beslaat, de periode van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) en de Vierde Engelse oorlog (1780-1784), zijn zeer veel Nederlandse schepen, naar schatting zo'n 423, in beslag genomen (Van Gelder 2006: 15). Dat betekent dat er uit de grote hoeveelheid beschikbaar materiaal in *The National Archives* een weloverwogen keuze gemaakt moest worden. Aangezien de focus in dit onderzoek ligt op privébrieven, die vanwege hun *language of immediacy* (*Sprache der Nähe*) vermoedelijk het dichtst bij de dagelijkse omgangstaal staan (Koch & Oesterreicher 1985), zijn die archiefdozen geselecteerd die volgens Van Gelders inventarisatie veel privébrieven bevatten. Als privébrief zijn overigens eveneens aangemerkt brieven die zowel een persoonlijke als een zakelijke inhoud hebben, maar waarvan de schrijver en geadresseerde een familierelatie hebben. In de achttiende eeuw was het, net als nu, niet ongebruikelijk dat familieleden samen een bedrijf hadden of zaken deden met elkaar, waardoor sommige brieven een vermenging van privénieuws en zakelijke beslommeringen laten zien. Omdat deze brieven grotendeels persoonlijk van aard zijn, komen ze eveneens in aanmerking voor opname in het corpus.

Op basis van een snelle blik op de aanhef en de inhoud van de brief is in het archief te Kew bepaald of er sprake is van een privé- dan wel een zakelijke brief.³ Vervolgens zijn de privébrieven ter plaatse digitaal gefotografeerd, wat in twee fasen is gebeurd. In de aanloop naar het *Brieven als Buit*-programma heeft Marijke van der Wal in 2007 en 2008 een groot aantal brieven gefotografeerd en binnen het programma zelf hebben de overige teamleden in 2009 en 2010 het archief in Kew vier maal bezocht om opnieuw vele brieven te fotograferen. Daarnaast heeft de *Koninklijke Bibliotheek (KB)* foto's ter beschikking gesteld die gemaakt zijn in het kader van het project *Metamorfoze*, een samenwerkingsproject van de *KB* en het *Nationaal Archief* te Den Haag.⁴

Meertaligheid

De in *The National Archives* gemaakte selectie was uiteraard gericht op Nederlandstalige brieven. Hoewel dit Nederlandstalige materiaal veruit in de

³ Overigens zijn ook zo nu en dan bewust zakelijke brieven gefotografeerd wanneer deze informatie bevatten over of geschreven zijn door reeds bekende scribenten. In het laatstgenoemde geval kunnen deze zakelijke brieven bijvoorbeeld opheldering geven over het scribentschap als er verschillende handen gebruikt worden namens een en dezelfde afzender (zie het voorbeeld van scribent Barend de Boer onder § 3.3).

⁴ Het gaat om foto's van materiaal uit archiefdoos HCA 30-336. Het project *Metamorfoze* heeft als doelstelling Nederlands papieren erfgoed te conserveren en is geïnitieerd door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Zie voor meer informatie: <www.metamorfoze.nl> [8/4/2013].

meerderheid is, bevat de collectie *Sailing Letters* ook brieven geschreven in andere talen, zoals Spaans, Portugees, Frans, Duits, Engels en Jiddisch (in Hebreeuws schrift) die terzijde zijn gelegd. Sporen van andere talen treffen we overigens zo nu en dan wel in Nederlandstalige brieven aan. Incidenteel gaat het om passages in creolentalen, maar vaker treffen we woorden of passages aan in West-Europese talen, voornamelijk het Duits. Het is dan ook goed om zich te realiseren dat het *Brieven als Buit*-corpus brieven bevat van scribenten die meertalig waren en voor wie het Nederlands wellicht niet hun eerste of moedertaal was.⁵ In § 2.2 is al een citaat gepresenteerd van de jonge student W.P.J. Ondaatje die, opgegroeid op Ceylon, het Nederlands minder goed blijkt te beheersen dan zijn klasgenoten. Een tweede voorbeeld is scribent H.H. Stötzer, plantagehouder in Essequibo, die, zoals zijn achternaam al doet vermoeden, van Duitse afkomst is.⁶ Dat neemt niet weg dat hij zowel een brief in het Nederlands als een brief in het Duits schrijft aan zijn in Amsterdam woonachtige broer Lodewijk Willem Stötzer. In de Nederlandstalige brief zien we hier en daar Duitse invloed, wat suggereert dat het Duits zijn eerste taal is geweest:

*Indien ik niet wiste dat ZijnEd: een **schönrer** man was [...] en waarlyk seer **genauw** in plantagie overnemen is [vetgedrukt TS]⁷*

Voor bepaalde beroepen – en dat geldt zeker voor het koopmanschap overzee – was het trouwens noodzakelijk om meerdere talen te beheersen. Zo schrijft bijvoorbeeld de uit Hamburg afkomstige koopman Herman Gossling vanuit Sint-Eustatius aan zijn zwager Jacob Linnich in Altona:⁸

künnende niet begreyppen hoe & voor Wat myn & VE Neef vand.r S: [bedoeld wordt: Van der Smissen] süll [zulk een] subjectt hebben können op hier senden daar Een mensch, Engl: Frans & Spaans hoort te verstaan & spreken

Van werknemers op Sint-Eustatius, dat destijds een belangrijk handelscentrum was, werd blijkbaar verwacht dat zij het Engels, Frans en Spaans passief beheersten en dat zij zich daarnaast in deze talen mondeling konden uitdrukken. Neef Romke van der Smissen heeft Herman Gossling echter met iemand opgescheept die deze kwaliteiten niet bezit en die daarom ongeschikt wordt geacht voor de werkzaamheden.

⁵ Zie over meertaligheid ten tijde van de Republiek: Frijhoff (2010).

⁶ HCA 30-320, BaB 1013-1014 (Duitstalig) en 1015-1022 (Nederlandstalig).

⁷ HCA 30-320, BaB 1015-1022.

⁸ HCA 30-341, BaB 5-1-2008 140-145.

De invloed van het Duits, die we hier en daar aantreffen, valt niet alleen te verklaren vanuit het internationale handelsverkeer, maar is ook goed te begrijpen wanneer we weten dat zowel de VOC als de WIC veel Duitsers in dienst had (Van Gelder 1997 en zie ook Lucassen 2002: 11, 14-17). Een deel daarvan keerde niet terug naar het vaderland, maar integreerde in de Nederlandse samenleving. Een grote stad als Amsterdam telde rond 1750 62.000 buitenlandse immigranten. Dat was 27,5% van de totale stadsbevolking; 18% van deze immigranten was afkomstig uit Duitsland en nog eens 8,9% uit voornamelijk Scandinavië. Het aandeel immigranten uit België/Frankrijk en Groot-Brittannië was met respectievelijk 0,3% en 0,3% marginaal (Lucassen 2002: 25, gebaseerd op de cijfers van Hart 1976). Nederlandstalige brieven met incidenteel Duits- of anderstalige invloed zijn opgenomen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus.

De verwerking van het materiaal

De digitale foto's van de brieven zijn vervolgens diplomatisch getranscribeerd door deelnemers aan *Wikiscripta Neerlandica*, het vrijwilligersproject, dat in 2007 is opgezet door Marijke van der Wal. De transcripties, die voorzien zijn van een transcriptienummer identiek aan het nummer van de foto's met de toevoeging TR (bijvoorbeeld: 16-06-2009 001-004-TR), zijn gemaakt volgens een transcriptieprotocol en voorbeeldtranscriptie (zie bijlagen B en C). De aangeleverde transcripties zijn binnen het *Brieven als Buit*-programma drie keer gecontroleerd voordat zij als definitief aangemerkt werden.⁹

De database

Elke brief (meestal bestaande uit meerdere foto's) is ingevoerd in een speciaal voor het *Brieven als Buit*-programma ontworpen database; een ontwerp van Coen Zimmerman te Leiden in samenwerking met Marijke van der Wal. Met behulp van deze database is het mogelijk om snel alle relevante metadata van een bepaalde brief te achterhalen en daarnaast allerlei zoekacties uit te voeren. Per brief zijn diverse gegevens verzameld en ingevoerd in de database. Daarbij worden twee invoerschermen onderscheiden: enerzijds de status van de brief (de vindplaats, de opname in (sub)corpora en de staat van het transcriptieproces) en anderzijds de briefgegevens. In dit laatstgenoemde scherm wordt informatie opgeslagen over de brief (zoals datering, het aantal woorden en pagina's en het teksttype) en over de afzender en de geadresseerde (sekse, woonplaats, geboortjaar en -plaats, beroep, klasse, onderlinge relatie, opleiding, religie). Daarnaast is er ruimte voor in de brief genoemde

⁹ De achttiende-eeuwse transcripties zijn achtereenvolgens gecontroleerd door de (student-)assistent Reinald Molenaar of Juliette Sandberg, door mijzelf en door Gijsbert Rutten of Marijke van der Wal.

(familie-)namen, plaatsen, schepen en gebeurtenissen (zie bijlage E voor een indruk van het uiterlijk van de database). Voorzover de gevraagde informatie over afzender en geadresseerde niet uit de brief zelf valt te herleiden, is er gebruik gemaakt van diverse online-archieven en databases.¹⁰ Incidenteel is er ook in enkele archieven ter plaatse onderzoek verricht door assistent Juliette Sandberg en mijzelf. Doel hiervan was om de *Brieven als Buit*-database zo volledig mogelijk te maken zodat er voor de samenstelling van het achttiende-eeuwse corpus een weloverwogen keuze gemaakt kon worden uit de beschikbare brieven.

Selectie van het achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus

In november 2010 waren er ongeveer 520 achttiende-eeuwse brieven definitief, die in principe opgenomen zouden kunnen worden in het corpus. In principe, want er zijn drie categorieën brieven die niet voor opname in aanmerking komen. In de eerste plaats zijn dat brieven waarvan niet vastgesteld kon worden door wie zij geschreven zijn. De naam van de afzender ontbreekt namelijk en kan niet achterhaald kan worden of de brief is niet eigenhandig door de afzender geschreven en daarbij ontbreekt elk spoor van de daadwerkelijke schrijver (zie voor meer bijzonderheden § 3.3).

Een tweede groep brieven die uitgesloten is van opname in het corpus, zijn de brieven waarvan te weinig bekend is over de sociale status van de afzender c.q. scribent. Ondanks zorgvuldig onderzoek bleek het niet mogelijk om voor alle scribenten van de circa 520 brieven voldoende data te achterhalen teneinde hen in te kunnen delen volgens de gehanteerde variabelen (gender, klasse, leeftijd en regio, zie voor de bespreking daarvan: § 3.4). Overigens gaf onbekendheid met het gender, de sociale klasse of de leeftijd van de scribent hierbij de doorslag (hoewel het eerstgenoemde niet voorkomt) omdat dit onderzoek zich in de eerste plaats richt op sociale variatie. De vierde variabele,

¹⁰ Enkele voorbeelden van online archieven zijn: het Amsterdams doopregister: <<http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/indexen/doopregisters/zoek/index.nl.html>>; de doop-, trouw- en begrafenisregisters van Rotterdam: <http://rotterdam.digitalestamboom.nl/search.aspx?app_route=8&lang=nl>; de Delftse digitale stamboom: <http://delft.digitalestamboom.nl/?page=http%3A//delft.digitalestamboom.nl/detailx.aspx%3Fid%3D52737%26book%3Do%26app_route%3D8> en het Utrechts Archief: <<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/indexen/akten>>. Verder bevat de (nog in bewerking zijnde) website <<http://www.zeeuwengezocht.nl/nl/>> informatie over inwoners van Zeeland op basis van bronnen in het *Zeeuws Archief*. Informatie over opvarenden naar de Oost is te vinden in de database *VOC-opvarenden* van het Nationaal Archief: <http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00344/view/NT00344_opvarenden> [alle hier genoemde webadressen waren op 31/5/2013 werkzaam].

regio, kent een (kleine) groep van 7 scribenten, voor wie onduidelijk is aan welke regio zij gelinkt kunnen worden, maar die wel in het corpus zijn opgenomen.

De derde groep brieven die buiten beschouwing is gebleven, zijn brieven geschreven door scribenten van wie reeds genoeg materiaal in het corpus aanwezig was. Van enkele briefschrijvers hebben we namelijk meerdere brieven aangetroffen, die weliswaar getranscribeerd zijn, maar die niet allemaal in het uiteindelijke corpus zijn opgenomen. Daarmee is voorkomen dat ‘veelschrijvers’ de data teveel zouden beïnvloeden en dat er onevenwichtigheid in het corpus zou ontstaan. Om te bepalen welke brieven wel en welke niet konden worden opgenomen, is een maatstaf vastgesteld waarbij gekeken is naar het aantal woorden van de langste brief binnen de 520 beschikbare brieven (daarbij zijn vier extreem lange brieven van meer dan 3200 woorden buiten beschouwing gebleven). De langste brief telt ongeveer 2500 woorden; als nu van een scribent twee of meer brieven beschikbaar zijn, zijn die brieven geselecteerd die samen het getal van 2500 woorden het dichtst benaderen én die bovendien vanuit de meest persoonlijke relatie tussen scribent en geadresseerde geschreven zijn. Zo komt bijvoorbeeld een brief aan een zoon meer in aanmerking voor opname in het corpus dan een brief aan een zwager.

Uiteindelijk zijn, zoals hiervoor al aangegeven, 384 brieven (200.628 woorden) voor het definitieve corpus geselecteerd, geschreven door 292 scribenten.¹¹

Textfiles

Van de voor het definitieve corpus geselecteerde brieven zijn vervolgens *textfiles* gemaakt die gemakkelijk doorzocht kunnen worden met een programma voor lexicale analyse, zoals *WordSmith*.¹² De *textfiles* zijn voorzien van markeringen, zogenaamde ‘tags’, waarmee tussen vishaken aangegeven wordt waar er zich in de tekst doorhalingen (tag: <del>), onleesbare woorden (tag: <unclear>) of aangevulde woorden (tag: <supplied>) bevinden. Het is immers niet de bedoeling dat dergelijke onzuiverheden meegenomen worden in het onderzoek en met behulp van deze tags kunnen zij uitgesloten worden. Ook afbrekingen (tag: <hyph>) zijn van markeringen voorzien, maar nu juist om ervoor te zorgen dat afgebroken woorden niet over het hoofd worden gezien bij zoekacties. Ten slotte is er nog een tag voor afkortingen (tag: <abbr>), voorzover het de standaardafkortingen voor *ver* en *ende* betreft. Deze komen overigens nog regelmatig voor in het zeventiende-

¹¹ Bijlage A geeft een overzicht van de gebruikte bronnen in *The National Archives* te Kew (GB).

¹² *Wordsmith* is ontwikkeld door Mike Scott. De door mij gebruikte versie is 5.0 (Scott 2008).

eeuwse brievenmateriaal, maar vrijwel niet in onze achttiende-eeuwse brieven.¹³

Herkomst van de brieven in het corpus

Wat betreft de geografische herkomst van de geselecteerde brieven kan nog vermeld worden dat het merendeel ervan (248 in totaal) is geschreven vanuit het Caraïbisch gebied (voornamelijk vanuit het huidige Curaçao (99 brieven), Sint Eustatius (99) en Guyana (42)), het werkterrein van de West-Indische Compagnie (WIC). In dit gebied zijn veel schepen gekaapt zodat veel achttiende-eeuwse materiaal in *The National Archives* afkomstig is uit deze contreien. Verder bevat het corpus aardig wat brieven (22) die geschreven zijn vanuit de Oost, waar de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) actief was. Ook bevat het enkele brieven geschreven vanuit Zuid-Afrika (9), de Verenigde Staten (2), het huidige Turkije (4), Denemarken (1) en Rusland (1); deze laatste twee gebieden zijn te begrijpen vanuit de Oostzeehandel. Uiteraard zijn er tevens brieven (97) opgenomen die geschreven zijn vanuit de Republiek.

3.3 De autografenproblematiek

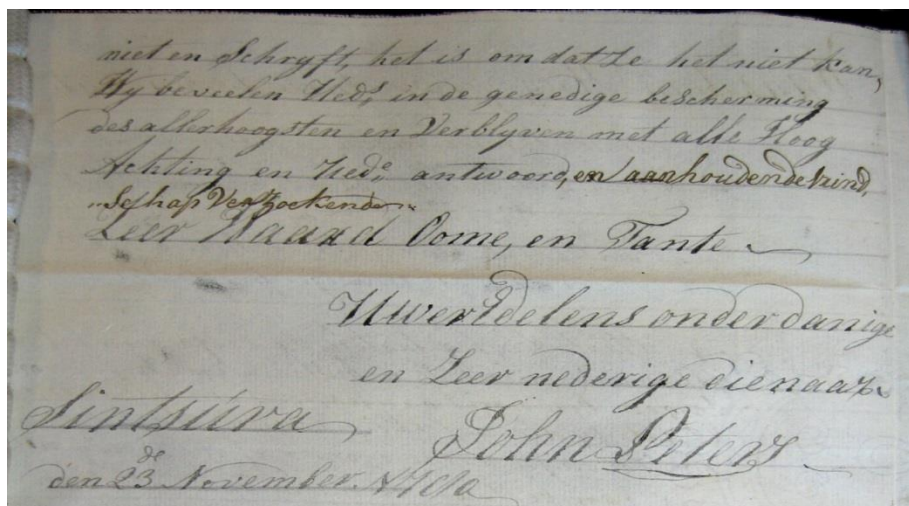
Van groot belang bij het toekennen van de sociolinguïstische variabelen (gender, klasse en leeftijd, zie hierna § 3.4) is om na te gaan of afzender en schrijver samenvallen. De sociale kenmerken dienen immers aan de juiste persoon te worden toegeschreven. Zoals in § 2.5.2. al naar voren is gekomen, was niet iedereen in de achttiende eeuw de schrijfkunst machtig, zodat er soms een beroep moest worden gedaan op een sociale of een beroepsschrijver. In zo'n geval zijn afzender en scribent verschillend en is er geen sprake van een autograaf. Er waren trouwens ook andere motieven om een brief door iemand anders te laten schrijven (zie voor meer bijzonderheden § 2.5.2 en zie ook hierna). Deze autografenproblematiek speelt sterker voor het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus dan voor dit corpus omdat de alfabetiseringsgraad zo'n honderd jaar eerder beduidend lager lag. Voor het zeventiende-eeuwse corpus is dan ook voor iedere brief onderzocht of hij zelf geschreven is (Nobels 2013). Voor deze achttiende-eeuwse brieven is de kans tamelijk groot dat het merendeel van de brieven zelf geschreven is. Daarom is ook niet systematisch voor elke brief nagegaan of we te maken hebben met een autograaf. Alleen in de gevallen waarin er sterke aanwijzingen zijn dat afzender en schrijver mogelijk niet samenvallen, is nader onderzoek verricht.

¹³ Zie bijlage D voor de gehanteerde werkwijze bij het omzetten van *word*- naar *textfiles*. De *textfiles* zijn overigens niet voorzien van grammaticale termen.

Ter illustratie van deze problematiek staan in § 2.5.2 twee voorbeelden van niet-zelfgeschreven brieven. In het eerste geval gaat het om een ‘per order’ geschreven brief, waarbij de eigenlijke schrijver zich kenbaar maakt in de ondertekening. In het tweede geval wijkt de ondertekening sterk af van het handschrift in de brief zodat onderzoek geboden was. Dat toonde vervolgens aan dat een familielid van de afzender de brief geschreven heeft. In deze paragraaf volgen nog enkele andere voorbeelden, die de werkwijze voor opname in het corpus duidelijk maken. In een enkel geval is een – goed te verdedigen – uitzondering gemaakt op de regel dat het corpus uit autografen is samengesteld, zoals we hierna zullen zien.

Wanneer er van een afzender meerdere brieven zijn aangetroffen in verschillende handen, zijn er klaarblijkelijk meerdere scribenten aan het werk geweest. Deze situatie vraagt om nader onderzoek waarbij aan het licht zou moeten komen welk handschrift van de afzender is. Er zijn vijf van dergelijke afzenders in het corpus: John Peters, Leonora Stöcklin, Barend de Boer en Levy de Niem en de al in § 2.5.2 besproken Maria Le Jeune-Huurman.

De eerstgenoemde afzender, de jonge John Peters wiens vader kennelijk recent is overleden, schrijft drie brieven waarvan twee in identiek handschrift aan familieleden, zijn grootvader in Schoonhoven en een oom in Den Haag (afbeelding 3.1).

Afbeelding 3.1: brief van John Peters aan zijn oom d.d. 23 november 1780 met daarin ingevoegd een aanvulling in een ander handschrift, TNA (Kew, GB), HCA 30-750.

De derde brief is gericht aan een kennis, Pieter Blok, meester-goudsmid te Amsterdam. Deze brief is echter in een heel ander handschrift geschreven; een

handschrift dat in de eerder genoemde brieven ook te zien is in één zinnetje bij wijze van aanvulling (zie afbeelding 3.1, regels 4 en 5). De brief aan Pieter Blok is dus geen autograaf van Peters en is niet opgenomen in het corpus; we weten immers niet wie de brief dan wél geschreven heeft. Wanneer duidelijk zou zijn geweest wie deze taak had verricht, dan had de brief – met daaraan gekoppeld de sociale kenmerken van de scribent – eventueel een plaats kunnen krijgen in het corpus. Aan deze werkwijze kleven echter ook de nodige bezwaren, waarover later meer, zodat uiterst voorzichtig te werk moet worden gegaan.

De tweede afzender, Leonora Maria Stöcklin, schrijft twee brieven aan haar broer (of zwager) in Nederland, beide in zeer verschillend handschrift. De ene brief is tamelijk lang (vier bladzijden) en gaat vooral over de plantage, die zij nu in haar eentje bestiert aangezien haar man al enige tijd weg is. De geadresseerde heeft blijkbaar geholpen om de plantage van een faillissement te redden en Stöcklin legt in haar brief verantwoording af van de huidige toestand. De tweede, kortere brief (twee bladzijden) toont een heel andere kant van de briefschrijfster wanneer zij tekeer gaat over haar tirannieke echtgenoot:

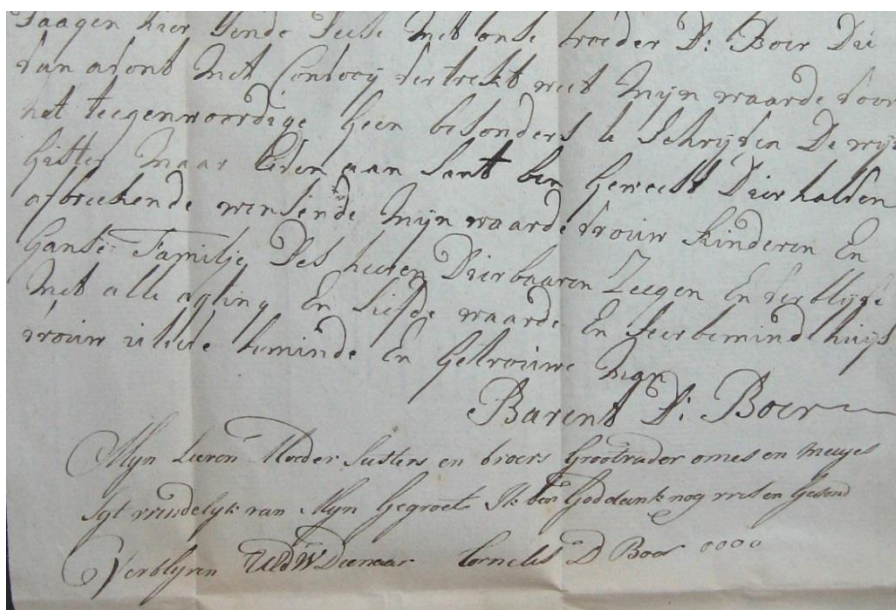
*Uyt ued seer geeerde brief van den 23 april melt
ued myn dat ued myn man met broeder gotliep wil
laten retorneren het geen ik voor vrees het lykt myn
wat te kort te zijn doe hy myn den brief gschreven heeft
weet myn lieve broeder wat voor uytdruckingen in
die brief stonden soo dat hy die tyt nog het selfd gesin
was als te voor soo dat ik sittere en beve als ik daar aan
gedenke soude; om soo Een verschrikkelijk nootlot weer
te moeten onder gaan als ik heb al ondergaan Een schand
vleck die ik nooit kan vergeten [...]
[...] wat heb ik dan gedaan
waarmede hebbe ik u soo groot vertoornt hebt gy uw
genade en barmhertighyt van myn gants afgetrocken
en geven mijn in de handen van Een tyran¹⁴*

Als Stöcklin zó openhartig wilde zijn, was het waarschijnlijk beter om zelf de pen ter hand te nemen. Voor de andere brief heeft zij hulp ingeschakeld. Ook in dit geval is echter niet bekend, wie de scribent is. Die brief is dan ook niet opgenomen in het corpus.

De derde afzender is schipper (of koopman) Barend de Boer. Van hem hebben we twee brieven aangetroffen, eveneens in twee verschillende handen. Een van de brieven is gericht aan De Boers vrouw en dus persoonlijk van aard;

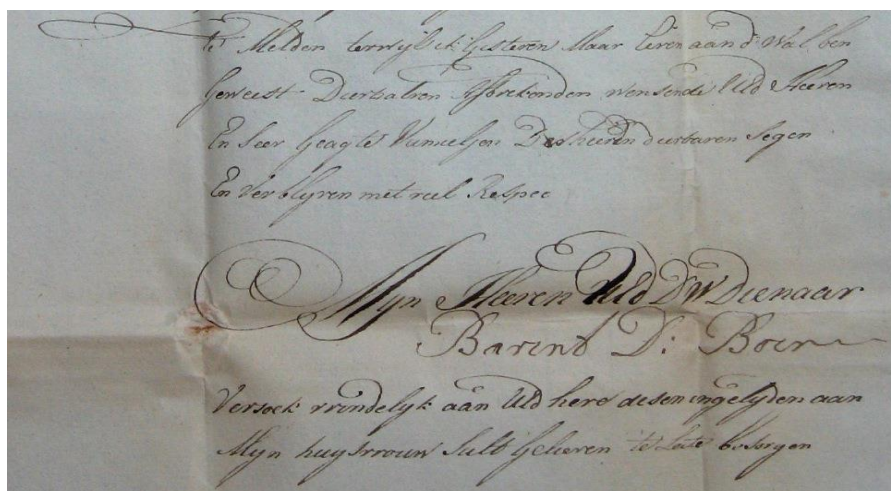
¹⁴ HCA 30-341, BaB 5-1-2008 199-200.

de ander is geschreven aan een opdrachtgever en daarmee zakelijk. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de meest persoonlijk brief zelf geschreven is. Klopt dat inderdaad? Briefinhoud en ondertekening van de persoonlijke brief zijn, zoals te zien is in afbeelding 3.2. in dezelfde hand geschreven. Onderaan de brief staan echter nog enkele regels in een meer verzorgd handschrift, geschreven door zoon Cornelis, die kennelijk mee is op reis.

Afbeelding 3.2: brief van Barend de Boer aan zijn vrouw, met onderaan drie regels geschreven door zoon Cornelis de Boer aan zijn moeder. TNA (Kew, GB), HCA 30-342.

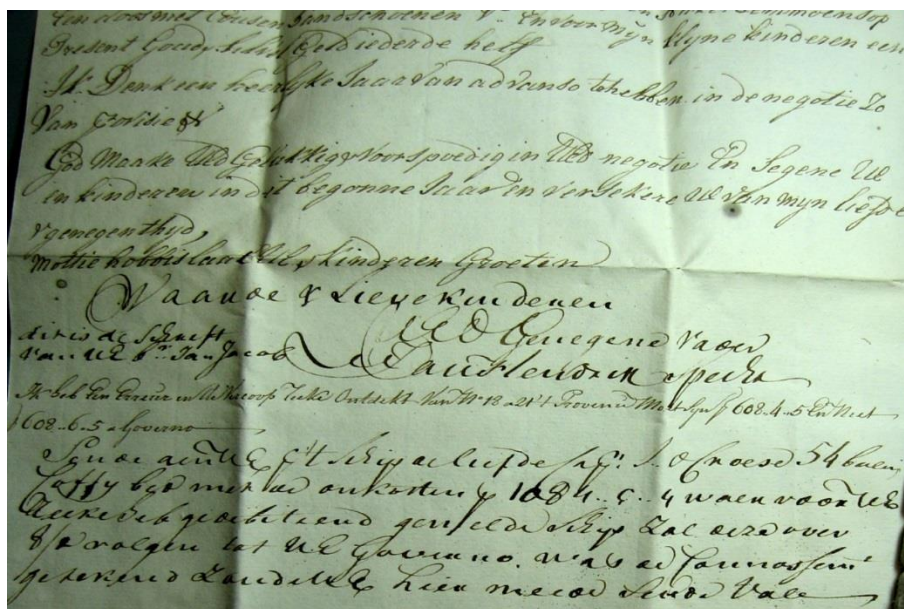
In de zakelijke brief (afbeelding 3.3) wijken briefinhoud en ondertekening duidelijk van elkaar af. De ondertekening correspondeert echter wel met die in de persoonlijke brief. We kunnen nu vaststellen dat De Boer beide brieven heeft ondertekend, maar dat de zakelijke brief door een ander is geschreven. Wanneer we het handschrift in de zakelijke brief vergelijken met dat van Cornelis (de laatste regels in de persoonlijke brief) valt de gelijkenis op. De conclusie moet dan ook zijn dat Cornelis de zakelijke correspondentie voor zijn vader verzorgde.

Afbeelding 3.3: brief van Barend de Boer aan zijn opdrachtgever, volledig – op de ondertekening na – geschreven door zijn zoon Cornelis. TNA (Kew, GB), HCA 30-342.

Voor de op Curaçao wonende Izaak Levy de Niem geldt iets soortgelijks. Er zijn diverse brieven van hem aangetroffen, onder andere twee aan zijn vrouw in Nijmegen en twee aan zakenrelaties. Ook dit keer verschillen de handschriften erg, maar er kon niet vastgesteld worden wie de schrijver van de zakelijke brieven is. Gezien de overeenkomsten met de casus Barend de Boer ligt het voor de hand aan te nemen dat de brieven aan De Niems vrouw zelf geschreven zijn en dat zij in het corpus kunnen worden opgenomen. Deze praktijk – een secretaris in dienst hebben die de (zakelijke) correspondentie verzorgde – was overigens niet ongebruikelijk voor mannen in wat hogere posities (zoals een plantagehouder, een kapitein of een koopman).

De vier hiervoor beschreven casus zorgden hier en daar voor nogal wat hoofdbrekens: welke brief is zelf geschreven en waarom? Andere afzenders zijn echter heel openhartig en maken expliciet wie de scribent is van de brief. We hebben dat hiervoor gezien in § 2.5.2 voor de casus ‘Adriaan Huysman’; een afzender die zijn brief per order liet schrijven door Cornelis de Somer. Een tweede voorbeeld van deze werkwijze treffen we aan in een brief van Jan Hendrik Specht. Afzender Specht geeft in zijn brief aan dat zijn zoon, Jan Jacob Specht, de brief namens hem heeft geschreven. Specht ondertekent de brief zelf, maar schrijft links, naast de ondertekening: *dit is de Schrift van UE Br[oer] Jan Jacob*. Onderaan de brief zien we nogmaals enkele regels in het handschrift van de vader (afbeelding 3.4):

Afbeelding 3.4: brief van Jan Hendrik Specht, grotendeels geschreven door zijn zoon. Zie links naast de ondertekening: ‘dit is de Schrift van UE Br[oe]r Jan Jacob’.¹⁵ TNA (Kew, GB), HCA 30-323.

Overigens is er ook een scenario denkbaar waarbij de uiterlijke kenmerken van een brief geen enkele argwaan wekken over het scribentschap, namelijk wanneer de handtekening niet afwijkt van het handschrift in de overige inhoud van de brief. Dat is het geval bij afzender Cornelia Buyk die een brief schrijft aan haar broer Coenraad Buyk, echter zonder op te merken hoe de brief tot stand is gekomen. Cornelia Buyk verzendt met deze brief nog een ander exemplaar onder couvert – in identiek handschrift – gericht aan een oom en tante op De Kaap. In deze laatste brief vermeldt zij expliciet dat de brief geschreven is door een vriendin, Elizabeth Beerthuijs, waarneemster van het ‘Post Comptoir’ te Kampen. Vermoedelijk kon Cornelia Buyk niet schrijven en strekte zich dat zelfs uit tot haar eigen naam, want de hele brief, inclusief ondertekening, bestaat uit één handschrift.

Brieven waarvoor een ander is ingeschakeld kunnen eventueel worden opgenomen in het corpus, maar dan met de sociale kenmerken van de scribent.¹⁶ Dat is echter niet zonder meer mogelijk. Eerste voorwaarde is

¹⁵ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 164-166.

¹⁶ Overigens voegt deze werkwijze slechts iets toe aan het corpus wanneer de ingeschakelde beroeps- of sociale schrijver (scribent) daar nog niet in voorkomt. Zo is het bijvoorbeeld niet interessant om de brief op te nemen die Cornelis de Somer

uiteraard dat de identiteit van de feitelijke scribent bekend is. Daarnaast dient er voldoende informatie beschikbaar te zijn om de scribent te classificeren. En dan blijft voorzichtigheid nog steeds geboden omdat het ingewikkeld is om te beoordelen in hoeverre de afzender invloed heeft gehad op het schrijfproces. Van wie zijn de woordkeus, morfologie en syntaxis? Heeft de afzender de brief min of meer gedictreed of had de scribent de vrije hand en heeft de afzender alleen maar zijn handtekening gezet (en soms dat zelfs niet)? Vragen die lastig te beantwoorden zijn. In het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bevinden zich dan ook slechts twee niet-autografen, namelijk de hiervoor besproken brieven van afzenders Specht en Buyk. Bij deze twee brieven zijn sekse, klasse en leeftijd van de feitelijke scribent als uitgangspunt genomen. Deze werkwijze is in beide gevallen goed te verdedigen: voor de casus Specht duidt het zeer geofende handschrift van de (volwassen) zoon erop dat hij zich waarschijnlijk min of meer zelfstandig van zijn taak heeft gekweten en dat inmenging van de vader gering is geweest. Dat geldt nog sterker voor de casus Cornelia Buyk: zij kon zelf niet schrijven en zal dus weinig tot geen invloed hebben gehad op het schrijfproces.

3.4 De onafhankelijke variabelen

Zoals hiervoor al vermeld is, omvat het definitieve corpus 384 brieven met een totale omvang van 200.628 woorden, geschreven door 292 scribenten. In deze paragraaf zullen de gehanteerde onafhankelijke variabelen besproken worden: sekse, klasse, leeftijd en regio met inbegrip van de voor deze vier variabelen gehanteerde classificatie. Aan het eind van elke subparagraaf geef ik per variabele de distributie van de scribenten (en de brieven en het aantal woorden) uit het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus.

3.4.1 Gender

Gender is een van de drie sociolinguïstische variabelen die gebruikt worden voor de casestudies in dit proefschrift. Gender blijkt immers vaak een factor van belang te zijn om aangetroffen taalvariatie te verklaren (zie bijvoorbeeld Nevalainen 1996, Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2003: 110-132, Sairio 2009: 302-303). Het lijkt dan ook aannemelijk dat we in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus verschillen aan zullen treffen in het taalgebruik tussen mannelijke en vrouwelijke scribenten. Vrouwen vervulden immers een andere rol dan mannen in de achttiende-eeuwse Republiek, zowel in economisch als

voor Adriaan Huysman schreef (zie § 2.5.2) omdat De Somer al met brieven, waarvan hij zowel afzender als scribent is, in het corpus vertegenwoordigd is.

in sociaal-cultureel en juridisch opzicht en mogelijk zien we deze tweedeling weerspiegeld in het taalgebruik. Zoals in hoofdstuk 2 al naar voren is gekomen, waren vrouwen over het algemeen minder geschoold dan mannen en waren zij bovendien uitgesloten van bepaalde vormen van onderwijs. Ook oefenden zij andere beroepen uit dan mannen. Hun juridisch ondergeschikte positie hield bovendien in dat zij handelingsonbekwaam waren (De Wit 2005: 61). Zij konden daardoor niet zelfstandig rechtshandelingen verrichten, tenzij zij weduwe waren.¹⁷ Overigens konden zeemansvrouwen bij afwezigheid van hun echtgenoot als zijn zaakwaarnemer optreden, zodat hun handelingsonbekwaamheid tijdelijk verviel. Daarvoor was het echter wel nodig dat hun man een ‘acte van procuratie’ opstelde waarin hij zijn vrouw als zodanig aanstelde en dat werd niet altijd gedaan. In veel gevallen kozen zeelieden ervoor om hun zaken waar te laten nemen door een ander (mannelijk) familielid of een speciaal aangestelde procureur (De Wit 2005: 71-72).

De toekenning van de aanduiding ‘mannelijke scribent’ danwel ‘vrouwelijke scribent’ verloopt voor de brieven in het corpus over het algemeen eenvoudig: uit de ondertekening blijkt of een brief door een man (voorbeeld 1) of door een vrouw (voorbeeld 2) geschreven is:

(1) *Waarde & Lieve Vrouw*
UÉ altoos liefhebbende
Man
Cornelis van Brakel
met eenige kusse soo
aan Ued als aan de Lieve
*Kleijne*¹⁸

(2) *Waarde en Hooggeagte Oom*
UWEds: Agtb: O: D: Dienaresse en
Seer liefhebbende Nigt
*P: M: Moens*¹⁹

Zoals in de voorbeelden (1: *man*) en (2: *nigt*) te zien is, geeft de ondertekening, waarin de brieveschrijver zijn relatie met de geadresseerde aanduidt, de noodzakelijke informatie om te bepalen of we met een mannelijke of een vrouwelijke scribent van doen hebben. Bovendien zijn voornamen, als deze vermeld zijn, in de meeste gevallen ook veelzeggend. Brieven waarvan niet

¹⁷ Zie over zeemansvrouwen in de achttiende eeuw Van der Heijden (2002), Van den Heuvel (2004), en Van den Heuvel (2005); over vrouwelijk ondernemerschap Van den Heuvel (2007) en over de positie van vrouwen Helmers (2002: 21-30).

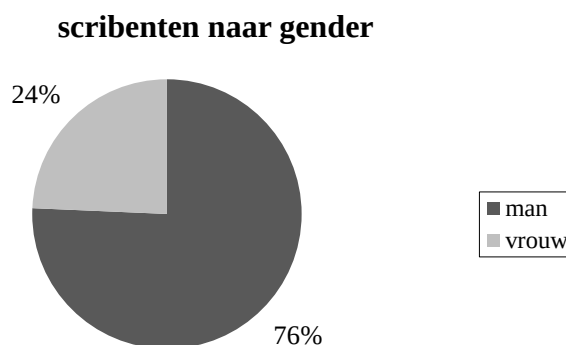
¹⁸ HCA 30-320, BaB 997-1000.

¹⁹ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 061-063.

vastgesteld kon worden wat de sekse van de afzender is, omdat een ondertekening ontbreekt of onduidelijk is, zijn terzijde gelegd en ook twijfelgevallen zijn uitgesloten van opname in het corpus. Tabel 3.1 geeft een overzicht van het aantal mannelijke en vrouwelijke scribenten in het uiteindelijke corpus; in afbeelding 3.5 wordt de verdeling van de scribenten procentueel gegeven:

Gender	man	vrouw	totaal
scribenten	221	71	292
Brieven	286	98	384
woorden	144.455	56.173	200.628

Tabel 3.1: verdeling van de scribenten, brieven en woorden naar gender, in absolute aantallen

Afbeelding 3.5: het aandeel mannelijke en vrouwelijke scribenten in het 18^e-eeuwse Brieven als Buit-corpus, N=292.

Zoals uit tabel 3.1 en afbeelding 3.5 blijkt, zijn de mannelijke briefschrijvers beter vertegenwoordigd dan de vrouwelijke. Toch is het aandeel vrouwelijke scribenten ruim 24% van het totaal en dat is een mooie score als we in aanmerking nemen dat van geïnterviewde egodocumenten uit de periode 1500-1814 zo'n 10% door vrouwen geschreven is (Dekker 1999: 10).²⁰ In dat licht bezien, zijn de vrouwen in het *Brieven als Buit*-corpus dus goed vertegenwoordigd. Ook valt nog te vermelden dat er onder de vrouwelijke briefschrijvers nogal wat 'veelschrijvers' zitten, waardoor er van bepaalde

²⁰ In deze inventarisatie zijn overigens geen brieven meegenomen, maar autobiografieën, memoires, dagboeken en reisjournalen.

vrouwen meerdere – soms gaat het zelfs om een kleine reeks – brieven aangetroffen werden. Deze brieven konden niet allemaal opgenomen worden in het corpus omdat dat zou betekenen dat één zo'n vrouwelijke scribent een onevenredig grote invloed zou kunnen uitoefenen op de uitkomsten van het onderzoek. Deze reeksen brieven bieden natuurlijk wel uitgelezen materiaal voor toekomstig, andersoortig onderzoek. Het wordt bijvoorbeeld mogelijk om aan de hand van zo'n briefverzameling verschillen in schrijfstijl te onderzoeken als er sprake is van verschillende geadresseerden.

3.4.2 *Sociale klasse*

Taalvariatie is volgens het sociolinguïstische paradigma vaak terug te voeren tot de sociale klasse van taalgebruikers (Nevalainen 1996: 57-75, Ash 2004: 402-422, Wardhaugh 2006: 162-190). De achttiende-eeuwse maatschappij was een gestratificeerde samenleving (waarover later meer) en het is dan ook heel waarschijnlijk dat we variatie zullen aantreffen die verklaard kan worden op grond van de verschillende klassen van de taalgebruikers.²¹ Het is echter niet eenvoudig om mensen in te delen in een bepaalde klasse, want er zijn veel factoren die daarbij een rol (kunnen) spelen, zoals welvaart van de ouders, scholing, het beroep dat wordt uitgeoefend, inkomen, vermogen, woonomgeving, sociaal netwerk, macht en gezag in maatschappelijke en kerkelijke organisaties, etc. Bij het werken met historisch materiaal, zoals het *Brieven als Buit*-corpus, is er nog een extra complicatie: zijn wij in staat om van elke scribent voldoende biografische gegevens te achterhalen om te komen tot een weloverwogen keuze voor de ene dan wel de andere klasse? Veel mensen – en dan gaat het met name om mensen uit de lagere klassen – hebben immers nauwelijks sporen achtergelaten in de geschiedenis. Hieronder wordt uiteengezet hoe de werkwijze is geweest (waarbij het uitgangspunt uiteraard steeds is geweest dat uiterlijke kenmerken van de brief of het handschrift geen rol mochten spelen bij het bepalen van de sociale klasse van een scribent).

Een factor die sterk heeft meegewogen bij de classificatie is het beroep (of het beroep van de echtgenoot of vader) van de scribent. Zoals we hiervoor gezien hebben waren vrouwen in sociaal-economisch opzicht ondergeschikt aan hun man, zodat in het geval van een vrouwelijke scribent het beroep van haar echtgenoot of vader bepalend is voor haar klasse. In de moderne sociolinguïstiek blijkt het beroep een goede indicator te zijn van de klasse (Ash 2004: 419) en bovendien kan deze informatie voor veel

²¹ Met de term 'klasse' wordt overigens niet gerefereerd aan het negentiende-eeuwse Marxistische klassenonderscheid, namelijk het al dan niet bezitten van productiemiddelen en de daaruit voortvloeiende opbrengsten.

briefschrijvers achterhaald worden. Wanneer we onze klassenindeling (grotendeels) willen baseren op het beroep van de briefschrijver (of van haar echtgenoot, als het om een vrouw gaat), hebben we informatie nodig over de achttiende-eeuwse status van de in het corpus aangetroffen beroepen. Hierbij heeft als basis gediend de door diverse historici gehanteerde stratificatie (Kloek & Mijnhardt 2001: 46-50, Bruijn 2008: 16-18) die uitgaat van zes lagen in de achttiende-eeuwse maatschappij.²² Om een indruk te geven van de sociale piramide, wordt in tabel 3.2 in de rechterkolom aangegeven welke lagen er worden onderscheiden en welke beroepen (indien van toepassing) daarbij horen. De linkerkolom geeft aan wat de klasse-aanduiding is in dit proefschrift:

Klasse	Beroepen
	Adel en patriciaat
Hoge klasse H	Rijke kooplieden, reders, ondernemers, grootgrondbezitters, academici, hoge officieren bij het leger en de marine, hoge ambtenaren
Midden-hoge klasse MH	Kleine ondernemers, welvarende boeren, meester-ambachtslieden, kapiteins, lagere officieren (zoals stuurman), schoolmeesters, klerken
Midden-lage klasse ML	Zeelui uit lagere rangen, kleine boeren, kleine winkeliers, kleine schippers, handwerkslieden
Lage klasse L	Zeelui uit de laagste rangen, soldaten, bedienden, handarbeiders, dagwerkers
	Bezitslozen, zwervers

Tabel 3.2: indeling van de beroepen naar klasse

Zoals in tabel 3.2 te zien is, hebben wij er, binnen het *Brieven als Buit*-project, voor gekozen om een vierdeling voor onze briefschrijvers te hanteren: de lage klasse (in de tabellen hierna aangeduid als L), de midden-lage klasse (ML), de midden-hoge klasse (MH) en de hoge klasse (H). Een verdere verfijning lijkt niet zinvol omdat de frequentie van de taalkundige verschijnselen per klasse dan te laag wordt. Bovendien blijkt uit divers sociolinguïstisch onderzoek dat

²² Zie ook meer specifiek over Holland: Knevel (2002). Voor de stratificatie aan het eind van de zeventiende en begin achttiende eeuw op het Westfriesse platteland: Boon (1996: 140-186). Over specifieke beroepsgroepen: Moree (2002a en 2002b) over respectievelijk de carrières van gezagvoerders en de taken van predikanten en ziekentroosters in dienst van de VOC in de achttiende eeuw. Zie ook De Booy (1983: 100) over chirurgijns: de zogenaamde ‘zeeproef’ was gemakkelijker dan het gilde-examen en gaf alleen toegang tot de aanstelling als chirurgijn op een schip of in de koloniën, niet tot het chirurgijns-gilde.

het werken met vier categorieën goede resultaten oplevert en dat het aanbrengen van meer nuancering over het algemeen weinig effect sorteert (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2003: 137). Het lijkt overigens niet aannemelijk dat wij brieven hebben aangetroffen van de onderste laag, de bezitslozen en zwervers. Van de bovenste laag, de adel en het regentenpatriciaat, hebben we incidenteel brieven aangetroffen en deze groep is dan ook beperkt vertegenwoordigd in het corpus. Het gaat om vier brieven van vier verschillende scribenten, die ingedeeld zijn bij de hoge klasse.

De door mij gehanteerde indeling is relatief. We moeten ons realiseren dat allerlei lagen in elkaar overgingen. Kloek & Mijnhardt (2001: 47) typeren de achttiende-eeuwse werkelijkheid als ‘een uiterst complex geheel van naadloos in elkaar overgaande lagen en sublagen dat voortdurend in beweging was.’ Het beroep van de scribent is ons uitgangspunt, maar in sommige gevallen kan het gewenst zijn om voor een individuele scribent af te wijken van de indeling. Zo vinden we bijvoorbeeld onder onze scribenten het beroep van matroos. Volgens tabel 3.2 zou dat worden ingedeeld bij de lage klasse, maar de ene matroos is de andere niet. Boon (1996: 145) merkt op dat de gages tussen matrozen veel variatie opleveren omdat hun beloning gebaseerd werd op hun mate van bevarenheid. Een matroos was geen ongeschoolde werknemer: voor men als zodanig kon aanmonsteren was een leertijd van zo’n drie jaar als scheepsjongen noodzakelijk (Boon 1996: 173-174). Daarnaast werd binnen de zeevaart carrière gemaakt volgens het pad: scheepsjongen – matroos – hoogbootsman – stuurman – kapitein. Ook kapiteinszonen leerden het vak in de genoemde volgorde (Moree 2002: 152); een beginnende scheepsjongen hoeft dus niet per definitie afkomstig te zijn uit de lagere sociale klassen. Zo treffen we in ons corpus de jonge scribent Gerrit Jacob Harmeyjer aan, als matroos op reis voor de VOC, en zoon van kapitein Gerrit Harmeyjer. Het zou, gezien de achtergrond van de jongen, natuurlijk vreemd zijn om hem in de lage klasse in te delen. In dit geval is er dan ook voor gekozen om vader en zoon in dezelfde klasse (volgens het schema: midden-hoog) in te delen. Andere matrozen voor wie niet vaststaat dat zij uit de betere zeemanskringen afkomstig waren, zijn wél ingedeeld bij de lage klasse. Dat geldt bijvoorbeeld voor veel van de uit Duitsland en Scandinavië aangetrokken scheepsjongens en matrozen. Lucassen (2002: 14) merkt hierover op dat de slechtst betaalde zeelui van de VOC uit het Duitse achterland en andere Midden-Europese landen afkomstig waren. Bij het bepalen van de klasse voor volwassen zonen, inmiddels niet meer bij de ouders wonend, heeft overigens het eigen beroep de doorslag gegeven en niet het beroep van de vader.

Voor vrouwelijke scribenten die aan mannelijke familieleden (haar echtgenoot, vader, zoon, etc.) schrijven, geldt dat we in veel gevallen het

beroep van die mannen kunnen achterhalen aan de hand van de adressering van de brief. Ter illustratie, geef ik een voorbeeld van zo'n adressering:

*Aan Den Eersame
Captn Roelof Barends
Voerende het Schip De
Vriend Schapen*²³

Scribent Sara Barends-Daal schrijft aan haar echtgenoot die kennelijk kapitein is op het schip *De Vriendschap*. Met dit gegeven kan Sara Barends als kapiteinsvrouw ingedeeld worden in de daarbij behorende klasse. Mannelijke scribenten vermelden incidenteel zelf hun beroep in de brief, maar het is ook mogelijk om aan de hand van de briefinhoud hun werkzaamheden te achterhalen. Een voorbeeld dient ter illustratie:

*myn Negogie is, met een Tafel op de Baay, met Cramery en op de
Vendues te gaan om wad te winnen [verdienen]*²⁴

Scribent Moses van Jsaac Pretto Henrieques geeft in zijn brief aan zijn broer en zuster in Amsterdam een omschrijving van zijn werk, wat het mogelijk maakt om vast te stellen dat hij verkoper is op de markt. In zijn brief lezen we trouwens dat hij aspiraties heeft om hogerop te komen: *een klyne Coopman Komt tot een groote met Er Tydt*.

Wanneer de brieven zelf geen uitsluitsel geven over iemands beroep dan staan er nog diverse websites en databases ter beschikking, zoals o.a. de al genoemde database *VOC-opvarenden*, de site *Zeeuwen gezocht*, *The Transatlantic Slave Trade Database* en soms geven ook genealogische sites informatie over beroepen.²⁵ Bij het vaststellen van de klasse spelen ook opleiding en woonomgeving een rol. Voor het eerstgenoemde geldt dat niet elke type onderwijs voor iedereen bereikbaar was. Zoals we in hoofdstuk 2 (§ 2.2) al gezien hebben, werd de Latijnse school in principe alleen bezocht door de hogere kringen, zodat een opmerking hierover in een brief al snel tot de

²³ HCA 30-347, BaB 05-01-2010 193-195.

²⁴ HCA 30-342, BaB 5-1-2008 053-055.

²⁵ VOC opvarenden: <<http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl/default.aspx>> [8/4/2013];

Zeeuwen gezocht: <<http://www.zeeuwengezocht.nl/nl>> [8/4/2013];

The Transatlantic Slave Trade Database:

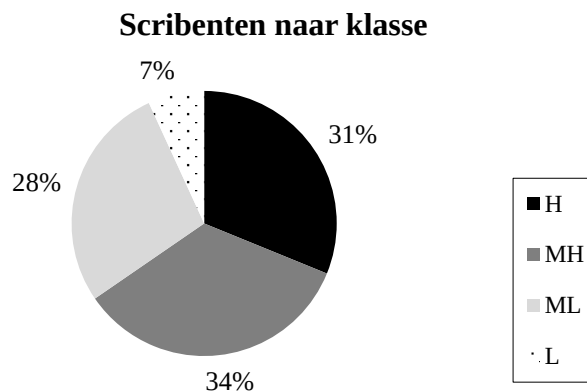
<<http://www.slavevoyages.org/tast/database/search.faces>> [8/4/2013].

Incidenteel is er over een enkele scribent zelfs ruime informatie voorhanden omdat deze onderwerp is geworden van studie. Zie bijvoorbeeld Van der Wiel 2003 over schipper Gerrit Harmeyer.

conclusie moet leiden dat de briefschrijver tot de bovenste lagen van de samenleving behoorde. Ook de woonomgeving van een scribent (of zijn of haar familie) kan van betekenis zijn voor het bepalen van de klasse. De huizen in bepaalde wijken met een hoge gemiddelde koop- of huurprijs lagen immers niet binnen ieders bereik.²⁶ Als het desondanks met de genoemde hulpmiddelen niet mogelijk was om de klasse van een scribent vast te stellen, dan is de brief terzijde gelegd en niet opgenomen in het corpus. Dat betekent dat hiermee waarschijnlijk voornamelijk scribenten uit de lagere klassen buiten de boot zijn gevallen, omdat zij minder sporen hebben achtergelaten en daarmee lastig te traceren zijn. Uiteindelijk leidt de gevolgde werkwijze tot de volgende verdeling van de scribenten (en het aantal brieven en woorden) in tabel 3.3. Afbeelding 3.6 geeft de verdeling van de scribenten over de vier verschillende klassen procentueel weer:

Klasse	<i>H</i>	<i>MH</i>	<i>ML</i>	<i>L</i>	<i>totaal</i>
scribenten	91	100	81	20	292
Brieven	130	131	97	26	384
woorden	94.673	61.707	35.474	8.774	200.628

Tabel 3.3: verdeling scribenten, brieven en woorden naar klasse in absolute getallen

Afbeelding 3.6: de verdeling van de scribenten in het 18^e-eeuwse Brieven als Buit-corpus naar klasse, *N*=292.

²⁶ Zie over ruimtelijke segregatie van rijk en arm in Alkmaar en Amsterdam (16^e-19^e eeuw): Van den Berg et al. (1998). Over buurten en het buurtleven in Leiden en Den Haag in de vroegmoderne tijd: Roodenburg (1992).

In afbeelding 3.6 zien we, geheel volgens verwachting, dat de lage klasse het minst goed vertegenwoordigd is. Dat is enerzijds een gevolg van het feit dat scribenten uit deze klasse minder goed in staat waren een brief te schrijven zodat er van hen sowieso het minste materiaal is te verwachten. Tegelijkertijd speelt mee, zoals al eerder naar voren is gebracht, dat het lastig is om van scribenten uit de lage klasse biografische gegevens boven water te halen. De drie overige klassen, de hoge, de midden-hoge en de midden-lage klasse zijn goed in onderling evenwicht.

3.4.3 Leeftijd

Leeftijd is de derde variabele die gebruikt wordt bij de analyse van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en dat is eveneens een veel gebruikte variabele in sociolinguïstisch onderzoek (Raumolin-Brunberg 1996: 93-109, Eckert 2001: 151-167). Het taalgebruik van scribenten uit verschillende leeftijdscategorieën valt met elkaar te vergelijken, er vanuit gaande dat het taalgebruik van de oudere scribenten oudere fasen van de taal weerspiegelt dan het taalgebruik van de jongere scribenten. Aangezien alle brieven in het corpus binnen een beperkte tijdspanne (1776-1784) geschreven zijn en we van de meeste scribenten slechts één of meer brieven hebben uit één of twee jaren is het niet mogelijk om longitudinaal onderzoek te verrichten en zodoende conclusies te trekken over taalverandering binnen een individu gedurende zijn of haar leven.²⁷

Voor de analyse van het *Brieven als Buit*-materiaal onderscheiden we drie leeftijdsgroepen, namelijk de groep ‘jong’ (<30), de groep ‘middelbaar’ (30-50) en de categorie ‘oud’ (>50). Bij de eerste groep jonger dan 30 jaar gaat het in de meeste gevallen om ongehuwden en jonggehuwden, soms met kleine kinderen. De middengroep 30-50 jaar heeft kinderen en in sommige gevallen jonge kleinkinderen. Bij de oudste groep boven de 50 jaar (>50) vinden we over het algemeen de grootouders. De scribenten zijn volgens deze driedeling in een bepaalde categorie geplaatst, waarbij dat natuurlijk het eenvoudigst is, wanneer een briefschrijver zijn of haar leeftijd vermeldt, zoals de weduwe I.M. Paravicini de Capelle-van Woensel:

*ik heb nu op den laesten auguste deeses jaars, 82 jaar ouderdom
mogen beleeven, met gezondheid, en de lichaems kragten, naa die
hooge jaeren.*²⁸

²⁷ Zie voor een longitudinaal onderzoek in historisch brievenmateriaal: Raumolin-Brunberg (2005).

²⁸ HCA 30-735, BaB 18-06-09 094-098.

Of scribent Hendrik van Veen: *Jk ben tans al 62 Jaer oud en so korten mijn Jaren al op.*²⁹ Zulke uitspraken worden echter slechts bij uitzondering aangetroffen en daarom is in de meeste gevallen voor het bepalen van de leeftijd gebruik gemaakt van diverse online doopregisters en andere websites met relevante informatie.³⁰ Wanneer deze websites geen uitsluitsel konden geven, is de leeftijd geschat aan de hand van de levensfase waarin de scribent zich bevindt. Deze levensfase kan afgeleid worden uit bijvoorbeeld het geboortjaar van eventuele kinderen, waarbij de al genoemde doopregisters aanwijzingen geven. De inhoud van de brief kan ook veelzeggend zijn. Daaruit kan bijvoorbeeld blijken dat een scribent nog op school zit (wat leidt tot de keuze voor de categorie <30 jaar), of daarentegen al (klein)kinderen heeft of schrijft over de ongemakken van de ouderdom (wat betekent dat de scribent vermoedelijk de vijftig is gepasseerd en dus in de categorie ouder dan 50 jaar geplaatst moet worden). Ik geef enkele voorbeelden van dergelijke opmerkingen:

*Oom heeft mij van de Zomer van Utr: afgehaald alwaar ik mijne beleidenisse gedaan hebbe en ben nu voor goed van dat School af en zoude voor de Winter nog voor een jaar of twee op een ander School te Delft gegaan hebben*³¹

*Ik hebbe de vrijheyt genomen om uwe broeder nucleaas u toe te sende vermis ik geen langer raat met en wist terwijl ik seer swak ben van het water en de benaude borst dat ik niet en weet hoe kort het met mij duren sal*³²

Voor elke scribent afzonderlijk is bekeken in welke van de drie leeftijdscategorieën hij of zij valt en daarbij zijn brieven waarvoor de leeftijd van de scribent niet vastgesteld kon worden terzijde gelegd. Deze werkwijze leidt tot de volgende verdeling over de drie groepen <30, 30-50 en >50 (tabel 3.4):

²⁹ HCA 30-317, BaB 717-718.

³⁰ Voor de doopregisters gaat het meestal om de steden Amsterdam, Rotterdam en Delft.

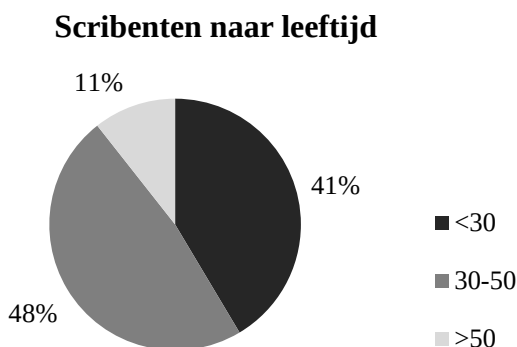
³¹ P.M. Moens: HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 061-063.

³² Pieter Kamp: HCA 30-336, BaB KB 336-151-153.

Leeftijd	<30	30-50	>50	<i>totaal</i>
scribenten	121	140	31	292
brieven	159	181	44	384
woorden	77.175	97.754	25.699	200.628

Tabel 3.4: *verdeling scribenten, brieven en woorden naar leeftijdscategorieën, in absolute getallen*

Afbeelding 3.7 geeft in procenten aan hoe de scribenten verdeeld zijn over de drie leeftijdsgroepen:

Afbeelding 3.7: *de verdeling van de scribenten in het 18^e-eeuwse Brieven als Buit-corpus naar leeftijdsgroep, N=292.*

Zoals in afbeelding 3.7 te zien is, zijn de leeftijdsgroepen jonger dan 30 jaar en tussen de 30 en 50 jaar redelijk in evenwicht. De oudere groep boven de 50 jaar is het minst goed vertegenwoordigd in het corpus. Deze verdeling is vermoedelijk geen weerspiegeling van de laat achttiende-eeuwse populatie, hoewel het aandeel ouderen destijds een stuk lager lag dan vandaag de dag. Deze verdeling zal eerder een gevolg zijn van het feit dat veel brieven uit het corpus geschreven zijn door zeevarenden en hun echtgenotes en leden van die beroepsgroep zijn over het algemeen tussen de twintig en de vijftig jaar oud. Veel zeelieden keerden op zeker moment terug aan de wal (Bruijn 2008: 34 vermeldt als leeftijd om te stoppen met varen ongeveer veertig jaar) om daar een ander beroep uit te oefenen of te gaan rentenieren, zodat hun aandeel in het corpus relatief gering is.

3.4.4 *Regio*

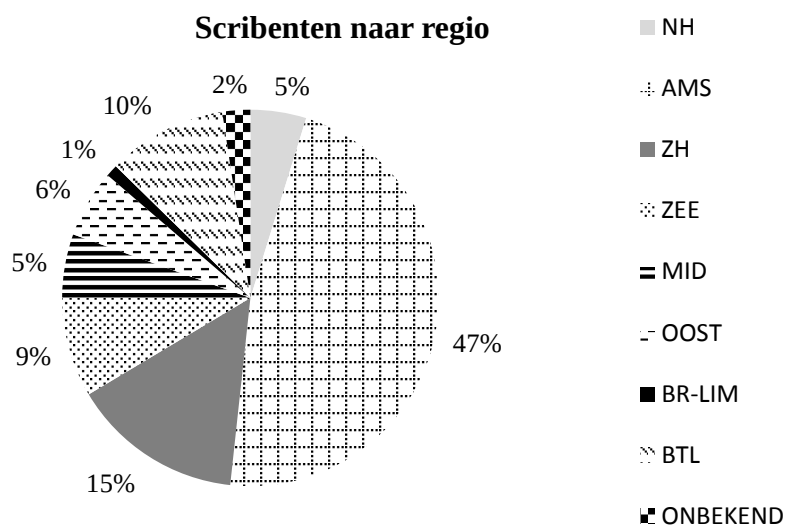
De laatste variabele die voor het onderzoek een rol speelt, is regio. Het taalgebruik van een briefschrijver kan beïnvloed zijn door de regio waarin hij (of zij) woont of waaruit hij/zij afkomstig is. De scribenten uit het corpus hebben dan ook een zogenaamde ‘regiocode’ toegekend gekregen, waarmee het mogelijk wordt de dialectregio als variabele in het onderzoek te betrekken.

Elke brief in het corpus is voorzien van een regiocode. Deze regiocodes zijn voor de duidelijkheid gebaseerd op de huidige provincies en (provincie)grenzen: we onderscheiden Noord-Holland en Zuid-Holland, terwijl er destijds sprake was van het (totale) gewest Holland). De gehanteerde regiocodes zijn Noord-Holland, Amsterdam, Zuid-Holland, Zeeland, Midden (Utrecht en Gelderland), Oostelijk (Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Brabant-Limburg). Verder is er een categorie ‘buitenland’ en een categorie ‘onbekend’. De stad Amsterdam heeft een aparte regiocode gekregen, omdat het corpus nogal wat scribenten telt die gelinkt kunnen worden aan de stad Amsterdam: zij zijn er geboren, zij zijn gehuwd met een inwoner van Amsterdam of er wonen andere familieleden. Bovendien was Amsterdam destijds een dynamische grote stad met veel binnen- en buitenlandse immigranten, de laatste groep voornamelijk afkomstig uit Duitsland en Scandinavië (Lucassen 2002: 25). Amsterdam was al met al een smeltkroes van (regionale) talen. Mogelijk zien we hier iets van terug bij de analyse van het materiaal, nog een reden om het onderscheid tussen Amsterdam en Noord-Holland bij de regiocodes te maken.

De toekenning van de regiocode is gebaseerd op de woonplaats van de scribent in de Republiek. Deze kan voor iemand die vanuit het buitenland schrijft, achterhaald worden door na te gaan waar zijn of haar familie woont en dat is meestal te herleiden uit de adressering van de brief. Zo krijgt bijvoorbeeld een brief geschreven door een eigenaar van een plantage in Guyana de regiocode ‘Amsterdam’ wanneer blijkt dat deze eigenaar geboren en getogen is in Amsterdam. Een brief geschreven door iemand die geboren en getogen is op Ceylon krijgt de regiocode: ‘buitenland’. De 292 scribenten kunnen met deze werkwijze als volgt over de dialectgebieden verdeeld worden, waarbij de volgende afkortingen gebruikt worden: NH voor Noord-Holland, AMS voor Amsterdam, ZH voor Zuid-Holland, ZEE voor Zeeland, MID voor de regio Midden (Utrecht en Gelderland), OOST voor oostelijk (Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel), BR-LIM voor Brabant en Limburg en BTL voor buitenland (tabel 3.5):

<i>regio</i>	<i>man</i>	<i>vrouw</i>	<i>totaal</i>
NH	10	4	14
AMS	110	27	137
ZH	31	12	43
ZEE	18	7	25
MID	10	6	16
OOST	12	5	17
BR-LIM	2	1	3
BTL	22	8	30
ONBEKEND	6	1	7
Totaal	221	71	292

Tabel 3.5: verdeling van de scribenten in het achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus naar regio en sekse in absolute getallen

Afbeelding 3.8: de verdeling van de scribenten in het 18^e-eeuwse Brieven als Buit-corpus naar regio, N=292.

In tabel 3.5 en afbeelding 3.8 zien we duidelijk dat Amsterdam als dialectgebied het best vertegenwoordigd is: bijna de helft (47%) van de scribenten heeft een connectie met Amsterdam. Verder zijn Zuid-Holland en Zeeland met respectievelijk 43 en 25 scribenten goed vertegenwoordigd. Deze oververtegenwoordiging van de drie regio's Noord-Holland (i.c. Amsterdam), Zuid-Holland en Zeeland ligt overigens voor de hand wanneer we bedenken dat de kamers van de VOC en de WIC gevestigd waren in deze regio's. Van

enkele gebieden hebben we tot nu toe nog geen of slechts enkele brieven aangetroffen in de collectie *Sailing Letters*; dat geldt voor Drenthe (geen) en voor Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg (slechts enkele brieven).

3.5 Tot besluit

In dit hoofdstuk is beschreven hoe het *Brieven als Buit*-materiaal is verzameld en verwerkt. Daarnaast is er aandacht besteed aan de criteria voor de selectie van brieven die zijn opgenomen in het corpus. Vervolgens zijn de onafhankelijke variabelen besproken die een grote rol zullen spelen in de hierna volgende casestudies in de hoofdstukken 4 tot en met 9.

Tot besluit is het nog van belang om er hier op te wijzen dat ik bij het bespreken van de casestudies uitsluitend gebruik maak van beschrijvende statistiek. De uitkomsten van het onderzoek worden gepresenteerd in de vorm van (kruis)tabellen, diagrammen en procentuele vergelijkingen. Statistische toetsen zullen achterwege blijven omdat op dit moment onduidelijk is welke toets recht doet aan het gecompliceerde materiaal dat in dit proefschrift centraal staat. In de historische sociolinguïstiek wordt door sommige onderzoekers gebruik gemaakt van logistische regressie-analyse, bijvoorbeeld met behulp van het statistische programma Varbrul en latere versies, zoals GoldVarb (zie voor enkele voorbeelden Van Hout & Van Kemenade 2007). Tegelijkertijd wordt deze methode ook bekritiseerd (o.a. in Tagliamonte & Baayen 2012). De kritiek richt zich onder meer op het feit dat er bij deze analyse geen rekening wordt gehouden met de individuele taalgebruiker (Tagliamonte & Baayen 2012: 143-144); een kanttekening die ook voor ons materiaal van belang is. Dit betekent namelijk dat de sociale kenmerken van een individuele briefschrijver wanneer deze verantwoordelijk is voor meerdere tokens van een bepaald verschijnsel voor elk token apart meewegen bij de analyse. Dit zal de resultaten vertekenen en een onbetrouwbaar resultaat opleveren. Er is dus behoefte aan een ander model waarin rekening wordt gehouden met de variatie tussen sprekers. Inmiddels zijn wel andere methodes ontwikkeld (zoals Rbrul, zie Johnson 2009), maar deze lijken nog niet goed toepasbaar (Vosters 2011: 218-222), zodat ik besloten heb in dit proefschrift, in navolging van Vosters (2011), te volstaan met beschrijvende statistiek. Mochten er in de toekomst bruikbare statistische modellen beschikbaar komen, dan is het natuurlijk altijd mogelijk om deze alsnog toe te passen op het *Brieven als Buit*-materiaal.

4 *UED is nu twaalf jaer oud geworden. De aanspreekvormen in het corpus*

4.1 Inleiding

Nederlandse aanspreekvormen staan sinds lang in de belangstelling en met name het onderzoek naar de geschiedenis ervan: hoe hebben de aanspreekvormen zich in de loop der tijd ontwikkeld tot ons huidige systeem? (o.a. Vor der Hake 1908, 1911, Kern 1911, Muller 1926a, 1926b, Verdenius 1924, 1930, 1938, 1946, Kloeke 1948, Paardekooper 1948, 1987, 1988 en meer recent: Berteloot 2003, Aalberse 2009, Postma 2011). Vanuit de historisch-sociolinguïstische invalshoek is er voor het Nederlands nog slechts beperkt onderzoek gedaan. Van Leuvensteijn (2002b) onderzocht voor de zeventiende eeuw de brieven van Maria van Reigersberch. Meer relevant voor mijn onderzoek is zijn studie (2000a en b) naar de aanspreekvormen in de briefroman *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782). Van Leuvensteijn beoogt hiermee inzicht te krijgen in het taalgebruik van de verschillende klassen aan het eind van de achttiende eeuw en met ditzelfde doel onderzocht hij ook de privécorrespondentie van de auteurs Betje Wolff-Bekker en Aagje Deken (2002a). De ontsluiting van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus maakt het voor het eerst mogelijk om de achttiende-eeuwse briefpraktijk grootschalig te analyseren. Waar Van Leuvensteijn zich noodgedwongen moest beperken tot (fictieve) brieven van een beperkt aantal scribenten – deels verzonnen personages –, ligt er nu een achttiende-eeuws brieven corpus van 384 brieven van 292 verschillende personen, afkomstig uit alle lagen van de samenleving. Dat opent de mogelijkheid om beter zicht te krijgen op het gebruik van de verschillende aanspreekvormen in het briefverkeer van de late achttiende eeuw.

In mijn onderzoek staat de briefschrijver centraal en ga ik ervan uit dat zijn of haar sociale kenmerken invloed hebben op de keuze voor een bepaalde aanspreekvorm. Er is in het onderzoek minder oog voor de mogelijkheid dat de relatie die een briefschrijver onderhoudt met de geadresseerde bepalend kan zijn voor die keuze. Daarmee ga ik voorbij aan een veel toegepaste benadering, namelijk de ‘politeness theory’ en de daarin gehanteerde begrippen ‘power’ en ‘solidarity’ (Brown & Gilman 1972, Brown & Levinson 1978). Mijn brieven lenen zich naar mijn mening minder goed voor toepassing van deze theorie. In de eerste plaats is het in veel gevallen lastig om een relatie tussen briefschrijvers te definiëren aan de hand van de begrippen ‘power’ en

‘solidarity’. Daarbij kent het epistolaire genre eigen aanspreekvormen (afwijkend van de aanspreekvormen in het dagelijks leven) die mogelijk te snel aangemerkt zouden worden als aanspreekvormen waarbij ‘power’ een rol speelt, maar waarvan het waarschijnlijker is dat zij volgens bepaalde conventies gebruikt werden (zie ook de kritiek van Jucker & Taavitsainen 2003: 11 op het ‘politeness’ concept van Brown & Levinson).

Dit hoofdstuk is als volgt ingericht: in de volgende paragraaf (4.2) bespreek ik welke aanspreekvormen we aantreffen in het achttiende-eeuwse corpus en hoe vaak deze voorkomen. Daarna geef ik in § 4.3 een korte typering van de in het corpus voorkomende aanspreekvormen: het epistolaire *UE* en *UL*, de vormen *gij*, *u*, en *jij* en de meervoudige vormen *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*. In § 4.4 volgt een overzicht van de distributie per variabele (gender, klasse en leeftijd) voor de aanspreekvormen in subjectpositie. In § 4.5 worden enkele opvallende uitkomsten nader toegelicht. De uitkomsten van mijn onderzoek zullen in § 4.6 vergeleken worden met de resultaten die Van Leuvensteijn (2000a, 2000b, 2001 en 2002a) optekende voor het werk van Wolff en Deken. Als besluit van dit hoofdstuk volgt de conclusie in § 4.7.

4.2 Welke aanspreekvormen treffen we aan?

We kunnen in het laat achttiende-eeuwse corpus grofweg vijf aanspreekvormen onderscheiden, te weten *gij*, *u* en *jij* en de epistolaire aanspreekvormen *UE* en *UL*. Verder treffen we nog drie aanspreekvormen aan die in dit corpus uitsluitend gebruikt worden voor het meervoud, namelijk *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*. Tabel 4.1 geeft aan hoe vaak we de genoemde vormen aantreffen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, in absolute cijfers en in percentages:

	#	%
<i>UE</i>	4057	71,3
<i>u</i>	1109	19,5
<i>gij</i>	425	7,5
<i>UL</i>	53	0,9
<i>jij</i>	37	0,7
<i>ulieden</i>	8	0,1
<i>jijlui</i>	2	0,0
<i>gijlieden</i>	1	0,0
totaal	5692	100%

Tabel 4.1: frequentie van de aanspreekvormen in het achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus

Zoals we in tabel 4.1 zien is het overgrote deel van de aanspreekvormen één van de epistolaire vormen, namelijk *UE*. Deze komt met 71,3% verreweg het meeste voor en de briefschrijvers zijn dus tamelijk uniform in hun keuze. Op de tweede plaats staat de aanspreekvorm *u*, die een aandeel heeft van 19,5%. De aanspreekvorm *gij* heeft een kleiner aandeel van 7,5%. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat in deze tabel alle verschijningsvormen zijn meegenomen, maar dat de aanspreekvormen niet gelijkwaardig zijn voor wat betreft de functies die zij kunnen vervullen. *Gij* kan alleen als subject fungeren, terwijl de vormen *UE* en *u* als subject én als direct, indirect of prepositioneel object gebruikt kunnen worden. Bovendien kunnen *UE* en *u* als bezittelijk en wederkerend voornaamwoord optreden. Dan zijn er nog twee aanspreekvormen die ten opzichte van de eerder genoemde, *UE*, *u* en *gij*, tamelijk marginaal voorkomen. Dat zijn de epistolaire vorm *UL* (0,9%) en *jij* (0,7%). Ten slotte zien we in tabel 4.1 dat de drie meervoudige aanspreekvormen een nog kleiner aandeel hebben in het corpus: *ulieden* heeft een aandeel van 0,1%). De twee voorkomens van *jijlui* en het enige voorkomen van *gylieden* zijn procentueel te verwaarlozen. Deze laatstgenoemde drie vormen komen alleen aan bod in een korte typering in § 4.3.6, maar zullen verder niet bij het onderzoek worden betrokken.

4.3 De aanspreekvormen in het corpus

4.3.1 *UE: een bijzonder populaire aanspreekvorm*

De epistolaire aanspreekvormen, waaronder *UL* en *UE* vallen, waren aanvankelijk bedoeld om adellijke personen op een gepaste manier aan te spreken, met de nodige beleefdheid. In de zeventiende eeuw wordt dit gebruik van ‘eerwoorden’ onder andere aanbevolen in Daniel Mostarts *Nederduytse secretaris oft zendbriefschryver* uit 1635. Zo was de term *Uwe Edele Gestrengheit* in gebruik voor een ridder en *Uwe Edelheid* voor iemand van adel (Van Leuvensteijn 2002b: 289-290). Door middel van deze vormen, kon men een geadresseerde via de ‘omweg’ van de zelfstandig naamwoordgroep aanspreken. Deze indirecte manier van aanspreken creëert een zekere afstand, waardoor de geadresseerde zich niet aangesproken hoeft te voelen en zijn of haar ‘gezicht’ (Brown & Levinson 1978) kan bewaren. Dit soort van indirecte aanspreekvormen komt in veel talen voor. Vergelijk bijvoorbeeld het Italiaans met *Lei* uit *la Vostra Signoria* en het Spaans met *Usted* uit *Vuestra Merced* (Jucker & Taavitsainen 2003: 4). In de loop van de zeventiende eeuw komen zulke indirecte aanspreekvormen als *Uwe Edelheid* ook in gebruik in de

hogere burgerlijke kringen van de Republiek.¹ Het WNT vermeldt dat de *UE*-aanspreking in de briefcultuur van de zeventiende en achttiende eeuw een heel algemene vorm was onder gelijken en tegen meerderen (waaruit we kunnen afleiden dat deze dus niet gebruikt werd om ‘minderen’ aan te spreken). Gebruik van deze vormen duidt er niet op dat de relatie formeel was en/of dat er een gebrek aan intimiteit was (Ruberg 2005: 73).² We moeten er eerder vanuit gaan dat deze aanspreekvormen destijds nu eenmaal de gewoonte waren. Dat zouden we alleen al af kunnen leiden uit de overweldigende hoeveelheid voorkomens die het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus oplevert.

Tot het type *UE* reken ik aanspreekvormen als *Uwe Edelheid* en *U(w) Edele(ns)*, maar daarnaast ook de afgekorte vormen zoals *UE*, *Uw E*, *UEd* en *Uwe*. En ook de uitgebreidere vormen, die voornamelijk gebruikt worden als de aangesprokene een universitaire of adellijke titel heeft, vallen er in mijn onderzoek onder.³ Voorbeelden hiervan zijn *Uw Wel Edele*, *Uw Eerwaarde*, *Uw Hoogwaarde*, *Uw Edel Geboren* en *U Wel Edel Gestrenge*. Van dit uitgebreide type, dat 365 keer voorkomt (zo’n 9% van het totale aantal *UE*-voorkomens) zijn ook diverse afkortingen gangbaar. Zoals al opgemerkt, treffen we *UE* als persoonlijk voornaamwoord in subjects- en objectspositie aan en daarnaast als possessief en reflexief pronomen. Hieronder geef ik voor elk van deze posities een voorbeeld, ter illustratie:

¹ Zie hierover: Van Leuvensteijn (2002b: 289-290) over de correspondentie van Maria van Reigersberch, de echtgenote van Hugo de Groot. Als lid van de hogere burgerij gebruikt zij deze aanspreekvormen.

² Ruberg (2005: 73) merkt op dat dit in het verleden in historisch(-sociolinguïstisch) onderzoek naar voren is gebracht en geeft als voorbeelden onderzoek van Lawrence Stone (1977: 329-330) en Marie-Claire Grassi (1994: 158-159, 178). Stone concludeerde op grond van het verdwijnen van formele aanspreektitels en een toenemend gebruik van voornamen en koosnamen dat eind zeventiende eeuw de houding in de hogere klassen ten opzichte van het huwelijk veranderd was. Grassi onderzocht Franse brieven uit de periode 1770-1820. Zij constateerde dat er toenemend getutoyeerd werd en dat slotzinnen en ondertekeningen korter en minder formeel werden. Dit duidde volgens Grassi op een toename van intimiteit.

³ Van Effen (1732: 56) geeft overigens aan dat er ook onderscheid is tussen de afkortingen *UE* en *UEd*: ‘*UE* wil zeggen UEdelheid; zulks zal niemand my ontkennen, en dien tytel weigeren wy den minste burger niet. Een trapje hoger voegen wy ‘er een lettertje by; dan is het *UEd*. Komt ‘er een ampt van eenig aanzien by, dan leerd de beleefdheid ons te schryven: *U Wel Ed. Gestrenge*, en zo dit alles word opgehoopt met Ridderlyke kwartieren, en voorouders, dan moet de maat volgemeeten worden, met *U Ed Welgebooren*, of in zommige Provintien *U hoog Welgeboren*, en die geheele plegtigheid moet zo nauwkeuriglyk in agt genomen worden, dat, zo ‘er het minste titteltje aan hapert, men gevaar loopt, van iemand te honen, en van vrind tot vyand te maken.’

- (1) *waerdoor Jk op het Ostiniese Huijs, ondersoek of UED nog Leeft (subject)*
- (2) *Mooglijk bekome van UWelEds eenig verwijt; dat deze missive alles behalven omstandig is (prepositioneel object)*
- (3) *VE brieffen hebbe alle well ontffangen waaruyt VE benevens de kinder well stand hebbe vernoomen (possessief pronomen)*
- (4) *UEd Sult UEd wel verwonderen dat wy UEd niet schryve (reflexief pronomen)*

4.3.2 Een epistolaire vorm op zijn retour: UL

Naast de veel voorkomende aanspreekvorm *UE* treffen we in het corpus nog een epistolaire vorm aan: *UL*. Deze aanspreekvorm heeft, zoals hiervoor gezegd, een soortgelijke achtergrond, maar komt in het achttiende-eeuwse corpus nog maar 53 keer voor. *UL* lijkt een afkorting te zijn, zoals te zien is aan de verschillende gedaanten waarin we hem tegenkomen: *u.l*, *ul*;, *uL*, *uld*, *ule*, *UL*.⁴ Het is echter minder duidelijk dan bij *UE* waar de afkorting voor staat. Er zijn drie mogelijkheden: het zou kunnen gaan om de aanspreekvorm *uwe liefde*. Deze aanspreekvorm is bekend uit eerdere fasen van het Nederlands en werd nog wel tot in de zeventiende eeuw gebruikt.⁵ Voluit geschreven komen we *uwe liefde* in ons corpus niet tegen, maar we kunnen niet uitsluiten dat voor een individuele briefschrijver *UL* de representatie was van de aanspreekvorm *uwe liefde*. Verder zou de afkorting ook kunnen staan voor de vorm *ulieden*, die wel voluit geschreven enkele malen in het corpus voorkomt. Als we ervan uitgaan dat deze meervoudsvorm gehanteerd wordt om meerdere personen aan te spreken, is het gebruik in de meeste gevallen nogal eigenaardig. Zo treedt in voorbeeld (5) *UL* op, terwijl in dit geval de

⁴ In de meeste gevallen wordt overigens een eenmaal gekozen schrijfwijze door de brief heen gehandhaafd.

⁵ Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (lemma *liefde*, betekenis 16) vermeldt dat het om een ‘oudtijds gebruikelijken term’ gaat om één of meer personen beleefd aan te spreken, vergelijkbaar met *Uwe Edelheid*. De bij het lemma gegeven voorbeelden stammen voornamelijk uit de zestiende eeuw, maar ook *De Nederduitsche Secretaris* van Mostart uit de eerste helft van de zeventiende eeuw wordt aangehaald. Mostart geeft daarin aan ‘grooten van gelijken staet’ het advies om elkaar met *uwer liefde* aan te spreken. In het Hoogduits komt een soortgelijke aanspreekterm voor: *deine, eure lieb(d)e*. In het *Middelnederlandsch Woordenboek* (lemma *liefde*, betekenis 3) komen we de aanspreekvorm ook al tegen: er wordt opgemerkt dat hij *uwe vriendelijkheid*, *uwe beminlijkheid* betekent en dient om een hoger geplaatste gunstig te stemmen. *Uwe liefde* zou het meest in betekenis overeenkomen met *Uwe Edelheid* (*UEdele*).

aanspreekvorm alleen betrekking kan hebben op één persoon en dus strikt genomen niet kan staan voor *ulieden*.

- (5) *UL vrou is nu door Gods [goedheid] weer vroes [fris] en Gesont*

Een derde mogelijkheid is dat briefschrijvers zich er niet (meer) van bewust waren dat *UL* een afgekorte vorm was en de vorm opvatten als epistolaire aanspreekvorm, zonder gedachte aan een oorspronkelijk langere representatie. *UL* kan in principe in dezelfde posities als *UE* voorkomen, namelijk in subjects- en objectspositie en de vorm kan als possessief en reflexief pronomen optreden. In dit corpus treffen we *UL* echter niet als reflexief pronomen aan. Voor de overige posities volgt ter illustratie een voorbeeld:

- (6) *en daar uyt verstaan dat **uld** nog in een goede welstand was (subject)*
 (7) *ik moet **uld** melde als dat ik van de Caap De goede hoop van t onste Jeze schyp ben afgegaan (indirect object)*
 (8) *sijn goethyd veersoek vriendelyk an **ule** suster te styren an haar eele man doet het om mijnnt wel [wil] (possessief pronomen)*

4.3.3 De aanspreekvorm *gij*

Gij was van oorsprong een meervoudsvorm, maar al in het Middelnederlands kon dit persoonlijk voornaamwoord ook gebruikt worden voor het enkelvoud, aanvankelijk om een persoon op beleefde toon aan te spreken. In de periode waaruit dit corpus stamt, rond 1780, was het een algemene aanspreekvorm geworden, die voor zowel enkel- als meervoud gebruikt kon worden, en die zowel geschikt was voor vertrouwelijk als beleefd gebruik. *Gij* kan overigens alleen als subjectsvorm gebruikt worden; de erbij behorende objectsvorm is *u*, die in de volgende subparagraaf aan bod komt.

Het WNT (lemma *gij*) merkt op dat *gij* in de zeventiende eeuw zeldzaam is in brieven omdat het alleen daar gebruikt kan worden waar titulatuur in het geheel niet te pas komt. Hooft en Vondel gebruiken zelfs tegen goede vrienden *UE* in hun brieven, maar spreken diezelfde personen in een gedicht aan met *gij*.⁶ Toch geeft het WNT ook aan dat *gij* in een brief afwisselend gebruikt wordt met *UE* en het vermeldt daarbij voorbeelden uit de brieven van Hooft. Verder zou volgens het WNT *gij* pas in later tijden een gewone term in de briefstijl geworden zijn en bij later tijden moeten we dan

⁶ Zie over het gebruik van aanspreekvormen in brieven door P.C. Hooft: Daan (1982).

denken aan de achttiende eeuw, aangezien de voorbeelden uit Van Effen (1732) en Wolff en Deken (1785) komen. We hebben hiervoor al gezien dat *gij* veel minder in ons corpus voorkomt dan *UE* en *u*, en slechts een aandeel heeft van 7,47%. Dat wordt uiteraard deels veroorzaakt doordat *gij* beperktere mogelijkheden heeft. De volgende voorbeelden illustreren het gebruik van *gij* in het corpus:

- (9) *jn de Beide brieven schriefft Gi van 20 Paar wanten en heb maar tien ontfangen*
- (10) *Niets anders moet gy inbrengen, en niet los laten, voor gy myn ontslag bekomt*

4.3.4 U als aanspreekvorm

Wat voor *gij* geldt, geldt ook voor *u*: rond 1780 is *u* een algemene aanspreekvorm geworden, die voor zowel enkel- als meervoud gebruikt kan worden, en die zowel geschikt is voor vertrouwelijk als beleefd gebruik, met dien verstande dat *u* de objectsvorm is bij *gij* en ook gebruikt kan worden als bezittelijk (al dan niet gespeld als *uw*) en wederkerend voornaamwoord.

Verder is er nog een bijzondere gebruikswijze van *u*, namelijk de subjectsvorm. Dit gebruik van *u* in subjectpositie is pas eind zestiende, begin zeventiende eeuw opgekomen. Paardekooper (1996: 70-71) geeft de oudste citaten, afkomstig uit dagregisters uit 1599 van de *Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië*. Een van deze citaten luidt: ‘*ende u hebt in dese wech al 7 vame 6 vame ende bij lant komende 5 vamen*’.⁷ Een ander vroeg (en veel aangehaald) gebruik vinden we in een brief uit 1624 van Maria van Reigersberch, de echtgenote van Hugo de Groot. Maria schrijft aan haar broer Nicolaes van Reigersberch: ‘*Het schindt dat ic het ongeluck hebbe dat ick op mijn broeders bruloften niet en mach zijn, want u sult hoope ick een wijf hebben voor mijne wederkompste*’.⁸ Over het ontstaan van *u* in subjectpositie bestaan verschillende theorieën.⁹ Een daarvan legt een verband met het gebruik van de afkorting *UE* die werd uitgesproken als *uwé*: in de loop der tijd verschoof de klemtoon naar de eerste syllabe en werd de tweede syllabe verzwakt (Kern 1911).¹⁰ Als argument wordt hierbij aangevoerd dat er variatie

⁷ Het citaat is bedoeld als een soort raad aan schippers en *u* wordt hier dan ook gebruikt in de betekenis ‘men’.

⁸ Rogge (1902: 110). Zie hierover Kloeke (1948: 286).

⁹ Een overzicht van deze theorieën is o.a. te vinden in Van den Toorn (1977: 524-525) en Aalberse (2009: 58-66).

¹⁰ Ter illustratie van de voortdurende discussie en onduidelijkheid over het ontstaan van *u* als subject: Paardekooper kwalificeert deze theorie in 1996: 71 als een ‘oude ingewikkelde studeerkamer-konstruktie’.

mogelijk is bij de persoonsvorm (*u hebt* naast *u heeft*) en bij het wederkerend voornaamwoord (*u realiseert zich* naast *u realiseert u*) (Vor der Hake 1911, Kern 1911). *U* zou logischerwijs vervoegd worden als een tweede persoon; dat er ook vervoeging mogelijk is met de vormen die horen bij de derde persoon, kan volgens deze theorie teruggevoerd worden op de vervoeging van de oorspronkelijke zelfstandig naamwoordgroep *Uwe Edelheid*.¹¹ Een tweede theorie gaat er vanuit dat *u* als subject kon ontstaan omdat het immers al in gebruik was als objectsppronomen en als bezittelijk voornaamwoord wat overgeneralisatie tot gevolg had (Vor der Hake 1911).¹² Ten slotte noem ik nog de synthese van beide theorieën: zowel de aanwezigheid van *u* als object en als bezittelijk voornaamwoord¹³ als het gebruik van de afkorting *UE* en *uwé* hebben ertoe bijgedragen dat *u* in subjectpositie gangbaar is geworden (Kern 1911 en Muller 1926a). Wat de precieze oorsprong ook is, de vraag rijst hoe het gebruik van *u* in subjectpositie zich heeft verspreid. Mogelijk geeft de inventarisatie van *u* als subject in het achttiende-eeuwse corpus ons inzicht in de sociale spreiding van deze vorm.

In het corpus treffen we de aanspreekvorm *u* 1109 keer aan (een aandeel van 19,48%). Voor elk van de gebruiksmogelijkheden van *u* volgt hieronder een voorbeeld uit het corpus:

- (11) *soo als u bij neevensgaande kourante sien kent diende sig daar een heer voor aan (subject)*
- (12) *hier meede breek ik af en wens u inde bescherming des alden hogsten (indirect object)*

¹¹ Aalberse (2009: 62) wijst erop dat de oudste drie voorkomens van *u* als subject juist vervoegd zijn met de vorm voor de tweede persoon (*u hebt* en twee keer: *u zult*) wat niet erg voor de hand ligt als de oorsprong van *u* bij de zelfstandig naamwoordgroep *Uwe Edelheid* gezocht moet worden. Haar verklaring voor de ontstane variatie in persoonsvorm is een beleefdheidsstrategie (2009: 65-66). De ongemarkeerde informele persoonsvorm (volgens Aalberse: *ben(t)*, *heb(t)*, *wil*, *kan*, *zal*) wordt vermeden wanneer een taalgebruiker een beleefde indruk wil maken. In dat geval zal de taalgebruiker bij *hebben* en *zijn* respectievelijk *heeft* en *is* gebruiken. Bij de modale werkwoorden (*willen*, *kunnen* en *zullen*) is juist de persoonsvorm van de tweede persoon (respectievelijk: *u wilt*, *u kunt* en *u zult*) de gemarkeerde vorm die als beleefder wordt ervaren. Deze beleefdheidsstrategie kan mogelijk ook de variatie in mijn corpus verklaren bij *gij*, zoals: *gij heeft* naast *gij hebt*.

¹² Deze overgeneralisatie is vergelijkbaar met het huidige gebruik van *hun* als onderwerp. Vor der Hake maakte overigens al in zijn proefschrift van 1908 zijn standpunt kenbaar in zijn eerste stelling: 'Liever zie men in Nnl. *U* een als nominatief gebruikte accusatief dan een verbastering van *Ued*. (Vor der Hake 1908: 237).

¹³ In mijn corpus wordt de bezittelijke vorm *uw* in de meeste gevallen gespeld als *u*: 254 voorkomens hebben de spelling *u* tegenover 136 spellingen van *uw*. Daarnaast zijn er nog een aantal voorkomens van verbogen vormen, als *uwer*, *uwes* en *uwen(t)*.

- (13) *Mie Alma dousje & Mi Courasson Uw aangenaame mesieve met Capt. Klaas Schaap en Cornelis tromp is mij zeer wel geworden (possessief)*
- (14) *ik hoop als ik weer bij uw koom, van uw oom, en mej te vernemen dat gij uw als gehoorsame, en naarstige kinderen zal hebben gedragen (reflexief)*

4.3.5 Jij: een vrijwel afwezige aanspreekvorm

De voorlaatste hier te bespreken aanspreekvorm is *jij* (met in objectpositie *jou*, als possessief pronomen *jouw*, als reflexief en in alle posities de verzwakte variant *je*). De subjectsvorm *jij* is een betrekkelijk nieuwe vorm,¹⁴ want we komen hem pas voor het eerst tegen in met name kluchten aan het begin van de zeventiende eeuw (Kern 1911: 126). De objectsvormen *ju* en *jou* en de genitief *j(o)uwer* alsmede het bezittelijk voornaamwoord *jouw* zijn ouder. Deze vormen zijn wel aangetroffen in Middelnederlandse teksten en in teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw en worden daar naast *gij* gebruikt (Muller 1926b: 120-122). Dit geldt ook voor de verzwakte variant *je* (Muller 1926b: 123): deze vorm is ouder dan *jij*, werd iets vaker gebruikt en minder geweerd uit de geschreven taal. Zo komen we het onder meer tegen bij Cats, Hooft en Huygens.¹⁵ Toch valt hier ook nog op af te dingen, want Lambert ten Kate merkt in 1723 op dat *je* heel algemeen is in de gesproken taal, maar dat het buiten de schrijftaal is gehouden omdat het ‘te laeg, te plat en al te gemeenzaem’ zou zijn.¹⁶ En Muller signaleert dat *je* weliswaar regelmatig in de literatuur aangetroffen wordt, maar in brieven daarentegen zeldzaam is. Hij merkt op dat dit geheel in overeenstemming is met de voorschriften in de zeventiende-eeuwse briefstijl, zoals bijvoorbeeld in Mosterts *Vermeerderde Zendbriefschrijver* (1656) (Muller 1926: 126), waar *je* incidenteel gebruikt wordt (naast *gij* en *u*) en dan alleen in de zogenoemde ‘Boertbrieven’. *Jij* en *jou(w)* komen in het brievenboek helemaal niet voor. Ruim honderd jaar later zijn *jij* en *jou(w)* nog steeds vrijwel afwezig in brievenboekjes: in de achttiende-eeuwse exemplaren die centraal stonden in eerder onderzoek (Simons 2009) heb ik ze nauwelijks aangetroffen.

¹⁴ Over de herkomst van *jij* bestaat geen consensus. Zie hierover o.a. Vor der Hake (1908: 214-219), Verdenius (1924 en 1930) en Van der Sijs (2004: 471-472).

¹⁵ Het gaat hier wel om hun literaire werk. Het is mij niet bekend of de brieven van Cats systematisch op aanspreekvormen zijn doorzocht. Muller (1926: 125) vermeldt dat Hooft incidenteel *je* in zijn brieven gebruikt wanneer hij tegenover vrouwen een hartelijke, schertsende toon aanslaat. Huygens legt het in de mond van West- en Delflandse boeren, maar gebruikt geen *je* in zijn eigen brieven (Muller 1926: 125-126).

¹⁶ Ten Kate (1723, deel I: 473).

Ook in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is het gebruik van *j*-vormen zeldzaam, want daarin trof ik slechts 42 voorkomens aan, waaronder 5 voorkomens die niet als zuivere aanspreekvorm beschouwd kunnen worden (waarover later meer), zodat er 37 resteren voor het onderzoek, een aandeel van 0,65%. In het corpus treffen we varianten van *jij* aan in subjects- en objectpositie, en daarnaast vinden we de vorm ook als possessief en reflexief. Van elk type geef ik een voorbeeld:

- (15) *wijfie lief **ijj** moet iou lighaam maar niet de kort doen want ik win hier braaf gelt (subject)*
- (16) *wy wensen **jou** ale vu veul seege int nuwe jaar (indirect object)*
- (17) *wijl hij dog **jou** ouder broeder is (possessief)*
- (18) *so ik in der tijdt verneeme dat je **jewel** applliceert in alles wat ik uwE laat leeren (reflexief)*

4.3.6 De meervoudige vormen *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*

Tot slot besteed ik hier kort aandacht aan de aanspreekvormen *gylieden*, *ulieden* en *jijlui*. *Gylieden* en zijn pendant in objectsvorm *ulieden* werden gebruikt om te benadrukken dat de aangesprokene meervoudig was. *Gy* (en de daarbij behorende objectsvorm *u*) kon immers voor zowel enkelvoud als meervoud gebruikt worden, terwijl daar bij *gylieden* en *ulieden* geen twijfel over hoefde te bestaan: de aangesprokene is meervoudig. In het corpus treffen we *gylieden* slechts één keer aan en *ulieden* acht keer. Dat de vormen zo weinig voorkomen, heeft uiteraard te maken met de aard van het corpus: veel brieven zijn maar aan één persoon gericht en deze vormen zijn juist meervoudig. Toch zijn er in het corpus zo'n honderd brieven die gericht zijn aan meerdere personen, maar daarin maakt men gebruik van een alternatief voor *gylieden* c.q. *ulieden*, zoals bijvoorbeeld eenvoudigweg *gy* c.q. *u* of *UE*. Het enige voorkomen van *gylieden* is het volgende:

- (19) *het skip vergaen, en George Haesholt met man en muijs gesonke dus alles weg **gy liede** kunt nae gaen welk een chagrijn*

De acht voorkomens van *ulieden* vinden we bij zes scribenten en deze zijn telkens gebruikt voor het meervoud.¹⁷ Ik geef hieronder ter illustratie twee voorbeelden:

¹⁷ De vorm *ulieden* werd al in de zeventiende eeuw soms gebruikt voor het enkelvoud. Zie Nobels (2013: 86-87). Justus van Effen (1731: 49) laat de in hoofdstuk 2 vermelde

- (20) *hy prijst **uw lieden** hoog, maar t land, staat hem niet aan*
 (21) *Zal daerom al die quaede stellingen en wanbegrippen*
*van **Ulieden** omtrent my, maar Vergeeten en Vergeeven*

De derde aanspreekvorm die nadrukkelijk alleen voor het meervoud geschikt is – in dit geval als meervoud bij *jij* – is *jijlui*.¹⁸ Ook deze vorm komt bijzonder weinig in het *Brieven als Buit*-corpus voor. Het gaat om slechts twee voorkomens, waarvan één maal de verzwakte vorm *jelui*. Ze worden hierna vermeld, ook nu weer uitsluitend ter illustratie:

- (22) *P:S: **ieluij** heeft mijn Tartepan gehouden daar heeft gij*
slegt aan gedaan
 (23) *en **ijj luij** moet den b[...] brief met uw viere betalen*

4.4 De invloed van gender, klasse en leeftijd

In deze paragraaf bespreek ik de invloed van de onafhankelijke variabelen, achtereenvolgens zijn dat gender, klasse en leeftijd. Het onderzoek richt zich op een beperkt deel van de aanspreekvormen, namelijk alleen die voorkomens waarin het persoonlijk voornaamwoord in subjectpositie staat; in die positie zijn de aanspreekvormen immers uitwisselbaar.¹⁹ In subjectpositie kunnen we *UE*, *UL*, *gij*, *u* en *jij* in het corpus aantreffen. Overigens blijven hierbij de 11 voorkomens van *ulieden*, *jijlieden* en *gijlieden* – waarvan er slechts 4 subject van de zin zijn – vanwege hun geringe aantal buiten beschouwing.

Klaas Janssen *ulieden* gebruiken als vorm voor het enkelvoud, terwijl de gefingeerde brief bestemd is voor één geadresseerde: ‘Mynheer JACOB.....’. Klaas Janssen hanteert deze vorm vier maal voor het enkelvoud, zoals bijvoorbeeld in: ‘Ik laat ulieden weten dat ik nog kloek [...] Niet, Menheer, dat ze dood zyn [...]’ (zie ook Paardekooper 1988: 53-54).

¹⁸ Zie voor de discussie over *jijlieden*, *jijlui*, *jelui*, *joului* en *jullie*: Verdenius (1938), Kloeke (1941), Verdenius (1942).

¹⁹ Van de 5692 voorkomens staan er 1479 in subjectpositie (inclusief de 4 voorkomens van de meervoudige vormen); 2485 in objectpositie; 1643 worden gebruikt als bezittelijk voornaamwoord; 39 als wederkerend voornaamwoord en van 46 voorkomens is de syntactische functie onduidelijk (bijvoorbeeld omdat ze ambigu zijn of aangetroffen zijn in een ontsprekende zin).

	#	%
<i>UE</i>	956	64,8
<i>gij</i>	425	28,8
<i>u</i>	56	3,8
<i>jij</i>	27	1,8
<i>UL</i>	11	0,8
<i>totaal</i>	1475	100%

Tabel 4.2: frequentie van de aanspreekvormen in subjectpositie in het achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus

In tabel 4.2 zien we dat het aandeel van *UE* wanneer we uitsluitend naar subjectpositie kijken met 64,8% aanzienlijk is. *Gij* neemt nu uiteraard een belangrijker plaats in: 28,8% van de voorkomens is een *gij*-aanspreking. De overige drie aanspreekvormen die gebruikt worden in subjectpositie, *u*, *jij* en *UL* spelen met respectievelijk 3,8%, 1,8% en 0,8% slechts een marginale rol. Bij de bespreking van de onhankelijke variabelen hierna en in § 4.5 ga ik nader in op mogelijke verklaringen hiervoor.

4.4.1 Gender

Tabel 4.3 geeft weer hoe vaak de verschillende aanspreekvormen in subjectpositie gebruikt worden door mannen en vrouwen:

<i>gender</i>	<i>UE</i>	<i>gij</i>	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>UL</i>	<i>Totaal #</i>
man	629 63,4%	303 30,5%	37 3,7%	18 1,8%	6 0,6%	993
vrouw	327 67,9%	122 25,3%	19 3,9%	9 1,9%	5 1,0%	482

Tabel 4.3: distributie van de aanspreekvormen in subjectpositie naar gender, zowel nominaal als procentueel

Zoals we zien in tabel 4.3 zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen in het gebruik van de verschillende aanspreekvormen in subjectpositie klein. Vrouwen gebruiken in deze positie iets vaker *UE* dan mannen (67,9% ten opzichte van 63,4% voor de mannelijke brieverschrijvers), die op hun beurt vaker *gij* (30,5% ten opzichte van 25,3% voor de vrouwen) gebruiken. Bij de drie overige aanspreekvormen die relatief weinig voorkomen, zien we weinig opvallende verschillen tussen de seksen. In de volgende subparagraaf kijken we naar de verdeling naar klasse, en daarbij zal ook aan de orde komen of er per klasse genderverschil is waar te nemen.

4.4.2 Klasse

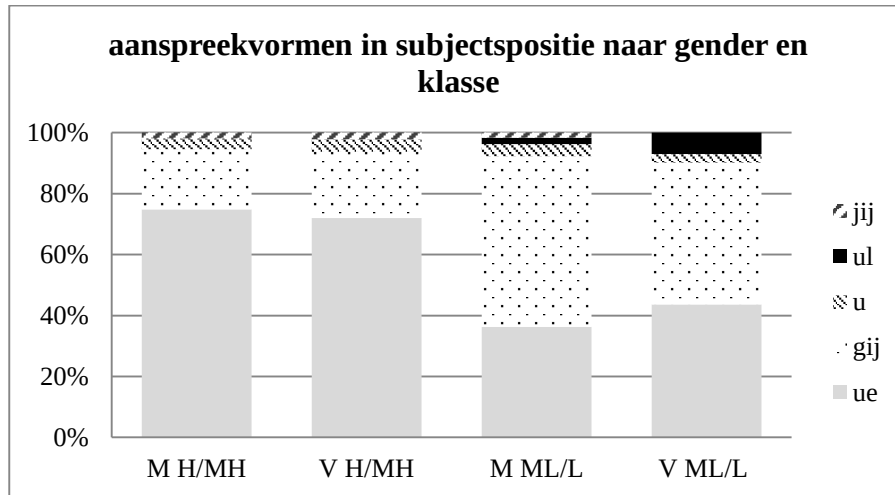
Tabel 4.4 geeft de distributie van de verschillende aanspreekvormen in subjectpositie naar klasse:

<i>klasse</i>	<i>UE</i>	<i>gij</i>	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>UL</i>	<i>Totaal #</i>
H	521 83,9%	69 11,1%	14 2,3%	17 2,7%		621
MH	297 60,9%	158 32,4%	28 5,7%	5 1,0%		488
ML	120 43,5%	141 51,1%	9 3,3%	1 0,3%	5 1,8%	276
L	18 20,0%	57 63,3%	5 5,6%	4 4,4%	6 6,7%	90

Tabel 4.4: distributie van de aanspreekvormen in subjectpositie naar klasse, zowel nominaal als procentueel

Tabel 4.4 laat zien dat er een opvallende samenhang is tussen het aandeel *UE*-aansprekingen en de klasse: hoe hoger de klasse, hoe hoger het aandeel *UE*. Briefschrijvers uit de twee hogere klassen gebruiken dus eerder een *UE*-aanspreking (H: 83,9% en MH 60,9%) dan scribenten uit de twee lagere klassen (MH 43,5% en L 20,0%). De lagere klassen maken meer gebruik van een andere aanspreekvorm en dat is *gij* (ML in 51,1% van de gevallen en L in 63,3% van de gevallen). Ook zien we in tabel 4.4 dat de *UL*-aansprekingen uitsluitend voorkomen bij de twee lagere klassen (ML 1,8% en L 6,7%). De midden-hoge en de hoge klasse gebruiken *UL* in het geheel niet in subjectpositie. De twee lagere klassen variëren zodoende meer in het gebruik van aanspreekvormen in subjectpositie: bij hen treffen we vijf varianten aan, terwijl de midden-hoge klasse en de hoge klasse vier varianten in gebruik hebben.

Voor de overige twee vormen, *u* en *jij* (die beide, net als *UL*, zeldzaam zijn) zijn de verschillen tussen de klassen te klein om conclusies aan te kunnen verbinden. In de vorige paragraaf hebben we gezien dat er geen genderverschil is; geldt dat ook wanneer we gender en klasse combineren? Het antwoord op deze vraag zien we in afbeelding 4.1. In deze grafiek worden de variabelen gender en klasse gecombineerd. Omdat de populatie met name bij de lage klasse tamelijk klein is, hebben we hier een tweedeling toegepast: de hoge en de midden-hoge klasse enerzijds (links in de grafiek) en de lage en de midden-lage klasse anderzijds (rechts in de grafiek):

Afbeelding 4.1: aanspreekvormen in subjectpositie naar gender en klasse

In afbeelding 4.1 zien we dat er bij de twee hogere klassen nauwelijks gendersverschil is. Zo treffen we *UE* bij de mannelijke scribenten in 75% van de gevallen aan tegenover in 72% van de gevallen bij de vrouwelijke scribenten. Ook voor de andere aanspreekvormen is, zoals te zien is, nauwelijks verschil te bespeuren. Voor de twee lagere klassen zien we dat vrouwen vaker een epistolaire aanspreekvorm (*UE* 44% of *UL* 7%, samen 51%) gebruiken dan mannen (*UE* 36%, *UL* 2%, samen 38%). Mannen gebruiken vaker *gij* (in 56% van de gevallen t.o. 46% voor de vrouwen). Voor dit gendersverschil in het gebruik van epistolaire vormen door de lagere klassen zijn twee verklaringen mogelijk. De brieven van vrouwen zijn veelal gericht aan mannen. Mogelijk waren vrouwen uit de lagere klassen zich meer bewust van hun ondergeschikte positie ten opzichte van mannen en namen zij de nodige beleefdheid in acht. Het is echter ook mogelijk dat vrouwelijke scribenten uit de lagere klassen zich, meer dan mannen, wilden spiegelen aan de gebruiken in de hogere klassen en in navolging daarvan de voorkeur gaven aan een epistolaire aanspreekvorm boven *gij*. Tegelijkertijd lijken zij er zich niet bewust van te zijn dat *UL* als aanspreekvorm in de hogere klassen van het toneel verdwenen is. We zien verder dat *jij* volledig ontbreekt bij vrouwelijke scribenten uit de twee lagere klassen. De aanspreekvorm *u* – in subjectpositie een marginaal verschijnsel – is min of meer gelijk verdeeld over de klassen en seksen (dat geldt in ieder geval wanneer we zoals hier een tweedeling in de klassen maken): bij mannen uit de hogere klassen treffen we het in 3,6% van de gevallen aan, bij mannen uit de lagere klassen in 4,1% van de gevallen; voor vrouwen zijn de percentages respectievelijk 4,1% en 2,8%.

4.4.3 Leeftijd

Tabel 4.5 toont de distributie van de aanspreekvormen in subjectspositie naar leeftijdscategorie:

<i>Leeftijd</i>	<i>UE</i>	<i>gij</i>	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>UL</i>	<i>Totaal #</i>
<30	303	181	26	11	10	531
	57,0%	34,1%	4,9%	2,1%	1,9%	
30-50	470	202	26	14		712
	66,0%	28,4%	3,6%	2,0%		
>50	183	42	4	2	1	232
	78,9%	18,1%	1,7%	0,9%	0,4%	

Tabel 4.5: distributie van de aanspreekvormen in subjectspositie naar leeftijdsgroep, zowel nominaal als procentueel

Tabel 4.5 toont een duidelijke toename van het gebruik van *UE* naarmate een scribent ouder is. De leeftijdsgroep jonger dan 30 gebruikt *UE* in 57% van de gevallen, tegenover 66% voor 30-50 jaar en 78,9% voor de groep ouder dan 50. Dat de jongste generatie onder de 30 jaar minder vaak *UE* gebruikt dan de twee andere groepen zou een voorbode kunnen zijn van de neergang in de populariteit van *UE*. Ruberg (2005: 115-116) signaleert een terugloop in gebruik van *UE* onder de hoge klasse in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw en wijst erop dat de aanspreekvormen dan minder plechtstatig worden. Bovendien vond zij in diverse brievenboeken van rond 1850 de bewering dat het gebruik van *UE* op dat moment uit de mode is en werd vervangen door *gij*, *u* en *jij*. De jongste generatie (<30 jaar) in dit corpus lijkt al bij te dragen aan deze op handen zijnde omslag; zij gebruiken in ieder geval minder vaak *UE* en juist vaker *gij* dan de twee oudere generaties. Daarbij is het ook opmerkelijk dat het juist de leeftijdscategorie jonger dan 30 jaar is, die verhoudingsgewijs het meest *u* in subjectspositie gebruikt. Zij doen dit in 4,9% van de gevallen tegenover 3,6% voor de 30-50 jarigen en 1,7% voor de briefschrijvers ouder dan 50 jaar. De verschillen tussen de drie groepen zijn weliswaar klein, maar het is mogelijk dat de jongste generatie hier de trend zet van een toenemend gebruik van *u* in subjectspositie dat in de loop der tijd heeft plaatsgevonden.

4.4.4 Samenvatting sociale variatie

In de voorgaande paragrafen hebben we gezien dat er nauwelijks gendervariatie is in het gebruik van aanspreekvormen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. We zien wel verschil tussen de klassen, in die zin dat naarmate de klasse van een scribent hoger is, het gebruik van de epistolaire aanspreekvorm *UE* toeneemt. De andere epistolaire

aanspreekvorm *UL* komt, zoals al duidelijk was, nog nauwelijks voor en blijkt zich te beperken tot de lagere klassen en dan met name tot de vrouwelijke scribenten die hiertoe behoren. Voor de variabele leeftijd hebben we gezien dat het aandeel van *gij* groter is bij de jongeren (<30 jaar) dan bij de twee oudere generaties (30-50 en >50). Mogelijk kunnen we hierin een voorteken zien van een verminderde populariteit van *UE*, die in de negentiende eeuw doorzet.

Het gebruik van *u* als subject is marginaal en we kunnen op basis van de data nauwelijks conclusies trekken over de sociale verspreiding ervan. Mogelijk bestond er bij alle klassen een vermijdingsstrategie en was men zich bewust van het niet geheel onomstreden gebruik van *u* als subject. Tegelijkertijd was het misschien wel zo vanzelfsprekend om in brieven *UE* of *gij* te gebruiken dat *u* hierdoor in een lastige concurrentiepositie zat. Muller (1926: 171) merkt over het gebruik van *gij* (uiteraard in subjectpositie) op dat dit in de geschreven taal nog heel lang stand heeft gehouden,²⁰ ook in privébrieven tussen gelijken in leeftijd en stand: ‘ja ook tusschen vrienden, of zelfs naaste bloedverwanten, broeders, zusters, ouders en kinderen.’ Ook uit deze opmerking kunnen we opmaken dat het nog lang zou duren voor *u* de beleefde vorm in subjectpositie zou worden.

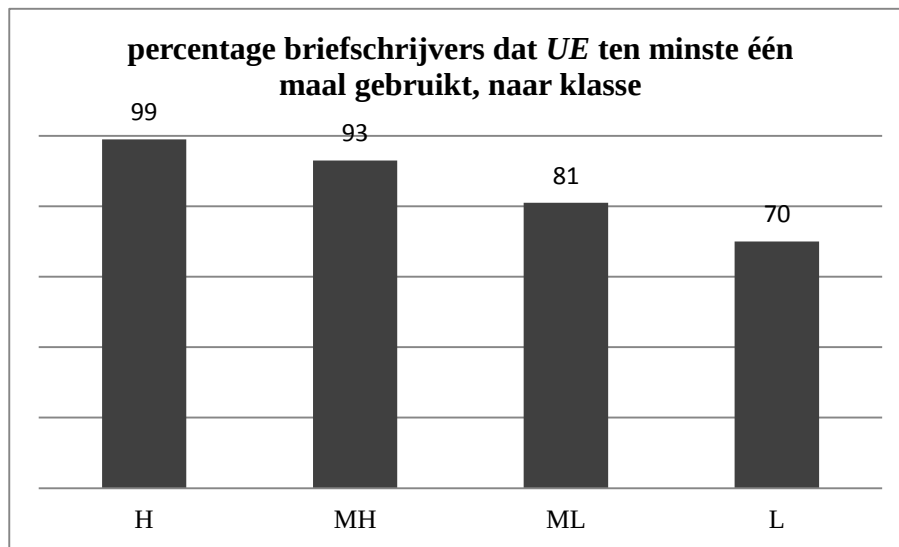
4.5 Nadere uitkomsten van het onderzoek

4.5.1 De populariteit van *UE* nader beschouwd

We hebben hiervoor gezien dat de aanspreekvorm *UE* bijzonder populair is. Als we alle mogelijke syntactische posities in aanmerking nemen, wordt de vorm in 71,3% van de gevallen gebruikt (zie tabel 4.1); in subjectpositie gaat het om 64,8% van de gevallen (tabel 4.2). We hebben echter ook in tabel 4.4. gezien dat de populariteit van *UE* groter is bij de hoge klasse dan bij de lage klasse: de hoge klasse gebruikt deze aanspreking in 83,9% van de gevallen tegenover 20% voor de lage klasse. Bij de hoge klasse is het aandeel dusdanig hoog, dat het voor de hand ligt om te veronderstellen dat vrijwel elke scribent uit de hoge klasse vermoedelijk wel één of meer keer *UE* gebruikt en dus bekend is met de aanspreekvorm. Voor de lage klasse kunnen we dat, gezien de 20% voorkomens, niet veronderstellen. Toch kunnen we op grond van het lage percentage niet zonder meer concluderen dat het merendeel van de scribenten uit de lage klasse minder bekend of onbekend was met *UE*. Als we dit vraagstuk willen oplossen, moeten we de data op scribentniveau bekijken. Zijn de *UE*-voorkomens bij de lage klasse afkomstig van enkele scribenten

²⁰ Muller spreekt over ‘tot voor kort’ en bedoelt daarmee tot zeker het midden van de negentiende eeuw.

die de vorm meerdere malen gebruiken, of gebruiken meerdere scribenten uit de lage klasse de vorm, maar dan slechts een enkele keer? We moeten daarvoor nagaan hoeveel scribenten in het corpus ten minste één keer een *UE*-aanspreking gebruiken. Voor dit onderzoek zijn alle *UE*-voorkomens meegenomen (de 4057 voorkomens uit tabel 4.1) omdat de syntactische functie van de aanspreking er nu immers niet toe doet. Het gaat erom de vraag te beantwoorden of een scribent überhaupt bekend is met de vorm *UE*. De uitkomst van het onderzoek wordt weergegeven in onderstaande grafiek (afbeelding 4.2):

Afbeelding 4.2: het percentage briefschrijvers dat *UE* ten minste één maal gebruikt, naar klasse

In afbeelding 4.2 zien we het merendeel van de briefschrijvers bekend is met de *UE*-aanspreking (in totaal gaat het 263 van de 292 scribenten, dat is 90,1%). Per afzonderlijke klasse gebruikt het merendeel van de scribenten ten minste één maal *UE*. Er is wel een duidelijke terugloop te zien: in de hoge klasse gebruikt vrijwel elke scribent ten minste één keer *UE* (99%); bij midden-hoog en midden-laag gaat het om respectievelijk 93% en 81% en bij de lage klasse om 70%. Naarmate de klasse van een scribent lager is, wordt de kans dat een scribent een of meerdere keren *UE* gebruikt dus kleiner, maar het merendeel van de lage klasse is beslist niet onbekend met de *UE*-aanspreking. We zien in afbeelding 4.2 dat redelijk veel scribenten (70%) uit de lage klasse *UE* ten minste één maal gebruiken. In tabel 4.4. hebben we echter ook gezien dat zij de aanspreking niet zo vaak gebruiken als scribenten

uit de hoge klasse: 20% van hun aansprekingen in subjectspositie is er een van het *UE*-type, terwijl de hoge klasse die vorm in 83,9% van de gevallen gebruikt. De lage klasse varieert, zoals gezegd, meer in het gebruik van aanspreekvormen. Dit roept de vraag op in welke context de lage klasse *UE* gebruikt en in welke juist niet.

4.5.2 De context waarin *UE* gebruikt wordt

Om de redenen voor de variatie te achterhalen, zijn de brieven, geschreven door scribenten uit de lage klasse aan een nader onderzoek onderworpen: in welke passages wordt *UE* gebruikt en in welke juist een andere aanspreekvorm? Op het totaal van 4057 *UE*-voorkomens zijn er 99 afkomstig van de lage klasse. Van deze 99 *UE*-aansprekingen worden er 70 aangetroffen in de min of meer vaste formules aan het begin of eind van de brief, zoals bijvoorbeeld in deze openingsformule (24):

- (24) *ik lat **uE** weeten als dat ik vres in gesont ben hope dat **uEdle** deze gerenge Letter in een stad van gesonthyd mag an treffen*²¹

Na de openingsformule stappen veel scribenten uit de lage klasse over op *u* en *gij*, zoals we zien in voorbeeld 25 en 26:

- (25) *ik laat **uE** weete hls dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got **u** mijn lieve vrou ook soo mag seegenen met ge sont heid*²²
- (26) *hooepn van **uE** siele het seelte toe horen was het anders het saude mijn van harten En Sielle leedon om toe horen wat mijn an Gad danke ik den liewen Godt nog van goeder gesund hijd noe mijn warde liebe sielle noe laete ik **u** weeten als dat ik den 14 diesenber*²³

Hiermee is overigens niet gezegd dat we *gy* niet aantreffen in begin- en slotformules bij de lage klasse, zie bijvoorbeeld (27), waarin scribent Ferdinand Matthijsen in zijn slotformule *gy* en *ue* mixt:

- (27) *Hier meeden gegroet Waarde meuj en Nigten en ik hoop dat **gy** nog en **ue** waarde dogters vris en Gesont zyt*²⁴

²¹ BaB 4-1-2008 208-209.

²² BaB 4-1-2008 064-068.

²³ BaB 4-1-2008 108-110.

²⁴ BaB 3b-1-2008 338-339.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat *UE* voor schrijvers uit de lage klasse sterk verbonden is met formulair taalgebruik. Deze formules zijn in de schrijfp praktijk aangeleerd, van generatie op generatie overgedragen en gememoriseerd met inbegrip van een epistolaire aanspreekvorm. De formules bieden met name de minder ervaren schrijvers (en dat zijn over het algemeen de schrijvers uit de lagere klassen) houvast bij het schrijven van een brief omdat zij zo'n formule in zijn geheel kunnen reproduceren.²⁵

Bij de hoge klasse zien we daarentegen dat de scribenten door de brief heen in de meeste gevallen voor *UE* kiezen. Het aandeel van *UE* is bij de hoge klasse bijna 84%. Als voorbeeld kan dienen een brief van Pieter Gerrit van Spall die schrijft aan zijn zoon Willem van Spall in Elmina (West-Afrika). De brief bevat 96 aanspreekvormen en telkens gaat het om *UEd* of *UWEd*, zoals te zien is in voorbeeld 28 in een niet-formulair deel:

- (28) *Dat UEd: betuijgd mij teder te beminnen en waerdig agt als een geaard Va-der, is mij Zeer lief, bidde ens Wensche door UEd: gedraginge daer, verder in Zal bevestigt worden, waarvan UEd: de eere alleen Zal weg-dragen en s'Hemels Zegen op genieten.*²⁶

4.5.3 Uwé: een spreektaalige vorm in brieven

Zoals onder § 4.3.1 is opgemerkt, treffen we onder de *UE*-aanspreking diverse afkortingen aan. Een daarvan verdient speciale aandacht, namelijk de vorm *uwe*. Hiervoor (in § 4.3.4) is al naar voren is gebracht, dat het gebruik van de afkorting *UE* zich in de loop der tijd uitbreidde naar de gesproken taal, waar *UE* werd uitgesproken als *uwé*. Na een klemtoonverschuiving naar de eerste syllabe (*uwe*) en reductie van de tweede syllabe is hieruit mogelijk het subjectspronomen *u* ontstaan (Kern 1911, Paardekooper 1987, 1988 en zie ook Van der Wal en Van Bree 2008: 267). Deze gesproken variant *uwé* of *uwe* kwam vervolgens weer in de geschreven taal terecht.

Volgens het WNT wordt *uwé* in de literatuur meestal in de mond gelegd van de kleine burgerij.²⁷ De daar gegeven voorbeelden stammen, met uitzondering van één achttiende-eeuws citaat (1782) uit Wolff en Deken, uit de negentiende en twintigste eeuw, waarin drie spellingsvarianten voorkomen: *uwé*, *uwee* en *ué*. Het WNT vermeldt verder dat *uwé* in de negentiende eeuw

²⁵ Zie over brievenboekjes ook hoofdstuk 2, § 2.3 en Simons (2009), Van der Wal & Rutten (2013). Over formulair taalgebruik Rutten & Van der Wal (2012).

²⁶ BaB 09-01-2009 137-144.

²⁷ WNT, lemma *UE* en verder ook onder *U*.

zou zijn afgezakt naar de lagere burgerij.²⁸ Van Leuvensteijn (2000b: 90) signaleert dat Wolff en Deken *uwé* in de *Sara Burgerhart* alleen gebruiken in weergaven van mondeling taalgebruik en dat het nogal afwijkt van de vorm die de personages gewoonlijk gebruiken. Het wordt ofwel gebruikt om afstand te creëren ofwel om een quasi-deftige indruk te maken. Ook is er een voorkomen waarin *uwé* volgens Van Leuvensteijn ludiek gebruikt wordt. Uit de manier waarop Wolff en Deken *uwé* in de briefroman gebruiken, leidt Van Leuvensteijn af dat het destijds heel ongebruikelijk moet zijn geweest. Hij stelt dat het gebruik ervan ‘in een luchtige context gemakkelijk ook als een geestigheid van de schrijver [kan] worden begrepen’ (2000b: 92). Aagje Deken gebruikt *uwe* zelf trouwens ook één keer in haar eigen correspondentie (Van Leuvensteijn 2002a: 68), in een brief aan de suikerraffinadeur Grave: ‘Zo Uwe ons met toe water en sterk ys een winterbezoek wilde geeven, dit zou ons zeer verblyden.’²⁹

Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus voorziet ons van 145 voorkomens van *uwe*. De vorm treedt hierin op als persoonlijk voornaamwoord, zowel in subjects- als objectspositie, maar we vinden het ook twee keer als reflexief pronomen (en in deze functie staat het niet vermeld in het WNT). Ik geef van elk type ter illustratie twee voorbeelden uit het corpus:

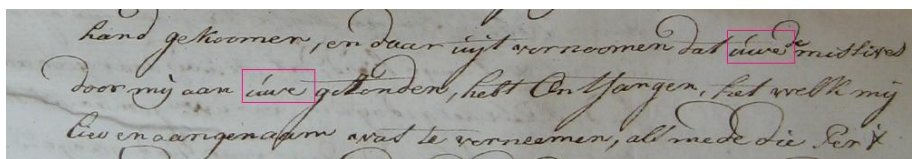
- (29) *dan kont gij hem tog wel wat hoger in rang krijge terwijl **uwe** tog so gesien bent bi de Heer governeer en hij is dan het vare wat gewent (subject)*
- (30) *en voor mijn lieve susje, zo een toilet als dat **uwe** aan jansie gegeven heeft (subject)*
- (31) *uEd heeft myn verzogt als dat ik zouw, aan **uwe** schreyven wad Negogie dat ik doe (prepositioneel object)*
- (32) *jk befele **uwe** met uwe twee lieve kinder in de hand des heern (direct object)*
- (33) *dog ontbloot **uwe** niet van gelt. uE moet voor al aan geen ander betaallen als in 't boekstaat (reflexief)*

²⁸ Ruberg (2005: 115-116) vond in een anoniem brievenboek uit 1856 het advies aan ouders om hun kinderen niet met *UE/uwé* aan te spreken (bron: *Gids door het leven*, Amsterdam 1856): ‘Behalve dat dit alle hartelijkheid uit den toon verbant en den schijn van stijve gemaaktheid geeft, wordt dit gebruik dubbel bespottelijk, wanneer die wijze van aanspreken vaak zelfs bij verwijten, ongenoegen en onkiesche, ja scheldwoorden wordt gebezigd en de ouders tot hunne kinderen zeggen: UE (uwé) is stout geweest [...] Bij de beschaafde lieden is dan ook thans tusschen man en vrouw en ook jegens de kinderen, het woord *jij* en *je* in gebruik en UE geheel verbannen.’

²⁹ Brief aan Jan Everhard Grave d.d. 31 december 1777. Citaat uit de *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken* (uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters 1987: 336, brief 114).

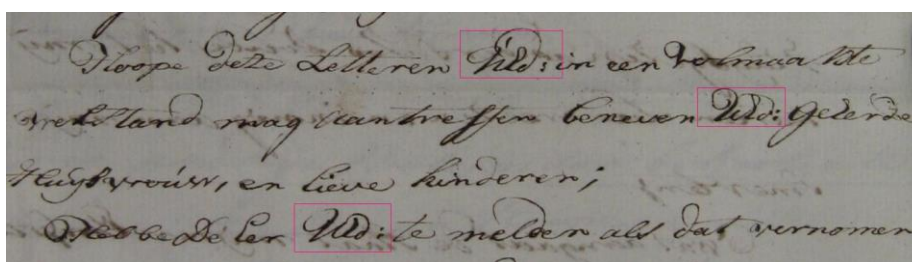
- (34) dat g[y] mijn bemind **uwe** wat verdifideert [diverteren: amuseren, vermaken] (reflexief)

Bij het selecteren van de voorkomens heb ik overigens de gevallen die aanleiding geven tot twijfel niet meegenomen. Het gaat dan om de spellingen met een hoofdletter *E*, zoals *Uw E* en *UwE*, waar een associatie met *Uw(e)Edelheid* meer voor de hand ligt dan met *uwé*. Ook de bezittelijke vormen zijn buiten beschouwing gebleven (zoals *uwe twee lieve kinder* in voorbeeld 32) omdat die immers ook op een – al dan niet afgesloten – aan *gij* gerelateerde vorm kunnen duiden en in dat geval geen verband houden met de gesproken variant van *UE*. Om aan te geven dat scribenten de vorm *uwe* als aparte variant van *UE* beschouwen, neem ik hieronder twee illustraties op uit twee verschillende brieven van scribent Cornelis de Somer. In een brief aan zijn geliefde Sara van Luijck treffen we telkens *uwe* aan, zoals te zien is in afbeelding 4.3:

Afbeelding 4.3: Het gebruik van *uwe* in een brief van Cornelis de Somer aan Sara van Luijck³⁰

In een tweede brief van Cornelis de Somer aan zijn vriend, de Zeeuwse bankier Theodorus Grim, vinden we telkens de afkorting *UED*: (afbeelding 4.4):

Afbeelding 4.4: Het gebruik van *UED*: in een brief van Cornelis de Somer aan zijn vriend Theodorus Grim³¹

³⁰ HCA 30-330, BaB 889.

³¹ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 010.

De Somer gebruikt de afkorting *UEd*: overigens ook wanneer hij zijn ouders aanspreekt; in een brief aan zijn zus combineert hij de aansprekingen *UEd*: en *uwe*. Uit deze werkwijze van De Somer zouden we al iets af kunnen leiden over het gebruik van *uwe*: waarschijnlijk leende niet elke relatie zich ervoor en was het alleen gepast wanneer men op zeer vertrouwelijke voet met iemand stond. In de door mij aangetroffen voorkomens lijkt er in ieder geval geen sprake van te zijn dat een briefschrijver een quasi-deftige indruk wil wekken of juist afstand wil creëren, zoals Van Leuvensteijn het gebruik bij Wolf en Deken interpreteert (2000b: 90).

Zoals gezegd, treffen we 145 voorkomens van *uwe* in het corpus aan. Op het totaal van 5692 aanspreekvormen is dat niet zo veel; de vorm heeft een aandeel van 2,5%. Over de voorkomens kan opgemerkt worden dat *uwe* relatief gezien het minst wordt gebruikt door de hoge klasse en het meest door de midden-hoge klasse. Een kleine kanttekening is echter wel op zijn plaats. Er zijn 24 scribenten die een of meer keer *uwe* gebruiken. Cornelis de Somer uit de midden-hoge klasse neemt 54 van de 145 voorkomens voor zijn rekening, zodat hij in zijn eentje verantwoordelijk is voor 37% van de voorkomens. Dit betekent dat we voorzichtig moeten zijn bij het interpreteren van de data. Al met al kunnen we dan ook weinig concluderen over de verspreiding van *uwe*, maar we kunnen op grond van de 145 voorkomens in ieder geval wel vaststellen dat *uwé* aan het eind van de achttiende eeuw in brieven nog wel wat gebruikelijker was dan het werk van Wolff en Deken doet vermoeden. In § 4.6 ga ik uitgebreider in op de overige aanspreekvormen in zowel het literaire werk als de privécorrespondentie van beide auteurs.

4.5.4 *De laatsten der Mohikanen: gebruikers van UL*

In tabel 4.1 hebben we gezien dat de aanspreekvorm *UL* slechts 53 keer op een totaal van 5692 aanspreekvormen voorkomt. Dat is een opmerkelijk verschil met het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus (Nobels 2013), waarin *UL* nog in bijna de helft van de gevallen gebruikt wordt. Deze verminderde populariteit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat *UL* al in de zeventiende eeuw, rond 1620, door de politieke en culturele elite, met name in het noorden van de Republiek, was vervangen door *UE* (Daan 1982: 127). *UL* is in de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw verworden van een term om edelen aan te spreken (zie 4.3.1 en 4.3.2) tot een aanspreekvorm die bijna uitsluitend door de lagere klassen wordt gebruikt. Dat proces is rond 1780 voltooid; de plaats van *UL* is dan ingenomen door *UE*. In tabel 4.6 laat ik zien welke scribenten in het achttiende-eeuwse corpus *UL* nog gebruiken:

<i>Naam, klasse</i>	<i># man</i>	<i># vrouw</i>
L. Lont MH	4	
G.B. Entink MH		7
J. Laarson ML		17
F. Abes ML	4	
E.M. Schreep ML		9
A. Schaar L	12	
Totaal	20	33
Gemiddeld	6,6	11

Tabel 4.6: overzicht van de gebruikers van UL, het aantal voorkomens per scribent

We hebben in tabel 4.3 gezien dat het genderverschil bij het gebruik van *UL* te verwaarlozen is en in tabel 4.4 dat de twee lagere klassen de vorm nog sporadisch gebruiken en dan zijn het met name de vrouwelijke scribenten. De twee hogere klassen gebruiken de vorm helemaal niet in subjectpositie. In tabel 4.6, waarin alle *UL* voorkomens (53) zijn opgenomen, treffen we ook nog 11 voorkomens voor de midden-hoge klasse aan; kennelijk gebruiken zij de vorm wel als objectsvorm en/of als possessief en reflexief pronomen (hoewel het natuurlijk nog steeds om slechts enkele voorkomens gaat). Briefschrijvers van de hoge klasse ontbreken geheel in tabel 4.6.

De vraag rijst of deze zes scribenten nog andere aanspreekvormen hanteren. Als we eerst kijken naar de drie scribenten die de vorm veelvuldig gebruiken, Laarson, Schreep en Schaar, dan zien we dat bij hen *UL* dominant is. Laarson gebruikt 17 keer *UL*, naast 4 keer *u*. Bij Schreep treffen we 9 voorkomens van *uld* aan en daarnaast slechts één keer *gy* en één keer *u*. Voor Schaar kunnen we constateren dat *uld* met 12 voorkomens de enige aanspreekvorm is die hij gebruikt. De brief is gericht aan zijn moeder, de weduwe Schaar, hoewel hij ook de rest van de familie laat groeten. De aangesprokene is echter duidelijk alleen zijn moeder:

- (35) *Ik hoop liefe Moeder dat uld het my wilt vergeeven t geen ik in myn kinderlyke Jaare uld misdaan heb*³²

Ook scribent Lont varieert niet: *ul*: is de enige aanspreekvorm die hij gebruikt om zijn kinderen en zusters aan te spreken, een meervoudige aangesprokene dus. Briefschrijfster Entink richt zich 7 keer tot haar zoon met de afkorting *ule*, maar gebruikt daarnaast even vaak andere aanspreekvormen: 4 keer *gy* en 3

³² BaB 09-01-2009 153-154.

keer *u*.³³ Scribent Abes, ten slotte, gebruikt *uL* en *UE* door elkaar: naast 4 voorkomens van *uL* treffen we 3 keer *UE* aan. Abes gebruikt trouwens een aantal keer *mijn lieve* om zijn vrouw aan te duiden en kort dit ook een keer af tot *mijn L*, wat aanleiding geeft om te veronderstellen dat *uL* voor hem *u lieve* of *uwe liefde* betekent.

Zoals gezegd: de scribenten met de meeste voorkomens, Laarson, Schreep en Schaar, behoren eerder tot de lage en de midden-lage klasse dan tot de midden-hoge klasse. Bij deze drie scribenten is de aanspreekvorm *UL* dominant aanwezig; zij gebruiken geen of slechts een enkele keer een andere aanspreekvorm. Voor Laarson, Schreep en Schaar stond het gebruik van *UL* waarschijnlijk min of meer gelijk aan het gebruik van *UE*, het was een epistolaire beleefdheidsvorm die men in elke positie kon gebruiken.

4.5.5 De opvallende afwezigheid van *jij*

In totaal trof ik in mijn corpus slechts 42 voorkomens aan van *jij*, *je* en *jou*. Daarvan blijven er vijf bij een verdere analyse buiten beschouwing: één dubieus voorkomen dat mogelijk voor *hij* staat, een generiek gebruikt *je* en drie weergaven van de directe rede (deze laatste drie komen later apart aan de orde). Over de resterende 37 voorkomens (in alle posities) kan opgemerkt worden dat het 26 voorkomens van *je* betreft. Zoals hiervoor al besproken is, had *je* een langere schrijftaaltraditie dan *jij* en ook in mijn corpus blijkt *je* meer gebruikt te worden dan *jij* en *jou(w)* (*jou* komt 6 maal voor, *jij* 3 maal en *ji* 2 maal). Zelfs als we er rekening mee houden dat *je* in meer posities gebruikt kan worden, is het verschil in aantal voorkomens opvallend te noemen. We kunnen concluderen dat men de *j*-vormen liever niet gebruikte in brieven, maar als een scribent dan toch zo'n vorm wilde gebruiken, dan koos hij of zij eerder voor de doffe variant.

Er zijn 16 briefschrijvers die een *j*-vorm gebruiken. Ook voor deze briefschrijvers kunnen we ons afvragen wie zij zijn en of zij enkel en alleen *jij* en varianten daarvan gebruiken. Gezien het geringe aantal voorkomens van *jij* ligt gemixt gebruik van aanspreekvormen uiteraard meer voor de hand. Een nadere bestudering van de overige aanspreekvormen die door deze 16 scribenten gebruikt worden, laat inderdaad zien dat geen van hen zich beperkt tot (varianten van) *jij*. Telkens is er sprake van een mix van aanspreekvormen

³³ Mogelijk hebben we hier te maken met een dialectvorm. De weduwe Entink is afkomstig uit Bredevoort in de Achterhoek waar vormen als *ullie*, *illie*, *ielie* en *ollie* (zie o.a. A.R. Hol 1936) voorkomen. Dit zijn echter wel meervoudsvormen terwijl Entink zich tot één persoon richt. Het ligt wel iets meer voor de hand om aan een afkorting voor *ulieden* te denken, hoewel dit ook een meervoudsvorm is. Mogelijk begreep de briefschrijfster niet meer waar de afkorting precies voor stond en gebruikte ze de vorm ook voor een enkelvoud. Hetzelfde verschijnsel zien we ook in het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus van Judith Nobels (2013: 86-87).

en *UE*, *gy* en *u* komen over het algemeen bij deze 16 personen veel vaker voor. Er is slechts één scribent bij wie *jij* en *UE* in evenwicht zijn en dat is Lodewijk van Santen uit de midden-lage klasse. Van Santen gebruikt *UE* overigens in het formulaire taalgebruik (36 en 37):

- (36) *ik heb ue brief van den 1 octobr ontfangen*
 (37) *ik blijvende ue lieve man Lodewijk van Santen*

In het deel tussen opening en slot gebruikt Van Santen *jij* en *jou*, zoals we zien in voorbeeld (38):

- (38) *ij moet iou lighaam maar niet de [te] kort doen want ik win hier braaf gelt*

Hiermee is niet gezegd dat we de *j*-vormen nooit tegenkomen in formulaire taalgebruik. Zo zien we bijvoorbeeld bij de Zeeuw Daniel de Wolff uit de lage klasse dat hij *je* wel degelijk gebruikt in een formule (voorbeeld 39 en 40):

- (39) *en versoeck jk dat dat **je** toeg [toch] de groetenesse han [aan] hlle [alle] goede vrinde te meddelburg en han [aan] janna spregen hen [en] har moeder*
 (40) *dan versoeck jk of je zoo goed belieft te zeijn en kommen myn Aaf halen met u moeder*

Kennelijk was De Wolff zo vertrouwd met de *j*-vormen dat hij ze zelfs in een formule gebruikt. Dat doet hij dan weer niet consequent, zoals we in voorbeeld (41) zien:

- (41) *jke wens **u edele** van Zeelven*³⁴

Ook J.P. Humbert uit de hoge klasse gebruikt een *j*-vorm in de opening van zijn brief (dat is overigens geen vaststaande formule, voorbeeld 42), maar in diezelfde opening stapt hij vrijwel direct daarna over op *uwE*:

- (42) *De brieven die **je** mij ieder geschreeven hebt, hebben mij veel plaisir gedaan ik beantwoorde dezelve in een aan **uwE** drien **uwE** recommandeerende om **uwE** steeds beeter in 't schrijven te appliceeren [zich bezig te houden met schrijven]*³⁵

³⁴ Citaat 36, 37 en 38 afkomstig uit BaB 861-863 en 09-01-2009 041-043.

³⁵ BaB 19-06-2009 056-058.

J.P. Humbert richt zijn *j*-aansprekingen telkens aan zijn vier zonen in Berlijn; hij had op deze plaatsen overigens ook gebruik kunnen maken van de vorm *jijlui* of *jijlieden*, maar doet dat niet.

De herkomst van de scribenten die j-vormen gebruiken

Als we verder inzoomen op de gebruikers van de *j*-vormen dan valt nog iets anders op: een groot deel van de voorkomens wordt gerealiseerd door scribenten die afkomstig zijn uit of geboren in het buitenland, zoals we hierna zien in tabel 4.7: 17 van de 37 *j*-voorkomens zijn toe te schrijven aan scribenten met een buitenlandse achtergrond. Vijf scribenten van de zestien gebruikers van een *j*-vorm hebben de regiocode buitenland. Het gaat om Louis Serrurier (geboren te Kaapstad en woonachtig in Kanton, China, 1 voorkomen), Jan Pieter Humbert (geboren in Berlijn, 7 voorkomens), Steven Cadenski (geboren en getogen op Ceylon, 4 voorkomens) en H.H. Stötzer (geboren in een Nederduitse streek, 1 voorkomen). Ook één van de vrouwelijke scribenten (Anna Elisabeth Schermer-Charje met 4 voorkomens) heeft een buitenlandse achtergrond. Haar schoonfamilie woont weliswaar in Rotterdam, maar zij is geboren en getogen op Curaçao.³⁶ Zij blijkt zelfs het Papiamentu te beheersen, want zij stuurt met haar brief een klein, volledig in het Papiamentu geschreven briefje mee, uit naam van haar pasgeboren zoontje.

Dit betekent dat bijna de helft (46%) van het aantal *j*-voorkomens afkomstig is van vijf niet in de Republiek opgegroeide scribenten. Dat is daarom opmerkelijk omdat slechts zo'n 10% van de scribenten de regiocode buitenland heeft gekregen. Mogelijk zijn deze vijf scribenten juist omdat zij in het buitenland zijn opgegroeid minder goed op de hoogte van de epistolaire gebruiken in de Republiek rond 1780, in dit geval dat het kennelijk niet zo gepast was om *j*-vormen in een brief te gebruiken. Heeroma (1934: 331) merkt hierover op: 'Je was toen dus niet zo zeer de vorm der vertrouwelijkheid, als wel de vorm der gemeenzaamheid. Brieven, hoe vertrouwelijk ook, schreef men niet in gemeenzame stijl. Daarvoor was brieven-schrijven een te deftige handeling.'³⁷

³⁶ Informatie over de geboorteplaats van Elizabeth Schermer-Charje is verkregen via Christel Monsanto.

³⁷ We moeten hier 'vertrouwelijkheid' interpreteren als een sociaal, relationeel aspect, terwijl met 'gemeenzaamheid' een stijlniveau wordt bedoeld.

<i>Naam, sekse</i>	<i>Klasse</i>	<i>Regio</i>	<i>j-vorm #</i>
Serrurier, m	H	Buitenland	1
Humbert, m	H	Buitenland	7
Cadenski, m	H	Buitenland	4
Stotzer, m	H	Buitenland	1
Van Halm, m	H	Brabant-Limburg	3
Starkenborg, v	H	Amsterdam	1
Wierds, v	H	Amsterdam	1
Van Spall, v	H	Midden	3
Entink, v	MH	Midden	1
Ruijs, v	MH	Zuid-Holland	1
Schermer, v	MH	Buitenland	4
Raemakers, m	ML	Zeeland	2
Meijerink, m	ML	Amsterdam	1
Vrijborg, m	ML	Amsterdam	1
Van Santen, m	ML	Zuid-Holland	2
De Wolff, m	L	Zeeland	4

Tabel 4.7: scribenten die een j-vorm gebruiken, met vermelding van klasse en regio en aantal voorkomens

Uit het lage aantal voorkomens van *j*-vormen in mijn corpus en de distributie over de klassen kunnen we concluderen dat vrijwel iedereen in de Republiek zich er in meer of mindere mate bewust van was dat de *j*-vormen niet in brieven gebruikt werden, terwijl de scribenten met een buitenlandse achtergrond zich hier minder bewust van lijken te zijn.

Een glimp van de spreektaal?

Zoals in § 4.3.5 al is opgemerkt, was *je* volgens Ten Kate (1723, deel I: 473) destijds heel gewoon in de gesproken taal. Opmerkelijk genoeg heb ik in het corpus maar heel weinig *j*-voorkomens aangetroffen. Mogelijk bieden drie weergaven van de directe rede waarin *je* gebruikt wordt, ons een glimp van de spreektaal. Deze drie voorkomens zijn afkomstig van twee briefschrijfsters uit de hoge klasse, met als voorbehoud dat de twee scribenten anderen citeren en het is nog maar de vraag of dit citeren waarheidsgetrouw gebeurt. In het eerste geval gaat het om Debora van Spall die haar kleinzoon Pieter, een jongen van een jaar of acht die op dat moment voor scholing in de Republiek is, citeert :

- (43) *groetemoeder **je** moet een hogen mus voor sussie grietie stueren*³⁸

Blijkbaar spreekt Pieter zijn grootmoeder Debora met *je* aan. Verder zijn er nog twee voorkomens in een brief van Helena Vernet:

- (44) *waarlijk Mij Dear **je** hebt een lieve en bekwame Moeder, die **je** altoos lief moet hebben*³⁹

We kunnen ons bij voorbeeld (44) ook nog afvragen of er geen sprake is van interferentie vanuit het Engels: Helena Vernet citeert haar schoonzoon, Engelsman van geboorte, Henri Charles Ramus. In hoeverre beheerst Ramus het Nederlands, gezien het Engels aandoende ‘Mij Dear’? Mogelijk heeft Helena Vernet eenvoudigweg zijn ‘you’ vertaald met ‘je’. Verder kunnen we ons afvragen wat de voertaal was onder Nederlanders in het door Helena bewoonde Patna, India. In een van haar andere brieven dringt zij erop aan dat haar zoon Clive die op dat moment in de Republiek is, toch goed Engels zal leren en hier en daar vinden we in Helena’s brieven Engelse woorden.

4.6 Een vergelijking met het werk van Wolff en Deken

Zoals in de inleiding al naar voren is gebracht, heeft Van Leuvensteijn (2000a, 2000b) sociolinguïstisch onderzoek verricht naar de aanspreekvormen in de laat achttiende-eeuwse briefroman *Sara Burgerhart* van Wolff en Deken. Hij onderzocht tevens de privécorrespondentie van beide auteurs (Van Leuvensteijn 2002a). Nu de resultaten voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bekend zijn, wordt het mogelijk de onderzoeken naast elkaar te leggen en te kijken in hoeverre Wolff en Deken in hun literaire werk de epistolaire werkelijkheid van de late achttiende-eeuw benaderen. Ook kan worden nagegaan of het gebruik van aanspreekvormen in Wolff en Dekens persoonlijke correspondentie exemplarisch is voor dat van de gemiddelde achttiende-eeuwse scribent, zoals het naar voren komt uit mijn corpus.

4.6.1 De aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart*

Voor het onderzoek naar de aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart* hanteert Van Leuvensteijn (2000a, 2000b) een indeling in vier klassen. Hij onderscheidt *handarbeiders en huishoudelijk personeel* (min of meer vergelijkbaar met onze lage en midden-lage klasse), de *kleine burgerij*

³⁸ BaB 2-1-2008 094-102.

³⁹ BaB 1152-1155.

(vergelijkbaar met onze midden-hoge klasse), de *hogere burgerij* (vergelijkbaar met de hoge klasse) en de *adel* (deze groep – van wie we weinig brieven hebben – wordt in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus niet apart onderscheiden en valt eveneens in de categorie ‘hoog’).⁴⁰ Uit Van Leuvensteijns onderzoek blijkt, zoals we al gezien hebben in § 4.5.2, dat *uwé* zeldzaam is in de *Sara Burgerhart*. Hetzelfde geldt voor de aanspreekvorm *UE*, die nauwelijks voorkomt in deze briefroman: ‘*UE* e.d. is een perifeer verschijnsel in de *Sara Burgerhart*.’ (2000a: 124). Van Leuvensteijn trof van *jij*, *gij* en *u* samen 4159 voorkomens aan en constateert dat de *UE*-vormen nog niet eens één procent van dit aantal zijn⁴¹ (2000b: 92) en als de vormen al voorkomen, dan staan zij voornamelijk in slotformules. Van Leuvensteijn vindt dit lage percentage opmerkelijk en vermoedt dat Wolff en Deken de *UE*-aanspreking bewust vermeden omdat het gebruik van deze vormen in de lopende tekst te formeel, te afstandelijk aan zou doen (2000b: 92).

De personages in *Sara Burgerhart* (1782) gebruiken dus nauwelijks *UE*, maar *gij*, *u* en *jij* om elkaar aan te spreken. Bij de adel en de hogere burgerij hoort het *gij/u*-systeem (Van Leuvensteijn 2000 a en b). De klassen lager dan de hogere burgerklasse gebruiken bij onderling contact het *je*-systeem en reserveren het *gij/u*-systeem voor speciale doeleinden: de jonge generatie van de kleine burgerij (vergelijkbaar met onze hogere middenklasse) gebruikt dit laatstgenoemde systeem vaker in navolging van de jonge generatie van de hogere burgerij (vergelijkbaar met onze hoge klasse; Van Leuvensteijn 2000a: 130). De oudere generatie van de kleine burgerij gebruikt soms *u* (in objectsvorm) en af en toe *gij* wanneer zij gedistingeerd over wil komen. Ook zij verlaten zich verder op het *je*-systeem. De *j*-vormen zijn in de briefroman dominant aanwezig bij de laagste klasse (handarbeiders en huishoudelijk personeel) en de kleine burgerij (vergelijkbaar met respectievelijk onze lage en de beide middenklassen). Zij gebruiken deze vormen onder elkaar. De hogere burgerij (de hoge klasse in mijn corpus) gebruikt de *j*-vormen slechts incidenteel wanneer zij goed bekend zijn met de geadresseerde.

⁴⁰ Hierbij moet wel opgemerkt worden dat Van Leuvensteijn slechts één brief van de laagste klasse tot zijn beschikking had. De overige aanspreekvormen van die klasse zijn afkomstig uit quasi-dialogen in brieven van personages die tot de hogere klassen behoren. Dit betekent dat Van Leuvensteijn genoodzaakt was twee ongelijksoortige teksttypes – quasi-dialogen en brieven – met elkaar te vergelijken. De kleine burgerij is wel met meerdere brieven vertegenwoordigd.

⁴¹ Feitelijk gaat het hier om alle zijdelingse aansprekingen tezamen, dus inclusief aansprekingen van het type *Juffrouw*, *Oom*. Deze laatstgenoemde vormen heb ik voor mijn corpus niet geïnventariseerd.

4.6.2 *Wolff en Dekens privécorrespondentie*

Ook in hun privébrieven zijn Wolff en Deken spaarzaam in het gebruik van *UE*: (Van Leuvensteijn 2002a). Zij reserveren de epistolaire vorm voor personen met wie zij onbekend of weinig bekend zijn. Wanneer zij op vertrouwde voet met een geadresseerde verkeren (of wanneer de relatie in de loop der tijd vertrouwelijk wordt), dan gebruiken Wolff en Deken voornamelijk *gij* en *u* om deze persoon aan te spreken. Een universitaire titel hoeft voor Betje Wolff geen aanleiding te zijn om een epistolaire vorm te gebruiken: in haar geval kon vastgesteld worden dat zij ook dan *gij* en *u* gebruikt omdat zij bekend is met deze persoon die bovendien ook nog een stuk jonger is dan zijzelf. Net als de hogere klassen in de *Sara Burgerhart* gebruiken Wolff en Deken dus voornamelijk het *gij/u*-systeem. De *j*-vorm wordt slechts incidenteel door hen gebruikt en alleen wanneer zij in grote mate vertrouwd zijn met de geadresseerde, die bovendien van min of meer dezelfde generatie moet zijn.

4.6.3 *Het Brieven als Buit-corpus in contrast met het werk van Wolff en Deken*

Van Leuvensteijns uitkomsten staan in schril contrast met de mijne. In de eerste plaats is het geringe gebruik van *UE* in de *Sara Burgerhart* en in Wolff en Dekens privébrieven opvallend aangezien uit het *Brieven als Buit*-onderzoek blijkt dat bijna alle scribenten wel een of meer keren een vorm van *UE* gebruiken. In de *Sara Burgerhart* hanteren de adel en de hogere burgerij het *gij/u*-systeem, zoals Wolff en Deken ook in hun privébrieven doen, terwijl uit ons corpus juist blijkt dat de hoge klasse overduidelijk de voorkeur geeft aan de epistolaire aanspreekvorm *UE*. Deze aanspreekvorm wordt door de hoge klasse (H) met 83,9% verreweg het meest gebruikt, ook wanneer de geadresseerde veel jonger is dan de afzender en ook wanneer de relatie vertrouwelijk is. Dat kan treffend geïllustreerd worden aan de hand van onderstaande citaten (46) en (47), afkomstig uit een brief van Laurentia Catharina Trotz-Spoors aan haar 12-jarige zoon Adriaan Christiaan Trotz. Deze Adriaan woont voor zijn studie bij familie in Middelburg, terwijl zijn ouders een plantage beheren in Essequibo. Vanwege de familieband en het generatieverschil zou het niet vreemd zijn wanneer Laurentia *gy* en misschien zelfs *jij* in haar brief zou gebruiken, maar zij spreekt haar zoon aan met *UED* (en soms ook *U*, zowel in subjects- als in objectspositie):

- (45) *hebbe UED missive van 14 october 1780 zeer wel ontvangen*
 (46) *UED is nu twaalf jaer oud geworden*⁴²

⁴² BaB 01-07-2010 332-334.

Ook de klasse onder de hoge klasse, midden-hoog, heeft in ons corpus een voorkeur voor *UE*; scribenten uit deze klasse gebruiken *UE* in 60,9% van de gevallen. En voor de twee lagere klassen geldt dat *UE* bij hen weliswaar niet de meest populaire aanspreekvorm is met een aandeel van respectievelijk 43,5% en 20% – die rol is weggelegd voor het *gij/u*-systeem – maar respectievelijk 81% en 70% van de briefschrijvers uit deze klassen is bekend met de vorm *UE* en gebruikt deze ten minste één maal. In het werk van Wolff en Deken gebruiken deze twee klassen onder elkaar bij voorkeur een *j*-vorm, terwijl dat nu juist de vorm is die in ons *Brieven als Buit* corpus bij geen van de klassen een rol van betekenis speelt.

Wolff en Deken maakten wellicht in hun dichterlijke vrijheid gebruik van de overdrijving als stijlmiddel; de lage en de middenklassen worden daarbij neergezet als stereotypische gebruikers van *jij* als aanspreekvorm, maar dat stereotype komt niet overeen met de achttiende-eeuwse briefpraktijk zoals die uit mijn corpus blijkt.⁴³ Overigens kan er bij het *je*-gebruik van de kleine burgerij nog iets anders meegespeeld hebben. Tot de kleine burgerij behoren voornamelijk personages uit de kring van ‘de Fijnen’.⁴⁴ Van hen is bekend dat zij zich zelfs tot God met *jij*, *jou* en *je* richten (Muller 1926: 165-166). Ten Kate had zich hierover al in 1723 (deel I: 473) afkeurend uitgelaten en mogelijk hebben Wolff en Deken de kans aangegrepen om deze groep via hun taalgebruik te typeren en belachelijk te maken.⁴⁵ Dit bespotten van het *jij*-gebruik van de fijnen werd in, maar ook buiten de literatuur wel vaker gedaan en Muller (1926: 166) merkt hierover op dat het ‘zeker veeleer parodieën, caricaturen dan getrouwe reproducties’ waren.

Het is duidelijk dat Wolff en Deken, zowel in hun literaire werk als in hun privécorrespondentie, onmiskenbaar een andere epistolaire etiquette hanteren in vergelijking met de doorsnee late achttiende-eeuwer. Mogelijk

⁴³ Zie over het als stereotype presenteren van bepaalde taalgebruikers door Justus van Effen en Wolff en Deken ook Rutten (2008, §2 en §3).

⁴⁴ Hiermee worden de piëtisten bedoeld die tegenwoordig met de term ‘bevindelijk gereformeerden’ worden aangeduid.

⁴⁵ Al voor Ten Kate had Petrus Francius zich in 1699 hierover negatief uitgelaten, evenals Poeraet in 1708. Na Ten Kate deden ook Laurentius Steversloot (1730) en Adriaan Kluit (1759) een duet in het zakje. Zie hierover Dibbets (1995: 174-175). Dibbets noemt hier ook het werk van Wolff en Deken: het *Onderwyzend gesprek, over het Geloof en de Zedenleer der Christenen* uit 1781 en de *Brieven van Abraham Blankaart* (1787-1789). De ‘fijnen’ komen er in de *Sara Burgerhart* ook op ander gebied niet telkens even goed vanaf: zij vatten het geloof zwaar op en ontzeggen zich veel. Onder hen bevinden zich de oplichters en huichelaars (Broeder Benjamin en Cornelia Slimpslamp). Het lijkt erop dat de fijnen niet de favoriete protagonisten van Wolff en Deken zijn. Zie hierover bijvoorbeeld Van Leuvensteijn (2001: 26) en ook Buijnsters (1971: 201).

heeft dit te maken met de taalbewuste kringen waarin zij verkeerden. In deze kringen zien we al eerder kritiek op het gebruik van *UE*, bijvoorbeeld bij Justus van Effen (1732: 56) wanneer hij in *De Hollandsche Spectator* schrijft:

*In onzen brieven maken wy onze gansche natie tot Edelluiden, en wy spreken noit met de menschen zelfs, maar altyt met haar Edelheid*⁴⁶

We treffen die kritiek ook aan bij een tijdgenoot van Wolff en Deken, de schrijver Willem Bilderdijk, die in één van zijn brieven (uit 1780) verzucht:

*Zo iemand (...) nog eenige zucht heeft voor de ouderwetse en stijve UEdelens, ik ken er mij vrij van. Mijn meeste brieven zijn gantsch in den tweeden persoon opgesteld, dien ik zelfs in alle doe invloeden. Dan nog gisteren onfing ik een ' brief van den Zwolschen dichter Feith, die mij voor het U en Gij, waarmeê ik hem aansprak, in 7 bladz. ruim honderd en vijftig UEdelens toetelt. Ik ben dus genoodzaakt, hem ook in 't vervolg in den zelfden stijl aan te spreken. Thands zal ik er zeer mild mede zijn, in de hoop [...]*⁴⁷

Het is dus niet ondenkbaar dat er in kringen van literatoren al een aanzet was gegeven om elkaar in het briefverkeer op een andere manier aan te spreken wat betekende dat het gebruik van *UE* in deze kringen onder druk kwam te staan. Het is ook mogelijk dat Wolff en Deken in hun briefroman eerder de gesproken taal dan de geschreven taal uit hun tijd wilden weergeven, maar of zij daarbij nauwgezet te werk zijn gegaan, blijft natuurlijk de vraag.

4.7 Conclusie

Het onderzoek naar aanspreekvormen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus heeft een aantal opvallende zaken aan het licht gebracht. In de eerste plaats toont het de grote populariteit van de epistolaire aanspreekvorm *UE* aan. Deze aanspreekvorm komen we in allerlei varianten en in overvloed tegen: iets meer dan 70% van alle aanspreekvormen is er een van het *UE*-type. Daarbij komt dat zo'n 90% van alle briefschrijvers uit het corpus de vorm ten minste één maal gebruikt, waaruit we mogen afleiden dat zij bekend zijn met de vorm. Wel zien we dat het gebruik van *UE* bij de lage klasse meestal beperkt blijft tot het formulaire taalgebruik. Dit alles betekent vanzelfsprekend dat er voor de overige aanspreekvormen, zoals *gij* en *u*,

⁴⁶ Dit citaat gaat vooraf aan het eerder aangehaalde citaat in noot 3, hiervoor.

⁴⁷ Zoals aangehaald in Van der Horst (2008: deel II, 1374). Ontleend aan Jan Bosch (1955): *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling; aanvullende uitgave, I 1772-1794*, Wageningen .

minder plaats is in deze laat achttiende-eeuwse brieven. *Gij* en *u* (samen zo'n 27%) blijken meer gebruikt te worden door de lagere klassen en door de jongere generatie, terwijl *UE* favoriet is bij de hogere klassen en de middelbare en oudste generatie. Dat *UE* in de loop van de negentiende eeuw uit de gratie zou raken bij de hogere klassen is nog nauwelijks waar te nemen: *UE* heeft bij hen een aandeel van 83,9% (in subjectsvorm). Binnen de generaties is er al wel iets van de teruglopende populariteit van *UE* te merken, want jongeren gebruiken vaker *gij* (en *u* in objectsvorm) dan de twee oudere generaties en daarmee dus minder vaak *UE*.

Een tweede opvallend gegeven is het feit dat ik nauwelijks gendervariatie heb aangetroffen: mannen en vrouwen gebruiken min of meer dezelfde aanspreekvormen in min of meer dezelfde mate. Dit staat in scherp contrast met de uitkomsten van het onderzoek naar het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus (Nobels 2013) dat wel degelijk gendervariatie aan het licht bracht. Dat mannen en vrouw eind achttiende eeuw in dit opzicht niet veel meer van elkaar verschillen, kunnen we vermoedelijk toeschrijven aan de toegenomen scholing van vrouwen in de loop van de tijd.

Het corpusonderzoek heeft in de derde plaats inzichtelijk gemaakt wat de precieze status was van de aanspreekvormen *UL*, *jij* en *u* (in subjectspositie), voor wat betreft het gebruik ervan in laat achttiende-eeuwse brieven. De aanspreekvorm *UL* blijkt op zijn retour te zijn: deze oudere epistolaire vorm, de voorloper van *UE*, komt in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus vrijwel niet meer voor en wordt alleen nog gebruikt door de lagere sociale klassen (en daarbinnen voornamelijk door de vrouwelijke scribenten) en de oudere generatie. De relatief jonge *j*-vormen komen eveneens nauwelijks voor in dit corpus, maar dat is eerder te wijten aan het feit dat de vorm in opkomst is en blijkbaar nog niet geschikt geacht wordt om in brieven te gebruiken. Opvallend genoeg zijn het juist de in het buitenland opgegroeide scribenten (ofwel in Duitsland ofwel in de overzeese gebieden) die vaker *jij* (of een variant ervan) gebruiken. Kennelijk waren zij zich minder bewust van de epistolaire etiquette in de Republiek. Ook *u* in subjectspositie, dat incidenteel al voorkomt aan het eind van de zestiende eeuw, wordt aan het eind van de achttiende eeuw maar mondjesmaat gebruikt in privé-brieven. Het komt iets vaker voor bij de jongste generatie, maar voor de variabele klasse vond ik nauwelijks verschil.

Als bijkomend resultaat van mijn corpusonderzoek heb ik kunnen vaststellen dat het beeld dat opgeroepen wordt in de briefroman *Sara Burgerhart* van Wolff en Deken voor geen van de klassen overeenkomt met de epistolaire werkelijkheid aan het eind van de achttiende eeuw. Wolff en Deken leggen de lagere klassen *j*-vormen in de mond, terwijl uit mijn corpus blijkt dat *jij* (en zijn varianten) een te verwaarlozen rol speelt in brieven. De hogere klassen in de *Sara Burgerhart* maken gebruik van *gij* en *u*, terwijl mijn

corpus laat zien dat de hogere klassen juist veelvuldig *UE* gebruiken. We zien hier dus een grote discrepantie tussen de literaire en de epistolaire werkelijkheid. Mogelijk wilden Wolff en Deken de contemporaine gesproken taal benaderen, maar waarschijnlijker is het dat zij bewust een niet (of niet meer) bestaand onderscheid tussen de klassen aanbrachten met de bedoeling om de lagere klassen te stigmatiseren.

Wolff en Deken blijken trouwens in hun privécorrespondentie – hún epistolaire werkelijkheid – ook niet exemplarisch te zijn voor de gemiddelde achttiende-eeuwer, ten minste, als we uitgaan van de resultaten uit het *Brieven als Buit*-corpus. Zij gebruiken in die privécorrespondentie de vorm *UE* namelijk nauwelijks, terwijl dat nu juist de meest voorkomende vorm bij de hogere klassen in mijn corpus is. Opvallend genoeg benadert Wolff en Dekens briefstijl, met overwegend *gij* en *u*, in feite het meest die van de lagere klassen, want ook zij gebruiken relatief gezien overwegend *gij* en *u*. Het is niet onwaarschijnlijk dat Wolff en Deken, als vertegenwoordigers van de taalbewuste kringen, een voortrekkersrol vervulden en met hun brieven (samen met anderen) min of meer de toon zetten naar een ander gebruik van aanspreekvormen in brieven. We weten immers dat in de loop van de negentiende eeuw *gij* en *u* de dominante vormen in de hogere kringen zullen worden en dat *UE* langzaam maar de achtergrond verdwijnt. Als de lagere kringen ook in de negentiende eeuw hebben vastgehouden aan een overwegend gebruik van *gij* en *u*, dan is er toentertijd een situatie ontstaan waarin alle klassen eensgezind dezelfde aanspreekvormen gebruikten in brieven. Of dat ook in werkelijkheid zo is, zal nader onderzoek moeten laten zien.

Wat mijn onderzoek ons in ieder geval toont, is de alomtegenwoordigheid van *UE* rond 1780, zij het voor de lage klasse niet in elke context en met een kleine terugloop bij de jongste generatie door de klassen heen. Dat de seksen zich in dit opzicht tamelijk eensgezind gedragen, zegt bovendien veel over de op dat moment bereikte epistolaire schrijfvvaardigheid van het vrouwelijk deel van de bevolking.

5 Variatie in negatie, reflexiviteit en reciprociteit

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen drie onderwerpen aan bod die in de secundaire literatuur de nodige belangstelling hebben gekregen. Het gaat om respectievelijk de tweeledige negatie en de aan elkaar verwante onderwerpen reflexiviteit en reciprociteit. In § 5.2 wordt beschreven hoe vaak, de tweeledige negatie nog wordt aangetroffen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en of we het gebruik van deze negatie in verband kunnen brengen met de sociale kenmerken van scribenten. Paragraaf 5.3 gaat in op het verschijnsel reflexiviteit: gebruiken scribenten een persoonlijk voornaamwoord om wederkerendheid uit te drukken of hanteren zij de vorm *zich*? Ten slotte is er in § 5.4 aandacht voor de wijze waarop wederkerigheid wordt uitgedrukt: welke vormen treffen we in het corpus aan: is dat de huidige norm *elkaar/elkander* of worden ook de oudere varianten *malkaar* en *malkander* nog gebruikt?

5.2 *Zo ik myn broer hier niet en had, ik wist geen uytkomst. Variatie in enkele en tweeledige negatie*¹

5.2.1 Inleiding

De tweeledige negatie (*en...niet*) heeft zich lang gehandhaafd in het Nederlands. Dit type negatie is het normale patroon in het Middelnederlands, maar ook het enkele *niet* wordt dan al aangetroffen en dat gaat in de zestiende en zeventiende eeuw een steeds belangrijker plaats innemen. Het verloop in het negatiepatroon – van het enkele preverbale *ne/en* in het Oudnederlands, via het tweeledige *en...niet* naar het enkele postverbale *niet* – volgt de klassieke cyclus zoals beschreven door Jespersen (1917). Van der Horst (2008, deel I: 297-300, 516-521, 751-754, 1022-1027, deel II : 1298-1303, 1573-1577, 1941-1945) geeft per periode (Oudnederlands, Middelnederlands 1200-1350, Middelnederlands 1350-1500, 16de eeuw, 17de eeuw, 18de eeuw, 19de en 20ste eeuw) een overzicht voor het Nederlands. In de zeventiende-eeuwse

¹ De resultaten van dit onderzoek zijn eerder gepubliceerd in Rutten, Van der Wal, Nobels & Simons (2012).

schrijfp praktijk geven de toonaangevende literatoren Vondel en Hooft vanaf omstreeks 1640 de voorkeur aan de enkele negatie, terwijl zij voorheen de enkele en de tweeledige negatie naast elkaar gebruikten (Van der Wal 1990a: 64, Van der Wouden 1998). Verder spreken grammatici, waaronder Petrus Leupenius (1653: 51), hun afkeur uit over de tweeledige negatie en zij verheffen de enkele negatie tot norm. Daarbij wordt als argument verwezen naar de logica: een dubbele ontkenning is een bevestiging. Tegelijkertijd blijft er variatie bestaan: de Zeeuwse staatsman en schrijver Johan de Brune (1588-1658) houdt bijvoorbeeld vast aan de tweeledige negatie (Van der Wal 1990a: 64) en ook de vertalers van de Statenbijbel (1637) geven daaraan de voorkeur (Van der Sijs 2004: 535). We zien ook nog variatie in het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal van Nobels (2013: 129-152; zie ook Rutten et. al 2012): 35% van de aangetroffen negaties in het corpus van 545 privé brieven is tweeledig.

Ook begin achttiende eeuw zijn er grammatici die de tweeledige negatie voorschrijven, zoals Adriaan Verwer in 1707 (Van der Sijs 2004: 535).² In de achttiende eeuw wordt de tweeledige negatie echter niet veel meer gebruikt in geschreven taal, zoals literaire en ambtelijke teksten (Van der Horst 2008: 1573). Dat zien we ook voor het achttiende-eeuwse referentiecorpus (zie bijlage F) dat slechts twee voorkomens van de tweeledige negatie bevat.³ Toch zal de tweeledige ontkenning destijds niet volledig van het toneel verdwenen zijn aangezien er in het midden van de achttiende eeuw nog steeds strijd geleverd wordt tegen het gebruik ervan. Zo zet bijvoorbeeld Jan van Belle in zijn *Korte Wegwyzer* (1748: 82) het volgende rijm in om te wijzen op het overbodige gebruik van *en* in de zinsnede ‘die teegen God nooit af en laat van morren’:

Nooit af EN laat: is tweemaal NEEN geen JA?
Zo dool ik grof en loop myn'schaduw' na.
Dit Nooit, alleen, zegt al 't begeerde zeggen:
Waarom dan EN dus in den weg te leggen? (p. 82)

Het verschijnsel wordt dus kennelijk in de achttiende eeuw nog aangetroffen. Vosters & Vandenbussche (2012: 356) troffen de tweeledige negatie in de

² In Vlaanderen wordt de tweeledige negatie in de normatieve traditie van de eerste helft van de achttiende eeuw nog volop voorgeschreven en/of gebruikt, zie voor een overzicht Vosters & Vandenbussche 2012: 350-351.

³ Het referentiecorpus bestaat uit tien prozateksten, voor elk decennium één (zie bijlage F voor een overzicht van de aan de DBNL <www.dbnl.org> [26/4/2013] ontleende teksten). Beide voorkomens staan in Justus van Effen: *De Hollandsche Spectator* (1733, brief 196); een van de voorkomens is een weergave van gesproken taal.

Zuidelijke Nederlanden zelfs voor de vroege negentiende eeuw in een redelijk formeel genre als gerechtelijke bronnen nog in 19% van de gevallen aan. En ook Van der Horst (2008: 1941) vermeldt voor de negentiende eeuw vindplaatsen van de tweeledige ontkenning in (mogelijk stereotyperende) weergaven van gesproken taal, waar laaggeschoolde sprekers van geringe komaf of sprekers van het platteland aan het woord komen. Het is dan ook heel goed voorstelbaar dat we nog voorkomens van de tweeledige negatie zullen aantreffen in ons laat achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, te meer daar deze privébrieven in sommige opzichten dicht bij gesproken taal staan en we weten dat de tweeledige negatie in die omgeving langer stand heeft gehouden (Van der Horst & Van der Wal 1979: 7; Van der Horst 2008: 1573).⁴ Het onderzoek van Van der Horst & Van der Wal (1979) toont daarnaast aan dat de tweeledige negatie langer bewaard is gebleven in bijzinnen; mogelijk zien we ook variatie per zinstype in ons brieven corpus.

Om een indruk te krijgen van de omvang van het verschijnsel in onze achttiende-eeuwse brieven heb ik een verkennend onderzoek in een deel van het corpus verricht. Een globale lezing van de brieven geeft namelijk de indruk dat het verschijnsel in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus geen grote rol meer speelt, terwijl een zoekactie in het gehele corpus naar *en* (dat immers zowel het voegwoord *en* als het negatiepartikel *en* kan zijn) in combinatie met een ontkennend element erg veel voorkomens oplevert. Het onderzoek richt zich op 100 brieven, geschreven door 100 verschillende scribenten die qua verdeling voor gender, klasse en regio representatief zijn voor het totale corpus: 77 brieven zijn geschreven door mannen; 23 door vrouwen. Voor de hoge klasse zijn er 35 brieven onderzocht, voor de midden-hoge klasse eveneens 35 brieven, voor de midden-lage klasse 23 brieven en voor de lage klasse 7 brieven. De scribenten zijn afkomstig uit de volgende regio's: 50 uit Noord-Holland – waaronder 43 uit Amsterdam – 16 uit Zuid-Holland, 7 uit Zeeland en 27 uit de overige regio's.

5.2.2 Resultaten

In de honderd onderzochte brieven komt de tweeledige negatie slechts 12 keer voor in 6 brieven. Bij 9 voorkomens gaat het om een combinatie van *en* met *niet* en bij 3 voorkomens wordt *en* met *geen* verbonden. Enkele voorbeelden dienen ter illustratie:

⁴ Ook vandaag de dag treffen we nog tweeledige ontkenningen aan in verschillende dialecten. Zie voor ontkenningen bestaande uit de elementen *en* [...] *niet* de SAND, deel II (2008), de kaarten 4.3.1.2.1, (p. 48), 4.3.1.2.2 en 4.3.1.2.3. (p. 49), 4.3.1.2.4 en 4.3.1.2.5 (p. 50).

- (1) *so het was dat u edele nog **geen** beroep **en** hadt en hem **niet** houde **en** kost*
- (2) *dat ik **niet en** weet hoe kort het met mij duren sal en ik selve **niet en** weet waar wij met ons tweje van leve sullen*
- (3) *en u niet tot vloeken en sweeren of suypen **niet en** begeft soo sal godt u ook niet verlaten*

De enkele negatie is dan ook ruimschoots in de meerderheid: in het corpus van 100 brieven komt het enkele *niet* 465 keer voor en het enkele *geen* 141 keer, zodat het aandeel van de tweeledige ontkenning op dit totaal van 618 ontkenningen nog geen 2% bedraagt. Het lijkt er dan ook sterk op dat dit type negatie aan het eind van de achttiende eeuw in geschreven taal inderdaad vrijwel niet meer gebruikt wordt, zelfs niet in privébrieven (vergelijk Van der Horst 2008: 1573). De aanname dat de tweeledige negatie pas laat uit de bijzin is verdwenen, geldt ook voor dit (deel)corpus: 11 voorkomens zijn aangetroffen in een bijzin en slechts 1 voorkomen in een hoofdzin met inversie.

Sociaal gezien kunnen we de gebruikers van de tweeledige ontkenning eerder plaatsen in de midden-lage en de lage klasse aangezien 11 van de 12 voorkomens van scribenten uit deze klassen afkomstig zijn tegenover 1 voorkomen van een scribent uit de hoge klasse. De tweeledige negatie wordt in dit corpus alleen aangetroffen bij mannelijke scribenten. Een van hen is overigens verantwoordelijk voor meer dan de helft van de voorkomens: 7 van de 12 tweeledige negaties zijn gebruikt door scribent Pieter Camp. Hij is geboren in 1715 en zijn gevorderde leeftijd ondersteunt de conclusie dat de tweeledige ontkenning, zeker in geschreven taal, op het punt van verdwijnen stond. De resultaten wijzen er verder op dat we de tweeledige ontkenning eerder aantreffen bij scribenten uit het zuidwesten van Nederland: drie van de zes scribenten die een tweeledige negatie gebruiken, hebben namelijk een connectie met de regio's Zeeland of Zuid-Holland.

Bij dit onderzoek zijn tevens dubbele ontkenningen, van het type *ik heb nooit geen hond gehad* en *dat zal ik nooit niet doen* geïnventariseerd. Dergelijke negaties, die bedoeld zijn om een bewering kracht bij te zetten, komen we ook nu nog tegen in de spreektaal. Dit type negatie was (en is) echter niet geaccepteerd in geschreven taal op grond van hetzelfde logische uitgangspunt dat twee ontkenningen elkaar opheffen en de mededeling dus bevestigen. Mogelijk waren onze briefschrijvers zich bewust van dit stigma, want onder de 100 scribenten uit het deelcorpus bevinden zich slechts twee gebruikers van de dubbele negatie. Eén van hen gebruikt deze drie keer, waarvan twee keer in combinatie met *noch* – een combinatie die destijds niet per definitie ongebruikelijk was of als onjuist werd gezien – : *wil voor mijn niet doen nog ben niet van sins* en *wil voor mijn niet doen, nog voor geen*

menschen.⁵ Een derde dubbele negatie vinden we bij deze briefschrijver in: ‘zonder niets te verdienen’. Deze zinsnede wordt door hem overigens een tweede maal gebruikt, maar dan als ‘zonder iets’: *zonder iets verdient te hebben*. De tweede scribent gebruikt de dubbele ontkenning een maal: *want ik noyt geen present gekreegen*. Al met al kunnen we vaststellen dat ook de dubbele ontkenning slechts sporadisch optreedt in ons corpus.

5.2.3 Conclusie

We hebben hiervoor gezien dat in slechts 6 van de 100 onderzochte brieven twaalf voorkomens van tweeledige ontkenningen voorkomen; dat is nog geen 2% van het totaal aantal ontkenningen. In de meeste gevallen staan deze tweeledige ontkenningen in de bijzin en de resultaten wijzen er verder op dat de tweeledige ontkenning aan het eind van de achttiende eeuw in geschreven taal nog voornamelijk in gebruik was bij mannen uit de midden-lage en lage klasse, afkomstig uit het zuidwesten van Nederland. We treffen de tweeledige ontkenning al met al minder vaak aan dan we zouden verwachten op basis van de relatieve spreektaaligheid van het corpus. Het onderzoek toont echter ook aan dat de tweeledige negatie aan het eind van de achttiende eeuw nog door enkele taalgebruikers in geschreven taal werd gehanteerd en dat bevestigt de veronderstelling dat de enkele negatie nog niet voor alle taalgebruikers de standaard kan zijn geweest rond het midden van de zeventiende eeuw. De gevonden resultaten geven, zoals duidelijk mag zijn, geen aanleiding om de variatie in enkele en tweeledige negatie voor het volledige *Brieven als Buit*-corpus in kaart te brengen. Op basis van ons onderzoek in het deelcorpus kunnen we concluderen dat de tweeledige negatie aan het eind van de achttiende eeuw nauwelijks meer gebruikt werd in geschreven taal.

5.3 *Zalig is die geen die hem beetert*. Variatie in de uitdrukking van reflexiviteit

5.3.1 Inleiding

In het Middelnederlands werd reflexiviteit voor de derde persoon enkel- en meervoud meestal uitgedrukt met behulp van het persoonlijk voornaamwoord *hem*, *haar* of *hun/hen*. Vandaag de dag vinden we dit gebruik alleen nog in dialecten van het Nederlands (Barbiers & Bennis 2004, gebaseerd op de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, zie DynaSAND); in de standaardtaal is het gebruikelijke reflexief voor de derde persoon *zich*. In hedendaagse dialecten vinden we overigens nog meer variatie dan alleen het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord of het gebruik van *zich* (beide

⁵ Zie ook diverse voorbeelden in het WNT (onder het lemma ‘noch’).

mogelijkheden kunnen overigens in sommige gevallen gevolgd worden door *zelf*).⁶ Zo is het ook mogelijk om wederkerendheid uit te drukken met *eigen*, voorafgegaan door het bezittelijk voornaamwoord (zoals in *zijn eigen*), eventueel nog gevolgd door *zelf* (*zijn eigen zelf*). Daarnaast bestaat de mogelijkheid om *zijn zelf* of *zijn* te gebruiken en ten slotte zijn er ook gevallen waarin een reflexief pronomen ontbreekt (zie Barbiers & Bennis 2004: 43).

De aan het Duits ontleende vormen *sick* (Nederduits) en *sich* (Hoogduits) komen voor het eerst op in de periode van het Middelnederlands in het (zuid)oosten van het taalgebied (Hermansson 1952: 263-291, Van der Wal & Van Bree 2008: 115, Van der Sijs 2004: 481-484, Postma 2004) en verspreidden zich in de loop van de tijd verder over het gehele taalgebied. Lange tijd is de verspreiding van *zich* gezien als een *topdown* taalverandering: een verandering die voortkwam uit de eventuele invloed van Duitse Reformatorische geschriften en van grammatici en die aansloeg bij de (taalkundige) elite in de Republiek. De vorm *zich* zou dan later in navolging van de elite zijn overgenomen door de lagere klassen. Veel taalbeschouwers gaven de voorkeur aan *zich* omdat daarmee ambiguïteit – die dikwijls optrad bij gebruik van het persoonlijk voornaamwoord – werd vermeden (Hermansson 1952: 286-289, Van der Wal & Van Bree 2008: 214-215). In de uiting *hij wast hem* kan *hem* immers zowel als reflexief dienen bij *hij*, als lijdend voorwerp zijn en dus verwijzen naar een andere persoon. Ook is een andere mogelijkheid naar voren gebracht door Boyce Hendriks (1998: 209-224), die de verspreiding van *zich* toeschrijft aan de massale immigratie van arbeiders en ambachtslieden uit het oosten en uit het Duitse taalgebied.⁷ Dat zou betekenen dat de taalverandering juist geïnterpreteerd moet worden als een verandering vanuit de lage en middenklassen, aangezien de genoemde beroepsgroepen eerder tot die klassen in de samenleving behoorden dan tot de elite. Wanneer precies de standaardtalige voorkeur voor *zich* is ontstaan, is onduidelijk: uit onderzoek naar ambtelijk Zeeuws materiaal blijkt dat de overgang naar *zich* voor deze provincie tegen het eind van de zeventiende eeuw lijkt te zijn voltooid (Verhagen 2008). Het taalgebruik in de persoonlijke brieven uit het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus (1661-1674) van Nobels (2013: 115-121) laat echter iets anders zien: *zich* blijkt daarin niet veel voor te komen; de briefschrijvers – en dat geldt ook voor de Zeeuwse briefschrijvers – hebben een voorkeur voor het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord. Tegen de achtergrond van deze discussie zijn we benieuwd wat voor data ons achttiende-eeuwse brievenmateriaal oplevert.

⁶ Dit versterkende *zelf* treedt over het algemeen in het Standaardnederlands alleen op bij werkwoorden die zowel wederkerend als niet-wederkerend gebruikt kunnen worden, zoals (*zich*) *wassen*. Bij verplicht wederkerende werkwoorden (zoals *zich vergissen*) blijft het achterwege.

⁷ Zie hierover ook Bennis (2005) en Verhagen (2008).

5.3.2 Resultaten

Om de frequentie van reflexieven voor de derde persoon enkel- en meervoud vast te stellen zijn alle 384 brieven uit het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit-corpus* onderzocht. Daarin zijn 175 voorkomens aangetroffen, afkomstig van 74 scribenten. De uitkomst laat een duidelijke voorkeur voor *zich* zien: deze vorm wordt met 165 voorkomens het meest gebruikt. Er zijn slechts 8 voorkomens van *hem* en 2 voorkomens van *haar*, zodat deze twee vormen samen een aandeel van 5,7% hebben. Enkele voorbeelden dienen ter illustratie:

- (4) *so dat hij ook met u gelyk is uyt gegaan en daar om heeft hij u broeder bij **hem** genomen*
- (5) *en doen is hy naar hooren gegaan na een zieleverkoopen om **hem** voor soldaad aan te neemen*
- (6) *En zegt dat Zij **Haar Zelve** maar constant moet Houde want dat het Nu op Een oor Na Gevilt is*
- (7) *Verscheijde Engelsche Capers vertoonen **zig** van tijd tot tijd op onze kusten*
- (8) *hy was te Leyden op de Academie, toen de Vacature voorviel, en heeft **zig** in de maand Mey laten promoveeren tot Advocaat*

De vormen *hun* en *hen* worden in dit corpus niet gebruikt in reflexieve functie. Overigens treffen we wel enkele voorkomens aan van *UE* en *uwe* als reflexief (in totaal gaat het om 5 voorkomens, zie hoofdstuk 4). Deze voorkomens beschouw ik echter als reflexieven van de tweede persoon.⁸ Van de 10 scribenten die de oudere vormen *hem* of *haar* gebruiken, combineren er drie de varianten: zij gebruiken ook (en vaker) *zich*. De hiervoor genoemde mogelijkheid die vandaag de dag nog aangetroffen wordt in dialecten van het Nederlands, om reflexiviteit uit te drukken met *eigen*, voorafgegaan door een bezittelijk voornaamwoord, heb ik in het corpus niet aangetroffen voor de derde persoon. Dit gebruik komt wel vier keer in het corpus voor bij de eerste persoon (zowel bij het enkel- als bij het meervoud):

- (9) *want ik mag selver voor **myn eygen** nies koopen of ik moet het eerst vragen an Ued vader*
- (10) *voor het geen dat wy op zyn schip hebben Voor **myn Eygen**, Zel ik u myn hertie lief, by welweesen naeder berigt schryven*

⁸ In vier van de vijf gevallen kan *UE* niet vervangen worden door *zich*. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer *UE* als reflexief gebruikt wordt bij *gij* (*Dat gij UE Eynde Moogt Berijken, Dat gij UE Hadt voor gestelt op deze tocht*) en wanneer er sprake is van een imperatief (*mijn lieffe kind gedraag UE dag [toch] soo wel dat de vrienden geen reeden mag hebben*).

- (11) *geen ogenblik hebt ik voor **mijn** *eijgen**
 (12) *dat nog tot **ons** *eijgen* den toevlugt nemen kunnen*

Zoals duidelijk mag zijn, zijn we met de resultaten van het gebruik van het reflexief in het achttiende-eeuwse corpus niet in staat om meer inzicht te verkrijgen in de verspreiding van de vorm *zich*. De uitkomsten wijzen er immers op dat het persoonlijk voornaamwoord in ons corpus nauwelijks als reflexief gebruikt wordt; *zich* heeft deze plaats ingenomen en is dominant geworden in het geschreven taalgebruik van de late achttiende eeuw. Voor het aantreffen van variatie zouden we dus een eerdere periode moeten onderzoeken.

5.4 *Mijn brieven kleeven als droog zant aan malkander. Variatie in wederkerigheid in het achttiende-eeuwse corpus*

5.4.1 *Van malkander naar elkaar*

In hedendaags Standaardnederlands kan wederkerigheid uitgedrukt worden met het reciproom pronomen *elkaar*. De vorm *mekaar* komt ook voor, maar de meeste woordenboeken en taaladviesboeken geven aan dat dit een informele variant is die meer geschikt is voor gesproken taal. Een uitzondering hierop kan gemaakt worden voor het Nederlandstalige deel van België waar *mekaar* aanmerkelijk vaker in geschreven taal wordt gebruikt dan in Nederland en dus tot het Belgisch standaard-Nederlands behoort.⁹ De twee vormen stemmen overeen in het wordeinde *-aar*, dat ontstaan is uit *-ander*, maar de eerste syllabe gaat terug op twee verschillende woorden, namelijk *elc* en *malc*.¹⁰ Hüning (2006) geeft een uitgebreid overzicht van het ontstaan van de paren *elkander/elkaar* en *malkander/mekaar*, waaruit naar voren komt dat in het Middelnederlands de voornaamwoorden *elc* en *malc* de betekenis ‘ieder’ hadden. *Elc* is ontstaan uit *een(ge)lijc* en *malc* uit *mallic/manlijc* < *mannelijc* (waarbij *man* de betekenis ‘mens’ heeft en er dus bedoeld wordt: ‘ieder van

⁹ In de ANS (1997: 274) wordt dit gebruik weliswaar getypeerd als ‘regionaal’, maar Hüning (2006: 212) vond bij een Google-zoekactie op webpagina’s met een domeinnaam op .be en .nl respectievelijk 11,67% en 2,83% *mekaar*. In het *Corpus Gesproken Nederlands* (gesproken Standaardnederlands) vond hij voor Nederlandse regio’s 17,57% *mekaar*, terwijl dit percentage voor Nederlandstalige regio’s in België 44,19% is.

¹⁰ Heeroma (1942: 218-219) merkt over het wordeinde op dat de klinker voor de *n* en dentaal genasaleerd werd met als gevolg dat de *n* zwak kwam te staan. Deze zwakke positie van de *n* zorgde er vervolgens voor dat de dentaal in een intervocalische positie terechtkwam en daardoor gemakkelijk kon wegvallen.

de mensen'). Beide voornaamwoorden konden worden gecombineerd met *ander* en drukten dan wederkerigheid uit, zoals in voorbeelden (13) en (14):¹¹

- (13) Elc coes andren van hen beden (MNW, *Ferg.* 27) 'Ze verkozen elkaar'
- (14) Manlijc gaf anderen trouwe (MNW, *Roman van Moriaen.* 658) 'Ze gaven elkaar hun erewoord'

In het Middelnederlands vinden we de vormen *elkander* en *malkander* naast elkaar, maar *malkander* werd waarschijnlijk eerder – tegen het eind van de Middelnederlandse periode – een eenheid en werd vermoedelijk ook vaker gebruikt dan *elkander* (Hüning 2006: 208). In de loop van de zeventiende eeuw lijkt hier echter verandering in te komen, want volgens Hüning (2006: 210-211) heeft er destijds een verschuiving plaatsgevonden ten gunste van *elkander*. Hij leidt dit o.a. af uit het werk van Vondel, die vanaf 1654 alleen nog maar *elkander* gebruikt terwijl hij in de voorafgaande periode varieert met *elkander* en *malkander*. Vondel hanteert aan het begin van zijn carrière zelfs bijna uitsluitend *malkander*. Hüning vermoedt dat Vondels handelwijze eerder duidt op een 'act van taalnormering (en dus een bewuste keuze van Vondel)' (Hüning 2006: 210) dan op een aanpassing aan een nieuwe norm omdat Vondel immers bewust streefde naar de opbouw van een bovengewestelijke eenheidstaal. Vondels vermijding van *malkander* lijkt niet op zichzelf te staan; in de brieven van Huygens en Hooft vinden we eveneens een voorkeur voor *elkander* (Nobels 2013: 125-126). Hüning merkt op dat de vormen *elkander* en *malkander* nog lang naast elkaar aangetroffen worden, maar dat niet nader door hem genoemde auteurs in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds vaker *elkander* (en later ook *elkaar*) gingen gebruiken. Dat *malkander* in de achttiende eeuw nog niet van het toneel verdwenen is, blijkt o.a. uit het werk van de taalkundige Lambert ten Kate. In zijn *Aenleiding* (deel I: 493) uit 1723 vinden we beide vormen zonder dat daarbij iets opgemerkt wordt over een te prefereren variant zodat aangenomen mag worden dat de vormen voor Ten Kate gelijkwaardig waren. Ook tegen het eind van de achttiende eeuw wordt *malkander* nog in gedrukte werken aangetroffen, zoals bijvoorbeeld in de *Historie van den heer Willem Leevend* van Betje Wolff en Aagje Deken, maar daar weliswaar in veel mindere mate dan *elkander* (Hüning 2006: 210).¹²

¹¹ Hüning geeft trouwens nog een derde voornaamwoord dat in het Middelnederlands gebruikt kon worden in de betekenis 'ieder', namelijk *haerlijc*. Deze vorm is echter niet gegrammaticaliseerd en is na de fase van het Middelnederlands niet meer aangetroffen. De voorbeelden zijn ontleend aan Hüning (2006: 201).

¹² Hüning vermeldt voor de acht delen van de briefroman (1784-1785) 320 voorkomens van *elkander* en 25 voorkomens van *malkander* (waaronder 6 keer *mekaar*). Het is niet helemaal zeker of Wolff en Deken de varianten, net als Ten Kate,

In de negentiende eeuw is *malkander* in het geschreven Standaardnederlands nagenoeg afwezig.¹³ Vanaf die tijd ondervindt de vorm *elkander* uitsluitend concurrentie van *elkaar*; een strijd die in de twintigste eeuw beslecht is ten gunste van *elkaar*.¹⁴

Malkander mag dan vandaag de dag nagenoeg verdwenen zijn uit de Standaardtaal, in gesproken Nederlands komt de ervan afgeleide vorm *mekaar* nog wel regelmatig voor.¹⁵ En ook in de dialecten van het Nederlands is *mekaar* de meest voorkomende en wijdst verspreide vorm, zoals we zien in afbeelding 5.1; een recente inventarisatie, overgenomen uit de DynaSAND. In deze afbeelding blijkt de vorm *mekaar* in heel Nederland – met uitzondering van vrijwel de gehele provincie Limburg – en in het westelijk deel van het Nederlandstalige deel van België voor te komen. Daaronder valt dus ook het gebied waarmee tweederde deel van onze scribenten een connectie heeft, de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland. Voor de regio Noord-Holland zien we in afbeelding 5.1 alleen een afwijkend beeld rond Amsterdam en de Zaanstreek, want daar treden *elkander* en *elkaar* op. Deze situatie geeft Hüning (2006: 213) aanleiding om te veronderstellen dat de *elk*-vormen hier oorspronkelijk gebruikt werden en dienden als basis voor het Standaardnederlands. Hüning vermeldt echter ook een in zijn ogen waarschijnlijker scenario, namelijk dat het gebruik van *elkaar* en *elkander* in deze regio juist het gevolg is van die standaardisatie en dat dit dialect – dat toch al dicht bij de standaardtaal stond – de standaardtaalvormen heeft overgenomen. Welke van beide veronderstellingen aannemelijker is, kan mogelijk blijken uit het achttiende-eeuwse *Brieven als buit*-corpus, want daarin bevinden zich daarin 137 scribenten met een Amsterdamse achtergrond.

Wanneer we weten dat *elkander* in gedrukte werken in de negentiende eeuw *malkander* nagenoeg verdrongen heeft, en toen kennelijk de norm is geworden voor het Standaardnederlands, kunnen we ons afvragen in hoeverre

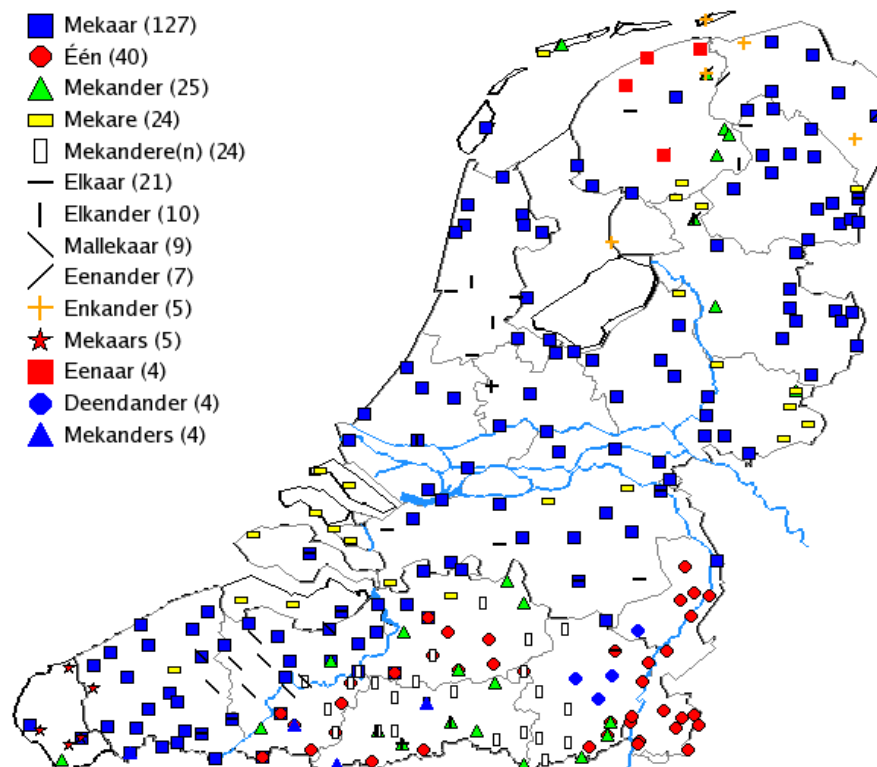
als gelijkwaardig beschouwden. In de briefroman worden immers diverse personages opgevoerd. Het zou dan ook raadzaam zijn om na te gaan of de voorkomens van *malkander* en *mekaar* in verband kunnen worden gebracht met een meer spreektaalige context of voorbehouden zijn aan een bepaalde klasse. Ook Van der Horst (2008: 1379) vermeldt voor de achttiende eeuw dat *elkander/elkaar* en *malkander/malkaar* naast elkaar optreden en hij geeft daarbij voorbeelden uit Kersteman en Wolff en Deken.

¹³ Ook veelzeggend in dit verband is het feit dat *malkander* en *malkaar* geen eigen lemma hebben in het WNT, maar behandeld worden onder *elkander*. *Malkander* is overigens niet afwezig in het zuiden van het Nederlandse taalgebied: in de negentiende en ook begin twintigste eeuw komt het nog geregeld voor in de geschreven taal in het Nederlandstalige deel van België (Hüning 2006: 211).

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Heeroma (1942: 218).

¹⁵ Zie onder noot 9.

we deze verandering, al ingezet in de zeventiende eeuw, terugzien in het achttiende-eeuwse corpus. Deze vraag zal in § 5.4.2 aan de orde komen waarin de distributie van het wederkerig voornaamwoord wordt gegeven en waarin dieper op de aangetroffen variatie wordt ingegaan. Paragraaf 5.4.3 draagt verklaringen aan voor deze variatie en beantwoordt de vraag hoe we de hiervoor besproken situatie rond Amsterdam moeten interpreteren. Tot besluit volgt in § 5.4.4 de conclusie.

Afbeelding 5.1: varianten van het wederkerig voornaamwoord na een voorzetsel (voorbeeldzin: Marie en Piet wijzen naar elkaar) in Nederland en Vlaanderen. De cijfers tussen haakjes verwijzen naar het aantal meetpunten. Overgenomen uit de DynaSAND, 2006.

5.4.2 De distributie in het achttiende-eeuwse corpus

In het achttiende-eeuwse corpus treffen we de varianten *elkaar*, *elkander(en)*, *malkaar* en *malkander(en)* aan. Opmerkelijk genoeg komt de vorm *mekaar* niet voor. Daarnaast zijn er ook nog enkele varianten waarin sprake lijkt te zijn van een combinatie van twee vormen: *melkaar*, *melkander* en *mekander*. Over deze vormen merkt Hüning (2006: 209) op dat het niet

duidelijk is of hier sprake is van een fonologisch proces (een sjwa in plaats van een [a]) dan wel van een contaminatie van *malkander* met *elkander*. Het lijkt mij aannemelijker dat hier sprake is van een fonologisch proces omdat we in het MNW als variant van de vorm *malc* ook *melc* vinden. De vorm *melkaar* wordt trouwens ook aangetroffen in *Moortje* en *Spaanschen Brabander* (beide uit 1617) van Bredero, volgens Hüning (2006: 208) met de bedoeling om gesproken taal weer te geven. De variatie in het corpus kan geïllustreerd worden met de volgende voorbeelden:

- (15) *verschoon schrift en styl en zoo ik iets heb vergeten [onleesbaar]
want ik heb zoo door **elkaar** geschreve*
- (16) *ander is een swaard van de Indianen of Bokken daar sij
meede te veld gaan en **Elkander** met dood slaan*
- (17) *wy offeciervrouwe leeven ook vrindelyk met **maalkaar***
- (18) *want sekerlyk niet Selden bevind mijn brieven als droog zant
Aan **Malkander** kleeven*
- (19) *ik heb daar ock Een 8 Dagen aan boord geweest maar kosten
het niet mee **melkaar** vinden*
- (20) *ik wel hope dat ik de dag sal beliven te zeegen en dat wij
melkander ens weer sal zeen*
- (21) *wy hebbe nu een sondag bie Ul moede en U Grootvader nog
met **mekaander** Jn Goi Welstand van Gesondheijt Ge Geete*

In totaal komt het reciprook pronomen 129 keer voor, bij 84 verschillende scribenten. Tabel 5.1 geeft voor elke variant aan hoe vaak deze voorkomt:

<i>type</i>	#	%
<i>elkaar</i>	1	0,8
<i>elkander</i>	20	15,5
<i>malkaar</i>	8	6,2
<i>malkander</i>	95	73,6
<i>melkaar</i>	1	0,8
<i>melkander</i>	3	2,3
<i>mekander</i>	1	0,8
Totaal	129	100%

Tabel 5.1: *aantal voorkomens van het wederkerig voornaamwoord per variant*

Hiervoor hebben we al vastgesteld dat de varianten *melkaar*, *melkander* en *mekander* verwant zijn aan *malkaar* en *malkander*. We kunnen deze vijf varianten samen scharen onder de noemer *m*-vormen en de distributie naar gender, klasse en leeftijd voor deze variant vergelijken met die van de *e*-

vormen, *elkaar* en *elkander*. Dit zal worden uitgewerkt in § 5.4.2.1. De andere variatie die we aantreffen, namelijk die in het wordeinde, ofwel *-aar* ofwel *-ander*, komt kort aan de orde in § 5.4.2.2.

5.4.2.1 Variatie in *m*- en *e*-vormen

Tabel 5.2 geeft nogmaals het aantal voorkomens, maar nu gerangschikt naar *e*- en *m*-vormen.

<i>type</i>	#	%
<i>e</i> -vormen	21	16,3
<i>m</i> -vormen	108	83,7
Totaal	129	100%

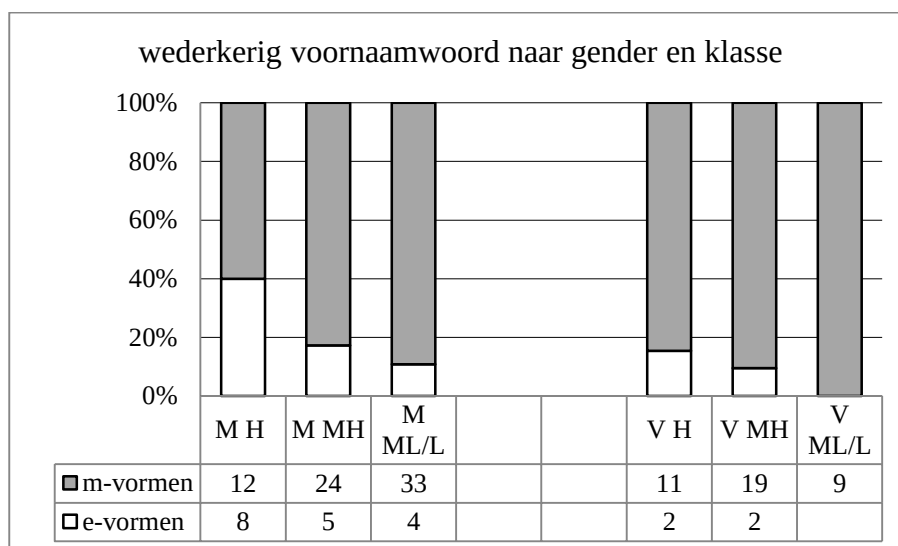
Tabel 5.2: aantal voorkomens van het wederkerig voornaamwoord uitgesplitst in *e*- en *m*-vormen

We zien in tabel 5.2 dat de *e*-vormen, waartoe Vondel al in de zeventiende eeuw was overgegaan, nog niet veel gebruikt worden door de scribenten in ons laat achttiende-eeuwse corpus: het gaat om slechts 21 voorkomens, 16,3% van het totaal. De *m*-vormen hebben een aandeel van 83,7% en komen dus veel vaker voor. Tabel 5.3 geeft de distributie van de varianten naar gender:

<i>gender</i>	<i>e</i> -vormen		<i>m</i> -vormen		<i>totaal</i>
	#	%	#	%	#
man	17	19,7	69	80,3	86
vrouw	4	9,3	39	90,7	43

Tabel 5.3: distributie van het wederkerig voornaamwoord, uitgesplitst in *e*- en *m*-vormen naar gender

Zoals blijkt uit tabel 5.3 worden de nieuwe, opkomende *e*-vormen meer gebruikt door mannelijke dan door vrouwelijke scribenten: het aandeel is respectievelijk 19,7% en 9,3%. Vrouwen gebruiken dan ook vaker dan mannen de oudere varianten, de *m*-vormen: in percentages uitgedrukt is het aandeel daarvan 90,7% bij vrouwen tegenover 80,3% bij mannen. We kunnen dus vaststellen dat er een zekere mate van gendervariatie is. In afbeelding 5.2 worden de variabelen gender en klasse gecombineerd. Daarbij zijn de voorkomens van de midden-lage en de lage klasse samengenomen vanwege de lage frequentie van het verschijnsel bij deze twee klassen:

Afbeelding 5.2: distributie van het wederkerig voornaamwoord uitgesplitst in *e*- en *m*-vormen naar gender en klasse

Afbeelding 5.2 laat zien dat het met name mannen uit de hoge klasse zijn die *e*-vormen gebruiken: zij gebruiken deze vormen in 40% van de gevallen. Er is dus naast gendervariatie, ook sprake van klassevariatie: hoe lager de klasse van een scribent, hoe minder hij of zij *e*-vormen gebruikt; vrouwen uit de midden-lage en de lage klasse gebruiken in het geheel geen *e*-vormen. Tabel 5.4 geeft tot de slot de distributie naar leeftijd:

leeftijd	e-vormen		m-vormen	
	#	%	#	%
<30	11	23,0	37	77,0
30-50	9	13,2	59	86,8
>50	1	7,7	12	92,3

Tabel 5.4: distributie van het wederkerig voornaamwoord uitgesplitst in *e*- en *m*-vormen naar leeftijdsgroep

In tabel 5.4 zien we, geheel volgens de verwachting, dat taalgebruikers jonger dan 30 jaar het vaakst de nieuw opkomende *e*-varianten gebruiken: in 23% van de gevallen. De middelste groep, scribenten tussen de 30 en 50 jaar, volgt daarop met 13,2%, terwijl de groep ouder dan 50 jaar deze variant het minst gebruikt en juist vaker gebruik maakt van de *m*-vormen, in 92,3% van de gevallen. In de volgende paragraaf wordt gekeken naar de variatie in gebruik van wordeinde; de variatie tussen *-aar* en *-ander*.

5.4.2.2 Variatie tussen -aar en -ander

Zoals we gezien hebben in tabel 5.1 treffen we minder vaak de nieuwere varianten op -aar (*elkaar*, *malkaar* en *melkaar*) aan dan varianten op -ander (*elkander*, *malkander*, *melkander*, *mekander*) in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. Van de 129 voorkomens van het reciprook pronomen eindigen er slechts 10 (7,8%) op -aar, tegenover 119 voorkomens (92,2%) die eindigen op -ander. We treffen bij het gebruik van de twee varianten in wordeinde nauwelijks gendervariatie aan. Ik volsta hier dan ook met een enkele opmerking over klasse- en leeftijdsvariatie. Tabel 5.5 geeft de distributie naar klasse:

klasse	-aar		-ander		totaal
	#	%	#	%	#
H	2	6,1	31	93,9	33
MH	2	4,0	48	96,0	50
ML/L	6	13,0	40	87,0	46

Tabel 5.5: distributie van het wordeinde van het wederkerig voornaamwoord naar klasse

In tabel 5.5. is te zien dat we de sporadische voorkomens van het wordeinde -aar eerder aantreffen bij de midden-lage en lage klasse dan bij de midden-hoge en de hoge klasse. De twee lagere klassen lijken dan ook een voorsprong te hebben in de aanvaarding van de nieuwere variant. Dat kunnen we ook waarnemen voor de jongste generatie taalgebruikers onder de 30 jaar, die vaker de variant(en) op -aar gebruikt dan de andere twee generaties, zoals te zien is in tabel 5.6:

leeftijd	-aar		-ander		totaal
	#	%	#	%	#
<30	6	12,5	42	87,5	48
30-50	4	5,9	64	94,1	68
>50	0	-	13	100,0	13

Tabel 5.6: distributie van het wordeinde van het wederkerig voornaamwoord naar leeftijd

Ook jongeren gebruiken dus vaker de nieuwere varianten: in 12,5% van de gevallen, tegenover 5,9% voor de briefschrijvers van 30-50 jaar. De generatie boven de 50 jaar gebruikt in het geheel geen varianten op -aar. In de meeste gevallen (8 maal) gaat het overigens om de variant *malkaar*, want de huidige norm, *elkaar*, komt slechts één keer in het corpus voor.

5.4.3 Verklaringen voor de variatie in het corpus

We hebben hiervoor gezien dat het reciprook pronomen in diverse varianten voorkomt in het corpus, waarbij de *m*-vormen duidelijk het meest gebruikt worden. De gemiddelde laat-achttiende-eeuwse briefschrijver was kennelijk van mening dat deze *m*-varianten in een brief gebruikt konden worden en gaf er zelfs de voorkeur aan, boven de *e*-vormen. Deze uitkomst correspondeert allerm minst met de veronderstelling van Hüning (2006: 211) dat ‘de overgang naar de huidige standaard *elkander/elkaar* moet hebben plaats gehad in de loop van de 17de eeuw, in het kader van het ontstaan van een Nederlandse standaardtaal’. Wanneer we de *m*-vormen voornamelijk aan zouden treffen in formulair taalgebruik, dan zouden we nog kunnen veronderstellen dat we te maken hebben met obsoleete vormen. Dat is echter niet zo: de 108 *m*-voorkomens kunnen we ongeveer gelijk verdelen over formulair (55 voorkomens) en niet-formulair taalgebruik (53 voorkomens). Hieronder geef ik van beide gebruiksvormen enkele voorbeelden. De voorbeelden (22) tot en met (24) zijn formulair van aard, terwijl het bij de voorbeelden (25) tot en met (27) om niet-formulair taalgebruik gaat:

- (22) *wense u veel seegen in het nieu jaar en dat wy malkandere met gesontheyt sien moogen*
- (23) *hoope dat wij Malkandere weder in Een volmaakte gezondheid zullen moogen Aantreffen*
- (24) *ik hoop dat wij malkaar in Gezondheid weer eens zulle Zien*
- (25) *franse, engelse, americane, die met malkander terwijl wy hier zyn, slaags zyn geweest*
- (26) *ik Hoop dat de 2 susters wel met malkander mogen over een komen*
- (27) *maar niet alles door malkander haspele want dan siet men doorgaans dat jmant door te veel leere een weet niet blijft*

De *m*-vormen worden dus in allerlei contexten gebruikt, zodat we ons af kunnen vragen of de door Hüning veronderstelde verschuiving naar *elkander/elkaar* inderdaad in de zeventiende eeuw heeft plaatsgehad. Als dat het geval is, dan wijken onze scribeuten belangrijk af van de door Hüning veronderstelde standaardtalige norm. Was de standaardtalige norm echter inderdaad in de achttiende eeuw *elkander/elkaar* en zijn de *m*-vormen minder aanwezig in gedrukte teksten uit die tijd? Hüning (2006: 210) spreekt weliswaar over ‘auteurs uit de noordelijke Nederlanden’ die vooral de vorm *elkander* gebruiken, maar het blijft toch wat onduidelijk om welke achttiende-eeuwse auteurs het hier gaat.

Om preciezer in kaart te brengen welke vorm de voorkeur had in achttiende-eeuwse gedrukte werken, heb ik een onderzoek uitgevoerd naar het

optreden van wederkerige voornaamwoorden in een referentiecorpus dat mij ter beschikking is gesteld door Ewoud Sanders. Dit corpus bestaat uit 103 achttiende-eeuwse teksten (7.798.033 woorden), die zijn ontleend aan de DBNL.¹⁶ De teksten zijn met behulp van een indexeringsprogramma onderzocht op het voorkomen van *malkander** en *elkander** (de wildcard ‘*’ zorgt ervoor dat ook uitgebreidere vormen zoals *malkanders* en *malkanderen* het resultaat kunnen zijn van de zoekactie) en dat levert de volgende resultaten op in tabel 5.7:

<i>Tijdvak</i>	<i>Elkander(en)</i>		<i>Malkander(en)</i>	
	#	%	#	%
1700-1710	71	43,6	92	56,4
1710-1720	25	10,7	209	89,3
1720-1730	54	7,4	676	92,6
1730-1740	21	6,7	293	93,3
1740-1750	4	4,0	96	96,0
1750-1760	17	18,7	74	81,3
1760-1770	40	61,5	25	38,5
1770-1780	423	78,6	115	21,4
1780-1790	652	83,1	133	16,9
1790-1800	127	82,5	27	17,5

Tabel 5.7: aantal voorkomens van *elkander(en)* en *malkander(en)* in achttiende-eeuwse teksten DBNL

Zoals te zien is in tabel 5.7, kan *malkander(en)* nog gedurende de gehele achttiende eeuw volop worden aangetroffen in gedrukte werken; sterker nog: de vorm laat tot 1760 *elkander(en)* achter zich. Pas vanaf het decennium 1760-1770 zien we een voorkeur ontstaan voor *elkander(en)*. Dit duidt erop dat de gemiddelde achttiende-eeuwse lezer de vorm *malkander(en)* nog regelmatig tegen kon komen in gedrukte werken. Die voorkeur voor *elkander* die kennelijk is ontstaan na 1760 zien we echter nog niet terug rond 1780 bij de briefschrijvers in ons corpus. Er lijkt voor hen weinig of geen aanleiding te zijn om *malkander* te vermijden of te vervangen door *elkander*. Uit het onderzoek mogen we dan ook concluderen dat de verschuiving naar *elkander* pas laat in de achttiende eeuw heeft plaatsgevonden en dat slechts een kleine kring van literaire schrijvers in de zeventiende eeuw was overgestapt op *elkander*.

¹⁶ Zie voor een precieze beschrijving van dit tweede referentiecorpus bijlage G. Alle teksten zijn digitaal beschikbaar via <www.dbnl.nl> (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren) [25/4/2013].

Hüning (2006: 213) schrijft de uiteindelijke voorkeur voor *elkander/elkaar* toe aan de het feit dat taalgebruikers zich niet meer bewust waren van de betekenis van het morfeem *malk*. Het is echter niet zo dat taalgebruikers de betekenis van een woord per definitie afleiden uit de betekenis van de samenstellende delen. Zou dit in het geval van *malkander(en)* toch een rol spelen, dan was deze vorm veel eerder verdwenen; *malk* was immers al in de periode van het Middelnederlands in onbruik geraakt. Desondanks kunnen we constateren dat *malkander(en)* tot ver in de achttiende eeuw werd gebruikt, zowel in gedrukte als in handgeschreven teksten en dat het zelfs de favoriete variant in mijn corpus is.

De variatie rond Amsterdam

Tot slot ga ik hier nog in op de door Hüning (2006: 213) aangeroeerde kwestie met betrekking tot de afwijkende dialectsituatie in het gebied rond Amsterdam, waar we vandaag de dag *elkander* en *elkaar* aantreffen, terwijl in de rest van het taalgebied *mekaar* de dominante vorm is. Kwamen deze vormen oorspronkelijk al in dit gebied voor en dienden zij mogelijk als basis voor de standaardtaal of moeten we eerder concluderen dat de dialecten rond Amsterdam de standaardtalige vormen hebben overgenomen? Om deze vraag te beantwoorden kunnen we in ons corpus nagaan welke wederkerige voornaamwoorden onze briefschrijvers gebruiken die een connectie hebben met Noord-Holland of Amsterdam. De 14 Noord-Hollandse briefschrijvers komen echter niet in aanmerking voor het onderzoek omdat zij niet rond Amsterdam wonen, maar eerder in de kop van Noord-Holland (Enkhuizen, Medemblik), rond Alkmaar of op Texel. We gebruiken dus alleen de 52 voorkomens van het reciprook pronomen die afkomstig zijn van briefschrijvers met de regiocode Amsterdam (33 unieke scribenten) en zetten die af tegen de overige 77 voorkomens, afkomstig van scribenten uit de andere regio's. Tabel 5.8 geeft voor de twee gebieden aan hoe vaak de *e*-vormen en hoe vaak de *m*-vormen optreden:

type	Amsterdam		Overige regio's	
	#	%	#	%
<i>e</i> -vormen	6	11,5	15	19,5
<i>m</i> -vormen	46	88,5	62	80,5
Totaal	52	100%	77	100%

Tabel 5.8 *voorkomens van het wederkerig voornaamwoord in de regio Amsterdam ten opzichte van de overige regio's*

Zoals uit tabel 5.8 blijkt, komen de *e*-vormen in Amsterdam niet opvallend vaker voor dan in de rest van de Republiek. We zien eerder het tegendeel: het lage aandeel van de *e*-vormen in Amsterdam (11,5% tegenover 19,5% voor

de overige regio's) blijkt er juist voor te zorgen dat het aandeel van deze vormen voor de Republiek als geheel lager wordt (vergelijk met tabel 5.1, waar de *e*-vormen een aandeel hebben van 16,3%). Dit resultaat sluit dus goed aan bij de door Hüning geopperde mogelijkheid dat de huidige dialecten in de omgeving van Amsterdam de standaardtaalvormen *elkaar* en *elkander* in de loop van de negentiende eeuw hebben overgenomen en dat deze vormen hier oorspronkelijk niet voorkwamen.

5.4.4 Conclusie

Het onderzoek naar het gebruik van wederkerige voornaamwoorden in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus laat zien dat er in dit corpus verschillende varianten naast elkaar gebruikt worden. We treffen zowel *e*- (*elkaar*, *elkander*) als *m*-vormen (*malkaar*, *malkander*, *mekaar*, *melkander*, *mekander*) aan. Bovendien kunnen we twee verschillende wordeinden onderscheiden, namelijk *-aar* en *-ander*. Het onderzoek toont aan dat de *m*-vormen beduidend vaker worden gebruikt dan de *e*-vormen. *Malkander(en)* blijkt bovendien in achttiende-eeuwse gedrukte werken tot zeker in de jaren vijftig van de achttiende eeuw vaker voor te komen dan *elkander(en)*. De door Hüning (2006) veronderstelde verschuiving in de zeventiende eeuw ten gunste van *elkander* heeft dus zeker niet eerder plaatsgevonden dan halverwege de achttiende eeuw. Enkele zeventiende-eeuwse literaire schrijvers, zoals Vondel, waren weliswaar overgestapt op *elkander*, maar er is nog lang daarna sprake van concurrentie tussen *e*- en *m*-vormen en deze strijd werd veel later dan Hüning veronderstelt, beslecht ten gunste van *elkander*.

De *e*-vormen, die we kunnen aanmerken als de opkomende vormen, worden meer gebruikt door mannen, en dan gaat het met name om scribenten uit de hoge en de midden-hoge klasse en door de jongste leeftijdsgroep. Aangezien we weten dat deze vormen in de loop van de negentiende (*elkander*) en twintigste eeuw (*elkaar*) de norm zijn geworden, zien we hier dus duidelijk een taalverandering (*malk*-→*elk*-) die is ingezet door prestigieuze groepen in de samenleving (mannen, hogere klassen). Bij de variatie in wordeinde ligt het deels anders. In dit geval zijn de varianten op *-aar* de nieuwere vormen en weliswaar gebruikt ook nu de jongste generatie (<30) vaker dan de twee oudere generaties de nieuwere vormen. We zien echter ook dat de twee lagere klassen (de midden-lage en de lage klasse) ten opzichte van de twee hogere klassen de *-aar*-varianten iets vaker gebruiken. Mogelijk wijst dit erop dat minder prestigieuze groepen in de samenleving ertoe hebben bijgedragen dat een variant eindigend op *-aar* (*elkaar*) in de twintigste eeuw de norm is geworden.

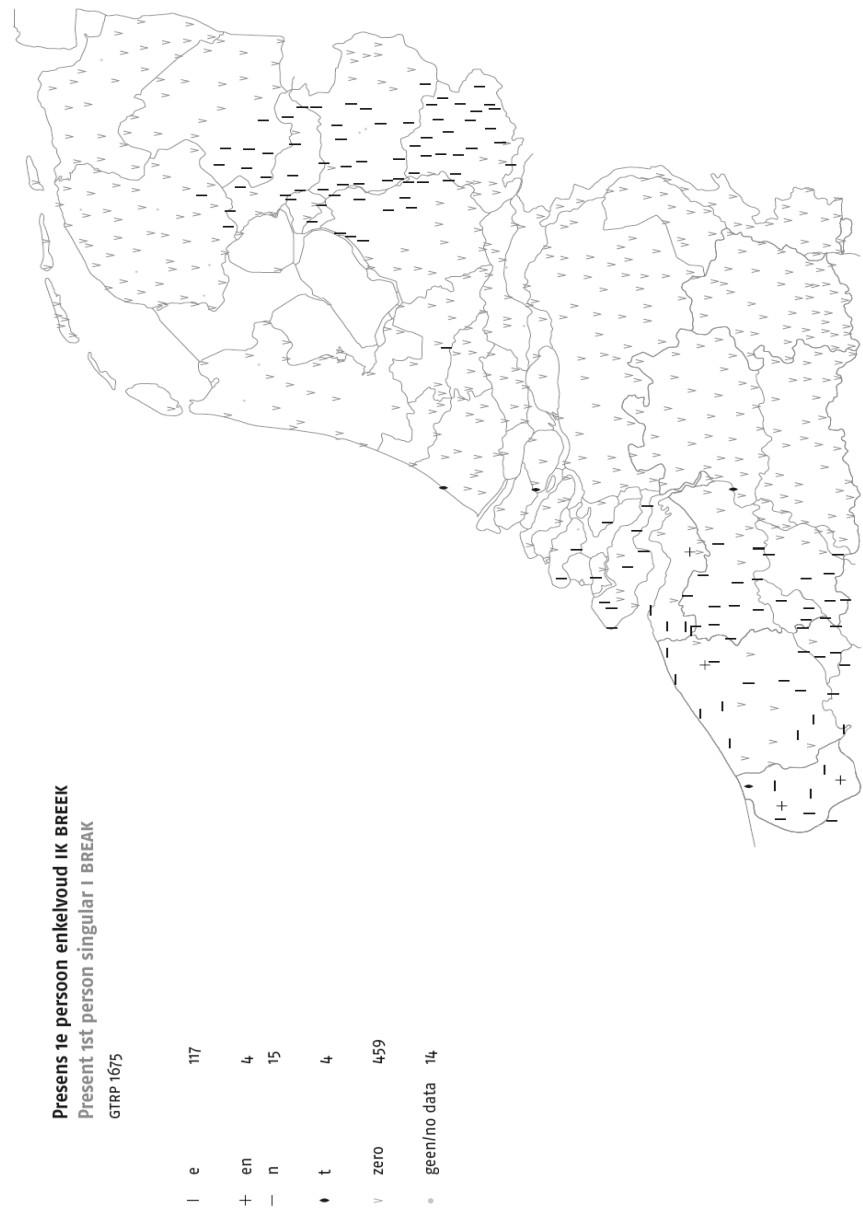
Het corpusonderzoek heeft ook uitsluitsel gegeven over de dialectsituatie rond Amsterdam waar tegenwoordig – in tegenstelling tot de rest van Nederland en België – *elkaar* en *elkander* gebruikt worden. Deze

situatie bestond echter niet van oudsher aangezien onze briefschrijvers met een connectie met dit gebied veelal de *m*-vormen gebruiken. De taalgebruikers rond Amsterdam hebben zich waarschijnlijk in een latere fase aangepast door de standaardtaalvormen over te nemen in hun dialect.

6 *Ik vinde mej ten vollen verpligt om u antwoord te schreijfe op u brief. De sjwa-apocope in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud*

6.1 Inleiding

In het achttiende-eeuwse corpus treffen we variatie aan bij de werkwoordsvorm van de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd in de aantoonende wijs. Vaak heeft het werkwoord geen uitgang (*ik breek*), zodat er weinig verschil is te zien met hedendaags Nederlands, maar vrij regelmatig treffen we wél een uitgang aan, zoals een sjwa (*ik breeke*), *-en* (*ik breeken*) of een *-t* (*ik breekt*). De eerstgenoemde vorm (*ik breek*) is ontstaan uit de variant met een sjwa (*ik breeke*) na een eeuwenlang proces van afslijting van de verzwakte eindklinker. Dit proces, dat in de literatuur bekend staat als de sjwa-apocope, had een groter bereik dan alleen werkwoordsvormen: ook zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bijwoorden, voornaamwoorden, lidwoorden, telwoorden en voorzetsels raakten in de loop der tijd de sjwa kwijt (Marynissen 2009: 236). In dit hoofdstuk staat centraal in hoeverre we oudere niet-geapocopeerde werkwoordsvormen zoals *breeke* nog aantreffen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en hoever de apocopering van de sjwa aan het eind van de achttiende eeuw gevorderd is. Kunnen we de oudere variant in verband brengen met de variabelen klasse, gender en leeftijd? Het onderzoeksmateriaal leent zich er bovendien toe om na te gaan of er in de late achttiende eeuw verschil is tussen de diverse regio's in de Republiek. De apocopering heeft zich namelijk vanaf de dertiende eeuw vanuit het Hollands en Utrechts verspreid over de rest van het land. In het Hollands zou de sjwa al in de late middeleeuwen zijn verdwenen en in Utrechtse manuscripten uit het begin van de veertiende eeuw komen vormen voor als *son* en *maen* (Schönfeld 1970: 169). De apocopering zette verder door in de richting van Brabant, Limburg en Oost-, West- en Frans-Vlaanderen, maar is tot op heden niet voltooid: de sjwa-uitgang kan heden ten dage nog steeds aangetroffen worden in delen van Zeeland, Drenthe, Overijssel en Gelderland (zie afbeelding 6.1, overgenomen uit de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, de MAND, deel II, p. 50). Het is dus heel goed mogelijk dat het achttiende-eeuwse corpus voor de diverse regio's verschillen in gebruik laat zien.

Afbeelding 6.1: de hedendaagse dialectsituatie voor de eerste persoon enkelvoud van het werkwoord breken. Overgenomen uit de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, MAND deel II, p. 50 kaart 4.6.1.1 Goeman et al. (2008)

De apocope is zoals gezegd nog niet voltooid, maar heeft ook niet zonder beperkingen gewerkt. De auslautsjwa is bewaard gebleven bij de nominale woordvormingssuffixen *-de* en *-te* (*breedte*, *vreugde*) en wanneer de sjwa nog morfeemwaarde heeft, zoals bijvoorbeeld bij de vervoeging van de zwakke verledentijdsvorm (*hij kookte* tegenover de tegenwoordige tijdsvorm *hij kookt*).¹ Bovendien bestaat het vermoeden dat de fonologische context ook een rol speelt bij het apocoperingsproces. We kunnen daarbij zowel denken aan de fonologische structuur van het betrokken woord als aan de beginklank van het er op volgende woord. Kloeke (1919: 18) suggereert bijvoorbeeld in zijn onderzoek naar de apocoperingslijn in Groningen en Drenthe dat de sjwa na stemloze klanken het eerst verdwijnt en na stemhebbende juist langer stand houdt. Volgens Van Haeringen (1937: 322-323) zou de sjwa minder makkelijk wegvallen na een *d*. Daarnaast is het ook mogelijk dat er verschillen voorkomen die samenhangen met de context waarin het werkwoord wordt gebruikt. Er zou, met andere woorden, stilistische variatie kunnen zijn. In gedrukte werken bleef de sjwa immers nog lang een rol spelen; niet alleen in de Statenbijbel (1637) (Schönfeld 1970: 169) en als variant bij zeventiende-eeuwse vooraanstaande auteurs als Vondel en Cats (Van der Wal & Van Bree 2008: 213), maar ook in de achttiende en zelfs nog in de negentiende eeuw. Zo trof ik in achttiende-eeuwse teksten van Justus van Effen, F.L. Kersteman, J. Le Francq van Berkhey, J.F. Martinet en Simon Stijl zo nu en dan een sjwa-uitgang aan bij de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd indicatief.² Ook is deze sjwa-uitgang nog te vinden bij negentiende-eeuwse auteurs als Staring, Potgieter, Bosboom-Toussaint en Schimmel (Van den Toorn et. al. 1997: 404) en maakt de spraakkunst van Terwey (1878: 158) nog melding van de slot-sjwa in ‘deftigen stijl’. Als de sjwa-uitgang in bepaalde periodes gerelateerd is aan een meer plechtige stijl of meer formele passages, dan kunnen we voor het briefgenre specifiek denken aan formulair taalgebruik en het gebruik om het persoonlijk voornaamwoord *ik* weg te laten (*hebbe u geschreven bij brief van [...]*). Voor deze twee verschijnselen zal ik dan ook hieronder nagaan in hoeverre we daarbij nog de oudere sjwa-vorm aantreffen.

Naast de sjwa-uitgang, treffen we ook de al genoemde uitgang *-en* aan, die enkele vragen oproept, zoals de vraag of deze uitgang ook zal zijn uitgesproken als [ən]. Dat is namelijk minder waarschijnlijk voor Hollandse scribenten, omdat we in de hedendaagse Hollandse dialecten (zie afbeelding

¹ De auslautsjwa is ook nog bewaard gebleven in enkele versteende uitdrukkingen (zoals *met name*). Zie voor meer bijzonderheden o.a. Marynissen (2009: 236-237), Boutkan en Kossmann (1998: 164-166) en Van Haeringen (1937).

² Het referentiecorpus (tien prozateksten, voor elk decennium één, zie bijlage F) is hiertoe onderzocht op voorkomens van *ik* in combinatie met een werkwoordsvorm in de t.t. indicatief. Niet elke tekst uit dit referentiecorpus leent zich hier overigens even goed voor omdat er soms geen enkel voorkomen van *ik* in staat.

6.1) de uitspraak *-en* niet aantreffen. Mogelijk moeten we de *-en*-spelling eerder begrijpen als een vorm van hypercorrectie, die wellicht is ontstaan door het verschijnsel van *-n*-apocope bij infinitieven en meervoudsvormen. Bij deze vormen (*breken*, *zij breken*, *zij braken*) werd (en wordt) in Noord- en Zuid-Holland de *-n* geapocopeerd in de uitspraak, terwijl de aangeleerde spelling <en> voorschrijft. Als er sprake is van een intervocalische positie kunnen we de *-n* ook opvatten als een hiaatvuller (De Wulf en Taeldeman 2001: 44-45).³ Voor de *en*-voorkomens van Zeeuwse briefschrijvers ligt het wat gecompliceerder, want in Zeeland komt de uitgang *-en* hier en daar vandaag de dag nog wel voor. In afbeelding 6.1 is in Zeeuws-Vlaanderen één voorkomen van de uitgang *-en* te zien; bovendien wordt deze uitgang in de aangrenzende Belgische provincie West-Vlaanderen aangetroffen. Goeman (1999: 218) vermeldt tevens vindplaatsen voor *-en* in oostelijk Zuid-Beveland en verspreid in Zeeuws-Vlaanderen. In Zeeuws-Vlaanderen treffen we in de MAND (afbeelding 6.1) daarnaast ook nog enkele malen de uitgang *-n* aan, net als in West-Vlaanderen (België). Voor onze Zeeuwse scribenten kunnen we de mogelijkheid dus niet uitsluiten dat zij het door hen gebruikte *-en* ook daadwerkelijk als [ən] uitspraken. Het merendeel van hen is afkomstig uit Zierikzee op Schouwen-Duiveland en Middelburg en Vlissingen op Walcheren; er is slechts één scribent uit Zeeuws-Vlaanderen (Cornelis de Somer), maar over hem kan al opgemerkt worden dat hij het suffix *-en* of *-n* niet gebruikt. Om volledig recht te doen aan de variatie in het corpus, zal ik hierna telkens de resultaten voor de varianten *-e* en *-en* apart vermelden, maar bij de verdere bespreking zal ik de varianten *-e* en *-en* over het algemeen samen nemen. Het gaat in dit hoofdstuk immers om de stand van zaken rond de sjwa-apocope aan het eind van de achttiende eeuw en die apocope heeft uiteraard ook niet gewerkt bij de voorkomens met de uitgang *-en*.

De laatste variant die in het corpus aangetroffen wordt, is de *-t*-uitgang (*ik breekt*). Deze uitgang vinden we vandaag de dag vooral in de provincie Utrecht (De Vogelaer 2008: 67-68) en in het zuiden van de provincie Zuid-Holland (Goeman 1999: 218, zie ook Van Bree 2004: 90 en Van Oostendorp 2002: 41). De Vogelaer (2008: 67-68) beschrijft echter ook vindplaatsen in het oosten van het land en in Limburg. Overigens komt deze uitgang relatief maar weinig in het corpus voor en kan op basis van dat kleine aandeel geen uitspraak gedaan worden over een eventueel verband met sociale variabelen.

In § 6.2 wordt de precieze variatie in het corpus beschreven. De invloed van regionale en sociale factoren op de variatie komt aan bod in § 6.3, terwijl in § 6.4 de stilistische variatie besproken wordt. In § 6.5 is er aandacht voor

³ De Wulf en Taeldeman (2001: 45) halen ook onderzoek aan van De Bont uit 1962 waaruit blijkt dat in de Noord-Brabantse Kempen (België) de *n* de functie van hiaatdelger ook kan vervullen voor een *t*, *d*, *b*, en *h*.

de fonologische context. In hoeverre de praktijk, zoals die blijkt uit het laat-achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, aansluit bij de theorie zullen we zien in § 6.6, waar de opvattingen van achttiende-eeuwse taalbeschouwers met betrekking tot het gebruik van de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud voor het voetlicht worden gebracht. Tot besluit volgt in § 6.7 een samenvatting en een conclusie.

6.2 De variatie in het corpus

In het corpus treffen we bij de uitgang van de eerste persoon enkelvoud indicatief diverse varianten aan. Van de meest voorkomende, de nuluitgang, de *e*- en *en*-uitgang en de *t*-uitgang, geef ik hieronder, telkens met het werkwoord *hebben*, een voorbeeld:

- (1) *Waerde soon, Jk **heb** nog een brief van U gehad, dat wel ses Jaer, gelede is*
- (2) *maar mijn vriendt een ongeluk heeft mij getroffen namelijk ik **hebbe** op zee de derdendaagse koorts gekreegen*
- (3) *mijn eennege soon die ik seer lief **hebben** daar ik wel duijsend maal om denken*
- (4) *mijn doesje [schatje] lief je moet niet denken schoon dat ik sulks geschreeven **hebt** dat ik qijaje [kwade] vrinden met uw ben o neen gans niet*

Tabel 6.1 geeft de variatie in de uitgang van de eerste persoon enkelvoud indicatief, zowel nominaal als procentueel. Het gaat hier dus alleen om indicatiefvormen.⁴ De inventarisatie is gebaseerd op een zoekactie naar voorkomens van *ik*; daarbij is overigens incidenteel een voorkomen opgenomen zonder persoonlijk voornaamwoord.⁵

⁴ De presens conjunctief heeft als uitgang bij de eerste persoon een *-e* (*als got de heer be hagt dat ik weer om **kome**; waer van ik preuven gegeven heb, en nog geven zal **blyve** ik int Leven*) en is daarmee dus identiek aan de niet-geapocopeerde presens indicatief (*ik **koome** op syn minst eens in een week by peetje kreelistje; waar by ik **blyve** UE en hart lievende huis vrouwe tot ter dood toe*).

⁵ Het optreden van incidentele voorkomens zonder persoonlijk voornaamwoord kan verklaard worden aan de hand van een voorbeeld. De zoekactie naar *ik* levert o.a. de volgende zin op: *hy is Jonger als ik & heb niets van zyn arrivement in Amsterdam kunnen weeten*. In dit voorbeeld horen *ik* en *heb* niet bij elkaar: het is een elliptisch voorbeeld. Deze zin en enkele andere voorkomende gevallen zijn gehandhaafd in het onderzoek.

We treffen in het corpus uiteraard vaker dergelijke elliptische vormen aan; deze zullen later aan de orde komen bij de bespreking van deze typisch epistolaire stijlfiguur in § 6.4.2. Bij de inventarisatie is het werkwoord *zijn* bij voorbaat uitgesloten vanwege de zeer onregelmatige vervoeging. Verder zijn buiten beschouwing gelaten de monosyllabische werkwoorden *doen*, *gaan*, *slaan*, *staan* en *zien* (evenals de op basis hiervan samengestelde werkwoorden, zoals *verstaan*, *overzien* etc.). In deze werkwoorden treffen we namelijk nooit de uitgang *-e* aan, althans niet in dit corpus. De variatie is dus anders van aard en blijft beperkt tot de nuluitgang (*ik ga*), een *-n* (*ik gaan*) of een *-t* (*ik gaat*). Bij zwakke werkwoorden met een *t* of *d* in de stam (*achten*, *antwoorden*) in combinatie met een *-e* (*achte*, *antwoorde*) heeft de context uitsluitend gegeven of we hier te maken hebben met een presens- dan wel een preteritumvorm. We kunnen er immers niet van uitgaan dat de verledentijdsvormen aan onze huidige spellingsnormen voldoen (*achtte*, *antwoordde*),⁶ zodat spellingsvormen met een enkele *t* of *d* ook bedoeld zouden kunnen zijn als verleden tijdsvorm. Hieronder geef ik twee voorbeelden ter verduidelijking:

- (5) *adieu dan myn lieve Pietje ik **groete** UEd op 't hertelykste en bidde gode dat UEd mag bewaren*
- (6) *haar ed vroeg mij of Ued mij niets bijzonder aan haar ed belast had en wat of UEd en wij al t Saamen in die tijd dat ik bij Ued aan boord was geweest hadde gediscoureerd, ik **antwoorde** haar ed, dat ons discours voort meest tot onderwerp was geweest van Madame Fielle*

In voorbeeld (5) blijkt uit de context dat het hier een presensvorm betreft, terwijl we in voorbeeld (6) te maken hebben met een verleden tijdsvorm. Onduidelijke voorkomens en voorkomens waarbij een meervoudig onderwerp in het geding bleek te zijn (*ik en mijn broer*) zijn uiteraard verwijderd, zodat uiteindelijk 3335 voorkomens van 6 verschillende varianten overblijven:

⁶ Deze spelling treffen we overigens ook aan, zie bijvoorbeeld dit citaat van briefschrijfster Damius-Alvis: *in antwoord op welken is dienende, Dat mij UW schrijven, als ik bereeds bevoorens **meldde**, zeer wel gevald.*

<i>uitgang</i>	#	%
-ø	2619	78,6
-e	539	16,2
-en	71	2,1
-t	104	3,1
-s	1	0,0
-'	1	0,0
totaal	3335	100%

Tabel 6.1: variatie in de uitgang bij de indicatief eerste persoon enkelvoud

Zoals we zien in tabel 6.1 is de nuluitgang met ruim 78% de meest gebruikte variant in deze laat-achttiende-eeuwse brieven. De oudere variant, met een *-e*, wordt ook nog gebruikt; deze treffen we aan in zo'n 16% van de gevallen. Zoals in de inleiding al ter sprake kwam, is de *-en*-uitgang (2,1%) waarschijnlijk nauw gerelateerd aan de sjwa-uitgang. Als we deze twee varianten dan ook samen nemen, komen we uit op een aandeel van ruim 18%. Zoals gezegd: in het hierna volgende krijgen deze twee varianten weliswaar een aparte vermelding in de tabellen, maar bij de bespreking van de resultaten zullen zij telkens bij elkaar opgeteld worden onder de noemer 'sjwa-achtige uitgang'. De *t*-uitgang komt 104 keer voor; een aandeel van 3,1% en verder zijn er nog twee zeer uitzonderlijke varianten die beide één keer optreden (en met beide een verwaarloosbaar aandeel) de uitgang *-s*, *-en* *-'*. Deze laatstgenoemde variant treffen we aan in de zinsnede *God bid' ik wil ons bewaaren, en ons beschermen* van briefschrijfster A.M. van der Sluijs-Tulleken, die in 11 van haar 23 voorkomens een *-e* hanteert. We mogen dan ook aannemen dat zij met de apostrof een sjwa apocopeert. Omdat deze variant slechts één keer voorkomt en geen rol van betekenis speelt, zal dit voorkomen verder buiten beschouwing blijven. De andere uitzonderlijke variant is lastiger te duiden en het is nog maar de vraag of het inderdaad een variant is. Wanneer we voor dit specifieke geval in de brief van de Amsterdamse scribent Moses van Isaac Pretto Henriques de context bestuderen, dan lijkt het toch eerder dat Pretto Henriques de verleden tijd *moest* bedoelt in plaats van *moet* en eenvoudigweg de slotconsonanten verwisselt.

- (7) *naader handt vroeg ik aan deze Hr. of hy ook Jmandt noodig had in zyn pachuys, beantwoorde myn ik heb geen mensch noodig, en ik **moets** uEd duijzen-de groetenis geeven, en uwe **moets** niet qwalik neemen dat deeze Hr. uwe niet schreyft is om reeden dat deeze ditto Hr. met swaare Negogie in zyn Hooft*

Het is bovendien niet zo dat Pretto Henriquez telkens *moets* gebruikt, zoals blijkt uit het volgende citaat:

- (8) *want uEd **moedt** denken als dat Jk bendt een wees kindt van
Vader en Moeder en ik **moet** uEd en Tante nouw neemen voor
myn Vader En Moeder*

Deze uitzonderlijke variant *moets* van het werkwoord *moeten* kan dus beter buiten beschouwing blijven, aangezien het hier waarschijnlijk eerder om een vergissing gaat dan om variatie.

Het werkwoord *moeten* dat met 106 voorkomens tamelijk frequent is, stelt ons sowieso voor een dilemma. Dit werkwoord behoort immers tot de groep preterito presentia: werkwoorden waarvan oude preteritumvormen, zonder sjwa-uitgang, de plaats hebben ingenomen van de oorspronkelijke presensvormen. Dit geldt eveneens voor de hoogfrequente werkwoorden *kunnen*, *mogen*, *weten* en *zullen*. Het ligt dan ook niet erg voor de hand om bij deze werkwoorden variatie in de vorm van een sjwa te vermoeden omdat die sjwa er historisch gezien nooit geweest is: het is van oudsher *ik kan*, *ik moet*, *ik mag*, *ik weet* en *ik zal*. Iets dergelijks geldt voor het werkwoord *willen*, dat is ontstaan uit een optatief (wensende wijs). De vorm *ic wille* kwam weliswaar in oudere taalfasen naast *ic wil* voor, maar in de zeventiende en achttiende eeuw gedraagt het werkwoord zich als de preterito presentia. Ook hier ligt het dus niet (meer) voor de hand om variatie in de vorm van een sjwa aan te treffen en in de praktijk van dit corpus blijkt er ook nauwelijks variatie te zijn bij *willen* en dat geldt ook voor *kunnen*, *moeten*, *mogen*, *weten* en *zullen*. In tabel 6.2 geef ik aan hoeveel en welke variatie afwijkend van de nuluitgang ($\neq \emptyset$) ik heb aangetroffen bij de zes genoemde werkwoorden.

werkwoord	totaal #	$\neq \emptyset$ #	verschijningsvorm
<i>kunnen</i>	254	0	
<i>moeten</i>	106	1	<i>moets</i>
<i>mogen</i>	68	1	<i>mogen</i>
<i>weten</i>	150	5	<i>weete, weeten</i>
<i>willen</i>	38	1	<i>wilt</i>
<i>zullen</i>	337	0	
totaal	953	8	

Tabel 6.2: variatie bij kunnen, moeten, mogen, weten, willen en zullen

Zoals te zien is in tabel 6.2 gaat het om slechts 8 voorkomens op een totaal van 953 die een andere uitgang hebben dan de nuluitgang, inclusief het voorkomen *moets* waarover ik hiervoor al heb betoogd dat het beter buiten beschouwing kan blijven. Feitelijk gaat het dus om 7 voorkomens op een

totaal van 953. Bij de werkwoorden *kunnen* en *zullen* zien we alleen maar voorkomens met een nuluitgang.⁷ Anders ligt het voor *mogen*, *weten* en *willen*, want daar zien we respectievelijk 1, 5 en 1 keer een voorkomen dat afwijkt van de gebruikelijke vormen *mag*, *weet* en *wil*. Als we eens wat preciezer kijken naar de variatie bij deze drie werkwoorden dan zien we daar het enige voorbeeld bij *mogen* voorkomen in een enigszins ontspoorde zin van Andries Hansen waar mogelijk *heb* is weggefallen:

- (9) *(alhoewel ik tot nog toe, alhier het geluk niet **mogen** hebben, door Een lettertie van u lieve hand verheugt te worden) dat myn liefje well mag weezen & dat ik Egter door gods goetheyt, het geluk **mag** hebben*

Bij het werkwoord *weten* is er als enige van de preterito presentia sprake van serieuze variatie: hier zien we vier voorkomens met een *-e* en één met *-en*, afkomstig van vier unieke scribenten. Het ziet er naar uit dat *weten* binnen deze groep werkwoorden een wat andere positie heeft. Briefschrijvers neigen er kennelijk eerder toe om aan dit werkwoord een sjwa toe te voegen dan aan de andere preterito presentia. Ten slotte nemen we nog de variatie bij *willen* onder de loep. Het gaat om slechts één voorkomen in de vorm van *wilt* dat gebruikt wordt door briefschrijfster Maria Elisabeth Meester:

- (10) *want ik **verlangt** aan u mijn liefman te sien en ik **wilt** hopen
Dat reyst Ge dan zal weesen Dat uEd be mijn komen Zal*

Zoals in het voorbeeld te zien is, gebruikt zij vaker de uitgang *-t* voor de eerste persoon enkelvoud (*verlangt*, in totaal treffen we de *t*-uitgang drie keer aan in haar brief). Op dit voorkomen valt weinig af te dingen; het laat zien dat er variatie mogelijk is bij *willen*. Aangezien de nadruk in dit hoofdstuk echter ligt op de stand van zaken rondom de sjwa-apocope in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud, en het in dit specifieke geval om een *t*-uitgang gaat, is de vraag gerechtvaardigd of dit werkwoord niet beter uitgesloten kan worden van het verdere onderzoek, evenals *kunnen*, *moeten*, *mogen* en *zullen*. Deze vijf werkwoorden worden immers niet aangetroffen met een sjwa of *-en* en dat ligt historisch gezien ook helemaal niet voor de hand. Zij maken daarentegen met 804 voorkomens wel een aanzienlijk deel uit van het totaal aantal voorkomens (24%) en zouden daarom het algemene beeld kunnen vertekenen. Daarom zal ik dan ook bij de verdere bespreking

⁷ Dat betekent niet dat er in het geheel geen variatie is bij *kunnen* en *zullen*, maar de variatie is anders van aard: sporadisch komen namelijk wel vormen voor als *ken*, *sal*, *sel* en *zel*.

van de sociale en regionale variatie deze vijf werkwoorden buiten beschouwing laten. Van de zes werkwoorden uit tabel 2 resteert er nu slechts één, namelijk *weten*, dat wel in het onderzoek betrokken moet worden. Van de oorspronkelijke 3335 voorkomens blijven er – na aftrek van deze 803 voorkomens en het ene voorkomen van de apostrof-variant – nog 2531 voorkomens over van 275 scribenten. Deze 2531 voorkomens zullen verder worden onderzocht en zijn als volgt verdeeld:

<i>uitgang</i>	#	%
-ø	1819	71,9
-e	539	21,3
-en	70	2,8
-t	103	4,0
totaal	2531	100%

Tabel 6.3: variatie in de uitgang bij de indicatief eerste persoon enkelvoud, exclusief kunnen, moeten, mogen, willen, zullen

In tabel 6.3 zien we dat als we de werkwoorden *kunnen, moeten, mogen, willen* en *zullen* buiten beschouwing laten, de nuluitgang nog steeds de meest voorkomende variant is, maar in vergelijking met tabel 1 is het aandeel teruggelopen van 78,5% naar 71,9%. Het aandeel sjwa-achtige voorkomens (-en en -e samen) ligt uiteraard in tabel 6.3 hoger: 24,1% tegenover 18,3% in tabel 1. Het aandeel van de *t*-uitgang ten slotte komt uit op 4% in tabel 3 tegen 3,1% in tabel 1. In paragraaf 6.3 komt aan de orde of regionale en/of sociale variabelen een rol spelen bij deze verdeling.

6.3 Regionale en sociale variatie

6.3.1 Regio

Uit het algemene beeld in tabel 6.3 hebben we af kunnen leiden dat er weliswaar nog variatie is aan het eind van de achttiende eeuw, maar dat de nuluitgang bij de eerste persoon enkelvoud met 71,9% het meest frequent is. De sjwa-achtige uitgang komt voor in 24,1% van de gevallen en de derde mogelijkheid is de *t*-uitgang die sporadisch wordt gebruikt: in 4% van de gevallen. Aangezien de sjwa-apocope tot op heden toe niet voltooid is, is het heel goed mogelijk dat er verschillen in variatie zijn tussen de diverse regio's. Zoals in de inleiding al ter sprake is gekomen: we treffen de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud vandaag de dag nog aan in delen van de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland en Zeeland (zie afbeelding 6.1). Tabel 6.4 geeft de distributie naar regio en laat zien in hoeverre de sjwa-achtige uitgang aan het eind van de achttiende eeuw nog voorkwam in de diverse regio's van de Republiek. Het totaal aantal voorkomens wijkt overigens af van dat in tabel

6.3 omdat de regio Brabant-Limburg hier buiten beschouwing blijft vanwege het geringe aantal voorkomens (18). Ook de voorkomens van scribenten met een buitenlandse achtergrond (404) of een onduidelijke herkomst (119) zijn niet in de tabel opgenomen.

<i>regio</i>	<i>-ø</i>	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	<i>totaal</i>
NH	121 84,0%	18 12,5%	1 0,7%	4 2,8%	144
AMS	714 73,3%	173 17,8%	36 3,7%	51 5,2%	974
MID	110 74,3%	24 16,2%	8 5,4%	6 4,1%	148
ZH	291 71,3%	90 22,0%	8 2,0%	19 4,7%	408
ZEE	143 70,8%	43 21,3%	11 5,4%	5 2,5%	202
OOST	78 68,4%	35 30,7%		1 0,9%	114
totaal	1457	383	64	86	1990

Tabel 6.4: *distributed werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief naar regio*

Uit tabel 6.4 blijkt dat de sjwa-achtige uitgang het minst (13,2%) gebruikt wordt in Noord-Holland (NH) en logischerwijs treffen we daar de meeste geapocopeerde vormen aan. Het gaat in dit corpus voornamelijk om het noordelijke deel van Noord-Holland, aangezien de Noord-Hollandse brieven voor het merendeel geschreven zijn vanuit of naar plaatsen als Alkmaar, De Rijp, Graft, Medemblik, Enkhuizen en Den Hoorn (Texel). De apocopering van de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud lijkt daar dus het verst gevorderd te zijn. Naar gelang we zuidelijker komen, wordt het aandeel van de sjwa-achtige uitgang geleidelijk aan steeds wat hoger: van 21,5% in Amsterdam en 21,6% in de regio midden (het huidige Utrecht en Gelderland) naar 24% voor Zuid-Holland tot ten slotte 26,7% voor Zeeland. Als we de blik vervolgens op het oosten (het huidige Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel) richten, dan zien we dat de sjwa-uitgang daar het meest gebruikt wordt, namelijk in 30,7% van de gevallen. Voor de geapocopeerde vormen geldt uiteraard het omgekeerde: hoe zuidelijker we komen, hoe minder we deze vormen aantreffen, maar de nuluitgang blijft in alle regio's rond de 70% schommelen. Als we deze data vergelijken met de huidige dialectsituatie dan zien we dat de regio's waar de sjwa-achtige uitgang aan het eind van de achttiende eeuw het meeste voorkwam, namelijk het oosten 30,7% en Zeeland 26,7%, vandaag de dag deels nog steeds een sjwa-achtige uitgang hebben. Tegelijkertijd kunnen

we constateren dat er destijds ook nog variatie was in Zuid-Holland, Midden-Nederland en Amsterdam, maar dat we dat tegenwoordig alleen nog terugvinden voor Gelderland (dat onder de regio Midden valt). De incidenteel voorkomende *t*-uitgang treffen we het meest aan in de regio's Amsterdam (5,2%), midden (4,1%) en Zuid-Holland (4,7%) en ook dat sluit voor de twee laatstgenoemde regio's aan bij hedendaagse waarnemingen, die erop wijzen dat we deze uitgang vooral aantreffen in de provincie Utrecht en in het zuiden van Zuid-Holland (zie § 6.1). In de volgende paragraaf komt aan de orde of de variatie ook nog toegeschreven kan worden aan sociale variabelen.

6.3.2 Gender, klasse en leeftijd

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat er regionale variatie is in de werkwoordsuitgang voor de eerste persoon enkelvoud. Uit analyse van de data blijkt dat er voor dit feature in het corpus als geheel geen gender- of leeftijdsgebonden variatie aangetroffen wordt. We treffen echter wel gendervariatie aan afhankelijk van de regio waaruit een scribent afkomstig is, zoals we hierna zullen zien. We kijken echter eerst naar de variatie naar klasse die in het totale corpus wordt aangetroffen.

Klasse:

Tabel 6.5 geeft de distributie naar klasse:

<i>klasse</i>	<i>-ø</i>	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	totaal #
H	671 68,3%	272 27,7%	23 2,3%	17 1,7%	983
MH	572 70,4%	143 17,6%	33 4,0%	65 8,0%	813
ML	434 78,6%	90 16,3%	10 1,8%	18 3,3%	552
L	142 77,6%	34 18,6%	4 2,2%	3 1,6%	183
totaal #	1819	539	70	103	2531

Tabel 6.5: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief naar klasse

In tabel 6.5 concentreren we ons voornamelijk op de oudere variant, de sjwa-achtige uitgang. We zien dat deze met 30% het meest gebruikt wordt door briefschrijvers uit de hoge klasse. De drie andere klassen hanteren de sjwa-achtige uitgang minder vaak en komen qua aandeel aardig overeen; voor de midden-hoge klasse is dat 21,6%, voor de midden-lage klasse 18,3% en voor de lage klasse 20,3%. Op grond van de geapocopeerde vormen, lijkt er een

cesuur te lopen tussen enerzijds de hoge en de midden-hoge klasse (respectievelijk 68,3% en 70,4%) en anderzijds de twee lagere klassen (respectievelijk 78,5% en 78,0%), maar die wordt veroorzaakt door het hoge aandeel *t*-voorkomens bij de midden-hoge klasse en in iets mindere mate bij de midden-lage klasse. Wanneer we de *t*-voorkomens buiten beschouwing laten, zijn de percentages 69,5% voor de hoge klasse, 76,5% voor midden-hoog, 81,3% voor midden-laag en 78,8% voor de lage klasse. Ook dan zien we dat de percentages voor de twee middenklassen en de lage klasse elkaar dicht benaderen en dat de hoge klasse het minst apocopeert.

Deze verschillen tussen de klassen zien we ook terug per regio. Om dit in beeld te brengen, combineer ik in tabel 6.6 de variabelen klasse en regio. Dit kan uiteraard alleen voor de regio's met aardig wat voorkomens: Amsterdam (974 voorkomens), Zuid-Holland (408 voorkomens) en Zeeland (202 voorkomens). In de andere regio's is de frequentie van het verschijnsel per regio te gering. Om diezelfde reden wordt hier bovendien een tweedeling voor de klassen gehanteerd: de hoge en de midden-hoge klasse worden samengenomen, evenals de midden-lage en de lage klasse.

regio	klasse	ø	-e	-en	-t	totaal #
AMS	H/MH	531 72,3%	129 17,6%	29 4,0%	45 6,1%	734
	ML/L	183 76,3%	44 18,3%	7 2,9%	6 2,5%	240
ZH	H/MH	172 63,5%	79 29,1%	7 2,6%	13 4,8%	271
	ML/L	119 86,9%	11 8,0%	1 0,7%	6 4,4%	137
ZEE	H/MH	67 65,1%	27 26,2%	6 5,8%	3 2,9%	103
	ML/L	76 76,7%	16 16,2%	5 5,1%	2 2,0%	99

Tabel 6.6: distributie sjwa-vormen en geapocopeerde vormen, eerste persoon enkelvoud voor de regio's Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland naar klasse

Uit tabel 6.6 blijkt dat de verschillen tussen de klassen per regio anders van aard zijn. Zo zien we in Zuid-Holland dat de geapocopeerde variant in de twee lagere klassen een veel groter aandeel heeft van 86,9% dan in de twee hogere klassen, waar het aandeel 63,5% is. De hogere klassen gebruiken dus nog vaker de sjwa-achtige uitgang (in 31,7% van de gevallen), terwijl de lagere klassen deze vormen nauwelijks meer gebruiken (8,7%). In Zeeland zien we

eveneens verschil tussen de twee hogere klassen enerzijds en de twee lagere klassen anderzijds, maar het verschil is kleiner. De sjwa-apocope heeft bij de twee hogere klassen ongeveer hetzelfde aandeel als in Zuid-Holland: 65,1%, maar de twee lagere klassen apocoperen veel minder dan de scribenten in Zuid-Holland: het aandeel geapocopeerde vormen is in Zeeland namelijk 76,7% bij de lagere klassen tegenover 86,9% in Zuid-Holland. In Zeeland gebruiken de lagere klassen dan ook nog redelijk vaak de sjwa-achtige uitgang: het aandeel is 21,3% tegenover een aandeel van 8,7% voor de lagere klassen in Zuid-Holland. Als we ten slotte naar de regio Amsterdam kijken, dan zien we dat daar het aandeel van de sjwa-achtige uitgang voor de twee groepen vrijwel gelijk is; er lijkt hier nauwelijks invloed te zijn van klasse: de hogere klassen gebruiken deze uitgang in 21,6% van de gevallen tegenover 21,2% voor de lagere klassen; een te verwaarlozen verschil.

Gender:

In het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus als geheel is voor de apocope van de sjwa, zoals hiervoor al vermeld, geen gendervariatie gevonden. We treffen echter wel verschillen aan tussen mannelijke en vrouwelijke scribenten wanneer we de variatie per regio bekijken. Daartoe worden voor de regio's Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland in tabel 6.7 de variabelen gender en regio gecombineerd:

regio	gender	ø	-e	-en	-t	totaal #
AMS	vrouw	186 79,5%	40 17,1%	3 1,3%	5 2,1%	234
	man	528 71,5%	133 18,0%	33 4,5%	46 6,2%	740
ZH	vrouw	98 60,1%	52 31,9%	1 0,6%	12 7,4%	163
	man	193 78,9%	38 15,5%	7 2,8%	7 2,8%	245
ZEE	vrouw	30 53,6%	14 25,0%	9 16,1%	3 5,3%	56
	man	113 77,4%	29 19,8%	2 1,4%	2 1,4%	146

Tabel 6.7: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief, voor Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland naar gender

We zien in tabel 6.7 dat met name in de regio Zeeland de sjwa-achtige uitgang meer gebruikt wordt door vrouwen dan door mannen (41,1% tegenover 21,2%). Bovendien blijken vrouwelijke briefschrijvers uit Zeeland relatief

vaak de uitgang *-en* te gebruiken. Dit sluit aan bij hedendaagse waarnemingen van dit verschijnsel in Zeeuwse en West-Vlaamse dialecten, waar de uitspraak *-en* aangetroffen wordt (zie de inleiding § 6.1 en afbeelding 6.1: *ik breek*); ons materiaal wijst erop dat deze uitgang destijds ook door sommige taalgebruikers werd gehanteerd. Dat vrouwen vaker een sjwa-achtige uitgang gebruiken dan mannen geldt ook voor de regio Zuid-Holland, maar het verschil tussen de seksen is hier wat minder groot dan in Zeeland: het aandeel van de sjwa-achtige uitgang is 32,5% voor de vrouwen tegenover 18,3% voor de mannen. In Amsterdam is het verschil tussen de seksen veel minder groot en bovendien omgekeerd, want hier blijken het juist mannelijke briefschrijvers te zijn die iets vaker een sjwa-achtige uitgang gebruiken: 22,5% van de voorkomens van mannen krijgen een sjwa-achtige uitgang tegenover 18,4% voor de vrouwen. Dit betekent ook dat de scores voor de sjwa-achtige uitgang bij de mannelijke briefschrijvers voor de drie regio's redelijk gelijk zijn: 18,3% voor Zuid-Holland, 21,2% voor Zeeland en 22,5% voor Amsterdam, terwijl de vrouwelijke briefschrijvers belangrijk van elkaar afwijken: 32,5% voor Zuid-Holland, 41,1% voor Zeeland en 18,4% voor Amsterdam. We kunnen dus, afgaand op de data voor deze drie regio's, constateren dat er gendervariatie is in de regio's Zuid-Holland en Zeeland. Een verdere verfijning van de data, door bijvoorbeeld ook nog per regio de variatie te bekijken naar gender gecombineerd met klasse, is niet mogelijk omdat de frequentie van het verschijnsel met name bij vrouwelijke scribenten uit de midden-lage en de lage klasse daarvoor te gering is.

6.3.3 *Conclusie regionale en sociale variatie*

De resultaten van het onderzoek naar de variatie bij werkwoordsvorm van de eerste persoon enkelvoud (tegenwoordige tijd, indicatief) overziend, kunnen we concluderen dat er zowel regionale als sociale variatie in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is aangetroffen. De regionale variatie blijkt uit het feit dat er geleidelijk aan meer sjwa-achtige vormen optreden naarmate we zuidelijker en oostelijker in de Republiek komen. De sociale variatie is voor het corpus als geheel alleen zichtbaar bij de variabele klasse: alle klassen hebben een voorkeur voor de nieuwere, geapocopeerde vorm, maar die voorkeur is sterker aanwezig bij de twee middenklassen en de lage klasse. De hoge klasse gebruikt het vaakst de sjwa-achtige vormen: zij doet dat in 30% van de gevallen, tegenover respectievelijk 21,6%, 18,3% en 20,3% voor de midden-hoge, de midden-lage en de lage klasse. Het verschil in het aandeel sjwa-achtige vormen tussen de hoge en de lage klasse bedraagt afgerond dus zo'n 10%. Het lijkt er dan ook op dat de apocope van de sjwa in geschreven taal, zoals die is doorgezet in de negentiende en twintigste eeuw, waarschijnlijk meer beïnvloed is door het taalgebruik van de middenklassen en de lage klasse; de hoge klasse houdt aan het eind van de achttiende eeuw

immers nog het meest vast aan de sjwa-achtige uitgang. Het verschil tussen de klassen in gebruik van de varianten is overigens veel sterker aanwezig in de regio's Zuid-Holland en Zeeland dan in Amsterdam, waar we nauwelijks klassevariatie aantreffen.

Voor de variabelen gender en leeftijd zien we in het corpus als geheel geen verschillen, maar als we de resultaten voor gender per regio bekijken, dan blijkt er wél variatie te zijn: vrouwen uit Zuid-Holland en uit Zeeland gebruiken opvallend vaker (respectievelijk 32,5% en 41,1%) een sjwa-achtige uitgang ten opzichte van mannen uit die regio's (resp. 18,3% en 21,1%), en zij doen dat ook veel vaker ten opzichte van vrouwen uit Amsterdam (18,4%). Dit duidt erop dat de vrouwen uit Zeeland en Zuid-Holland vasthouden aan de oudere variant en zich minder bewust zijn van de opkomst van de nieuwe variant, de geapocopeerde variant.

We zien dus dat de nuluitgang bij alle scribenten de voorkeur heeft boven de sjwa-achtige vormen. Dat geldt met name voor de regio's Noord-Holland en Amsterdam. De voorkeur voor de nuluitgang is het minst groot bij de hoge en de midden-hoge klasse in Zuid-Holland en Zeeland en binnen deze twee regio's maken met name de vrouwen nog veel gebruik van de oudere variant. Voor deze twee regio's, Zuid-Holland en Zeeland, kunnen we dan ook vaststellen dat de nieuwere variant, de geapocopeerde vorm, succesvol is geworden dankzij de mannen. Dat kan verklaard worden door te wijzen op de ruimere schrijfervaring van mannen. Die schrijfervaring hing bovendien vaak samen met hun professie, waardoor zij mogelijk meer op een stad als Amsterdam gericht waren, waar de apocope van de sjwa op ruime schaal ingang had gevonden.

In de volgende paragraaf komt aan de orde of de aangetroffen variatie ook in verband gebracht kan worden met de context waarin een werkwoord wordt gebruikt.

6.4 Stilistische variatie: formulair taalgebruik en ellipsis

In deze paragraaf komen andere factoren, van meer stilistische aard aan bod, die eveneens een rol blijken te spelen bij de keuze van een scribent voor ofwel de nieuwere variant, de nuluitgang, ofwel een oudere variant, de *e-* c.q. *en-*uitgang. Het gaat om het gebruik van formules en ellipsis. Beide verschijnselen zijn typerend voor het briefgenre en worden dan ook veelvuldig aangetroffen in het corpus. Formulier taalgebruik kenmerkt zich door een hoge mate van voorspelbaarheid: standaardzinnen waarin woordkeus en zinsvolgorde min of meer vastliggen, zoals bijvoorbeeld: *Hiermeede breek ik of en wensche u mijn liefje al wat noodig is aan ziel en liggam*. Dit taalgebruik staat erom bekend dat het tamelijk behoudend is ten opzichte van

min of meer ‘spontaan’ geschreven taal zodat oudere taalvormen langer in een dergelijke omgeving kunnen overleven. Het is dus goed voorstelbaar dat we in formules vaker de oudere variant, de niet-geapocopeerde vormen aan zullen treffen.

Ellipsis van het persoonlijk voornaamwoord *ik*, het tweede verschijnsel dat aan de orde zal komen in § 6.4.2, is eveneens een typisch epistolair verschijnsel. Het wordt vandaag de dag nog steeds gebruikt in correspondentie en we treffen het ook aan in versteende uitdrukkingen als *zegge en schrijve*, waarmee bedoeld wordt: ‘ik zeg en ik schrijf’. We zien het bijvoorbeeld in het volgende citaat: *in tship van capt. heijde **hebbe** een keldertie [kist met vakken om flessen te vervoeren] regaal [geschenk, traktatie] met lemoensap & rom [rum] aan uE gesonden*. Ook bij dit verschijnsel is het niet ondenkbaar dat de oudere, niet-geapocopeerde vormen vaker optreden.

6.4.1 *Formulair taalgebruik*

Om te weten te komen of de sjwa-apocope verder is gevorderd in niet-formulair taalgebruik dan in formules, zijn de voorkomens die in het corpus als geheel zijn aangetroffen onderzocht. De daarin aangetroffen *t*-voorkomens worden nog wel vermeld in enkele van de tabellen in deze paragraaf, maar ik zal er, ook hier, bij de bespreking van de resultaten niet uitgebreid op ingaan. Ter illustratie van het verschijnsel volgen hierna vier voorbeelden uit het corpus; twee daarvan zijn formules (voorbeeld 11 en 12) en twee zijn niet-formulair (voorbeeld 13 en 14) en voor beide categorieën is er één voorbeeld mét en één zonder sjwa-achtige uitgang.

- (11) *ik **hope** dat godt behage sal hy binnen het jaar weder tuys mag wese*
- (12) *maar ik **hoop** het god behage sal dat Ué dese ter hant mag kome*
- (13) *ik **hoope** dat gy my dan eens sal melde het lant en de mense syn*
- (14) *ik **hoop** ik dan sal ondervinde of UE liefde sover strekt om myn en onse kindere by u te late kome*

Tabel 6.8 geeft voor alle voorkomens uit het corpus aan welke variatie er is aangetroffen in een formulaire en een niet-formulaire context:

<i>context</i>	<i>ø</i>	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	<i>totaal</i>
formulair	372	184	19	5	580
	64,1%	31,7%	3,3%	0,9%	
niet-formulair	1447	355	51	98	1951
	74,2%	18,2%	2,6%	5,0%	
totaal #	1819	539	70	103	2531

Tabel 6.8: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief in formulair en niet-formulair taalgebruik

Tabel 6.8 laat zien dat er bij de variatie in de werkwoordsuitgang voor de eerste persoon enkelvoud (tegenwoordige tijd, indicatief) invloed lijkt te zijn van formulair taalgebruik. In formules wordt de oudere sjwa-achtige uitgang namelijk aanmerkelijk vaker gebruikt dan in niet-formulair taalgebruik (35% tegenover 20,8%). Merk ook op dat de *t*-uitgang – over het algemeen al vrij zeldzaam – vrijwel niet voorkomt in formulair taalgebruik. We kunnen ook per klasse nagaan of we verschillen in variatie aantreffen tussen formulair en niet-formulair taalgebruik. Tabel 6.9 laat de resultaten zien:

klasse	type zin	ø	-e	-en	-t	totaal #
H	formulair	59	71	1	1	132
		44,7%	53,8%	0,8%	0,7%	
	niet	612	201	22	16	851
		71,9%	23,6%	2,6%	1,9%	
MH	formulair	114	51	14	2	181
		63,0%	28,2%	7,7%	1,1%	
	niet	458	92	19	63	632
		72,5%	14,6%	3,0%	9,9%	
ML	formulair	132	37		2	171
		77,2%	21,6%		1,2%	
	niet	302	53	10	16	381
		79,3%	13,9%	2,6%	4,2%	
L	formulair	67	25	4	0	96
		69,8%	26,0%	4,2%		
	niet	75	9		3	87
		86,2%	10,4%		3,4%	

Tabel 6.9: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief in formulair en niet-formulair taalgebruik naar klasse

In tabel 6.9 zien we voor het eerst dat een groep taalgebruikers vaker een sjwa-achtige uitgang gebruikt dan een geapocopeerde vorm. Het is de hoge klasse,

die in formulair taalgebruik in 54,6% van de gevallen een sjwa-achtige uitgang hanteert tegenover 44,7% voor de nuluitgang. Als het om niet-formulair taalgebruik gaat, gebruikt de hoge klasse vaker de geapocopeerde vorm: in 71,9% van de gevallen tegenover 26,2% met een sjwa-achtige uitgang. Voor de andere drie klassen zien we geen enkele maal dat de sjwa-achtige vormen een hoger aandeel hebben dan de geapocopeerde vormen, maar we zien wel dat de percentages voor de sjwa-achtige uitgang telkens hoger zijn wanneer er sprake is van formulair taalgebruik: voor de midden-hoge klasse 35,9% tegenover 17,6%, voor de midden-lage klasse 21,6% tegenover 16,5% en voor de lage klasse 30,2% tegenover 10,4%. Over het algemeen kunnen we dus concluderen dat de sjwa-achtige uitgang langer heeft kunnen voortbestaan in een formulaire omgeving. Naast de al genoemde verklaring, dat scribenten de formules als geheel uit het hoofd leerden, kan een tweede verklaring voor het resultaat aangevoerd worden. Het is niet ondenkbaar dat deze omgeving voor sommige scribenten een mogelijkheid was om stilistisch 'uit te pakken', waarbij zij de sjwa-uitgang in formules bewust in stand hielden of misschien zelfs opnieuw introduceerden om stilistische variatie aan te brengen. Aangezien de sjwa-achtige uitgang kenmerkend is voor de hoge klasse was het wellicht voor de midden- en lage klassen statusverhogend om de sjwa te gebruiken en mogelijk waren briefschrijvers zich daar meer van bewust bij de typisch epistolaire formuleringen.

Er zijn overigens nog meer factoren werkzaam, want de verwachting dat in formulair taalgebruik vaker een sjwa-achtige uitgang optreedt, komt op het niveau van het afzonderlijke werkwoord niet altijd uit; daar zijn soms grote verschillen te zien. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van enkele frequente werkwoorden in tabel 6.10:

<i>werkwoord</i>	<i>type zin</i>	<i>ø</i>	<i>-e</i>	<i>-en</i>	<i>-t</i>	<i>totaal #</i>
afbreken # 37	formulair	83,8%	13,5%	2,7%		37
laten # 82	formulair	94,9%	5,1%			59
	niet	91,4%	4,3%	4,3%		23
wensen #103	formulair	59,5%	31,6%	7,6%	1,3%	79
	niet	70,8%	16,7%	4,2%	8,3%	24
(ver)blijven # 83	formulair	37,0%	53,5%	6,8%	2,7%	73
	niet	70,0%	20,0%		10,0%	10
denken # 92	niet	83,7%	9,8%	1,1%	5,4%	92
hopen # 255	formulair	72,0%	22,8%	3,5%	1,7%	57
	niet	77,8%	20,7%	1,5%		198

Tabel 6.10: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief voor enkele frequente werkwoorden in formulair en niet-formulair taalgebruik

Tabel 6.10 geeft aan welk aandeel de varianten hebben bij de werkwoorden *afbreken*, *laten*, *wensen*, *(ver)blijven*, *denken*, en *hopen*. *Afbreken* treffen we uitsluitend in formulair taalgebruik aan; *laten*, *wensen* en *(ver)blijven* treffen we in beide posities aan, maar vaker in een formulaire omgeving. Het werkwoord *denken* treffen we juist nooit in een formule aan en *hopen* treffen we in beide omgevingen aan, maar vaker in een niet-formulaire context. De cijfers in tabel 6.10 tonen aan dat het behoud van de sjwa in formules sterk verschilt per werkwoord: bij sommige werkwoorden zien we inderdaad dat er in een formule vaker een sjwa-achtige uitgang gebruikt wordt. Dat zien we bijvoorbeeld bij het werkwoord *wensen*, waar de sjwa-uitgang in formules een aandeel heeft van 39,2% tegenover 20,9% in niet-formules, en we zien het ook bij *(ver)blijven* (60,3% tegenover 20%). Soms maakt het echter niet zoveel uit of het werkwoord in een formule wordt gebruikt of niet. Zo krijgt *hopen* in formules in 26,3% van de gevallen een *e*- of *en*-uitgang tegenover 22,2% in niet-formules. En het werkwoord *laten*, dat voor het merendeel in formules wordt gebruikt, komt bijzonder weinig voor met een *-e* of *-en*-uitgang; het is zelfs zo dat het in niet-formulair taalgebruik vaker een sjwa-achtige uitgang krijgt (8,6% tegenover 5,1%). Het werkwoord *denken*, dat in dit corpus niet in een formule wordt gebruikt en *afbreken*, dat juist alleen in formules is aangetroffen, ontlopen elkaar niet zoveel in aandeel van de sjwa-uitgang (10,9% voor *denken*, 16,2% voor *afbreken*) en illustreren daarmee nogmaals dat er ook andere factoren werkzaam moeten zijn; de verwachting dat *afbreken* een veel hoger percentage van de sjwa-achtige uitgang zal hebben dan *denken*, komt immers niet uit. Te denken valt dan aan de fonologische

context. De sjwa zou bijvoorbeeld eerder weg kunnen vallen als het volgende woord met een klinker begint. Ook is het mogelijk dat de klank voorafgaand aan de sjwa (de auslaut van de werkwoordsstam) invloed heeft. In § 6.5 staat de fonologische context centraal en zullen deze punten verder worden uitgewerkt. In de volgende subparagraaf zal aan de orde komen of een ander stilistisch verschijnsel, namelijk ellipsis, zorgt voor minder of juist meer sjwa-apocope.

6.4.2 *Ellipsis*

Ellipsis, in dit geval het weglaten van het persoonlijk voornaamwoord *ik*, is een tweede vorm van stilistische variatie die onderzocht kan worden voor het corpus. Het weglaten van *ik* is, net als het gebruik van formules, typisch voor het epistolaire teksttype en kan daarin vandaag de dag nog steeds aangetroffen worden. Mogelijk is de gewoonte om het persoonlijk voornaamwoord weg te laten, ontstaan in zakelijke correspondentie in een tijd dat de sjwa-achtige uitgang nog algemeen was. Lambert ten Kate (1723: 551) bestempelt het gebruik van een sjwa-achtige uitgang gecombineerd met weglating van *ik* in ieder geval als typerend voor de koopman die beknopt wil schrijven. Op grond van deze contemporaine observatie zouden we kunnen veronderstellen dat een briefschrijver, als hij of zij het persoonlijk voornaamwoord *ik* niet gebruikt, vaker een sjwa-achtige uitgang zal hanteren. Of dat ook inderdaad zo is, ben ik nagegaan voor het hoogfrequente werkwoord *hebben*. *Hebben* is trouwens niet alleen hoogfrequent, maar komt ook niet vaak voor in een formule (slechts zo'n 9% van de *hebben*-voorkomens is aangetroffen in een formule) zodat de kans gering is dat de hiervoor besproken vorm van stilistische variatie, het gebruik van formules, de data zal beïnvloeden. Voor dit onderzoek is een nieuwe inventarisatie van de voorkomens van het werkwoord *hebben* gemaakt, waarbij gezocht is naar de vormen *heb*, *hebbe* en *hebben*; uiteraard zijn de voorkomens die betrekking hebben op een meervoudig onderwerp verwijderd. De voorkomens met een *t*-uitgang blijven hier dus volledig buiten beschouwing.

Het werkwoord *hebben* komt in de eerste persoon enkelvoud – met of zonder vermelding van het persoonlijk voornaamwoord – 1177 keer voor in het corpus. Ter illustratie van het verschijnsel geef ik hieronder enkele voorbeelden:

- (15) *Ik ben in de maand October te Amsterdam geweest en **heb** bij die gelegenheid een compliment bij de Bewindhebber Alewijn gemaakt*
- (16) *geplagt ben gewest met sere ogen tot den 21.st Junij so dat **ik** de Camer niet **heb** kunnen verlaten om het dages ligt te schouwen*

- (17) *gepermeteerte goedere en kiste of kaste sijn hier voor geen gelt te bekooime **hebbe** nog met veel moeijte deese gepermeteerte kist gekreege*
 (18) *en de brieve die **ik** geschreven **hebbe** zult gy niet gekrege hebbe*

In de voorbeelden (15) en (17) is sprake van ellipsis en zoals te zien is, worden hiertoe ook gerekend de voorkomens waarin sprake is van samentrekking (voorbeeld 15).⁸ Tabel 6.11 hieronder geeft de variatie bij *hebben*, verdeeld naar voorkomens met en zonder het persoonlijk voornaamwoord *ik*. Ellipsis van *ik* komt bij *hebben* trouwens tamelijk vaak voor: van de 1177 voorkomens zijn er 330 (bijna 30%) zonder persoonlijk voornaamwoord.

ww-vorm	<i>heb</i>	<i>hebbe</i>	<i>hebben</i>	totaal
ik	702	136	9	847
	82,9%	16,1%	1,0%	
ellipsis	158	162	10	330
	47,9%	49,1%	3,0%	
totaal	860	298	19	1177

Tabel 6.11: de variatie in werkwoordsuitgang bij het werkwoord hebben voor de eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief met en zonder vermelding van het persoonlijk voornaamwoord

Uit tabel 6.11 blijkt dat het nogal wat uitmaakt of een scribe het persoonlijk voornaamwoord vermeldt dan wel weglaat: bij weglating ervan wordt zowel nominaal als procentueel veel vaker de variant *hebbe(n)* gebruikt. Het percentage sjwa-achtige vormen overtreft zelfs dat van de geapocopeerde vormen: 52,1% tegenover 47,9%. Wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* wel vermeld staat, wordt de geapocopeerde vorm *heb* het meest gebruikt: in 82,9% van de gevallen. In tabel 6.12 worden de twee mogelijkheden (met of zonder persoonlijk voornaamwoord) gecombineerd met klasse. Dit keer zijn de voorkomens voor de midden-lage en de lage klasse samengevoegd omdat het aantal elliptische voorkomens voor de lage klasse bijzonder laag is (5).

⁸ Overigens trof ik in het corpus ook twee opmerkelijke voorkomens aan waarin de objectsvormen *mij* en *mijn* fungeren als subject. Ik vermeld deze hier ter illustratie, maar de voorkomens blijven verder buiten beschouwing: *mij heb de Eer om UE alegaar veel Zeegn te wense int Nieuwe Jaar* en *ik ben in de Fransschool nog vader lief myn hebben een ander school Meest gekreegen Zal gy dat tegen Neef Jacobus zeggen*. Het eerste voorbeeld is afkomstig uit een brief van de in Denemarken geboren M. Hansen en het tweede voorbeeld is afkomstig van de jonge Zeeuw P.N. Reichert, een schoolgaand kind.

klasse	Type zin	ø	-e	-en	totaal #
H	ellips	43,9%	51,5%	4,6%	196
	ik	81,1%	17,6%	1,3%	392
MH	ellips	55,8%	44,2%		95
	ik	86,2%	12,6%	1,2%	254
ML/L	ellips	48,8%	48,8%	2,4%	39
	ik	82,1%	17,4%	0,5%	201

Tabel 6.12: de variatie in werkwoordsuitgang bij het werkwoord hebben, eerste persoon enkelvoud, t.t. indicatief met en zonder vermelding van het persoonlijk voornaamwoord naar klasse

Uit tabel 6.12 kunnen we afleiden dat bij alle klassen de geapocopeerde vormen talrijker zijn als het persoonlijk voornaamwoord aanwezig is; zodra *ik* ontbreekt gaan de sjwa-achtige vormen een belangrijker rol spelen. We zagen net al bij de bespreking van het formulaire taalgebruik dat bij de hoge klasse het aandeel van de sjwa-achtige uitgang groter is in formules dan het aandeel geapocopeerde vormen. Dat blijkt ook op te gaan als er sprake is van ellipsis: de percentages zijn nu 56,1% voor de sjwa-achtige uitgang en 43,9% voor geapocopeerde vormen en bovendien geldt het hier ook voor de twee lagere klassen samen: 51,2% sjwa-achtige vormen tegenover 48,8% geapocopeerde. Bij de midden-hoge klasse ligt het percentage sjwa-achtige vormen iets lager en hebben de geapocopeerde vormen de overhand: 44,2% sjwa-achtige vormen tegenover 55,8% geapocopeerde. Zodra we het persoonlijk voornaamwoord *ik* aantreffen, is het aandeel geapocopeerde vormen aanmerkelijk hoger: respectievelijk 81,1% voor de hoge klasse, 86,2% voor de midden-hoge klasse en 82,1% voor de midden-lage en de lage klasse samen.

Kennelijk bestaat bij briefschrijvers uit alle lagen van de bevolking de neiging om de werkwoordsvorm met *-e(n)* te markeren zodra het persoonlijk voornaamwoord *ik* achterwege blijft. Het ligt niet erg voor de hand dat deze markering bedoeld om is om verwarring met andere combinaties met *heb* te vermijden, zoals *gij*, *jij*, *hij* of *Uedele heb*, omdat deze combinaties nauwelijks voorkomen in het corpus.⁹ Strikt genomen kan *hebbe(n)* bovendien ook voor verwarring zorgen, omdat het gelezen zou kunnen worden als *wij hebbe(n)*. Het is echter waarschijnlijker dat de sjwa hier niet zozeer bedoeld is als markering, maar dat het eenvoudigweg om de oudere variant gaat die in deze elliptische omgeving langer stand kon houden. Uit het achttiende-eeuwse

⁹ Ik vond 6 voorkomens van *gij* in combinatie met *heb* en geen enkele van *hij* of *jij* *heb*. Naar voorkomens van *Uedele* in combinatie met *heb*, heb ik niet gezocht vanwege de grote verscheidenheid in spelling en verschijningsvorm waarin *Uedele* aangetroffen kan worden, wat een zoekactie bemoeilijkt.

Brieven als Buit-corpus blijkt dat de sjwa-achtige uitgang bij de eerste persoon enkelvoud onder alle sociale lagen van de bevolking langer is behouden in deze elliptische omgeving. Terwijl de apocope verder en verder doordrong in gesproken taal en wat geleidelijker in geschreven taal, bleef deze elliptische context met de sjwa-achtige uitgang bewaard en werd deze op den duur een archaïsme dat alleen aangetroffen werd in enkele specifieke teksttypes, waaronder brieven.

In de volgende paragraaf zullen we ten slotte kijken of de fonologische context van invloed is op de werkwoordsuitgang van de eerste persoon.

6.5 De fonologische context

Zoals hiervoor al ter sprake kwam in § 6.4.1: de fonologische context speelt ook een rol bij de sjwa-apocope. Zo zagen we bijvoorbeeld dat de verwachting dat in formulair taalgebruik eerder een sjwa-achtige uitgang gebruikt wordt, niet bij elk werkwoord uitkomt. Er blijken tussen de werkwoorden grote verschillen te zijn; een werkwoord als *laten* treedt juist bij voorkeur in geapocopeerde vorm op, ongeacht de stilistische context waarin het gebruikt wordt. Mogelijk kunnen deze verschillen worden toegeschreven aan de fonologische context. Daarbij zijn twee scenario's voorstelbaar. In de eerste plaats is het mogelijk dat de slotklank van de werkwoordstam een rol speelt. Van Haeringen (1937: 322-323) brengt bijvoorbeeld naar voren dat de sjwa minder makkelijk wegvalt na een *-d*. In de tweede plaats kunnen we denken aan invloed van de beginklank van het woord volgend op het vervoegde werkwoord. Als er namelijk een klinker (of een *h*) volgt op de sjwa-uitgang en er dus sprake is van woordgrensoverschrijdende klinkerbotsing, dan zou de sjwa – althans in gesproken taal – makkelijker weg kunnen vallen (conform Booij 1995: 65-68). Onze brieven kunnen we uiteraard niet tot de gesproken taal rekenen, maar ze komen daar in sommige opzichten wel bij in de buurt. Een dergelijke wegval van de sjwa-uitgang voor een klinker (of een *h*) zou dus ook voor dit corpus op kunnen gaan. Of dat inderdaad zo is, zullen we hierna zien. Het enige voorkomen van een apostrof-uitgang in een brief van A.M. van der Sluijs-Tulleken, dat al eerder in § 6.2 ter sprake kwam, doet er in zekere zin aan denken:

(19) *God **bid'** ik wil ons bewaaren, en ons beschermen*

Van der Sluijs-Tulleken gebruikt over het algemeen de sjwa-uitgang (behalve bij *weten*, *vrezen* (beide één voorkomen) en *hebben*) en het lijkt er dan ook op dat zij hier vanwege de opvolgende klinker de sjwa apocopeert en volstaat met

een apostrof. Zij past deze werkwijze overigens maar één keer toe. Bij andere voorkomens in haar brief zien we dat zij een klinker laat volgen op een sjwa-uitgang:

- (20) *edog **bespeure ik** dat Hij begrijpt dat het met dat al hier voordeelig genoeg is*

Om te onderzoeken of de anlaut van het woord volgend op het vervoegde werkwoord een rol speelt, ben ik voor de eerder gevonden 2531 voorkomens (uit tabel 6.3) nagegaan of het erop volgende woord met een klinker (of een *h*) dan wel met een medeklinker begint. Na analyse van de data vallen 229 voorkomens af voor verder onderzoek: 192 voorkomens hebben een duidelijk zinseinde of een gemarkeerde pauze (bijvoorbeeld een punt of komma: *in wiens liefde en vriendschap ik mij verder aan bevele. Ik hebbe het genoeg gehad om [...]*) en voor 37 voorkomens is het onduidelijk of er sprake is van een pauze. De resultaten van het onderzoek voor de resterende 2302 voorkomens zijn weergegeven in tabel 6.13:

	ø	-e	-en	-t	totaal #
Klinker (incl. h)	1010	292	27	32	1361
	74,2%	21,5%	1,9%	2,4%	
Medeklinker	694	180	27	40	941
	73,8%	19,1%	2,8%	4,3%	
totaal #	1704	472	54	72	2302

Tabel 6.13: distributie werkwoordsuitgang eerste persoon enkelvoud t.t. indicatief naar klank

Uit tabel 6.13 blijkt dat het niet uitmaakt of de opvolgende klank een klinker (of een *h*) dan wel een medeklinker is. De percentages voor de geapocopeerde vormen zijn in beide gevallen praktisch even hoog, namelijk 74,2% voor een klinker (of een *h*) en 73,8% voor een medeklinker. Dat betekent dat de percentages voor de sjwa-achtige uitgang eveneens ongeveer even hoog zijn; de sjwa blijkt zelfs nog iets vaker in combinatie te worden gebruikt met een klinker (of een *h*), want daar zien we 23,4% sjwa-achtige voorkomens tegenover 21,9% bij een medeklinker (de percentages zijn respectievelijk 24% en 23% als we de *-t*-voorkomens buiten beschouwing laten). Een klinker (of een *h*) in anlautpositie in het woord volgend op het vervoegde werkwoord is voor een brieveschrijver blijkbaar geen reden om de sjwa-uitgang eerder te laten vallen dan wanneer er een medeklinker staat. Kennelijk kunnen we onze brieven in dit opzicht niet vergelijken met gesproken taal.

Zoals hiervoor al vermeld, er is nog een tweede optie: het is mogelijk dat de anlaut van de werkwoordstam een rol speelt bij de sjwa-apocope. Om

hier inzicht in te krijgen, heb ik geïnventariseerd welke medeklinkers we in die auslautpositie aantreffen. Hoe vaak komen de verschillende medeklinkers voor en met welke uitgang worden ze gecombineerd: met een sjwa-achtige uitgang of een nuluitgang? De resultaten zijn te zien in tabel 6.14. De voorkomens met een *t*-uitgang blijven hier buiten beschouwing. Verder zijn de voorkomens met een auslauts-*w* en *-f* niet in tabel 6.14 opgenomen omdat zij respectievelijk slechts 7 en 1 keer optreden. Ten slotte is er ook nog één voorkomen met de diftong <ij> in auslaut dat uiteraard ook niet is opgenomen. Er resteren zodoende van de 2531 voorkomens 2419 voorkomens.

Zoals we zien in tabel 6.14 wordt de sjwa eerder geapocopeerd wanneer de klank in auslautpositie een stemloze plosief is (*t*, *k*, *p*): de nuluitgang heeft bij deze klanken respectievelijk een aandeel van 90%, 77% en 77%. Ook wanneer we het werkwoord *weten* – dat als één van de preterito presentia een wat andere status heeft (zie § 6.2) – buiten beschouwing laten, heeft de nuluitgang bij de *t* in auslaut nog steeds een zeer hoog aandeel van 83%. De stemhebbende plosief *d* en de fricatieven *g* en *v* vinden we juist aan het andere eind van het spectrum, evenals de nasaal *ng*: bij deze klanken is de sjwa-achtige uitgang met percentages als respectievelijk 46%, 44%, 43% en 45% nog tamelijk populair. Er lijkt dus een tegenstelling te zijn tussen stemloze en stemhebbende klanken, met als enige uitzondering de stemhebbende plosief *b*, die we in het corpus alleen aantreffen in het werkwoord *hebben*. Daar zien we juist een hoog percentage sjwa-apocope (81%). Omdat dit werkwoord echter ook in gebruik is als hulpwerkwoord en daardoor met 864 voorkomens hoogfrequent is, mogen we het als minder representatief beschouwen. Kennelijk kon de geapocopeerde vorm bij dit werkwoord al veel eerder ingeburgerd raken dan bij minder frequente werkwoorden met een stemhebbende klank in de auslaut van de stam.¹⁰

¹⁰ Zie ook de opmerking in Van Bree (2003: 257) dat er niet zoveel woorden zijn met een door auslautverscherping ontstane *p* op het eind. Van Bree merkt ook op dat *ik heb* uit *ik hebbe* al vroeg voorkomt. Over de spelling van *ik heb* lijken overigens vrijwel alle briefschrijvers het eens te zijn: ik trof slechts een maal *ik hep* aan in een brief van Lena Flus: *en kan niet werken want hy daar veel te swak toe is maar ik hep daar een goet man aan*. Dat de consequente spelling van *ik heb* zou kunnen duiden op een stemhebbende *b* in auslaut ligt eind achttiende eeuw niet erg voor de hand. Bij Moonen (1708) vinden we immers al de opmerking dat *v*, *z*, *b* en *d* in auslaut verscherpen tot *f*, *s*, *p* en *t* (Van Bree 2003: 265).

Klank voor uitgang	∅	-e	-en	totaal #
t (incl. weten)	89,5%	8,5%	2,0%	306
t (excl. weten)	82,7%	14,1%	3,2%	156
b (= hebben)	81,6%	16,7%	1,7%	864
k	77,3%	21,1%	1,6%	256
p	76,8%	21,3%	1,9%	263
z	68,4%	26,3%	5,3%	19
n	66,7%	30,6%	2,7%	36
m	64,0%	28,0%	8,0%	50
l	60,0%	36,0%	4,0%	50
s	63,3%	27,5%	9,2%	109
r	62,1%	32,2%	5,7%	87
v	57,6%	38,6%	3,8%	158
g	56,9%	34,5%	8,6%	58
ng	55,6%	41,7%	2,7%	36
d	53,6%	42,5%	3,9%	127

Tabel 6.14: de variatie in werkwoordsuitgang eerste persoon indicatief t.t., naar de slotklank van de stam van het werkwoord¹¹

De resultaten in tabel 6.14 sluiten aan bij de waarnemingen van Kloeke (1919: 18) gebaseerd op zijn onderzoek naar de apocoperingslijn in Groningen en Drenthe: ‘Men krijgt den indruk – als generaliseeren reeds geoorloofd is – dat de -e een tendentie heeft, om na stemlooze klanken het eerst te verdwijnen en zich na stemhebbende het langst staande te houden.’¹² Door een klankwet in de Oudnederlandse periode werden stemhebbende occlusieven en fricatieven in auslautpositie stemloos. Met het afslijten van de Middelnederlandse sjwa kwamen stemhebbende klanken aan het eind van een woord te staan en werden in deze positie stemloos; een proces dat door Goossens (1977) beschreven wordt als de tweede Nederlandse auslautverscherping. Het stemloos worden van de auslaut volgde echter niet onmiddellijk op het afslijten van de sjwa, maar verliep geleidelijk en nam veel tijd in beslag: van ‘duidelijk stemhebbend via stemloos-lenis (of: stemhebbend-fortis) naar stemloos’ (Van Bree 2003: 261). Bovendien komen niet alle klanken tegelijk aan de beurt; zo verscherpen fricatieven eerder dan occlusieven (Van Bree 2003: 261). Ook

¹¹ Het aantal voorkomens voor *hebben* (864) wijkt af van het aantal in tabel 6.11 (847 voorkomens) omdat ook enkele elliptische gevallen zijn meegenomen (zie ook noot 5).

¹² Zie voor commentaar en aanvullingen hierop: Goeman (2005: 260).

vandaag de dag vinden we nog gebieden waar de sjwa weliswaar is afgesleten, maar waar auslautverscherping niet optreedt. Deze gebieden bevinden zich aan de randen van de gebieden zonder sjwa-apocope, in het oosten van het land (Goossens 1977: 8-9 en zie ook Schoemans en Van Oostendorp 2004).¹³ We komen in het corpus trouwens ook enkele malen spellingen tegen die erop duiden dat de briefschrijver enigszins in verwarring was over de spelling van de auslaut van de stam van het werkwoord, waarschijnlijk juist vanwege het toevoegen van een voor hem of haar in de spreektaal ongebruikelijke sjwa:

- (21) *ik Vader lief nou heb ander niet te schryven maar op my
besluyt Pieter Nicolas ik **blyfen** uw zoon Riechter tot der dood
toe*
- (22) *ik ynde en **blijfve** met u te beveele in de bescherming des
alderhoogsten*

In voorbeeld (21) kunnen we ons inderdaad afvragen of deze Zeeuwse briefschrijver de werkwoordsuitgang *-en* ook in gesproken taal gebruikte. De spelling van *blijven* met een *f* ligt dan immers niet erg voor de hand. Dat geldt ook voor voorbeeld (22) waarin de briefschrijver kennelijk het zekere voor het onzekere nam door beide consonanten te vermelden. De uitkomsten van het onderzoek wijzen er dus op dat de sjwa aan het eind van de achttiende eeuw minder snel geapocopeerd wordt als de consequentie daarvan is dat er een stemhebbende klank in auslaut komt te staan en dan gaat het met name om de *v*, *g*, en *d*.

Nu we hebben gezien hoe ver de apocope van de sjwa aan het eind van de achttiende eeuw gevorderd is in de epistolaire schrijfp praktijk, komt in de volgende paragraaf aan de orde wat de ideeën van achttiende-eeuwse grammatici waren over de spelling c.q. de uitspraak van de werkwoordsvorm voor de eerste persoon enkelvoud in de indicatief. Sluit de praktijk, zoals die blijkt uit het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus, aan bij de theorie of zien we verschillen?

6.6 Standpunten van grammatici

We hebben hiervoor gezien dat we in het corpus niet alleen regionale en sociale variatie aantreffen, maar ook stilistische en dat bovendien de fonologische context van het werkwoord een rol speelt. In deze paragraaf geef ik tot besluit een overzicht van de standpunten van achttiende-eeuwse

¹³ En zie ook de MAND deel II (2008: 56), kaart: *ik leef*. Er zijn 5 vindplaatsen met weliswaar een nuluitgang, maar met een stam op *-v/w*: *ik leev/ik leew*.

grammatici: wat zijn hun richtlijnen voor de spelling en de uitspraak van de werkwoordsvorm voor de eerste persoon enkelvoud en waar zijn die richtlijnen op gebaseerd? En hoe beoordelen zij taalverschijnselen die in ontwikkeling zijn, zoals de sjwa-apocope? Ik ga hier wat uitgebreider op deze standpunten in dan bij het onderzoek naar de overige taalverschijnselen in dit proefschrift. De hoge frequentie van het verschijnsel in het taalgebruik in de brieven rechtvaardigt deze aandacht. Bovendien is de sjwa-apocope een opvallende *change in progress* en hadden de hierna te bespreken grammatici een preoccupatie met morfologische verschijnselen, waaronder dit verschijnsel, zoals we zullen zien. Deze paragraaf is overigens uitsluitend bedoeld als inventarisatie van de varianten in hun werk en hun uitlatingen over die varianten; het is nadrukkelijk niet de bedoeling om te achterhalen welke grammaticus het invloedrijkst is geweest op onze briefschrijvers.

Zoals in de inleiding al naar voren is gebracht: in gedrukte werken treffen we de sjwa nog lange tijd aan, zowel in de zeventiende als in de achttiende en zelfs in de late negentiende eeuw. Schrijvers en drukkers hebben zich hierbij waarschijnlijk laten leiden door de normen van grammatici, maar hoe zien die normen er in de achttiende eeuw eigenlijk uit? Uiteraard kunnen we de beantwoording van die vraag niet los zien van de ideeën uit de voorafgaande periode, want de achttiende-eeuwse grammatici staan vanzelfsprekend in een traditie. Hun voorgangers uit de zeventiende eeuw hielden er soms tegengestelde standpunten ten aanzien van de sjwa-apocope op na. Zo heeft Christiaan van Heule (1625: 91) kritiek op de Hollandse spreektaal waarin woorden als *Vraege*, *Antwoorde*, *Zegge* en *Hebbe* worden verkort tot *Vraeg*, *Antwoord*, *Ik zeg* en *Ik heb*. Van Heule meent dat deze verkortingen tegen ‘des spraekx natuyre’ zijn. Tegelijkertijd komen we in zijn werk regelmatig de verkorte vormen tegen: ‘*ik drinck Bier, ik ploug het Lant*’ (1625: 38) en vermeldt hij op verschillende plaatsen beide mogelijkheden: ‘*Ick hebbe ofte heb*’ (1625: 49). Verder merkt hij nog op dat ‘alle Werkwoorden in deze Vervouginge [auslaut van de stam is een *t*] op tweederley wijze [worden] uytgesprooken als *Ik acht*, ende *Achte*, *Ik Arbey* ende *Arbeyde*.’ (1625: 45). Petrus Leupenius (1653) vermeldt dat de geapocopeerde vorm in gebruik is bij ‘Rymers en Dichters’ en hij spreekt juist over een ‘aangename kortheid’: ‘*ik leer* voor *ik leere*, *ik begeer* voor *ik begeere*’ (1653: 19). Bij de paradigma’s (1653: 40) geeft Leupenius weliswaar de langere vorm, *ik leere*, maar even verderop merkt hij op dat de *-e* dikwijls wordt weggelaten omdat onze taal een ‘groote soetigheid vindt in de kortheid [...] en dat seer bevallyk / *ik leer*, *gy leert*, *hy leert*.’ (1653: 43). Er is in de zeventiende eeuw dus nog geen duidelijke voorkeur voor de ene dan wel de andere variant. Welke koers er in de achttiende eeuw gevaren wordt, ben ik nagegaan in het werk van Arnold Moonen (1706), Willem Sewel (1708), Lambert ten Kate (1723), Balthasar Huydecoper (1730), Jan van Belle (1748/1755), Herman Tollius (1773),

Kornelis van der Palm (1774-1776), Klaas Stijl (1776), Ernst Zeydelaar (1781) en Petrus Weiland (1799).¹⁴

Ook begin achttiende eeuw blijkt de sjwa-apocope nog voor controverse te zorgen: de spraakkunst van Moonen (1706: 184) propageert de volle vorm; de verkorte variant komt in het geheel niet ter sprake: ‘In den *Tegenwoordigen Tyt der Aentoonende Wyze van de Bedryvende en Onzydige Werkwoorden* wordt de *Eerste Persoon*, die in alle Werkwoorden met eene *E* eindigt, uitgezondert in *Ik Kan, Magh, Wil, Moet, Ben* en *Zal*, afgeleidt door het aenhechten der gemelde *E*.’ Als voorbeeld zien we op p. 196 de vervoeging van het werkwoord breken: *ik breeke, gy breekt*, etc. Willem Sewel instrueert zijn lezers echter omstreeks diezelfde tijd (1708) in zijn spraakkunst het tegenovergestelde: de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd indicatief wordt gevormd ‘door ‘t afsnyden van den uytgang *en*; als van *Deelen, Ik Deel*’ (1708: 156). Sewel wil verwarring met de aanvoegende wijs vermijden en schrijft daarom de geapocopeerde vorm voor: ‘Immers is het veel beter dat men dat onderscheyd in acht neeme, dewyl onze taal zulks toelaat’ (1708: 156). Bovendien betitelt hij de niet-geapocopeerde vorm als ‘een lamme spraak’ (1708: 156) en voert voorbeelden aan uit het dertiende-eeuwse werk van Melis Stoke waarin het onderscheid tussen de indicatief- en de conjunctievorm al aangetroffen wordt. Iets later in de eeuw brengt Lambert ten Kate (1723) beide mogelijkheden naar voren: bij de vervoeging van de eerste persoon enkelvoud is de uitgang ‘Niets, of *E*’ (1723, I: 551). Hij maakt daarbij overigens wel een opmerking over het gebruik in de contemporaine taalpraktijk: ‘De eerste *Persoon* van ‘t *Praesens Indicitavi* word thans meestal, om van den *Subjunctiv*: onderscheiden te zijn, zonder iets agter ‘t Worteldeel, en zelfs met agterlating van eene der verdubbelde *Consonanten* gebruikt’ (1723, I: 551). De sjwa-vorm wordt dus wel door Ten Kate genoemd, maar tegelijkertijd omschreven als een oudere vorm. Hij verbindt deze vorm bovendien aan de schrijfstijl van de koopman wanneer deze het persoonlijk voornaamwoord weglaat (zoals al eerder aangehaald onder § 6.4.2): ‘Deze laetste stijl is nog in wezen bij den Koopman, wanneer die, om korthed-wille, ‘t *Pronomen IK* in ‘t schrijven agterlaet, zettende *ZENDE AEN U (mitto tibi)*, enz.:’ (1723, I: 551). Balthasar Huydecoper (1730) geeft in zijn *Proeve van Taal- en Dichtkunde* geen paradigma’s van de vervoeging, maar spreekt zich wel duidelijk uit tegen de vervoeging van Moonen: ‘gelyk nu *vindet*, door ‘t uitwerpen der *E*, veranderd is in *vindt*, zo oordeelen wy ook datmen in den Eersten persoon nu beter zegt ik *vind*, dan, gelyk Moonen leert, *vinde*’ (1730: 288).

¹⁴ Zie voor een vergelijking van de vervoeging voor de eerste persoon enkelvoud bij Moonen, Sewel, Ten Kate en Huydecoper ook De Bonth (1998: 313-315).

Met Jan van Belle en zijn *Korte wegwijzer* (1748) en *Korte schets der Nederduitsche spraakkonst* (1755) zijn we aangekomen in de tweede helft van de achttiende eeuw. In zijn eerstgenoemde publicatie zien we, op rijm, verschillende werkwoorden vervoegd. Onderstaand geef ik een voorbeeld voor het werkwoord *kopen* in de aantonende wijs:

Ik koop een stuk van eenen vetten os.
Gy koopt de staart van eenen loozen Vós.
Hy koopt geen' Kat, maar eenen królsen Kater.
Wy koopen kóst voor *Pater* en *Mater*.
Gy-lieden koopt een boutje van het Kalf.
Zy koopen voor een' stuiver Luizen-zalf. (1748: 58)

Van Belle reserveert de sjwa-uitgang voor de aanvoegende wijs. Voor het werkwoord *kopen* luidt de dichtregel voor de eerste persoon enkelvoud: 'Opdat ik koope, al koste ik niet betaalen.' (1748: 58). De tweede publicatie van Van Belle uit 1755, de *Korte schets*, geeft hetzelfde voorschrift, voor degenen die het 'onrym' prefereren: '*ik druk, krab*' (1755: 46).

In de – in zijn eigen tijd nooit uitgegeven – *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst* van Herman Tollius (z.j. omstreeks 1773) vinden we, in navolging van Ten Kate, een vermelding van beide vormen. Tollius vermeldt echter ook dat de -e 'veeltijds' wordt weggelaten 'en zelfs een der verdubbelde medeklinkers, vooral in de min verheven schrijfrant, achter: *ik druk, ik stel*.' (1773: 36-37). In het negende hoofdstuk over 'letterkunstige gestalten der woorden' (1773: 84-85) lezen we bovendien een duidelijke voorkeur in het dagelijks leven voor de geapocopeerde vorm: 'niets echter is ons in 't spreken en schryven gemeenzamer dan de *nalaat* (*apocope*); b.v. [...] *ik stel* voor *ik stelle*, *ik druk* voor *ik drukke*, enz.' (1773: 85). En wederom komt het argument op tafel dat verwarring met de aanvoegende wijs vermeden moet worden. Tollius blijkt ook gekant tegen het door Zeydelaar in zijn *Spelkonst* (1769) gepropageerde gebruik om dubbele medeklinkers op het wordeinde te spellen en met een apostrof de geapocopeerde sjwa aan te geven (*ik stell'*, *ik drukk'*, *ik minn'*):

maar dit met Zeydelaar overal te doen, waar men zelfs volgens daaglijksche gewoonte iets afwerpt, vrezen wy dat het oog van den lezer, door al die haakjes en schrapjes geheel verbijsteren zou, vooral wanneer 'er noch eens *accenten* volgens den zelfden Zeydelaar wierden by gevoegd. [...] Het doorgaand gebruik geeft ons recht om, zonder byvoeging van dit nalaatsteken, beide de twee laatste letters gerustelijk af te werpen, [...] en niemand byna is 'er, dien daar door enige duisterheid zou kunnen worden aangebracht' (1773: 85)

De in dezelfde tijd (1774-1776) uitgekomen *Nederduitsche Spraekkunst voor de jeugdt* van Kornelis van der Palm is kort en bondig: ‘Bij elk enkelvoudig onderwerp laat het werkwoord den uitgang *en* weg. B. v. ik *hoor*, ik *hoorde* [...]’ (1774-1776: 91-92). We zien hier dus dat de jeugd in ieder geval in dit boekje al geen kennis meer maakte met de sjwa-achtige vorm, voorzover het indicatiefvormen betreft. De aanvoegende wijs komt weliswaar even ter sprake, maar slechts kort, want het ‘onderscheiden van deze wijze vordert echter meer kennis dan men van eerstbeginnenden kan verwachten’ (1774-1776: 114-115), waarbij vermeld wordt dat bij de vervoeging in het enkelvoud een *e* toegevoegd wordt aan de aantonende wijs, tenzij het werkwoord al op een *e* eindigt. Ook Klaas Stijl dacht in zijn *Beknopte aanleiding* (1776, geraadpleegde druk 1778) te kunnen volstaan met de geapocopeerde vorm voor de indicatief: ‘ik *bemin*, *bid*’ (1778: 117), terwijl de vorm met een sjwa voor de aanvoegende wijs gebruikt wordt: ‘*dat ik beminne*, *bidde*’ (1778: 121). Lambertus van Bolhuis, die het werk na de ‘tusscheninvallenden’ dood van Klaas Stijl voor publicatie gereed maakte en van aantekeningen voorzag, wijst er in een noot echter nog wel op dat de eerste persoon ‘ook wel, naar den ouden trant, *ik beminne*, *bidde*’ (1778: 117) gevormd wordt. Daarbij verwijst hij naar de twist hierover aan het begin van de achttiende eeuw tussen de schrijver van de *Idea* (Adriaan Verwer) en Willem Sewel.

Bij Ernst Zeydelaar’s *Nederduitsche spraakkunst* uit 1781 ligt het wat gecompliceerder. Soms geeft hij bij de aantonende wijs als voorbeeld een vorm zonder sjwa: ik *hoor* tegenover *zoo ik kome* bij de aanvoegende wijs (1781: 212) en ik voor de eerste persoon in de indicatief *leer* (1781: 223); zo ook bij het hulpwerkwoord *worden*: ik *word* (1781: 221). Bij de vervoeging van het hulpwerkwoord *hebben* noemt hij echter ook de variant ik *hebbe* naast ik *heb* (1781: 216). De vorm met een sjwa lijkt voornamelijk gereserveerd te zijn voor de aanvoegende wijs: *dat ik worde*, *dat ik hebbe*, *zoo ik kome* (1781: 222, 217, 212). In het deel over de spelling bij de *d* en *t* treffen we echter de nodige variatie aan. Zo staan op p. 76 diverse voorbeelden van werkwoorden met een *d* in auslaut: ik *bloed*, ik *dood*, ik *hoed*, ik *kleet*, etc. (1781: 76), maar even verderop bij bespreking van de verdubbeling van de *d* in de verleden tijd staat ik *bloede* (t.t.) tegenover ik *bloedde* (v.t.) (1781: 76). Ook bij de bespreking van de spelling van de *t* komen presens indicatiefvormen met een sjwa voor, zoals ik *haate* en ik *knotte*. In zijn al wat eerder (1769) verschenen *Spelkonst* zien we trouwens ook dat de spelling van de eerste persoon enkelvoud indicatief als volgt wordt voorgesteld: ‘ik *koop*’ óf *kooppe*’ en voor de aanvoegende wijs: ‘*dat ik koop*’ óf *kooppe*’ (1769: 234). In 1799 (en dus ruimschoots na de periode van mijn corpus) beschrijft Petrus Weiland in de inleiding op zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* dat werkwoorden in het verleden op de volgende wijs werden verbogen: ik *beminne*, *spreke*, *loope*, maar dat het ‘doorgaande gebruik [...] thans’ verkiest: ik *bemin*, enz. (1799:

50). Ook verderop vinden we in zijn werk het onderscheid tussen de indicatief zonder sjwa en de conjunctief met sjwa in *ik druk* tegenover *dat ik drukke* (1799: 161) en *ik geef* tegenover *dat ik geve* (1799: 168).

We zien dus dat er in de loop van de achttiende eeuw ook in grammatica's nog variatie aangetroffen wordt; zij het dat de balans aan het eind van de achttiende eeuw wel doorslaat in de richting van de geapocopeerde variant. Daarmee komt de theorie dus overeen met het taalgebruik in het laat-achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. De variant met een sjwa wordt zijdelings nog wel door een enkele grammaticus vermeld, maar vaak met de mededeling dat het om een oudere vorm of een conjunctief gaat. De controverse die in de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw nog heerst, lijkt te zijn overgegaan in consensus.

6.7 Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht wat in mijn brieven corpus de stand van zaken is met betrekking tot de sjwa-apocope bij de werkwoordsvorm van de eerste persoon enkelvoud in de indicatief. Ik kan concluderen dat er in de late achttiende eeuw nog variatie bestaat bij deze werkwoordsvorm. De geapocopeerde variant (*ik breek*) wordt het meest gebruikt (afgerond 72%); daarnaast heeft de sjwa-achtige uitgang (*ik breeke/breken*) een aandeel van 24%. Als derde mogelijkheid treffen we ten slotte ook nog in 4% van de gevallen een *t*-uitgang (*ik breekt*) aan. De variatie kan deels worden toegeschreven aan regionale en sociale variabelen, maar er is ook stilistische variatie en fonologische factoren spelen een rol.

De regionale variatie is goed zichtbaar in de Republiek: geleidelijk aan treden er meer sjwa-achtige vormen op naarmate we zuidelijker komen en bovendien zien we in het oosten van het land nog veel sjwa-achtige vormen. Het aandeel sjwa-achtige vormen loopt op van 13,2% in Noord-Holland tot 26,7% in Zeeland en 30,7% in het oosten van de Republiek. De sociale variatie blijkt voornamelijk bij de variabele klasse: alle klassen gebruiken vaker de geapocopeerde vormen, maar bij de hoge klasse is het aandeel van de oudere, sjwa-achtige uitgang 30%, terwijl we bij de drie klassen daaronder percentages zien van 21,6%, 18,1% en 20,8%. Het verschil in het aandeel sjwa-achtige vormen tussen de hoge en de lage klasse bedraagt afgerond dus zo'n 10%. Aangezien de hoge klasse het meest vasthoudt aan de niet-geapocopeerde variant is de sjwa-apocope vermoedelijk eerder het resultaat van het veelvuldiger gebruik van de geapocopeerde vorm door de midden- en lage klassen. Wat sekse en leeftijd betreft, zijn de verschillen minder opvallend en zien we voor het corpus als geheel geen verschil. In combinatie met regio blijkt er echter wel gendervariatie te zijn: de vrouwelijke

briefschrijvers uit Zuid-Holland en Zeeland gebruiken opvallend vaker (respectievelijk 32,5% en 41,1%) de sjwa-achtige uitgang vergeleken met mannen uit die regio's (resp. 18,3% en 21,2%). Zij gebruiken de oudere uitgang bovendien ook veel vaker in vergelijking met Amsterdamse vrouwelijke briefschrijvers bij wie het aandeel voor de sjwa-achtige variant 18,4% is. De vrouwen in Zuid-Holland en Zeeland lijken zich net iets minder bewust te zijn van de opkomst van de nieuwe geapocopeerde vorm. In de regio's Zuid-Holland en Zeeland is het succes van de nieuwere variant dan ook eerder te danken aan de mannen dan aan de vrouwen. Mannelijke briefschrijvers hadden meer schrijfervaring en waren waarschijnlijk vanwege hun werkzaamheden meer op een stad als Amsterdam gericht, waar de apocope redelijk ver gevorderd is. In Amsterdam treffen we geen gendervariatie aan en er zijn slechts minieme verschillen in gedrag tussen de klassen.

Naast regionale en sociale variatie blijkt het ook van belang te zijn in welke context de werkwoordsvorm gebruikt wordt. De sjwa-apocope is minder ver doorgedrongen bij werkwoordsvormen in formulair taalgebruik en wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* achterwege blijft (ellipses). In formulair taalgebruik treffen we in 35% van de gevallen nog een sjwa-achtige uitgang aan tegenover een kleine 21% in niet-formulair taalgebruik. Die conclusie kan nog verder toegespitst worden op de verschillende klassen en blijkt dan voor de hoge klasse in nog sterkere mate te gelden: briefschrijvers uit die klasse gebruiken in formules zelfs meer sjwa-achtige vormen dan geapocopeerde (54,6% tegenover 44,7%). Verder blijkt dat briefschrijvers uit alle lagen van de bevolking de werkwoordsvorm eerder met *-e(n)* te markeren wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* ontbreekt, althans dat is vastgesteld voor het werkwoord *hebben*. De variant *hebbe/hebben* heeft in combinatie met *ik* slechts een aandeel van zo'n 17% tegenover ruim 52% wanneer *ik* weggelaten wordt. We treffen de oudere sjwa-variant dus vaker aan in die delen van brieven die meer verweven zijn met de epistolaire traditie, zoals formulair taalgebruik en de ellips van *ik*.

De brieven blijven uiteraard steeds een weergave van geschreven taal: we hebben immers ook gezien bij de bespreking van de invloed van de fonologische context dat woordoverschrijdende klinkerbotsing er niet toe leidt dat de sjwa-uitgang eerder geapocopeerd wordt. Wél blijkt de auslaut van de werkwoordstam een rol te spelen bij de vordering van de apocope: na de stemhebbende klanken *v*, *g* en *d* in auslaut wordt er minder snel geapocopeerd, terwijl na de stemloze klanken *t*, *k* en *p* het aandeel van de sjwa-apocope al redelijk groot is. De percentages liggen tussen ruim 89% apocope na een *t* en bijna 54% apocope na een *d* in auslaut.

Tot slot zijn in dit hoofdstuk de standpunten van achttiende-eeuwse grammatici besproken. De sjwa-achtige variant blijkt in de loop van de

achttiende eeuw in de voorschriften en beschrijvingen – net als in het *Brieven als Buit-corpus* – af en toe nog op te duiken, maar hoe verder we in de tijd komen, hoe meer er consensus ontstaat dat de geapocopeerde variant de voorkeur verdient.

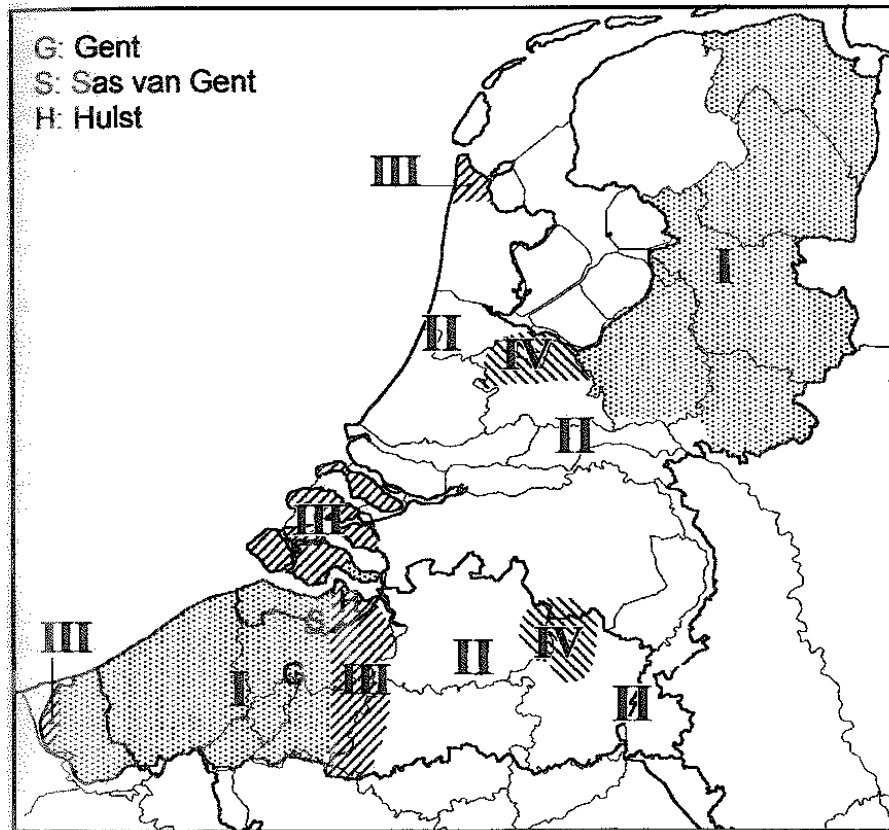
7 *Ik was verblyd een brief van UE hand te ontvange. De apocope van de slot-n*

7.1 Inleiding

In het hedendaagse gesproken Nederlands valt in een groot deel van het taalgebied de slot-*n* na de doffe vocaal weg.¹ Dat gebeurt in het suffix van meervoudige zelfstandige naamwoorden (*brieven, schepen*), (gesubstantiveerde) infinitieven (*het lopen, lopen*), voltooid deelwoorden (*gelopen*) en meervoudsvormen van het werkwoord (*wij lopen, wij liepen*), maar ook in de woordstam van monomorfematische woorden die in diverse woordklassen vallen, waaronder bijwoorden (*binnen, boven, buiten*), nomina (*molen, gulden*), telwoorden (*negen, zeven*) en werkwoordsvormen (*ik teken, ik open*). In de orthografie wordt de slot-*n* altijd weergegeven, of die nu wel of niet gerealiseerd wordt in de uitspraak. Het afslijten van deze slotklank is al enkele eeuwen geleden ingezet; we zouden de hedendaagse orthografie dan ook als nogal conservatief kunnen beschouwen, ware het niet dat er ook nog delen van Nederland zijn waar de slot-*n* wel uitgesproken wordt, namelijk in het noordoosten en het uiterste zuidwesten. Bovendien zijn er diverse gebieden waar deletie van de slot-*n* van bepaalde grammaticale of fonologische condities afhangt en zijn er, zelfs in het gebied waar *n*-deletie wel algemeen voorkomt, omstandigheden waaronder sprekers de *n* handhaven (zie afbeelding 7.1). Zo zien we bijvoorbeeld dat er verschillen bestaan in *n*-deletie afhankelijk van de werkwoordsvorm. Verder handhaven sprekers de slot-*n* eerder voor een vocaal of een *h* (*wij zenden u een brief*) dan voor een consonant, waarbij de *n* dan dienst doet als hiaatdelger. En we zien dat de slot-*n* vaker gerealiseerd wordt bij het voorlezen van teksten of bij nadrukkelijk spreken.²

¹ Zie voor een gedetailleerd overzicht van de hedendaagse dialectsituatie: De Wulf en Taeldeman (2001: 23-25).

² Zie Goeman (2001) voor een overzicht van morfologische condities op *n*-behoud en *n*-deletie en zie ook Hol (1940) en Blancquaert & Tavernier-Vereecken (1944). Zie verder nog het onderzoek van Van de Velde & Van Hout (2001 en 2003). Zij deden experimenteel onderzoek naar woordklasse-effect, suffixeffect en morfeemeffect bij Nederlandse en Vlaamse standaardtaalsprekers.

- I: gebieden met weinig of geen apocope;
 II: gebieden met (bijna) systematische apocopering;
 III: gebieden waarin *n*-apocope en *n*-behoud behoorlijk variëren; de variatie is primair aan (vrij) sterke grammaticale en/of fonologische condities onderhevig;
 IV: gebieden waarin *n*-apocope en *n*-behoud behoorlijk variëren; de variatie resulteert (vooral) uit het fundamenteel optionele (en dus sterk persoonsgebonden) karakter van de *n*-apocope.

Afbeelding 7.1: *n*-apocope in Nederland en Vlaanderen, bron: De Wulf & Taeldeman (2001: 22-23).

Dat de slot-*n* al eeuwen geleden aan slijtage onderhevig was, kunnen we onder andere opmaken uit *De const van rhetoriken* (1555: 60) van Matthijs de Castelein, die zijn leerlingen op het hart drukt om de *n* goed uit te spreken:

Vuer al, onthaudt wel ghy ionghe scholieren

*Als ghy zuld agieren, wild ga tuwer baten slaen
 Dat ghy de **n**, wel kuend pronuchieren,
 By exemple wil ict hu qualifieren
 Ghelijck in heden**n** commen**n**, en achter straten**n** gaen,
 (vetgedrukt TS)*

In parafrase: onthoudt vooral goed, jonge scholieren, dat wanneer u in rechte op zult treden en goed voor de dag wilt komen, dat u de **n** goed weet uit te spreken. Ik zal het u uiteenzetten in een voorbeeld, zoals in: heden**n**, commen**n**, en achter straten**n** gaen.

In de zeventiende eeuw wordt het verschijnsel opgemerkt door de grammaticus Christiaan van Heule (1625: 117, Triviumeditie: 91). Hij is van mening dat het weglaten van de slot-*n* ‘tegens des spraekx natuyre’ is en vermeldt dat het vooral in de gesproken taal in de provincie Holland voorkomt. Ook Petrus Leupenius (1653: 59, Triviumeditie: 43) noemt het – zowel in geschreven als in gesproken taal – een slechte gewoonte van de Nederlanders. Begin achttiende eeuw brengt Willem Sewel het ter sprake in zijn *Nederduytsche spraakkonst* (1733: 28-29), maar dan expliciet als een nalatigheid in het spellen:

Dit noemen van slechte spellers brengt my in gedachten dat ’er veele zyn, welke men juyst niet voor dom mag houden, en die nógtans t’elkens spellen, *Gebruyke, vinde, zaaije, boome, huyze, rokke, schepe*; niet bezeffende dat die woorden altoos met een N moeten eyndigen, en dus geschreeven worden, *Gebruyken, vinden, zaaijen, boomen, huyzen, rókken, schepen*. Ook vereyschen de Werkwoorden een kennelyk onderscheyd tusschen ’t eenvoudig en meervoudig getal; want schoon men schryft. *De jongen plengde in ’t water*, echter moet men zeggen, *de meysjens spoelden het linnen*, en niet *spoelde*, ’t welk goed is als ’er maar van één gesproken wordt.

We mogen er echter wel van uitgaan dat de slechte spellers waar Sewel het over heeft zich hebben laten beïnvloeden door hun gesproken taal, waar zij de slot-*n* zeer waarschijnlijk ook achterwege lieten. Als laatste wil ik hier noemen het *Haagsch Nederduitsch woordenboekje; ten dienst der eerste schoolmeesteren en schoolmeesteressen* gepubliceerd in 1780, maar al zo’n vijftig jaar eerder opgesteld door een anonieme Haagse schoolmeester (Kloeke 1938, Van der Wal 1994: 235-240). Deze schoolmeester loopt te hoop tegen allerlei regionale of sociale varianten – opgesomd in een lange alfabetische lijst en door hem aangeduid als ‘slechte woorden en straattaal’ (1780: 3) – die zowel in spreken als in schrijven vermeden dienen te worden. Dat de *n*-apocope in zijn ogen afkeurenswaardig was, kunnen we opmaken uit

de paren (met respectievelijk de uitspraak en de verbetering): *ete–eten*, *kippe–kippen*, *meide–meiden*, *roke–rooken*, etc. Naast de expliciete norm die uitgedragen werd door taalbeschouwers en schoolmeesters bestond er overigens ook een impliciete norm om *n*-deletie te vermijden: gedrukte prozateksten uit de achttiende eeuw vertonen er nauwelijks sporen van, althans voorzover deze geen weergaven van gesproken taal bevatten. In het referentiecensus (bijlage F) van achttiende-eeuwse teksten trof ik slechts één voorkomen van *n*-deletie aan.³

Het zijn niet alleen waarnemingen van grammatici en literatoren die ons kennis verschaffen over het bestaan van de *n*-apocope, ook literaire teksten waarin gesproken taal weergegeven wordt en egodocumenten (zoals brieven en dagboeken) laten zien dat er in de zeventiende en achttiende eeuw geapocopeerd werd in de Hollandse spreektaal. Als voorbeeld van het eerste genre zijn er de door Constantijn Huygens opgevoerde boeren uit het Delfland die na een toonloze *e*, bij alle infinitieven, deelwoorden en werkwoordsvervoegingen de *n* achterwege laten, evenals bij monomorfematische woorden als *buyte*, *tusse*, *selde*, *eighe*, etc. (Te Winkel 1899: 172-173). Vertegenwoordigers van het tweede genre, egodocumenten, zijn voor de zeventiende eeuw de zusters van Huygens, Geertruyd en Constance, en zijn vriendin Dorothea van Dorp die allen in hun brieven de slot-*n* regelmatig apocoperen, evenals Maria van Reigersberch (Kern 1929: 99). Voor de achttiende eeuw vinden we *n*-apocope bijvoorbeeld in de brieven (1782-1800) van de Delftse Christina van Steensel (Van der Wal 2006: 12-15 en 2007: 470-472) en we treffen het verschijnsel ook aan in het dagboek (1773-1775) van de Noord-Hollandse Aafje Gijsen uit de Zaanstreek: Aafje schrijft soms *wij aate*, *wij kreege* en vrijwel consequent *wij ginge* (Gijsen, editie Van Sante 1986: 54).⁴

We hebben dus alle reden om te veronderstellen dat we in ons veelal Hollandse *Brieven als Buit*-materiaal apocope van de slot-*n* zullen aantreffen. En de brieven bieden ons de gelegenheid om grootschaliger dan voorheen te onderzoeken in welke mate dit verschijnsel optreedt en of we het kunnen relateren aan sociale klasse, gender en/of leeftijd. We kunnen bovendien nagaan of fonologische en morfologische condities, bekend uit hedendaags onderzoek, destijds even sterk of sterker golden. Aangezien we ook over materiaal uit andere delen van de Republiek beschikken, kunnen we daarnaast een vergelijking maken tussen de diverse regio's.

³ Het referentiecensus (tien prozateksten, voor elk decennium één, zie bijlage F). Per tekst is een passage van ongeveer 1000 woorden onderzocht. Het gevonden voorkomen is afkomstig van de auteur Le Francq van Berkhey.

⁴ De brieven van Christina van Steensel aan haar man Jean Malherbe zijn in 1994 uitgegeven door Anje Dik en Dini Helmers onder de titel *'Het is of ik met mijn lieve sprak'*. *Briefwisseling 1782-1800*.

Het onderzoek naar de *n*-apocope heeft gefaseerd plaatsgevonden. Dat is gebeurd omdat het aantal mogelijke voorkomens zeer omvangrijk is; er zijn immers veel woorden waarin de *-n* geapocopeerd kan worden. Om een indruk te krijgen van de omvang van het verschijnsel is er allereerst een klein vooronderzoek verricht onder drie vrouwelijke briefschrijvers. De veelbelovende resultaten daarvan, die worden besproken in § 7.2, hebben tot diverse nieuwe onderzoeksvragen geleid. Vervolgens is een pilotstudie onder 35 scribenten opgezet om de resultaten van het vooronderzoek te toetsen en om frequente vormen per grammaticale categorie te achterhalen. Deze pilotstudie zal worden besproken in § 7.3. De resultaten van de pilotstudie gaven aanleiding om vervolgens het gehele corpus te onderzoeken voor de meest frequente vormen. Wat dat heeft opgeleverd, komt aan bod in § 7.4, waarvan de laatste subparagraaf (§ 7.4.5) een samenvatting en conclusies bevat.

7.2 Het vooronderzoek

De basis voor dit onderzoek bestaat, zoals gezegd, uit een eerder kleinschalig onderzoek naar *n*-deletie in het *Brieven als Buit*-corpus (Van der Wal & Simons 2010 en Van der Wal, Rutten & Simons 2012). Voor dit onderzoek zijn de brieven van drie ongeveer even oude (ouder dan 50 jaar) vrouwelijke briefschrijvers geselecteerd uit drie verschillende regio's.⁵ Zij representeren drie verschillende sociale lagen: de bovenlaag van de hoge klasse (Anna Maria van der Sluijs-Tulleken uit Schoonhoven, Zuid-Holland), de hoge klasse (Debora van Spall-Rademaker uit Utrecht, Midden) en de midden-hoge klasse (Antje Cornelis uit Zijpe, Noord-Holland).⁶ Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat Van der Sluijs-Tulleken vrijwel nooit een *n* deleet; we treffen slechts drie verbale voorkomens van *n*-deletie aan op een totaal van 4602 woorden. Deze drie voorkomens mogen we dan ook beschouwen als *slips of the pen*:

⁵ Overigens zijn niet alle brieven van deze drie schrijfsters die voor dit deelonderzoek zijn gebruikt, terecht gekomen in het definitieve *Brieven als Buit*-corpus. Voor het definitieve corpus is immers een selectie gemaakt om te voorkomen dat enkele briefschrijfsters met omvangrijke brieven een te grote invloed zouden krijgen binnen het corpus.

⁶ In Van der Wal & Simons (2010) en Van der Wal, Rutten & Simons (2012) zijn deze drie briefschrijfsters ingedeeld bij respectievelijk de hoge klasse, de midden-hoge klasse en de midden-lage klasse. Voor de definitieve vaststelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is op grond van nieuwe informatie van deze indeling afgeweken. De sociale verschillen tussen de drie briefschrijfsters blijven echter gehandhaafd.

- (1) *en liet hem **raade** van wie dezelve was*
- (2) *en dien train [menigte] moeten ook t'**Eette** gegeven worden*
- (3) *zoo veel daer op te teekeen als zij laden **konde***

In de brieven van Debora van Spall-Rademaker vinden we negen voorkomens van *n*-deletie, twee nominale en zeven verbale:

- (4) *dat ik de **schulde** gemackt hebt* (meervoudig zelfstandig naamwoord)
- (5) *wy syn van het jaar en wel uyt de **schulde** geholpen* (meervoudig zelfstandig naamwoord)
- (6) *aan de Graf van regteren **gesonde*** (voltooid deelwoord)
- (7) *de presenten die myn Heer Moems myn over 2 jaar **gesonde** heeft syn weer **angehodde** [gestopt] (2 x voltooid deelwoord)*
- (8) *Ued broers en susters **omhelse** Ued in haar haart en **biedde** Ued [...]* (meervoud tegenwoordige tijd)
- (9) *ik en myn kienderen **erkenne** UEd: als een vader van ons* (meervoud tegenwoordige tijd)
- (10) *dat UED allen drie nog mag gespart **worde*** (infinitief)

Ook bij Debora van Spall-Rademaker is de *n*-apocope een marginaal verschijnsel aangezien we slechts negen voorkomens aantreffen op een totaal van 7912 woorden. Afgezet tegen haar reguliere nominale (192) en verbale (479) *n*-spelingen is het aandeel respectievelijk 1% en 1,5%. Opvallend genoeg treffen we in haar brieven ook regelmatig vormen aan die op het eerste gezicht doen denken aan hypercorrecties. Zij schrijft in die vormen dus een slot-*n* die er niet hoort. Het gaat niet alleen om nominale voorkomens als *omen*, *tanten*, *vreedden*, *willen*, maar ook om enkelvoudige persoonvormen in de tegenwoordige of verleden tijd:

- (11) *[ik] **hopen***
- (12) *hy **vertrouwen***
- (13) *daar ik seer na **verlangen om***
- (14) *wat **moeten** ik aanwen*
- (15) *het **souden***
- (16) *ik **wensten***
- (17) *[ik/hij] **sijden***
- (18) *hij **erkenden** als*

In totaal gaat het om 47 nominale en 23 verbale hypercorrecties, waarbij de slot-*n* een enkele keer opgevat kan worden als een naamvalsvorm of

hjaatdelger, zoals in de voorbeelden (13), (14) en (18). Wanneer we deze gevallen buiten beschouwing laten, resteren er echter nog altijd 30 nominale en 12 verbale hypercorrecties, zodat we kunnen constateren dat de hypercorrecte voorkomens talrijker zijn dan de gevallen waarin sprake is van *n*-deletie. Mogen we op grond van deze hypercorrecties nu afleiden dat Van Spall zich zo bewust was van de spellingregel ten aanzien van de sjwa dat zij fouten ging maken? Of is er mogelijk een andere verklaring? Als we de overige inhoud van de brieven wat beter bekijken dan zien we dat ook de attributieve adjectieven zeer frequent een slot-*n* krijgen: *lieven, groten, braven, so verren van*. Er zijn maar enkele uitzonderingen zoals *UED liefhebbende en bedroefde Moeder*.⁷ We kunnen dan ook concluderen dat Van Spall consequent een sjwa weergeeft als *-en* voor enkelvoudige substantieven (*tanten, dienaressen*), meervoudige substantieven, attributieve adjectieven, infinitieven, voltooid deelwoorden en meervoudige persoonsvormen (zowel in de tegenwoordige als in de verleden tijd).⁸ We treffen slechts een paar uitzonderingen aan op die regel: de eerder genoemde gevallen van *n*-deletie, de enkele attributieve adjectieven op *-e* en verder nog het lidwoord *de* en het voorzetsel/partikel *te*, want ook in die gevallen treffen we nooit *-en* aan. De veronderstelde hypercorrecties van Van Spall zijn dus eerder het gevolg van een andere spellingregel voor de weergave van de sjwa dan een vermijdingsstrategie van de enkele *-e*-spelling.

De laatste voor dit kleine onderzoek geselecteerde briefschrijfster is Antje Cornelis, afkomstig uit de kop van Noord-Holland; haar brieven zijn weliswaar niet zo uitvoerig (6 brieven met in totaal 1657 woorden) als die van Van der Sluijs en Van Spall, maar bieden toch genoeg zicht op haar schrijfspraktijk ten aanzien van de *n*-deletie:

- (19) *het is hier soo kout dat er geen gras nog hooij kan **wasse** wij **hebbe** van de winter voor 80 gulden an hooij gekogt de **lammere** zijn duur maar de **koeije** zijn schant [schandalig] goetkoop op de **markte** verder weet ik geen sonders [bijzonders]*

Zoals in voorbeeld (19) te zien is, deleert Antje Cornelis veelvuldig: wat de nomina betreft, zien we het verschijnsel bij alle meervoudsvormen (54 voorkomens). De monomorfematische woorden laten echter geen *n*-deletie zien:

⁷ Een telling in Debora's uitvoerigste brief (2-1-2008 082-093; 3900 woorden) levert 112 gevallen van attributieve adjectieven met *-en* en slechts 8 gevallen met *-e* op. Onder die laatste bevinden zich 5 samenstellingen: *grotevader, groetemoeder* (2), *oudeluy* (2).

⁸ Het bijwoord *mede* treffen we ook aan als *meden*.

morgen (hier: oppervlaktemaat; vier voorkomens);
gulden (vijf voorkomens, waarvan twee keer mogelijk hiaatdelger);
segen (twee voorkomens, beide keren mogelijk hiaatdelger);
negen (een voorkomen, mogelijk hiaatdelger);
seven (een voorkomen);
binnen (een voorkomen, mogelijk hiaatdelger);

En bij werkwoordsvormen krijgen we per categorie het volgende beeld:

	<i>n</i>-deletie	<i>n</i>-behoud
meervoudige persoonsvorm	23 100%	0 0%
infinitief	21 84,0%	4 16,0%
voltooid deelwoord	0 0%	19 100%

Tabel 7.1: *n*-deletie en *n*-behoud bij Antje Cornelis, per grammaticale categorie

Tabel 7.1 laat zien dat Antje Cornelis altijd de slot-*n* deleert in meervoudige persoonsvormen en bij verreweg de meeste infinitieven. De vier aangetroffen uitzonderingen in de laatstgenoemde categorie zijn overigens infinitieven na *te*, een vorm waarvan bekend is dat de -*n* hierin minder snel gedeleerd wordt omdat deze vorm oorspronkelijk een datiefuitgang had (*te lesene*, Schönfeld 1970: 114, 158). Het afslijtingsproces verliep bij deze infinitiefvormen dan ook in de volgorde: eerst afslijting van de slot-*e* en pas daarna afslijting van de -*n*. Nu treffen we eind achttiende eeuw nauwelijks nog verbogen infinitieven aan, maar het lijkt toch goed om deze gerundia voorlopig als aparte groep te beschouwen. Wat de verbale vormen betreft, zien we in het taalgebruik van Antje Cornelis nooit *n*-deletie in voltooid deelwoorden. Haar *n*-deletie ziet er dus al met al tamelijk systematisch uit: zij deleert wel bij meervoudige zelfstandige naamwoorden, finiete werkwoorden en infinitieven, maar niet bij voltooid deelwoorden en evenmin bij monomorfematische woorden en gerundia na *te*. De vraag komt dan ook op of Antje Cornelis de slot-*n* soms daadwerkelijk uitsprak bij de laatstgenoemde drie categorieën en of haar spelling dus zodoende tamelijk goed haar uitspraak weergeeft. Over de regionale diversiteit van *n*-deletie in de achttiende eeuw hebben we niet veel informatie; we weten, zoals gezegd, dat het in de Hollandse dialecten een frequent verschijnsel was. Om Antje Cornelis' werkwijze toch enigszins te kunnen verklaren, kan informatie over de huidige dialectsituatie verhelderend zijn; dialectkenmerken zijn immers vaak conservatief. Deze informatie,

ontleend aan de MAND (*Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*), duidt erop dat *n*-deletie in het gebied rond Schagen voorkomt in nomina, infinitieven en finiete werkwoorden, maar niet in voltooid deelwoorden en weinig bij enkelvoudige substantieven.⁹ We zien dit gegeven ook samengevat in het overzicht van De Wulf & Taeldeman (2001: 24-25 en zie afbeelding 7.1) voor de kop van Noord-Holland, met een toevoeging voor de infinitieven na *te*: ‘doorgaans geen deletie van *-n* in semi-Nominale ww.-vormen (volt.deelw. + gerundium) en idem in niet-suffigale *-ən*’.¹⁰ De opmerkelijk consequente uitzonderingen in *n*-deletie maken dus vermoedelijk deel uit van de gesproken taal van Antje Cornelis.

Met behulp van de MAND zouden we mogelijk ook Debora van Spalls opmerkelijke *en*-spelling kunnen verklaren. Dat blijkt echter minder gemakkelijk: er zijn weliswaar (zuidelijke) dialecten waar bij attributieve adjectieven een *genus-n* (bij mannelijke woorden) onder bepaalde fonologische condities behouden blijft, maar Van Spalls praktijk is niet beperkt tot mannelijke woorden en specifieke fonologische condities. Haar opmerkelijke spelling reflecteert zeer waarschijnlijk niet de gesproken werkelijkheid.¹¹

Aan de hand van het vooronderzoek kunnen we samenvattend concluderen dat de variabelen sociale klasse en regio een rol lijken te spelen bij *n*-deletie: hoe hoger de klasse van een scribent, hoe minder er geapocopeerd wordt. De twee scribenten uit de hoge klasse hanteren daarbij kennelijk spellingregels die van hun gesproken realiteit afwijken. Beide vrouwen zijn immers afkomstig uit een *n*-deletiegebied terwijl dit verschijnsel in hun brieven een te verwaarlozen rol speelt. Bij Antje Cornelis zien we juist voor wat betreft *n*-deletie en *n*-behoud haar gesproken taal weerspiegeld in haar spelling, zoals we hiervoor hebben gezien. In Antje Cornelis’ regio, de kop van Noord-Holland, treffen we diezelfde variatie nog steeds aan.

Hoewel het vooronderzoek slechts gericht was op drie vrouwelijke scribenten, en we er dus niet al te grote conclusies aan mogen verbinden, rechtvaardigen de resultaten en de vragen die het oproept, nader onderzoek van het gehele corpus op de mate van *n*-behoud en *n*-deletie. Dat zal, gezien deze resultaten, niet alleen gericht zijn op sociale en regionale variatie, maar

⁹ Zie voor Noord-Holland en Schagen zowel kaarten van de MAND (dl. I: 16, 17, 18, 25, 26, 27 en dl. II: 54, 55, 58, 59, 60, 64, 65, 68, 69, 70) als de digitale versie <<http://www.meertens.knaw.nl/projecten/mand>>; <<http://www.meertens.knaw.nl/mand/database/>> [25/4/2013].

¹⁰ Zie voor zulke verschillen naar woordsoort ook Goeman (2001).

¹¹ De MAND geeft voor de provincie Utrecht een enigszins gemêleerd beeld: meest *n*-deletie bij verbale vormen, maar bij meervoudige zelfstandige naamwoorden treffen we ook wel voorbeelden aan met *n*-behoud.

ook op morfologische en fonologische condities, die een rol kunnen spelen bij de aangetroffen variatie. In hoeverre gender en leeftijd invloed hebben, zal nog moeten blijken. Deze variabelen zijn immers in het vooronderzoek constant gehouden. Het is overigens niet nodig om alle voorkomens van het *-en*-suffix (al dan niet gespeld als *-e*) voor het gehele corpus in kaart te brengen. Het verschijnsel treedt dermate frequent op, dat volstaan kan worden met een selectie van enkele hoogfrequente vormen. Deze vormen zullen achterhaald worden door middel van een pilotonderzoek onder 35 scribenten en vervolgens als basis dienen voor het onderzoek in het gehele *Brieven als Buit*-corpus. Onder de 35 scribenten bevinden zich ook mannen waardoor meteen duidelijk zal worden hoe waarschijnlijk het is dat we gendervariatie in het gehele corpus aan zullen treffen. Deze verkennende pilotstudie wordt in de volgende paragraaf verder uitgewerkt.

7.3 Het pilotonderzoek

De werkwijze, het doel en het globale resultaat van het pilotonderzoek worden besproken in § 7.3.1. In § 7.3.2 wordt de sociale variatie beschreven voor de variabelen gender en klasse. Paragraaf 7.3.3 geeft de resultaten voor de mate van *n*-apocope in monomorfematische woorden. In § 7.3.4 wordt nagegaan of de fonologische omgeving invloed heeft op de slotklank. Ten slotte volgt in § 7.3.5 de conclusie van het pilotonderzoek.

7.3.1 Werkwijze, doel en resultaat

Voor de pilotstudie is uitsluitend gebruik gemaakt van brieven met de regiocode Amsterdam; de variabele ‘regio’ is dus constant gehouden. Voor beide seksen en voor elk van de vier klassen zijn vijf brieven geselecteerd, maar aangezien er voor Amsterdam geen brieven van vrouwen uit de lage klasse zijn, levert dat in totaal 35 – in plaats van de verwachte veertig – brieven op. Het verschijnsel, het wegvallen van de slot-*n*, kunnen we, zoals vermeld, waarnemen in diverse suffixposities. Uit het vooronderzoek is inmiddels duidelijk geworden dat morfologische condities, bekend uit hedendaagse waarnemingen, ook aangetroffen worden in ons achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal. De voorkomens die als basis dienen voor deze paragraaf en § 7.3.2 behoren dan ook tot de vijf relevante grammaticale categorieën (infinitieven, gerundia, voltooid deelwoorden, meervoudige substantieven en meervoudige persoonsvormen). Daarnaast kan de slot-*n* wegvallen in de woordstam van monomorfematische woorden. Deze nemen een wat andere positie in omdat zij in meerdere woordklassen vallen en bovendien minder frequent optreden. De monomorfematische woorden zullen daarom dan ook apart worden besproken in § 7.3.3.

Overigens zijn voor dit pilotonderzoek alle voorkomens die eindigen op *-e* en *-en* geïnterpreteerd, zodat het mogelijk is om een alternatief spelsysteem te onderkennen. We hebben hiervoor immers gezien dat er scribenten zijn die een afwijkende spelling hanteren, zoals bijvoorbeeld Debora van Spall-Rademaker, die vrijwel elke *sjwa* – ook die in bijvoeglijke naamwoorden – met *-en* spelt. Het analyseren van de voorkomens voor elke afzonderlijke scribent leverde echter geen nieuwe inzichten of een soortgelijk spelsysteem op. Ik zal er hier dan ook niet verder op ingaan. Overigens sluit ik niet uit dat er in het volledige achttiende-eeuwse Brieven als Buit-corpus spellers als Debora van Spall zijn. Mogelijk treffen we hen eerder aan in de familiekring of regionale omgeving van Van Spall (Utrecht) dan in deze Amsterdamse brieven.

De zoekactie naar de vijf genoemde grammaticale categorieën levert 1319 voorkomens op. Ter illustratie volgt voor elk van de categorieën een voorbeeld waarin de slot-*n* gedeleerd wordt:

- (20) *de susters vrage my intrest so ik deselve **betale** moet* (infinitief)
- (21) *het js te **wense** jk soo een swaare post niet mag hebbe als jn mijn voorige kraam* (gerundium, *te* + infinitief)
- (22) *de brieve die ik geschreven hebbe zult gy niet **gekrege** hebbe* (voltooid deelwoord)
- (23) *mijn soons **hebbe** ook wat gesukkelt* (meervoudige persoonsvorm)
- (24) *vandag is het 2 **mande** sont [sinds] ued in se [zee] gegán is* (meervoudig substantief)

De distributie van de twee varianten naar grammaticale categorie wordt weergegeven in tabel 7.2:

<i>categorie</i>	<i>-en</i>	<i>-e</i>	<i>totaal #</i>
infinitief	350 77,6%	101 22,4%	451
gerundium, te+infinitief	173 78,6%	47 21,4%	220
voltooid deelwoord	136 70,5%	57 29,5%	193
meervoudige persoonsvorm	115 84,6%	21 15,4%	136
meervoudig substantief	247 77,4%	72 22,6%	319
totaal #	1021	298	1319

Tabel 7.2: *n-behoud en n-deletie bij 35 Amsterdamse scribenten naar grammaticale categorie*

Uit tabel 7.2 kunnen we concluderen dat drie categorieën – infinitief, gerundium en meervoudige substantief – elkaar qua *n*-deletie niet veel ontlopen met respectievelijk 22,4%, 21,4% en 22,6%, terwijl de slot-*n* bij het voltooid deelwoord met 29,5% het gemakkelijkst wegvalt. Voor het voltooid deelwoord zien we dus al direct een contrast met het vooronderzoek, waarin we zagen dat de Noord-Hollandse Antje Cornelis nooit de -*n* delette in haar voltooid deelwoorden. Dit verschil tussen Noord-Holland en Amsterdam is echter heel goed verklaarbaar wanneer we ons realiseren dat Amsterdam volgens de kaart uit De Wulf en Taeldeman (2001: 22-23, zie afbeelding 7.1) in een gebied ligt waar vandaag de dag bijna systematisch geapocopeerd wordt, terwijl Antje Cornelis in de kop van Noord-Holland woont; een gebied waar de apocope afhankelijk is van morfologische en/of fonologische condities. Door de Amsterdamse scribenten wordt het minst geapocopeerd in de meervoudige persoonsvormen: er is slechts in 15,4% van de gevallen sprake van *n*-deletie.

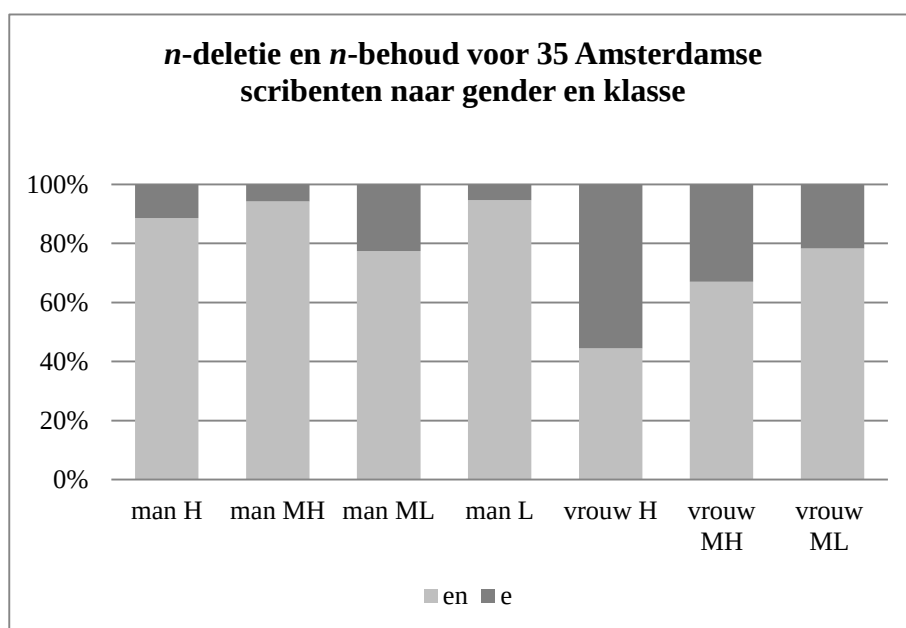
7.3.2 Sociale variatie

In het vooronderzoek kon niet worden nagegaan of we gendervariatie aantreffen omdat daarin alleen brieven van vrouwelijke briefschrijvers geanalyseerd zijn. Onder de huidige selectie van 35 scribenten bevinden zich echter ook 20 mannen, zodat we in tabel 7.3 kunnen zien of er verschillen in mate van *n*-apocope tussen mannen en vrouwen zijn:

Gender	-en	-e	totaal #
Man	741 88,3%	98 11,7%	839
Vrouw	280 58,3%	200 41,7%	480
totaal #	1021	298	1319

Tabel 7.3: n-behoud en n-deletie bij 35 Amsterdamse scribenten naar gender

Uit tabel 7.3 blijkt dat er voor deze 35 scribenten gendervariatie aangetroffen wordt. Vrouwen apocoperen de slot-*n* met 41,7% veel vaker dan mannen bij wie we in slechts 11,7% van de gevallen apocope aantreffen. Op grond van het vooronderzoek veronderstellen we dat er ook klassevariatie is. Of dat ook werkelijk zo is, kunnen we nagaan voor deze Amsterdamse scribenten. Aangezien uit tabel 7.3 een aanzienlijk verschil bleek in gebruik van de twee varianten tussen mannen en vrouwen, worden in afbeelding 7.2 klasse en gender gecombineerd (N.B.: er is uiteraard geen kolom voor vrouwen uit de lage klasse omdat zij voor de regio Amsterdam ontbreken in het corpus).

Afbeelding 7.2: n-deletie en n-behoud voor 35 Amsterdamse scribenten naar gender en klasse

In afbeelding 7.2 zien we dat we de aangetroffen klassevariatie bij de drie briefschrijfters in het vooronderzoek met de nodige voorzichtigheid moeten interpreteren. Bij mannelijke scribenten varieert de *n*-deletie van bijna 6% tot bijna 23%; dit laatste percentage wordt in de lage middenklasse aangetroffen. Bij vrouwelijke scribenten treffen we meer *n*-deletie aan, variërend van 21% tot 56%, maar de distributie is tegengesteld aan wat we verwachtten. Het hoogste percentage *n*-deletie komt niet in de lage middenklasse voor, maar in de hoge klasse.

7.3.3 Monomorfematische woorden

Aangezien uit hedendaags onderzoek blijkt dat de slot-*n* minder makkelijk wegvalt in monomorfematische woorden (Van der Velde & Van Hout 2003: 108) wordt hier apart aandacht besteed aan deze categorie. De 35 onderzochte brieven leveren 76 monomorfematische voorkomens op. Het gaat daarbij in geen enkel geval om een verbale monomorfematische vorm (*ik teken, ik zegen* etc.).¹² We treffen wel zelfstandige naamwoorden, telwoorden, voorzetsels en bijwoorden aan in 22 typen: *beneven, binnen, boven, buiten, deken, eigen, garen, gisteren, gulden, haven, heden, molen, morgen, negen, reden, samen, (er)tegen, toren, (onder)tussen, zegen, zelden, zeven*. Enkele voorbeelden dienen ter illustratie:

- (25) ***gistere** heb ik een heer doen verwonderd blyve*
- (26) *Cüche heeft dit gewete en my gefiliseert met een erfgenis van cirka 6000 **gulde***
- (27) *Weest Ge Rust UL vader en ik selle UL vrou doen Benevens mijn **Yge** [eigen] keendere [kinderen] en tel haar als my **yge** kent [kind]¹³*

Twintig van de 76 voorkomens eindigen op een sjwa; dat is ruim 26%. De slot-*n* valt bij deze 35 scribenten dus tamelijk vaak weg. We zien immers geen opvallend verschil met de overige grammaticale categorieën in de mate waarin de *n* geapocopeerd wordt (tabel 7.2). Het percentage van 26,3% is vergelijkbaar met en ligt zelfs hoger dan de *n*-apocope bij infinitieven, gerundia, zelfstandige naamwoorden en meervoudige persoonsvormen (respectievelijk 22,4%, 21,4%, 22,6% en 15,4%). Het percentage is slechts

¹² Deze vormen zijn sowieso zeldzaam in het corpus: ik heb ze ongeveer acht keer aangetroffen in het totale corpus, altijd met een slot-*n* en soms nog met een ‘oude’ sjwa-uitgang, *ik tekene*).

¹³ Merk ook op dat er in dit voorbeeld variatie is in het bezittelijk voornaamwoord: *mijn Yge* tegenover *my yge*. Deze variatie treffen we regelmatig aan in het corpus.

iets lager dan de *n*-apocope bij voltooid deelwoorden (29,5%).¹⁴ We kunnen ons dan ook afvragen of de slot-*n* wel vaker behouden blijft in monomorfematische woorden. In dit deelcorpus zien we dat immers niet terug. Dat zou te maken kunnen hebben met de geografische herkomst van de brieven, in dit geval Amsterdam. Het lijkt dan ook beter om de monomorfematische woorden voorlopig het voordeel van de twijfel te geven en ze bij het onderzoek in het corpus als geheel als aparte groep te inventariseren en te onderzoeken.

7.3.4 De fonologische omgeving

Ten slotte is het voor het vervolgonderzoek nog van belang om na te gaan of de scribenten uit de pilotstudie zich bij de spelling van de slotklank laten leiden door de opvolgende klank. De slot-*n* zou namelijk ingezet kunnen zijn als hiaatdelger wanneer er een klinker volgt. Ook zijn er aanwijzingen dat sprekers eerder een slot-*n* gebruiken wanneer er sprake is van een pauze in het spreken omdat zij zich dan bewuster zouden zijn van de (schrijf)norm (Van Oss & Gussenhoven 1984: 40 en Van der Velde & Van Hout 2001: 90). Voor geschreven taal mogen we een dergelijke pauze veronderstellen wanneer er een punt of komma achter het voorkomen staat. We onderscheiden dus drie groepen: de vervolgklank is een vocaal, een consonant of er is sprake van een pauze.

In eerste instantie hoeven we niet van alle 35 scribenten de systematiek na te gaan: er zijn er onder hen 28 die in meer dan 80% van de gevallen één van de systemen hanteren, zij gebruiken ofwel overwegend *-e* als slotklank ofwel overwegend *-en*. Bij deze 28 scribenten is het niet erg aannemelijk dat er invloed zal zijn van de fonologische omgeving. Die invloed ligt veel meer voor de hand bij de resterende 7 personen die de systemen mixen; de gebruikte mix zou kunnen correleren met de fonologische omgeving. Van deze personen, die zowel *-en* als *-e* hanteren, ben ik de werkwijze nagegaan. De resultaten van dit onderzoek zijn per scribent vermeld in tabel 7.4, waarbij de drie rechterkolommen het aandeel van *-en* geven wanneer er sprake is van respectievelijk een vocaal, een pauze en een consonant als opvolgende klank:

¹⁴ Van der Velde & Van Hout (2003: 108) maken – op basis van het WNT – voor hun onderzoek naar *n*-deletie bij Standaardtaalsprekers onderscheid tussen historisch gelede en historisch ongelede monomorfematische woorden. Uitkomst van hun onderzoek is dat de vanuit diachroon oogpunt gelede woorden zich eerder gedragen als polymorfematische woorden. Voor de 76 voorkomens uit ons corpus vonden wij echter geen noemenswaardig verschil in de mate van *n*-deletie tussen beide groepen (waarbij *binnen*, *buiten*, *boven*, *morgen*, *heden*, *gisteren*, *zelden*, *samen* en *reden* gezien kunnen worden als geleed): er is voor de ongelede woorden in 24% van de gevallen sprake van *n*-apocope, tegenover 29% *n*-apocope voor de gelede woorden).

Volgende klank Scribent	vocaal -en %	pauze -en %	consonant -en %
M. le Jeune-Huurman	50,0	72,7	70,0
P. Kamp	14,3	100,0	36,8
M. van der Meulen	64,3	100,0	66,7
S. Barends-Daal	66,7	0,0	55,5
C. Zagtleven	72,7	50,0	69,2
A.J. Harmeyer-Floors	66,7	100,0	50,0
G. Baas	66,7	66,7	60,7
Totaal	54,1	71,1	60,7

Tabel 7.4: het aandeel van -en in drie verschillende omgevingen bij scribenten die een mix van de twee systemen hanteren

Als de fonologische omgeving invloed heeft op het wegvallen van de slot-*n* zouden we mogen verwachten dat de percentages *n*-behoud voor een vocaal en *n*-behoud als er sprake is van een pauze, hoger zijn dan het percentage in de kolom consonant. De score voor de volledige groep scribenten laat voor de vocaal geen invloed zien; in tegendeel: we treffen daar het minst vaak de uitgang -*en* aan: in 54,1% van de gevallen, terwijl we voor een consonant in 60,7% van de gevallen de uitgang -*en* aantreffen. Op het niveau van de individuele scribent geldt deze waarneming voor M. Le Jeune-Huurman (50% t.o. 70%), P. Kamp (14,3% t.o. 36,8%) en M. van der Meulen (64,3% t.o. 66,7%). Voor de overige vier scribenten geldt wel dat de *n* vaker behouden blijft voor een vocaal hoewel de verschillen soms miniem zijn, zoals bijvoorbeeld bij C. Zagtleven (72,7% *n*-behoud voor een vocaal t.o. 69,2% voor een consonant). Wanneer er sprake is van een pauze zien we voor het totaal een iets hoger aandeel -*en* voorkomens dan voor een consonant: 71,1% tegenover 60,7%. En ook op het niveau van de individuele scribent is het aandeel van -*en* bij vijf van de zeven scribenten groter voor een pauze dan voor een consonant. De twee uitzonderingen zijn Barends (0% t.o. 55,5%) en Zagtleven (50% t.o. 69,2%), maar we kunnen ook stellen dat voor scribenten Le Jeune (72,7% t.o. 70%) en Baas (66,7% t.o. 60,7%) het verschil erg klein is. Om op grond van de gevonden percentages invloed van de fonologische omgeving te vermoeden, is dan ook niet erg aannemelijk.

Bij het vervolgonderzoek naar *n*-deletie voor het gehele achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus zal deze taalinterne factor in de eerste plaats onderzocht worden voor de regio Zeeland (hierna in § 7.4.5). Als we in ons historische materiaal ergens dergelijke variatie aan zouden kunnen treffen, is het immers daar aangezien de variatie in *n*-behoud en *n*-deletie in (een deel van) Zeeland vandaag de dag samenhangt met fonologische condities.

7.3.5 Conclusie en vervolgonderzoek

De pilotstudie heeft een belangrijke aanwijzing opgeleverd dat er in het volledige corpus waarschijnlijk sprake is van gendervariatie. Tussen de drie vrouwelijke scribenten uit het vooronderzoek bleek er sociale variatie te zijn. Sociale variatie hebben we eveneens vast kunnen stellen voor de 35 scribenten in de pilotstudie, maar niet in de veronderstelde richting: het hoogste percentage *n*-deletie komt bij de vrouwelijke scribenten niet, zoals verwacht, bij de lage middenklasse voor, maar bij de hoge klasse. De variabele ‘leeftijd’ is ook bij de pilotstudie buiten beschouwing gebleven en zal pas aan de orde komen bij het onderzoek van het totale corpus. We hebben verder gezien dat dit deelcorpus van Amsterdamse brieven een afwijkend resultaat oplevert voor de *n*-apocope in voltooid deelwoorden ten opzichte van de schrijfp praktijk van de Noord-Hollandse Antje Cornelis. Een verklaarbaar resultaat overigens, want Antje Cornelis, die nooit de *-n* deletiert in voltooid deelwoorden, woont in de kop van Noord-Holland waar ook tegenwoordig nog een morfologische conditie geldt op apocope van de slot-*n* bij het voltooid deelwoord, terwijl we in Amsterdam juist bijna systematische apocope aantreffen (zie afbeelding 7.1). In de Amsterdamse brieven wordt de slot-*n* het minst geapocopeerd in de meervoudige persoonsvormen. Onderzoek van het totale corpus zal ons meer informatie verschaffen over de mate van apocope in de verschillende grammaticale categorieën en in de monomorfematische woorden. De fonologische omgeving (en dan met name de opvolgende klank) lijkt vooralsnog minder van belang te zijn voor de apocope van de *-n*. Slechts bij een enkel individu lijkt enige invloed te zijn, maar de uitkomst is te weinig overtuigend om te veronderstellen dat deze scribenten zich tijdens het schrijven van het suffix hebben laten beïnvloeden door de opvolgende klank, waarmee natuurlijk niet gezegd is dat de opvolgende klank geen rol speelde in hun gesproken taal. Aangezien dit deelonderzoek echter slechts betrekking heeft op de regio Amsterdam – een gebied waarvoor we geen aanwijzingen hebben dat er in het verleden fonologische condities golden op de apocope – zullen we in het vervolgonderzoek een regio onderzoeken waar dat deels wel het geval is, namelijk Zeeland.

De inventarisatie van voorkomens voor deze pilotstudie maakt het mogelijk om hoogfrequente vormen (in al hun spellingvarianten) te achterhalen; dat geldt voor zowel de vijf grammaticale categorieën als voor monomorfematische woorden. Aan de hand van deze frequente vormen is het totale corpus onderzocht op de mate van *n*-deletie en *n*-behoud. De resultaten van dit onderzoek worden gepresenteerd in de volgende paragraaf.

7.4 Onderzoek naar *n*-apocope in het totale corpus

In deze paragraaf worden de voorlopige conclusies uit de pilotstudie uitgebreid getoetst aan het volledige corpus. In § 7.4.1 bekijken we de variatie in *n*-apocope taalintern, voor de al bekende vijf grammaticale categorieën. In § 7.4.2 wordt de invloed van externe factoren, gender, en in combinatie daarmee klasse en leeftijd onderzocht. Een vierde taalexterne factor, regio, komt apart aan bod in § 7.4.3. In § 7.4.4. keren we terug naar een tweede taalinterne factor, namelijk het morfeemeffect: in welke mate treedt er *n*-apocope op bij monomorfematische woorden? Paragraaf 7.4.5 gaat in op de invloed van de fonologische omgeving voor de regio Zeeland en § 7.4.6 geeft ten slotte een samenvatting en conclusie voor het onderzoek naar *n*-apocope in het volledige corpus.

7.4.1 De resultaten per grammaticale categorie

De resultaten van de pilotstudie geven niet alleen inzicht in de sociale en gendervariatie van 35 Amsterdamse briefschrijvers, maar laten ook voor de vijf al eerder genoemde grammaticale categorieën zien welke lexemen in deze 35 brieven hoogfrequent zijn. Door nu voor elk van de grammaticale categorieën de vier meest voorkomende vormen te selecteren, wordt het mogelijk een goede indruk te krijgen van de omvang van de *n*-apocope in het gehele corpus. In de categorieën infinitief en gerundium worden de werkwoorden *hebben*, *kunnen*, *ontvangen* en *schrijven* het meest frequent gebruikt; bij de meervoudige persoonsvorm *hebben*, *kunnen*, *zullen* en *moeten*; voor het voltooid deelwoord gaat het om *gekomen*, *geschreven*, *gezonden* en *ontvangen* en voor het meervoudig substantief zijn de woorden *brieven*, *kinderen*, *jaren* en *vrienden* het vaakst aangetroffen. Tabel 7.5 geeft per categorie een overzicht van het aantal voorkomens per type en – in de laatste kolom – de mate waarin we *n*-apocope aantreffen.

In tabel 7.5 zien we dat de slot-*n* over het geheel van de 20 types in ongeveer 25,4% van de gevallen wegvalt. Voor het volledige corpus liggen de uitkomsten van *n*-behoud voor de infinitief, de meervoudige persoonsvorm en het zelfstandig naamwoord redelijk dicht bij elkaar met respectievelijk 70,1%, 72,9 en 69,3%. Het gerundium (*te* + infinitief) behoudt in 81% van de gevallen zijn slot-*n* en wijkt daarmee aardig af van deze drie groepen. De uitkomst sluit bijzonder goed aan bij eerder onderzoek (zowel diachroon als synchron) waaruit ook al bleek dat de slot-*n* in het suffix van een gerundium beter behouden blijft (Schönfeld 1970: 114, 158 en Blancquaert & Tavernier-Vereecken 1944: 13-14). De mate van *n*-deletie is het laagst is bij het voltooid deelwoord: in maar 16,2% van de gevallen wordt de slot-*n* niet gespeld.

Grammaticale categorie	Type	Tokens #	-en #	-e #
infinitief	<i>hebben</i>	315	217	98
	<i>kunnen</i>	154	99	55
	<i>ontvangen</i>	61	45	16
	<i>schrijven</i>	166	127	39
<i>Subtotaal infinitief</i>		696	488	208
			70,1%	29,9%
gerundium (<i>te</i> + infinitief)	<i>hebben</i>	174	133	41
	<i>kunnen</i>	57	41	16
	<i>ontvangen</i>	30	23	7
	<i>schrijven</i>	148	134	14
<i>Subtotaal gerundium</i>		409	331	78
			80,9%	19,1%
meervoudige persoonsvorm	<i>hebben</i>	422	305	117
	<i>kunnen</i>	70	49	21
	<i>zullen</i>	168	129	39
	<i>moeten</i>	49	34	15
<i>Subtotaal persoonsvorm</i>		709	517	192
			72,9%	27,1%
voltooid deelwoord	<i>gekomen</i>	146	122	24
	<i>geschreven</i>	152	139	13
	<i>gezonden</i>	102	81	21
	<i>ontvangen</i>	193	155	38
<i>Subtotaal voltooid deelwoord</i>		593	497	96
			83,8%	16,2%
meervoudig substantief	<i>brieven</i>	157	108	49
	<i>kinderen</i> ¹⁵	217	152	65
	<i>jaren</i>	115	87	28
	<i>vrienden</i>	233	153	80
<i>Subtotaal substantief</i>		722	500	222
			69,3%	30,7%
Totaal		3129	2333	796
			74,6%	25,4%

Tabel 7.5: de distributie van -ə(n) naar grammaticale categorie

¹⁵ In het corpus treffen we overigens ook de meervoudsvormen *kinde* (1 voorkomen), *kinder* (31), *kiender* (1) en *kinders* (34) aan. Deze zijn hier buiten beschouwing gelaten.

We zien dus voor het corpus als geheel dat we twee hoofdgroepen kunnen onderscheiden: aan de ene kant de infinitief, de meervoudige persoonsvorm en het zelfstandig naamwoord en aan de andere kant het gerundium en het voltooid deelwoord. Dat is overigens in sommige opzichten een andere uitkomst dan de 35 brieven uit het pilotonderzoek lieten zien (vergelijk met tabel 7.2), maar kennelijk zijn de 35 Amsterdamse scribenten in dit opzicht niet exemplarisch voor het totale achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus.

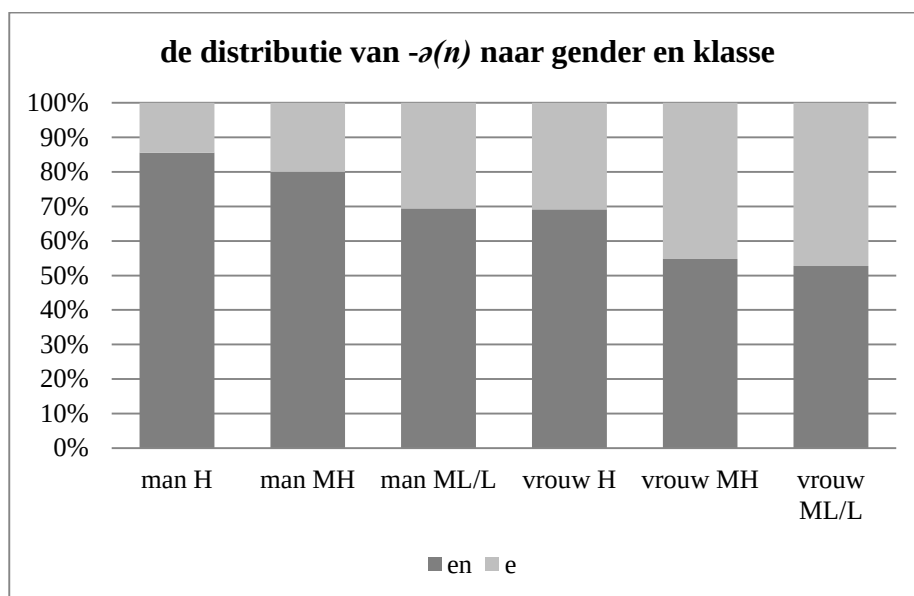
7.4.2 De distributie naar gender, klasse en leeftijd

Aangezien de pilotstudie erop wees dat er gendervariatie is, zullen we voor het volledige corpus eerst kijken of we een soortgelijk resultaat vinden. Tabel 7.6 geeft de distributie van de varianten naar gender:

gender	-en	-e	totaal #
man	1736 79,7%	441 20,3%	2177
vrouw	597 62,7%	355 37,3%	952
totaal #	2333	796	3129

Tabel 7.6: de distributie van -ə(n) naar gender

Zoals we kunnen zien in tabel 7.6 wordt er ook in het corpus als geheel meer geapocopeerd door vrouwelijke briefschrijvers dan door mannelijke. Het verschil tussen de seksen is aanzienlijk: vrouwen apocoperen in 37,3% van de gevallen tegenover 20,3% apocope bij de mannen. Er is dus ook voor het totale *Brieven als Buit*-corpus onmiskenbaar sprake van gendervariatie. In afbeelding 7.3 worden gender en klasse gecombineerd om na te gaan of we klassevariatie aantreffen. Daarbij worden de midden-lage en de lage klasse samengenomen vanwege de lage frequentie van het verschijnsel, met name voor de vrouwen uit de lage klasse. Afbeelding 7.3 laat voor het corpus als geheel invloed zien van sociale klasse: bij zowel de mannen als de vrouwen neemt het aandeel van de geapocopeerde variant toe naarmate de klasse van een scribent lager is. De vrouwen uit de hoge klasse gedragen zich daarbij min of meer hetzelfde als mannelijke briefschrijvers uit de twee lagere klassen. Het corpus wijkt in dit opzicht dus duidelijk af van de resultaten uit de pilotstudie. De daarvoor gebruikte brieven van 35 Amsterdamse scribenten leverden voor de mannen een wat diffuus beeld op, maar lieten voor de vrouwen juist een tegenovergesteld beeld zien: een toename van de *n*-apocope naarmate de klasse hoger is (zie afbeelding 7.2). De 35 Amsterdamse scribenten uit het pilotonderzoek zijn dus ook niet exemplarisch voor de klassevariatie in het gehele corpus.

Afbeelding 7.3: de distributie van - α (n) naar gender en klasse

Ten slotte kijken we naar de combinatie van de variabelen gender en leeftijd in tabel 7.7:

Seks Leeftijd	Man		Vrouw		totaal #
	-en	-e	-en	-e	
<30	744	194	107	41	1086
	79,3%	20,7%	72,3%	27,7%	
30-50	782	208	370	238	1598
	79,0%	21,0%	60,9%	39,1%	
>50	210	39	120	76	445
	84,3%	15,7%	61,2%	38,8%	
Totaal #	1736	441	597	355	3129

Tabel 7.7 : de distributie van - α (n) naar leeftijd en gender

Tabel 7.7 toont aan dat de grootste verschillen tussen mannen en vrouwen te vinden zijn in de leeftijdscategorie >50, maar ook in de categorie 30-50 jaar wijken de seksen duidelijk van elkaar af. Vrouwen ouder dan 50 apocoperen de slot-n in 38,8% van de gevallen tegenover 15,7% bij de mannen. Voor de groep 30-50-jarigen zijn de percentages respectievelijk 39,1% en 21%. Mannen en vrouwen uit de jongste leeftijdscategorie onder de 30, benaderen elkaar het dichtst met 20,7% apocope voor de mannen en 27,7% voor de vrouwen. Op grond hiervan zouden we dus kunnen veronderstellen dat

mannen en vrouwen zich in de loop van de tijd op dit punt meer hetzelfde zijn gaan gedragen. Verder valt op dat bij de vrouwelijke scribenten onderling de jonge vrouwen onder de 30 met 27,7% het minst apocoperen, terwijl de andere twee leeftijdsgroepen bijna hetzelfde percentage scoren, namelijk 39,1% en 38,8%. Iets dergelijks geldt voor de mannelijke briefschrijvers, maar nu in omgekeerde richting: het zijn juist mannen ouder dan 50 jaar die met 15,7% het minst apocoperen, terwijl de andere twee groepen, jonger dan 30 en van 30-50 jaar, een vrijwel gelijk aandeel van respectievelijk 20,7% en 21% apocope hebben.

Na het onderzoek naar sociale variatie komt in de volgende subparagraaf aan de orde welke regionale variatie in het totale achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus wordt aangetroffen.

7.4.3 De distributie naar regio

Uit het vooronderzoek (§ 7.2) bleek dat hedendaagse Noord-Hollandse dialecteigenaardigheden met betrekking tot *n*-apocope ook aangetroffen worden in de achttiende-eeuwse brieven van de uit Zijpe afkomstige Antje Cornelis. De pilotstudie (§ 7.3) bevatte slechts brieven uit Amsterdam, maar voor het onderzoek in het totale corpus kunnen we onderscheid maken tussen diverse regio's. De regio Brabant-Limburg blijft vanwege de zeer beperkte hoeveelheid voorkomens buiten beschouwing. Ook de regio's 'onbekend' en 'buitenland' zijn van dit onderzoek uitgesloten, zodat resteren Amsterdam, Noord-Holland, Zuid-Holland, Midden (Utrecht en Gelderland), Zeeland en Oost (Groningen, Drenthe en Overijssel). Tabel 7.8 laat de distributie van de twee varianten zien voor de 2641 voorkomens naar regio.

We zien in tabel 7.8 dat er het meest geapocopeerd wordt in de regio Noord-Holland met 46%. Ook Zuid-Holland en Amsterdam hebben met respectievelijk 34% en 26% een behoorlijk aandeel *n*-apocope. De overige drie regio's, Midden, Zeeland en Oost liggen met respectievelijk 18%, 21% en 21% vrij dicht bij elkaar. Dat hier minder geapocopeerd wordt dan in de Hollandse regio, komt aardig overeen met het beeld van hedendaagse dialecten zoals dat geschetst wordt door De Wulf en Taeldeman (2001: 22-25, zie afbeelding 7.1). Zij beschrijven Noord- en Zuid-Holland (maar ook een deel van Utrecht) als gebieden waar bijna systematisch apocope van de slot-*n* optreedt, met uitzondering van de kop van Noord-Holland en het Gooi. In de kop van Noord-Holland variëren *n*-apocope en *n*-behoud afhankelijk van grammaticale en/of fonologische condities en in het Gooi (bij ons niet als aparte regio onderscheiden) is *n*-apocope optioneel en dus sterk persoonsgebonden. In het hedendaagse Zeeland hangt de apocope, net als in de kop van Noord-Holland, af van grammaticale en/of fonologische condities, met uitzondering van Zeeuws-Vlaanderen waar weinig of geen apocope

optreedt. En in het oosten (Groningen, Drenthe, Overijssel en een groot deel van Gelderland) vinden we evenmin veel apocope.

Regio	-en	-e	totaal #
AMS	928 74,5%	318 25,5%	1246
NH	97 54,5%	81 45,5%	178
ZH	381 65,9%	197 34,1%	578
MID	234 81,8%	52 18,2%	286
ZEE	172 79,3%	45 20,7%	217
OOST	107 78,7%	29 21,3%	136
totaal #	1919	722	2641

Tabel 7.8: de distributie van -ə(n) voor de regio's Amsterdam, Noord-Holland, Zuid-Holland, Midden, Zeeland en Oost

Nu we weten dat er in het achttiende-eeuwse materiaal verschillen waargenomen kunnen worden tussen de regio's, zullen we met het oog op de grammaticale condities die in enkele regio's gelden (de kop van Noord-Holland en Zeeland) nog wat preciezer naar de data kijken door de factor regio te combineren met grammaticale categorie in tabel 7.9, waarin het aandeel geapocopeerde vormen per regio gegeven wordt.

We hebben in tabel 7.8 gezien dat met 46% het meest geapocopeerd wordt in de regio Noord-Holland. In tabel 7.9 zien we dat we deze veelvuldige apocope zeker niet aantreffen bij het gerundium en het voltooid deelwoord, want beide categorieën verliezen de slot-*n* in slechts respectievelijk 18,2% en 9,1% van de gevallen; de veelvuldige apocope vindt in Noord-Holland dan ook eerder plaats in infinitieven (27,6%), en vooral in het meervoudige zelfstandig naamwoord (65,5%) en de meervoudige persoonsvorm (64,0%). Deze veelvuldige apocope in meervoudige nomina en vervoegde verba zien we terug in de bevindingen van Goeman (2001: 70-72 en 76): Goeman noemt Noord-Holland naast het Zuidoosten als een 'tweede haard' van *n*-deletie voor meervoudige nomina. Dat er weinig geapocopeerd wordt in het gerundium en het voltooid deelwoord valt echter slecht te rijmen met de indeling van De Wulf & Taeldeman, waarin Noord-Holland onder type II valt met bijna altijd apocope. Het is echter goed te verklaren wanneer we ons realiseren dat vrijwel alle Noord-Hollandse scribenten in ons corpus (11 van de 14) woonachtig zijn in de kop van Noord-Holland. Dat maakt dat onze data naadloos passen in wat

bekend is over dit gebied: er vindt daar doorgaans geen *n*-deletie plaats in semi-nominale werkwoordsvormen (het voltooid deelwoord en het gerundium).

% -e	AMS	NH	ZH	MID	ZEE	OOST
Infinitief	31,9	27,6	38,5	20,6	37,2	17,6
Gerundium (te+inf.)	21,6	18,2	31,0	23,3	7,1	0,0
Meervoudige persoonsvorm	23,0	64,0	36,4	8,8	40,0	45,5
Voltooid deelwoord	18,3	9,1	23,9	20,7	3,3	11,1
Meervoudig substantief	30,0	65,5	35,9	21,0	14,5	24,1

Tabel 7.9: het aandeel van geapocopeerde vormen naar grammaticale categorie en regio, voor de regio's Amsterdam, Noord-Holland, Zuid-Holland, Midden, Zeeland en Oost

In de regio Zeeland wordt met 20,7% *n*-apocope sowieso veel minder geapocopeerd dan in Noord-Holland, maar in tabel 7.9 zien we dat de slot-*n* in het suffix van een gerundium in Zeeland in maar 7,1% van de gevallen wordt geapocopeerd en in 3,3% van de gevallen voor het voltooid deelwoord. Dat beeld past voor het gerundium prima bij de hedendaagse waarnemingen – met een systematische apocope in werkwoordsvormen met als uitzondering het gerundium – maar het voltooid deelwoord wijkt ervan af. De Wulf & Taeldeman (2001: 24) melden verder dat er geen apocope plaats vindt in het meervoud van zelfstandige naamwoorden en dat gegeven komt weer aardig overeen met onze data: Zeeuwen apocoperen het meest in infinitieven (37,2%) en in de persoonsvorm (40%), maar minder in het zelfstandig naamwoord (14,5%).

De in de MAND en overige literatuur beschreven hedendaagse dialectsituatie voor de kop van Noord-Holland en Zeeland, waar de variatie afhankelijk is van grammaticale condities, zien we dus deels weerspiegeld in ons achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. Ook voor de regio Oost treffen we in het algemeen weinig apocope aan (21,3%). Dat percentage is echter toch nog tamelijk hoog voor een gebied dat tegenwoordig bekend staat als een regio met weinig tot geen apocope. We zien weliswaar geen apocope in het suffix van het gerundium en voor het voltooid deelwoord ligt het percentage *n*-deletie op 11,1%. Er wordt echter in andere categorieën in het

Brieven als Buit-materiaal wel geapocopeerd, voornamelijk in de meervoudige persoonsvorm (45,5%) en het meervoudige zelfstandig naamwoord (24,1%), maar ook in de infinitief (17,6%).

Opvallend genoeg vindt er in het corpus niet veel apocope plaats in het voltooid deelwoord: het percentage voor het geheel geeft slechts 16,2% *n*-deletie aan (zie § 7.4.1). In vier van de zes regio's (Amsterdam, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland) is de apocope in die grammaticale categorie het laagst ten opzichte van de andere categorieën en ook in de twee andere regio's (Midden en Oost) is de apocope met respectievelijk 20,7 en 11,1 behoorlijk laag. Dat is zo opmerkelijk omdat Goeman (2001: 74-75) aangeeft dat de apocope in het voltooid deelwoord vandaag de dag ten opzichte van andere woordklassen vrij hoog is.¹⁶ Goeman meldt als enige uitzondering de streek Westfriesland, zodat we kunnen constateren dat ons lage percentage *n*-apocope bij het voltooid deelwoord voor de regio (de kop van) Noord-Holland aansluit bij hedendaagse dialectwaarnemingen. Voor de overige regio's kunnen we op basis van ons materiaal, waarin niet veel geapocopeerd wordt in het voltooid deelwoord, concluderen dat er na de late achttiende eeuw een verandering heeft plaatsgevonden en dat de apocope sindsdien kennelijk is toegenomen.

In de volgende tabel, tabel 7.10, combineren we regio met sekse om te zien of de al eerder geconstateerde gendervariatie in alle regio's optreedt. Uit deze tabel blijkt dat we in bijna alle regio's overtuigende gendervariatie aantreffen, met uitzondering van Zuid-Holland en Zeeland. In die twee regio's zijn de verschillen betrekkelijk klein: in Zuid-Holland apocoperen mannen in 35,6% en vrouwen in 31,9% van de gevallen. In Zeeland zijn deze percentages respectievelijk 21,6% en 17,4% voor *n*-apocope. De grootste genderverschillen treffen we aan in Amsterdam en in Noord-Holland. In Amsterdam valt de slot-*n* bij de vrouwen in 48,1% van de gevallen weg tegenover 17,2% voor de mannen en in Noord-Holland is het verschil tussen deze percentages zelfs nog groter, want daar apocoperen de vrouwen in maar liefst 60,7% van de gevallen tegenover 17,2% voor de mannelijke briefschrijvers. Voor de regio's Midden en Oost zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen minder opvallend en bovendien omgekeerd: daar apocoperen mannen juist vaker dan vrouwen (zoals we ook – maar dan wat bescheidener – voor Zuid-Holland en Zeeland zien). Zo zien we voor de regio Midden dat vrouwen in slechts 11,1% van de gevallen de slot-*n* deleren

¹⁶ Goemans verklaring voor het grote aandeel *n*-apocope bij het voltooid deelwoord is dat het prefix *ge-* extra informatie bevat, namelijk dat we te maken hebben met een voltooid deelwoord. Het suffix *-en* verliest daardoor een deel van zijn functie en kan gemakkelijk (deels) wegvallen. West-Friezen laten juist meestal het prefix achterwege en dan behoudt het suffix zijn functie.

tegenover 20,6% voor de mannen en in het oosten van het land (Groningen, Drenthe, Overijssel) zijn deze percentages respectievelijk 15% en 24%.

gender	man		vrouw		totaal #
regio	-en	-e	-en	-e	
AMS	754 82,8%	157 17,2%	174 51,9%	161 48,1%	1246
NH	51 83,6%	10 16,4%	46 39,3%	71 60,7%	178
ZH	219 64,4%	121 35,6%	162 68,1%	76 31,9%	578
MID	170 79,4%	44 20,6%	64 88,9%	8 11,1%	286
ZEE	134 78,4%	37 21,6%	38 82,6%	8 17,4%	217
OOST	73 76,0%	23 24,0%	34 85,0%	6 15,0%	136
Totaal #	1401	392	518	330	2641

Tabel 7.10: de distributie van -ə(n) naar sekse en regio, voor de regio's Amsterdam, Zuid-Holland, Midden, Zeeland, Noord-Holland en Oost

Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de mannelijke briefschrijvers uit het midden en het oosten – veelal opvarenden en kooplieden – waarschijnlijk veelvuldiger in contact kwamen met moedertaalsprekers van Hollandse dialecten en daardoor beïnvloed werden in hun eigen taalgebruik. Voor de vrouwelijke briefschrijvers, in de meeste gevallen de achterblijvers in de Republiek, lag dergelijk contact veel minder voor de hand. We zien overigens in tabel 7.10 ook dat de percentages voor de mannelijke briefschrijvers voor alle regio's – met uitzondering van Zuid-Holland – vrij dicht bij elkaar liggen (afgerond tussen de 76% en 84% *n*-behoud) in tegenstelling tot de percentages voor de vrouwelijke briefschrijvers (afgerond tussen de 39% en 89% *n*-behoud). We zouden op grond daarvan kunnen veronderstellen dat het taalgebruik van de mannen uit het *Brieven als Buit-corpus* meer sporen laat zien van een aangeleerde schrijfp praktijk. Die schrijfp praktijk had hen er mogelijk meer van doordrongen dat de slot-*n* opgeschreven diende te worden, of men die nu wel of niet uitsprak. Voor de vrouwen zien we dan juist eerder sporen van gesproken taal waarin zij ofwel relatief veel apocopeerden (Amsterdam, Noord-Holland en Zuid-Holland) ofwel juist meestal de slot-*n* uitspraken (Midden, Zeeland en Oost).

7.4.4 De apocope van de slot-*n* in monomorfematische woorden

Voor de te onderzoeken monomorfematische woorden heb ik mij gebaseerd op de 22 types die naar voren zijn gekomen uit het onderzoek bij de 35 scribenten. Uiteraard zijn er meer monomorfematische woorden, maar deze 22 types blijken al aardig wat voorkomens op te leveren, namelijk 874. De 22 types zijn de ruimtelijke bijwoorden/voorzetsels *beneven*, *binnen*, *buiten*, *boven*, *tussen*, de zelfstandige naamwoorden *deken*, *garen*, *gulden*, *haven*, *molen*, *morgen* (de oppervlaktemaat), *reden*, *toren*, *zegen*, de telwoorden *negen* en *zeven*, de temporele bijwoorden *gisteren*, *heden*, *morgen*, *zelden* en verder nog het bijvoeglijk naamwoord en bijwoord *eigen*, het bijwoord *samen* en het voorzetsel en bijwoord *tegen*. De variatie naar gender bij de monomorfematische woorden is weergegeven in tabel 7.11:

Monomor- fematische woorden	-en	-e	totaal #
Man	548 84,3%	102 15,7%	650
Vrouw	166 74,1%	58 25,9%	224
totaal	714 81,7%	160 18,3%	874

Tabel 7.11: de distributie van de monomorfematische woorden naar gender

In tabel 7.11 zien we dat het aandeel *n*-apocope bij monomorfematische woorden voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus betrekkelijk laag is, namelijk 18,3%. Dit aandeel is vergelijkbaar met dat van het gerundium (19,1%) en het voltooid deelwoord (16,2%). Blijkbaar wordt er in het volledige corpus aanmerkelijk minder geapocopeerd in de monomorfematische woorden dan uit het pilotonderzoek naar voren kwam, want daar was het aandeel *n*-apocope voor de monomorfematische woorden ruim 26% (zie § 7.3.3). Deze uitkomst sluit dus goed aan bij eerder onderzoek naar *n*-apocope waarin opgemerkt wordt dat monomorfematische woorden zich anders gedragen en eerder de slot-*n* behouden ten opzichte van infinitieven en meervoudige zelfstandige naamwoorden en persoonsvormen.¹⁷ Bij

¹⁷ In aansluiting op noot 14 kan hier ook nog opgemerkt worden dat het onderscheid tussen historisch geled en historisch ongeled, dat Van der Velde & Van Hout (2003: 108) maken, hier tot een duidelijker resultaat leidt dan in het pilotonderzoek. Daar lieten de resultaten slechts 5% minder *n*-apocope in historisch ongelede woorden ten opzichte van historisch gelede woorden zien. Voor het corpus als geheel bedraagt het verschil 14%: bij historisch gelede woorden is het percentage *n*-apocope 26%

vrouwelijke briefschrijvers is dit effect overigens sterker dan bij de mannen. Dat zien we als we tabel 7.11 vergelijken met tabel 7.6: het aandeel apocope neemt bij vrouwen af met 11,4% (van 37,3% naar 25,9%) terwijl het bij mannen afneemt met 4,6% (van 20,3% naar 15,7%).

Tabel 7.12 presenteert tot besluit van deze paragraaf de distributie van de monomorfematische woorden voor de bekende regio's:

Monomor- fematische woorden	-en	-e	totaal #
AMS	273 80,3%	67 19,7%	340
NH	61 93,8%	4 6,2%	65
ZH	84 57,9%	61 42,1%	145
MID	54 83,1%	11 16,9%	65
ZEE	53 93,0%	4 7,0%	57
OOST	53 93,0%	4 7,0%	57

Tabel 7.12: de distributie van de monomorfematische woorden voor de regio's Amsterdam, Noord-Holland, Zuid-Holland, Midden, Zeeland en Oost

Het resultaat in tabel 7.12 is vergelijkbaar met dat van tabel 7.9: we zien voor drie regio's – Noord-Holland, Zeeland en Oost – weinig apocope in monomorfematische woorden, net zoals we dat daar weinig aantreffen in het gerundium en het voltooid deelwoord en deels aansluitend bij hedendaagse bevindingen. In het oosten vinden we vandaag de dag sowieso weinig apocope en voor de kop van Noord-Holland is bekend dat er doorgaans geen deletie van de *-n* plaats vindt in niet-suffigale *-en*. Voor Zeeland is het lage percentage in onze data in eerste instantie echter opmerkelijk, want De Wulf & Taeldeman (2001: 24) scharen de Zeeuwse eilanden (samen met de Zuid-Hollandse eilanden) wel degelijk tot een gebied waar de slot-*n* geapocopeerd wordt in monomorfematische woorden. Goeman (2001: 69-71) noemt

tegenover 12% voor historisch ongelede woorden. Ik vraag mij echter af of het onderscheid tussen beide groepen synchroon gezien relevant was en of het in het corpus aangetroffen verschil niet louter toevallig zou kunnen zijn.

Zeeland echter een overgangsgebied waar de apocope in monomorfematische woorden ongeveer vergelijkbaar is met die in Noord-Holland (voor adjectieven, preposities en adverbia) en die in het oosten (voor zelfstandige naamwoorden), zodat onze data toch goed aansluiten bij zijn bevindingen.

De regio's Amsterdam en Midden laten ook wat meer *n*-behoud zien in de monomorfematische woorden ten opzichte van de andere grammaticale categorieën (zie tabel 7.9). De vreemde eend in de bijt is hier echter de regio Zuid-Holland, waar men juist meer blijkt te apocoperen: in 42,1% van de gevallen.¹⁸ In Zuid-Holland wordt dus opvallend vaak geapocopeerd in monomorfematische woorden: het percentage ligt zelfs hoger dan voor welke grammaticale categorie dan ook (in Zuid-Holland apocopeert men in de infinitief in 38,5% van de gevallen, voor het gerundium is dit percentage 31%, voor de persoonsvorm 36,4%, voor het voltooid deelwoord 23,9% en voor het zelfstandig naamwoord 35,9%). We kunnen hieruit afleiden dat men in Zuid-Holland destijds waarschijnlijk minder onderscheid maakte in de uitspraak van de slotklank tussen monomorfematische en polymorfematische woorden. We zien dat trouwens ook in de laat achttiende-eeuwse brieven van de Delftse Christina van Steensel (zie noot 4 en Van der Wal & Simons 2010: 679): Van Steensel schrijft de monomorfematische woorden consequent op een sjwa: *gulde, keuke, bove, benede, tege, eve*, etc. En we zien dit feit ook min of meer bevestigd in hedendaagse dialectwaarnemingen: De Wulf & Tældeman (2001: 24) geven in hun overzicht voor heel Holland (behalve de kop van Noord-Holland) aan dat de niet-suffigale *-n* 'wel eens' behouden blijft (maar dus niet veelvuldig of systematisch) en dan het vaakst in ongelede werkwoordsvormen (*ik teken*). Bovendien attesteren zij een algemene apocope van de *-n* wanneer *-en* geen suffix is voor de Zuid-Hollandse eilanden. Ook Goeman (2001: 69) geeft aan dat de *n*-deletie in monomorfematische woorden zijn centrum heeft gehad in het Zuidwesten en zich van daaruit heeft verspreid. Dat geldt met name voor de slot-*n* in adjectieven, voorzetsels en bijwoorden (zoals *eigen* en *tegen*) en in iets mindere mate voor die in monomorfematische zelfstandige naamwoorden (*molen, gulden*).

We kunnen dus concluderen dat monomorfematische woorden in ons corpus over het algemeen vaker met een slot-*n* gerealiseerd worden dan infinitieven, meervoudige persoonsvormen en zelfstandige naamwoorden. Deze woorden gedragen zich daarmee vrijwel identiek aan gerundia en voltooid deelwoorden en de regionale verschillen die daarvoor in het corpus gelden, blijken eveneens op te gaan voor de monomorfematische woorden.

¹⁸ De cijfers zijn niet terug te leiden tot een of enkele scribenten: van de 27 Zuid-Hollandse mannen met een of meer voorkomens hanteren er 18 een sjwa-uitgang en bij de vrouwen gaat het om 6 van de 12 personen.

7.4.5 *De fonologische omgeving voor de regio Zeeland*

Op basis van het pilotonderzoek (§ 7.3.4) kon niet aangetoond worden dat de anlaut van het volgende woord bepalend is voor het al dan niet behouden van de slot-*n*. De brieven van de Amsterdamse scribenten die een mix van de twee systemen hanteren – zij gebruiken zowel een slot-*e* als slot-*en* – lieten immers niet zien dat deze scribenten een voorkeur hadden voor *-en* wanneer er een vocaal of een pauze volgde. Een dergelijk fonologisch effect wordt heden ten dage echter ook niet geattesteerd voor Amsterdam, en dat maakt dat deze regio wellicht niet de meest geschikte is om na te gaan of er invloed is van de fonologische omgeving. Uitgaande van het overzicht van De Wulf & Taeldeman (2001: 24) komt daarvoor alleen de regio Zeeland in aanmerking. Voor een klein deel van die regio – het land van Hulst – vermelden zij namelijk *n*-behoud in adnominale en niet-adnominale woorden voor een vocaal en voor de consonanten *t*, *d* of *b*. Hetzelfde geldt voor het aan Zeeland grenzende oostelijke deel van Oost-Vlaanderen (en meer zuidelijk het zuidwesten van Vlaams Brabant).¹⁹ Het is mogelijk dat deze fonologische conditie in het verleden voor een groter deel van Zeeland gold en Zeeland lijkt dan ook de beste regio om na te gaan of wij een fonologisch effect aantreffen in ons brievenmateriaal. Hiervoor hoeven we echter niet alle 217 voorkomens van Zeeuwse scribenten te onderzoeken omdat we ook hier briefschrijvers aantreffen die systematisch te werk gaan en ofwel een slot-*n* ofwel een sjwa hanteren. Als we deze voorkomens buiten beschouwing laten, resteren er 122 voorkomens van 14 scribenten die de systemen mixen. Deze voorkomens worden in tabel 7.13 als volgt verdeeld over de groepen vocaal, consonant en pauze:

¹⁹ De regio's in Nederland waar in de hedendaagse dialecten fonologische condities gelden, zijn volgens het overzicht van De Wulf & Taeldeman (2001: 24) zeer beperkt. Zij vermelden voor het type I-gebied (zelden of nooit apocope) dat er in het westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen (behalve Sas van Gent) *n*-apocope plaatsvindt in adnominale woorden voor bepaalde consonanten. Verder is er in het type II-gebied (bijna altijd apocope) *n*-behoud – maar alleen in adnominale woorden – in Limburg (voor een vocaal en voor *t*, *d* en *h*) en in Noord-Brabant (voor een vocaal en de consonanten *t*, *d*, *b* en *h*). De kaarten in Goeman (2001: 67-68) laten zien dat er in Zeeland over het algemeen niet zoveel verschil is tussen *n*-behoud voor een vocaal of een consonant. In sommige delen van de regio lijkt er zelfs meer *n*-behoud te zijn voor een consonant dan voor een vocaal.

Volgende klank	-en	-e	totaal
Vocaal (incl. <i>h</i>)	32 68,1%	15 31,9%	47
Consonant	40 62,5%	24 37,5%	64
Pauze	6 54,5%	5 45,5%	11

Tabel 7.13: fonologische omgeving van de Zeeuwse voorkomens van 16 scribenten die mix van -en en -e gebruiken

Tabel 7.13 geeft ons te weinig houvast om invloed te veronderstellen van de fonologische omgeving. De percentages liggen met 68,1% *n*-behoud voor een vocaal, 62,51% voor een consonant en 54,5% voor een pauze redelijk dicht bij elkaar en ze blijken zelfs nog dichter bij elkaar te liggen wanneer we in tabel 7.14 rekening houden met de waarneming dat een *t*, *d* of *b* in de anlaut van het volgende woord hetzelfde effect heeft als een vocaal:

Volgende klank	-en	-e	totaal
Vocaal (incl. <i>h</i> , <i>t</i> , <i>d</i> , <i>b</i>)	42 66,7%	21 33,3%	63
Consonant	30 62,5%	18 37,5%	48
Pauze	6 54,5%	5 45,5%	11

Tabel 7.14: fonologische omgeving van de Zeeuwse voorkomens van 16 scribenten die mix van -en en -e gebruiken

Op basis van tabel 7.14, waarin de percentages met 66,7% voor een vocaal, 62,5% voor een consonant en 54,5% voor een pauze nog minder ver uit elkaar liggen, mogen we niet concluderen dat een vocaal, een *h*, *t*, *d* of *b* in anlautpositie van het volgende woord voor een scribent reden is om eerder een slot-*n* schrijven dan voor een consonant. Per individuele scribent zou het genuanceerder kunnen liggen, maar na bestudering van de voorkomens voor elk van de 16 individuen heb ik kunnen vaststellen dat zij elk afzonderlijk geen systematiek toepassen die gerelateerd kan worden aan de fonologische omgeving. Twee voorbeelden uit een brief van de Vlissingse Helena Adriaansen-Sap dienen ter illustratie. In het eerste voorbeeld (28) combineert Helena de sjwa-uitgang met een volgende medeklinker, terwijl zij in voorbeeld (29) dezelfde uitgang gebruikt, maar dit keer volgt er een klinker:

- (28) *syn [zij] hebbe versogt of UE wel de groetenisse an em [hem]
wel een wilde doen*
- (29) *wy hebbe al brieven van broeder koe en ey [hij] heft die
brieven niet gekregen*

Helena gebruikt overigens vaker een slot-*n* dan een slot-sjwa, maar ook in die gevallen treffen we in anlautpositie van het volgende woord zowel medeklinkers als klinkers aan.

We kunnen voor de Zeeuwse brieven uit het corpus al met al niet vaststellen dat *n*-behoud of *n*-deletie samenhangt met de anlaut van het volgende woord. We vinden er in ieder geval geen bewijs voor in de geschreven taal van het Zeeuwse *Brieven als Buit*-corpus en als we daarin al geen invloed kunnen vinden van de fonologische omgeving, ligt het niet erg voor de hand om die invloed wel te veronderstellen voor het overige materiaal. Dat is immers veelal van Hollandse origine en Holland is vandaag de dag volgens het overzicht van De Wulf & Tældeman (2001: 24) nu juist een gebied met bijna systematische apocope, met uitzondering van de Zuid-Hollandse eilanden en de kop van Noord-Holland, maar daar is de apocope eerder aan morfologische condities onderhevig dan aan fonologische. Goeman (2001: 66) geeft bovendien voor de huidige dialectsituatie aan dat *n*-deletie in de positie voor een vocaal een typisch Hollands verschijnsel is, met een sterke haard in Zuid-Holland. Het lijkt, gezien de resultaten voor Zeeland én deze hedendaagse waarnemingen, niet aannemelijk dat we in ons materiaal invloed zullen vinden van de fonologische omgeving en ik zal daar dan ook geen verder onderzoek naar verrichten.

7.4.6 *Samenvatting en conclusies voor het volledige corpus*

Het onderzoek naar *n*-apocope in het volledige achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus toont aan dat we taalintern twee groepen kunnen onderscheiden die belangrijk van elkaar afwijken in de mate van *n*-apocope. Enerzijds zijn dat de meervoudige persoonsvormen, infinitieven en meervoudige zelfstandige naamwoorden met een aandeel apocope van rond de 30%; anderzijds het gerundium (infinitief + *te*), het voltooid deelwoord en de monomorfematische woorden. Het aandeel van de *n*-apocope voor deze tweede groep ligt ruim 10% lager, met respectievelijk afgerond 19%, 16% en 18%.

Verder hebben we gezien dat ook taalexterne factoren een rol spelen, met name de variabele sekse blijkt onderscheidend te zijn. Vrouwelijke briefschrijvers apocoperen bijna twee keer zoveel als mannelijke briefschrijvers: voor mannen is het percentage *n*-apocope afgerond 20% en voor vrouwen 37%. In het vooronderzoek hebben we gezien dat sociale klasse

een rol lijkt te spelen bij *n*-apocope. Bij dat onderzoek waren echter alleen brieven van vrouwen betrokken. Na onderzoek van het gehele achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus kunnen we voor zowel mannen als vrouwen concluderen dat de slot-*n* vaker geapocopeerd wordt naarmate de klasse van een scribent lager is. Ook voor de variabele leeftijd, in combinatie met gender, zien we verschillen tussen de drie leeftijdsgroepen. Vrouwen van 30-50 jaar en vrouwen ouder dan 50 apocoperen in bijna 40% van de gevallen, terwijl vrouwen jonger dan 30 jaar in zo'n 28% van de gevallen apocoperen. Bij de mannelijke scribenten zijn het juist de twee jongere groepen (<30 jaar en 30-50 jaar) die meer apocoperen dan de mannen boven de 50 jaar: de afgeronde percentages zijn respectievelijk 21% voor de groep jonger dan 30 jaar, 21% voor 30-50 jaar en 16% voor mannen boven de 50. De percentages voor mannen en vrouwen onder de 30 liggen met respectievelijk afgerond 21% en 28% apocope het dichtst bij elkaar. De seksen komen in dit opzicht dus dicht bij elkaar te liggen in de loop van de tijd.

De aangetroffen variatie tussen de seksen kunnen we waarschijnlijk toeschrijven aan het feit dat mannen over het algemeen meer onderwijs hadden genoten en los daarvan – bijvoorbeeld door hun beroep – meer schrijfervaring hadden. Zij waren zich al met al bewuster van de heersende schrijftaalnorm om de slot-*n* weer te geven, ook als men die niet uitsprak. Dat het verschil tussen de seksen kleiner wordt naarmate de briefschrijvers jonger zijn, kan er op duiden dat tegen het eind van de achttiende eeuw beide seksen van de jongste generatie er min of meer dezelfde schrijftaalnorm op na hielden.

Er is nog een taalexterne factor om rekening mee te houden, namelijk regio. De zeventiende-eeuwse observatie van Christiaan van Heule dat het verschijnsel vooral waargenomen kan worden in de gesproken taal van de Hollandse regio, blijkt eveneens op te gaan voor deze laat-achttiende-eeuwse brieven. We zien namelijk belangrijke verschillen in *n*-deletie tussen de regio's: als de slot-*n* wegvalt in de *geschreven* taal van het *Brieven als Buit*-corpus concentreert deze apocope zich in de Hollandse regio en wel voornamelijk in Noord-Holland met 46% en Zuid-Holland met 34%; in Amsterdam is het verschijnsel met 26% iets minder prominent aanwezig. We treffen het verder in mindere mate aan in Zeeland (21%), de regio Midden (Utrecht en Gelderland, 18%) en de regio Oost (Groningen, Drenthe en Overijssel, 21%). Bovendien hebben we geconstateerd dat er in diverse regio's minder *n*-apocope optreedt in monomorfematische woorden en in het suffix van het voltooid deelwoord en het gerundium, met name in de regio's Noord-Holland, Zeeland en Oost. Dat beeld komt voor Noord-Holland en Zeeland ten dele overeen met hedendaagse dialectwaarnemingen waaruit naar voren komt dat *n*-apocope in die gebieden afhankelijk is van grammaticale (en/of fonologische) condities. De oostelijke regio staat tegenwoordig bekend als een regio met weinig of geen apocope, maar onze waarnemingen lijken erop te

duiden dat er in de achttiende eeuw een zelfde situatie bestond als in Noord-Holland en Zeeland, met nauwelijks *n*-apocope in het gerundium, het voltooid deelwoord en monomorfematische woorden maar wél in de infinitief, het meervoudige zelfstandig naamwoord en de meervoudige persoonsvorm. De resultaten voor Zuid-Holland zijn overigens tamelijk afwijkend: het is de regio waarin we het minste (en eigenlijk: vrijwel geen) verschil zien in variatie tussen de beide seksen. Bovendien is deze regio met 42% *n*-apocope in monomorfematische woorden de koploper van alle regio's voor dit type woorden; het percentage *n*-deletie overstijgt zelfs de gevonden percentages voor de vijf onderzochte grammaticale categorieën.

De resultaten van dit onderzoek naar een betrekkelijk onopvallend verschijnsel, de deletie van de slot-*n*, tonen nogmaals de waarde van het *Brieven als Buit*-onderzoek aan, nu we voor dit verschijnsel gendervariatie – en in combinatie daarmee klasse- en leeftijdsvariatie – hebben aangetroffen. De resultaten zijn bovendien een aanvulling op historisch dialectonderzoek.

8 *Hy waar niet in staat om een klyn brieve te beantwoorde. Variatie bij het verkleinsuffix*

8.1 Inleiding

Eind achttiende eeuw is het gebruikelijke verkleinsuffix voor het noorden van het Nederlandse taalgebied in gedrukte werken *-je*, tenzij de auteur bewust een dialectvorm of een niet-standaardtalige vorm wil weergeven. Dit suffix – dat in vijf verschijningsvormen kan optreden – behoorde en behoort tot het Standaardnederlands, maar dat wil uiteraard niet zeggen dat in ons brieven corpus uitsluitend deze standaardvariant wordt aangetroffen.¹ Het corpus bestaat immers volledig uit persoonlijke brieven die qua taalgebruik relatief dicht bij gesproken taal liggen. Het ligt dan ook voor de hand om te veronderstellen dat we in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus meer spreektaalige of dialectische varianten aan zullen treffen. In hedendaagse dialecten treffen we regionale variatie in het verkleinsuffix aan en in het verleden was er eveneens variatie.² Dat blijkt uit eerder onderzoek naar het Middelnederlands, toen er verschillende suffixen in gebruik waren: *-(e)kijn*, *-lijn*, *-sijn* en *-elkijn* (Schönfeld 1970: 225-231). Uit het Middelnederlandse *-(t)kijn*, *-(t)ken*, *-(t)ke* zijn later de palatale uitgangen *-je*, *-tje* en *-etje* ontstaan. Kloeke (1923) dateert het begin van deze verandering omstreeks de veertiende eeuw waarbij het palatale suffix zich vanuit Noord-Holland naar het zuiden en het oosten verspreid zou hebben.³ Die verspreiding is in de zeventiende en achttiende eeuw nog niet voltooid; contemporaine taalbeschouwers beschrijven nog steeds variatie, zoals bijvoorbeeld

¹ Afhankelijk van de auslaut en de voorafgaande klinker van het woord dat verkleind wordt, treden op: *-kje* (*woninkje*), *-pje* (*boompje*), *-tje* (*wagentje*), *-etje* (*kommetje*), *-je* (*huisje*). Zie voor meer bijzonderheden de ANS (elektronisch beschikbaar via <<http://ans.ruhosting.nl/e-ans>> [26/4/2013]).

² Zie voor de hedendaagse variatie onder andere de MAND (*Morfologische Atlas Nederlandse Dialecten*, 2005), deel I, hoofdstuk 2, p. 44-64 en in het commentaar, p. 34-57.

³ Overigens is W. de Vries (1925) het niet met Kloeke eens, hij beweert dat mouillering van het diminutiefsuffix ook in het noordoosten al vroeg is opgetreden. Willem Pée geeft in zijn studie *Dialectgeographie der Nederlandse diminutiva* een overzicht van de studie naar het diminutiefsuffix vanaf 1831 (Jacob Grimm) tot dan toe (1936). Zie ook Bakema (1997).

Christiaan van Heule in zijn *Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* (1625: 91). Van Heule meldt dat in Holland meestal *-je* (*mannetje*) gebruikt wordt, in Vlaanderen *-kjen* (*mannekjen*) en in Brabant *-ken* (*manneken*). Iets later in diezelfde eeuw noemt Petrus Leupenius in zijn *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* (1653: 23) de varianten *-ken* en *-je*, waarvan de laatste volgens hem de meest gehoorde van de twee is. Voor de achttiende eeuw vinden we in de *Nederduitsche spraekkunst* van Arnold Moonen (1706: 119) de twee varianten *-je* ('met of zonder eene voorgaende t') en *-ken* ('met of zonder voorgaende s'), evenals bij Lambert Ten Kate (1723, deel II: 73): 'Onze algemeene Verklein- of Vlei-terminatie is in 't Hollands TJE [...] dog bij den Brabander, en meer andere *Provincien*, KEN'.⁴

Naast de hiervoor genoemde varianten *-je(n)*, *-kje(n)* en *-ke(n)* komt sinds de zeventiende eeuw in Holland bovendien het suffix *-ie* voor – waarschijnlijk ontstaan uit *-je* – maar dat wordt in de schrijftaal uitsluitend aangetroffen in weergaven van gesproken taal (Schönfeld 1970: 230).⁵ Van der Wal (2006: 15-19 en 2007: 88-90) laat zien dat de *ie*-variant inderdaad gebruikt wordt in een genre dat dicht bij gesproken taal ligt, privébrieven, in dit geval van briefschrijfster Christina van Steensel, geboren in Delft. In haar brieven komen we uitsluitend het verkleinsuffix *-ie* tegen, bijvoorbeeld *schaapie*, *Fransi*, *een blauw plekki*, *betie*, *knolties*, *koffertie*.⁶

In het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus treffen we dan ook diverse varianten aan, waarbij de hoofdrol is weggelegd voor de varianten *-je(n)* en *-ie*. Dat laatste is op zichzelf niet zo vreemd, want veel materiaal is afkomstig uit de Hollandse regio en zoals hiervoor al vermeld is, komen deze twee varianten in Holland voor. Het suffix *-je* is hier al zeer lang het dominante verkleinsuffix en daarnaast bestaat sinds de zeventiende eeuw het meer informele suffix *-ie* (Schönfeld 1970: 230). Welke varianten in welke mate optreden zal volledig duidelijk worden in § 8.2. Met het oog op de contemporaine spelpraktijk, waarbij incidenteel een <i> voor een <j> gespeld

⁴ Van der Sijs (2004: 462) heeft kennelijk het *-ken*-suffix bij Moonen over het hoofd gezien: 'Moonen noemt in 1706 alleen nog maar *-je* als verkleiningsachtervoegsel.'

⁵ Ook in hedendaagse dialecten treffen we het *ie*-suffix aan: de ANS meldt dat het met name in het westen van Nederland regionaal gebruikt wordt. De MAND (zie onder noot 2) geeft echter ook nog een groot gebied in het oosten aan: het overgrote deel van de provincie Drenthe en delen van Overijssel, waar *-ie* het dominante verkleinsuffix is. En zie ook Bloemhoff in het *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (2008: 184-185) over het verkleinsuffix *-(t)ien*: *boot-botien*, *oor-oortien*, *haene-haentien*, etc. in het Stellingwerfs (streek in het oosten van Friesland).

⁶ De voorbeelden zijn afkomstig uit de briefwisseling tussen Christina van Steensel en haar echtgenoot Jean Malherbe, die in 1994 uitgegeven is onder de titel *Het is of ik met mijn lieve sprak. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel, 1782-1800* (editie Anje Dik en Dini Helmers).

werd, wordt daarna in § 8.3 voor de voorkomens van het *-ie*-suffix vastgesteld dat zij een andere uitspraak hadden dan [jə]. In § 8.4 wordt de distributie naar gender, klasse, leeftijd en regio besproken. Verkleinde eigennamen, die we als aparte groep beschouwen, komen aan bod in § 8.5, waarna in § 8.6 de conclusie volgt.

8.2 De variatie in het corpus

8.2.1 Het aantal voorkomens en de varianten

In het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus treffen we 751 verkleinwoorden aan. Dat is inclusief 314 eigennamen en het betreft zowel enkel- als meervoudsvormen, waarbij we tien suffixtypen (waaronder spellingsvarianten) kunnen onderscheiden: *-je*, *-jen*, *-ye*, *-ije*, *-i(e)*, *-ien*, *-ke*, *-ken*, *-ge* en *-gen*.⁷ Bij deze indeling in typen worden varianten die afhankelijk zijn van de fonetische context (zie onder noot 1) ingedeeld bij een van de hoofdtypen (ter verduidelijking: *mannetje* behoort tot het *-je*-type en *wagentge* tot het *-ge*-type). Onderstaand wordt voor elk van de tien varianten een voorbeeld uit het corpus gegeven.

- (1) *al was het maar, met een klijn **briefje** van uwEd: vereerd te zien*
- (2) *en doet daar een **winkeltjen** soo dat als ik tuys ben dan heb ik aan haar veel vrinschap*
- (3) *dit jaar moet ik by welzyn nog een **Reysye** doen. daer het zeker ook vry warm toegaet*
- (4) *Doet De Groettenis aan mijn suster **arijaantje** plat Voet*
- (5) *hy waar niet in Staat om Een Klyn **brievie** dat ik van myn Buurman kreeg te beantwoorde*
- (6) *wij hebben van mevrouw van oudshooren een **wisseltien** van 50 guldens gekreegen*
- (7) *ik, een bijna onzienlijk gedeelte van 't **stofke** aan de weegschaal, ik een diergelijk gedeelte van den droppel aan den Emmer,*
- (8) *en tot troost der **Lammerkens** en zuigelingen, dat Hij, die roept, getrouw is, en 't wis voleinden zal*

⁷ Overigens zijn de verkleinwoorden die optreden in aan elkaar geschreven samenstellingen (zoals *mondjesmaat*, *sprookjesboek*, *hertielief*, *brieffiwisselen* ('briefwisseling')) niet meegenomen omdat het erg arbeidsintensief is om deze te traceren (het zoeken naar bijvoorbeeld *-ie* midden in een woord, levert zo'n 12.000 treffers op in Wordsmith). Hierbij moet bedacht worden dat dergelijke woorden minder vaak voorkomen dan niet-samengestelde diminutiva en dat veel samenstellingen bovendien als twee aparte woorden gespeld en getranscribeerd zijn. Het aantal gemiste voorkomens zal dus redelijk klein zijn.

- (9) waarin een **Bakgen** voor een **wagentge** aan P.S. te Colombo, maar kreeg nul op 't request.
- (10) gemerkt PS waarin zoo een **pakgen**, na den heedendaagschen smaak zig bevind

Op scribentniveau kunnen we overigens vaststellen dat briefschrijvers de varianten in meer of mindere mate door elkaar gebruiken. Ik noem hier als voorbeeld A.M. van der Sluijs-Tulleken. Zij gebruikt voornamelijk het *-je*-suffix (15 keer), maar we vinden ook 6 *-ie*-suffixen in haar brieven. Dit kan geïllustreerd worden met de volgende voorbeelden:

- (11) in bijgaende **kokertie** met zout gevuld is een **Eijtie** van een **vogeltie** dat men Colibri noemd om zijn kleijnte is het eene rariteit
- (12) dat hadden van het deksel van het **mandje** in gedrukt heeft dat heeft te weeg gebracht dat blaes en **Leijtje** zijn ingedrukt

Omdat bij de 314 voorkomens van eigennamen niet altijd duidelijk is of er sprake is van een bewuste verkleinvorm of van fossilisatie van de naam, blijven deze voorkomens voorlopig buiten beschouwing. Zij zullen apart worden besproken in § 8.5. Er resteren 437 voorkomens in negen suffixtypen; het *-ije*-suffix (zie voorbeeld 4) treedt in dit corpus alleen op in eigennamen. Tabel 8.1 geeft een overzicht van de voorkomens naar variant:

Variant	#	%
<i>-je</i>	269	61,5
<i>-jen</i>	7	1,6
<i>-ye</i>	3	0,7
<i>-i(e)</i>	147	33,6
<i>-ien</i>	3	0,7
<i>-ke</i>	2	0,5
<i>-ken</i>	1	0,2
<i>-ge</i>	2	0,5
<i>-gen</i>	3	0,7
Totaal	437	100%

Tabel 8.1: varianten van de verkleinvorm (exclusief eigennamen) nominaal en procentueel

Zoals we zien in tabel 8.1 heeft het *-je*-suffix het grootste aandeel in het achttiende-eeuwse corpus, namelijk 61,5%. Op de tweede plaats vinden we het *-i(e)*-suffix met 33,6%. Dat is een opvallend hoog percentage wanneer we in aanmerking nemen dat we het *-ie*-suffix nauwelijks aantreffen in gedrukte teksten. De overige suffixen spelen een marginale rol: *-jen* komt 7 keer voor;

-ye 3 keer en -ien eveneens 3 keer. Dan zijn er nog de varianten -ke en -ken met samen slechts 3 voorkomens en -ge en -gen met samen 5 voorkomens. Nu vastgesteld is hoe vaak de verschillende varianten voorkomen, zal ik in de volgende paragraaf een grovere onderverdeling maken om vervolgens de aandacht te richten op de twee meest voorkomende varianten, -je en -ie.

8.2.2 Onderverdeling van de varianten

In tabel 8.1 treffen we 9 verschillende varianten aan, te weten -je, -jen, -ye, -i(e), -ien, -ke, -ken, -ge en -gen. Omdat het onderzoek hier niet specifiek gericht is op de slotklank, kunnen we enkele verwante varianten samenvoegen. Dat geldt voor -je en -jen, -ie en -ien, -ke en -ken, -ge en -gen.⁸ Bij -ke, -ken, -ge en -gen gaat het overigens om slechts een paar voorkomens (respectievelijk 2, 1, 2 en 3). Dat we deze suffixen zo weinig aantreffen, heeft te maken met het feit dat -je al het dominante suffix was, zeker in de Hollandse regio. Als we wat verder inzoomen op deze weinig voorkomende varianten, dan zien we dat de drie voorkomens van de ke(n)-variant door slechts één briefschrijver worden gebruikt, namelijk P.P.J. Ondaatje. Hij is geboren en getogen op Ceylon als zoon van een dominee en verblijft tijdens het schrijven van zijn brief voor zijn studie rechten en theologie in Utrecht. Dit is overigens niet de enige variant die hij beheerst: hij gebruikt ook nog vier keer het -je-suffix. Als we nagaan in welke omgeving Ondaatje de ke(n)-variant gebruikt, dan valt op dat het hier om een (zeer lange) religieus geïnspireerde tekst blijkt te gaan, waar hij schrijft:⁹

- (13) *ik, een bijna onzienlijk gedeelte van 't stofke aan de weegschaal, ik een diergelijk gedeelte van den droppel aan den Emmer¹⁰*
- (14) *dit aardrijk, dit stipke der gewrochten haarer kracht*
- (15) *dit blijft altoos vast, en tot troost der Lammerkens en zuigelingen*

Wanneer Ondaatje na vele pagina's – met wat we waarschijnlijk moeten zien als theologische oefenstof – ruimte maakt voor zijn eigen wederwaardigheden, past hij zijn stijl aan. Hij maakt dan, in de meer persoonlijke passages, gebruik van het -je-suffix, een voorbeeld:

⁸ In 1804 werd de schrijfwijze met de slot -n afgeschaft door de spelling van Siegenbeek.

⁹ Ondaatje refereert in zijn brief enkele malen aan een *Christen-wijsgeer*. Dit substantief stond destijds niet alleen voor 'godgeleerde' maar was ook de titel van een bekend tijdschrift. Mogelijk vormde het tijdschrift een inspiratiebron voor Ondaatje.

¹⁰ Zie Jesaja 40:15: 'Ziet, de volken zijn geacht als een druppel van een emmer, en als een stofje van de weegschaal; ziet, Hij werpt de eilanden henen als dun stof'.

- (16) *dies ik UEd. bij herhaald verzoek, smeeke, om hen een **lettertje** of 2 te schrijven, zij zijn ‘er meê vereerd*

De *-ke* variant wordt door Ondaatje dus slechts in een verheven stijl gebruikt. De tweede variant die weinig voorkomt, *ge(n)* met vijf voorkomens, wordt eveneens door slechts één scribe gebruikt, namelijk B.L. Lehman. Ook bij hem treffen we een ander verkleinsuffix aan en ook in zijn geval is dat het *-je*-suffix (één voorkomen: *faijetonje* ‘open rijtuig’).¹¹ Lehman is weliswaar getrouwd met een Hollandse vrouw en hij woont in Amsterdam, maar hij is geboren te Meissen in Duitsland. Mogelijk had hij het Nederlandse diminutiefsysteem nog niet helemaal in de vingers, want er lijkt invloed te zijn van het verkleinsuffix in zijn moedertaal, het Duits (*chen*).¹²

Na de hiervoor gemelde samenvoegingen resteert nog één variant (met slechts 3 voorkomens), namelijk *-ye*. Deze variant confronteert ons met een probleem: hebben we hier te maken met een variant van *-ie*, van *-je* of met een aparte variant? We weten immers niet hoe dit suffix destijds uitgesproken werd. Eén van de briefschrijvers bij wie we deze variant aantreffen, is Meymerigje Buyk. In haar brief vinden we de volgende zin:

- (17) *Ik sal gebryk maake van het gesondenen presend ik sal daar witte **yakyes** van maaken*

Zoals de spelling van haar naam al doet vermoeden: Meymerigje gebruikt de <y> voor verschillende klanken, zoals voor de hedendaagse <i> in de diftongen *ei* en *ui*, maar ook voor de consonant *j*, zoals blijkt uit *yakyes*. Zij gebruikt het teken bovendien voor de vocaal [i] of [I]. Dat is te zien in het volgende voorbeeld:

- (18) *en aaltjen en haar moeder en onse **marytjen***

¹¹ Het woord *faijetonje* (in het WNT alleen in de citaten, zoektermen *faeton* of *faëton*, waaruit de betekenis ‘rijtuig’ kan worden afgeleid) gaat terug tot het personage Phaëton uit Ovidius’ *Metamorfosen*, zoon van de zonnegod Apollo. Phaëton nam voor één dag zijn vaders plaats in op de zonnewagen, maar verloor de controle over de paarden waardoor de aarde had kunnen verbranden. Gelukkig greep Jupiter in. Vondel baseerde hierop zijn treurspel *Faëton of Reuckeloze stoutheit* (1632).

¹² In de hedendaagse dialectatlas van J. Eichhoff (1977, 1978, 1993 en 2000) zien we dat in Meissen het verkleinsuffix *-chen* gebruikt wordt. Zie de kaarten 1-2 *das Mädchen*, 2-59 *das Brötchen*, 2-70 *das Mehlklümpchen*, 2-121 *die Diminutivendungen am Beispiel von Haus*, 4-21 *das Hörnchen*. Een uitzondering hierop is kaart 3-54 *ein Bisschen* wordt *ein Bissl*.

Van Meymerigjes brief hebben we een tweede, vrijwel identiek, exemplaar (een zogenaamde ‘eveleensbrief’) die niet in het corpus is opgenomen, waarin zij schrijft:

(19) *ik sal gebruyk van het gesonden presend van ue tot witte yakjes*

Aangezien Meymerigje in deze versie van haar brief een *j* spelt, mogen we concluderen dat Meymerigjes *ye*-spelling staat voor [jə], althans in dit specifieke geval. Haar meest gebruikte diminutiefsuffix is bovendien het *-je(n)*-suffix: al haar andere voorkomens (14) zijn van dit type (waaronder 9 eigennamen).¹³ Meymerigjes *ye*-voorkomen zal dan ook bij de *je*-voorkomens gevoegd worden. Voor de andere twee voorkomens van het *ye*-suffix kan echter niet bepaald worden welke klank de briefschrijvers hiermee bedoelen en juist vanwege die onzekerheid over de uitspraak, zullen deze twee voorkomens als een aparte variant behandeld worden.

Nu we enkele varianten samengevoegd hebben en we bovendien vastgesteld hebben dat de drie varianten *-ke*, *-ge* en *-ye* bijzonder weinig voorkomen, kunnen we onze aandacht richten op de twee varianten met de meeste voorkomens, namelijk *-je* (63,4 %) en *-ie* (34,3%). De overige varianten zullen voor het verdere onderzoek naar de distributie over de variabelen worden samengevoegd tot een restgroep, ‘overig’. Tabel 8.2 geeft de gecorrigeerde verdeling aan:

Variant	#	%
<i>-je</i>	277	63,4
<i>-ie</i>	150	34,3
Overig	10	2,3
Totaal	437	100%

Tabel 8.2: varianten van de verkleinvorm, exclusief eigennamen, nominaal en procentueel

De hiervoor al aangestipte problematiek over de uitspraak van de varianten, heeft nog meer implicaties: als we niet zeker zijn van de uitspraak van *-ye*, in hoeverre kunnen we dat wel zijn voor de uitspraak van *-je* en *-ie*? Corresponderen deze spellingen wel met de voor ons meest voor de hand liggende klanken [jə] en [i]? Er wordt immers door sommige onderzoekers aangenomen dat de *ie*-spelling van het diminutiefsuffix slechts een

¹³ Meymerigje is overigens ook bekend met het *-ie*-suffix zoals blijkt uit de samenstelling *briefiëwisselen* (deze verkleinvorm komt voor in de niet in het corpus opgenomen eveleensbrief).

spellingvariant is van het *-je*-suffix en dat beide spellingen staan voor [jə].¹⁴ In hoeverre we daar eind achttiende eeuw nog rekening mee moeten houden, onderzoek ik in de volgende paragraaf.

8.3 Spelling en uitspraak

In onze laat achttiende-eeuwse brieven is de spelling over het grote geheel weliswaar tamelijk uniform, maar een aan het onderwijs opgelegde spelling bestond op dat moment nog niet.¹⁵ We zien dan ook nog redelijk wat verschillen in het spellingsysteem tussen individuen en ook binnen het taalgebruik van één individu. Van belang voor het diminitiefonderzoek is met name de spellingpraktijk van de *i* en de *j* in deze brieven. We zien in de brieven namelijk incidenteel nog sporen van een oude spellingconventie waarbij een <i> voor een <j> gespeld wordt, bijvoorbeeld <ianuari>).¹⁶ Ook komt het voor dat een <j> voor een <i> gespeld wordt (bijvoorbeeld <jk>).¹⁷ We moeten er dus rekening mee houden dat sommige briefschrijvers mogelijk *-ie* spellen, maar met die spelling een *je*-klank willen weergeven. Daarom zal ik onderzoeken of individuele briefschrijvers in hun brief (of brieven) telkens een *i* voor een *j* spellen. Als dat zo is, wordt het erg lastig om deze voorkomens in te delen. Het suffix zou dan immers kunnen staan voor een *je*-klank, maar ook voor de *ie*-klank.

¹⁴ Zie hierover Kern (1929: 75-79) en zie ook Pée (1936: 43-46). Het onderzoek van Kern heeft overigens wel betrekking op taalgebruik aan het begin van de zeventiende eeuw: taalgebruik dat zo'n anderhalve eeuw ouder is dan de brieven in mijn corpus.

¹⁵ Een gestandaardiseerde spelling biedt uiteraard ook niet de garantie dat iedereen dezelfde spelling hanteert, maar de kans erop wordt wel aanzienlijk groter.

¹⁶ Het *j*-teken voor de consonant [j] werd pas aan het begin van de zeventiende eeuw, aanvankelijk alleen in gedrukte teksten, aan het alfabet toegevoegd. Voorheen gebruikte men voor de <j> het *i*-teken. Nog lang na de introductie werd het *j*-teken opgevat als een *i* in een bijzondere gedaante (zie het WNT, lemma *j*). En zie ook bijvoorbeeld de *Beknopte aanleiding* van Klaas Stijl (1776, geraadpleegde druk 1778) die stelt: 'De Hoofdletters hebben voor *i* en *j* maar een teeken; dus moet men het zelve noemen en gebruiken, naar dat de uitspraak van het woord vereischt: by voorbeeld als *i* in IK, als *je* in IA.' De bewerker van Stijls *grammatica*, Lambertus van Bolhuis, voegt hier in een noot aan toe: 'Ik zie geen reden, waarom men niet even zoo wel twee tekens I en J aan de Hoofd-letters geven mag, als aan de Gemeene *i* en *j*. Nauwkeurige drukken nemen dit ook in acht.' (1778: 2).

¹⁷ Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de afwijkende <i> voor <j> spelling en omgekeerd voornamelijk voorkomt in anlaut en vrijwel nooit in in- of auslaut. Een van de briefschrijvers hanteert bijvoorbeeld de spelling <jngerigt>, en spelt dat niet als <jngerjgt>.

Er is nog meer aanleiding om ons af te vragen of de *ie*-spelling niet eerder staat voor de *je*-klank, maar dan gaat het specifiek om de voorkomens met een *t* in auslaut (of woorden die de verkleinuitgang *-(e)tje* zouden krijgen), zoals *houtie*, *hertie*, *presentie*, *schatie*, *betie*, *hondie*, *portrettie* en *klontie*. Over het algemeen wordt namelijk aangenomen dat het *-ie*-suffix na een [t] niet gerealiseerd wordt. Cohen (1958: 44-45) merkt hierover bijvoorbeeld op dat de ‘onbeschaafde *ie*-vormen’ alleen gerealiseerd worden wanneer er geen [t] aanwezig is. En ook Van Oostendorp (1996) noteert dat Rotterdammers weliswaar in het algemeen vaak de *-je* uit het Standaardnederlands realiseren als [i], maar dat niet doen bij verkleinwoorden met een *t* in auslaut. Daar kan tegenover gesteld worden dat we in de MAND in sommige streken van Nederland wel degelijk zien dat de [i] als verkleinsuffix wordt gebruikt na een *t*: bijvoorbeeld in de provincie Drenthe en in een deel van Overijssel waar men spreekt van *voeti*, *potti*, *ronti*, *draati* en trouwens ook van *vijlti*, *deurti*, *poorti*, *vogelti* en *leugenti*; enkele van deze laatstgenoemde vormen komen we eveneens tegen in bepaalde gebieden in Zuid-Holland en Utrecht.¹⁸ Bovendien geeft Van Oostendorp (2002: 27) aan dat in omliggende gemeenten van Rotterdam vormen als bijvoorbeeld *kattie* of *haartie* heel normaal zijn. Voor het verleden vinden we een argument bij Kloeke (1950, zoals aangehaald in Den Besten 2005: 219-221). Kloeke noemt het Afrikaanse diminutiefstelsel met het universele gebruik van *-ie* (*-ie*, *-pie*, *-kie*, *-jie* en *-(e)tjie*) de typische verkleinvorm voor het Zuid-Hollands en hij concludeert dat dit terug te leiden is tot de periode Van Riebeeck (1652-1662). In die periode zou de Zuid-Hollandse groep rond Van Riebeeck zeer belangrijk zijn geweest in cultureel en maatschappelijk opzicht.¹⁹ Het lijkt dus bepaald niet onmogelijk dat enkele briefschrijvers in gesproken taal een [i] realiseerden na een *t* in auslaut en dat zij dat in hun spelling aangaven met het *-ie*-suffix.

Met de voorkomens met een *t* in auslaut is trouwens nog iets anders aan de hand: wanneer de auslauts-*t* volgt op een fricatief is het mogelijk de *t* te assimileren met het verkleinsuffix. Het corpus telt 29 voorkomens waarin een dergelijke assimilatie mogelijk is. Het gaat hier om de woorden *beestje*, *kastje*, *kistje*, *lijstje* en *nigtje*.²⁰ In slechts vier van de 29 gevallen treffen we

¹⁸ Zie de MAND: p. 46, 47, 49, 50, 55, 57, 58 en 59.

¹⁹ Dit wordt overigens genuanceerd door Den Besten die opmerkt dat *-tjie* zich in bijna alle voormalige koloniën van Nederland voordoet als *-tjie* terwijl niet overal de Zuid-Hollanders ‘taalkundig de boventoon voerden’ (Den Besten 2005: 220). Hij verwierpt Kloeke’s theorie niet, maar vraagt zich af of hier niet eerder universeel-linguïstische tendensen en wellicht substraatinvloeden een rol spelen.

²⁰ Het woord *kast* zouden we hier wellicht beter uit kunnen sluiten gezien de vermelding in het WNT dat *kast* (lemma *kast*) en *kas* (lemma *kas II*) op zeker moment als synoniemen gebruikt werden en dat *kast* in het zuidelijk deel van het taalgebied nog altijd ongebruikelijk is.

een *t* aan in de spelling: twee keer in *nigtjes* en twee keer in *kistje*, maar alle overige gevallen (25 van 19 verschillende briefschrijvers) laten assimilatie zien. Die treedt 12 keer in combinatie met het *-ie*-suffix op (*kassie*, *kissie*, *niggie*, etc) en 13 keer met het *-je*-suffix: *nigje*, *lijsje*, etc. Bij deze 12 voorkomens zien we dus dat een auslauts-*t* kan samengaan met het *-ie*-suffix, hoewel de [t]-klank strikt genomen natuurlijk zo goed als wegvalt.²¹

We hoeven bovendien niet elke *ie*-spelling bij voorbaat als dubieus te bestempelen. De spelling geeft namelijk ook aanwijzingen dat er in sommige gevallen alle reden is om een *ie*-achtige uitspraak aan te nemen. Zo zijn er bijvoorbeeld drie voorkomens waarin een enkele <i> gespeld wordt: *glaasi* (tweemaal) en *broertji*. Hier kunnen we er tamelijk zeker van zijn dat de uitspraak dicht bij een [i] zal liggen. In de brief van één van de *glaasi*-spellers, Johanna Laarson, vinden we ook de verkleinvormen *glaasie* en *buterkoekies*. Het ligt voor de hand om ook in deze gevallen eerder een [i]-achtige uitspraak te vermoeden. Bij het hiervoor genoemde voorbeeld *broertji* zien we bovendien een ingevoegde *j*. Dat komt nog vijf keer in het corpus voor – dan weliswaar met de spelling <ie> – maar de ingevoegde *j* duidt erop dat de uitspraak van de verkleinuitgang [i] of [I] zal zijn geweest: *slootjies*, *granaatjies*, *briefjtje*, *susje* en *kindertjies*. Dat zijn bij elkaar tien voorkomens waarvan we min of meer zeker weten dat de uitspraak eerder een [i] benadert dan [jə]. Verder zien we dat veel scribenten die het *-ie*-suffix gebruiken, de slotmedeklinker verdubbelen in de gevallen waarin dat kan, bijvoorbeeld *lappie*, *stukkie*, *niggie* en *portrettie*.²² Deze verdubbeling heb ik 41 maal aangetroffen terwijl het 49 keer mogelijk zou zijn.²³ Nu komen we deze verdubbeling weliswaar ook incidenteel bij de *je*-spelling tegen, terwijl dat hier uiteraard niet nodig is, maar het gaat dan om slechts 7 voorkomens (*pottje*,

²¹ Het WNT (onder het lemma *-tje*) presenteert dit wegvallen van een *d* of *t* in de auslaut van het grondwoord als typisch voor het *ie*-suffix (in informeel taalgebruik) en geeft enkele voorbeelden, zoals *lichie*, *nachie*, *schoffie*. We komen deze assimilatie in het corpus echter even vaak tegen bij het *je*-suffix en ook in gedrukte achttiende-eeuwse werken wordt het aangetroffen in combinatie met het *je*-suffix (zie bijvoorbeeld de DBNL waarin ik voorkomens vond van *beesje*, *kasje*, *kisje*, en *nigje*; alleen *lijsje* heb ik niet aangetroffen). Zie ook de opmerking in Sewels *Nederduytsche spraakkonst* (1708: 44) over de uitspraak van de *t*: ‘Dóch belangende de T, men gebruykt die niet in de woorden *Kisje* en *Beesje*, want te zeggen *Kistje* en *Beestje* is te hard en te styf;’.

²² Deze verdubbeling wordt in diverse contemporaine spelmethoden voorgeschreven wanneer de medeklinker volgt op een korte klinker en direct gevolgd wordt door een onbeklemtoonde klinker. Zie bijvoorbeeld Arnold Moonen (1706: 29, bijvoorbeeld *val-vallen*, *zit-zitten* en 109-110, bijvoorbeeld *vlug-vlugge*, *gek-gekke*).

²³ Onder deze 40 voorkomens vinden we drie voorkomens waarbij de verdubbeling niet nodig is, als we uitgaan van de onder de vorige noot geformuleerde regel: *duymmie*, *bouttie*, *rijssie*.

nettjes tweemaal, *dichtstukkjes* tweemaal, *quassjes* en *zussje*), terwijl een verdubbeling op grond van een voorafgaande korte klinker 59 keer mogelijk zou zijn. Al met al lijkt het er dus op dat de scribenten zich ervan bewust zijn dat de combinatie van klanken – een korte klinker, dan een medeklinker en dan weer een onbeklemtoonde klinker – vraagt om verdubbeling van de medeklinker.²⁴ Het lijkt mij dan ook aannemelijk dat de 41 voorkomens met verdubbeling van de slotconsonant, samen met de overige 25 *ie*-voorkomens van deze scribenten, zonder meer duiden op een [i]-achtige uitspraak en niet op [jə]. In totaal hebben we dan al op grond van de spelling voor 76 van de 150 *i(e)(n)*-voorkomens de uitspraak vastgesteld.

Rest mij nog om voor de overige 74 voorkomens op scribentniveau (het gaat om 33 briefschrijvers) na te gaan hoe de tekens *i* en *j* gebruikt worden. Ik heb daarvoor van elke scribent de gehele brief onderzocht op het gebruik van het teken *j* in posities waar de bijbehorende klank [j] zou zijn (bijvoorbeeld *juni*, *jaar*, *jong*, *oranje*, *kastanje* etc.).²⁵ Als een briefschrijver dit teken gebruikt, is hij er immers mee bekend en zou hij het evengoed kunnen gebruiken in het diminutiefsuffix. Dat nu juist daarvoor door sommige briefschrijvers incidenteel of systematisch een *ie*-spelling wordt gehanteerd, wijst erop dat deze spelling voor de briefschrijver niet samenvalt met [j], maar eerder met [i] of met een andere klank die daarbij in de buurt komt. Bij slechts één van de 33 briefschrijvers kunnen we vraagtekens zetten bij het gebruik van *i* en *j*. Briefschrijfster De Iong-Beekman gebruikt namelijk nooit een *j*; dat zien we al aan de manier waarop zij haar achternaam spelt (*iong*), maar zij blijkt door de hele brief heen telkens in *j*-posities een *i* te spellen: bijvoorbeeld

(20) *esequbo Den. 12 ianeweri 1781*

(21) *wij kene hier beeter leeve als een Maioor in het vaderland*

Van de door De Iong-Beekman gebruikte diminutief *brifie* (en dat is ook meteen het enige verkleinwoord dat zij gebruikt) is het dus nog maar zeer de vraag of wij het als [brifi] of wellicht eerder als [brifjə] moeten lezen. Dergelijke twijfels zijn er niet over de andere briefschrijvers, want in hun brieven komen we één of meerdere keren het teken <j> tegen. Ik geef nog enkele voorbeelden van briefschrijvers die een *ie*-spelling hanteren (tussen haakjes is het diminutief aangegeven), maar bij wie we in de overige inhoud van hun brief in ieder geval één *j* aantreffen:

²⁴ Hier en daar zou niet verdubbelen mogelijk tot verwarring kunnen leiden: vergelijk bijvoorbeeld *kasie* en *kassie*; verwarring die niet speelt bij het *je*-suffix: *kasje* is immers voor maar één uitleg vatbaar. Merk ook op dat er soms eveneens verdubbeling plaatsvindt na een *t* in auslaut, zoals in *portrettie*.

²⁵ Hierbij moet opgemerkt worden dat het bijna altijd gaat om woorden met een <j> in anlaut omdat dit teken in andere posities tamelijk zeldzaam is.

- (22) *het is maar een Klyn yland alwaar in Een dag meer KopBreeking met de Negootie voor walt als in drie jaar op Zuriname (diminutief: bondeltie)*
- (23) *dat ZijnEd: mij altyt vor eennen [...] jongman aangesien hadde (diminutief: stukie)*
- (24) *dog dat het Juyst in de Schepen die my beloofd hebben te Zullen Laden, niet is gesonden (diminutief: brieve)*

Aparte aandacht verdient IJetske Gabbes. Deze van Ameland afkomstige briefschrijfster heeft een wat eigenaardig spelsysteem, maar toch lijkt het aanvaardbaar om aan te nemen dat haar *ie*-spelling staat voor [i]. In haar brief treffen we 14 verkleinvormen aan (waarvan 13 eigennamen), zoals in het volgende voorbeeld:

- (25) *saakijen heeft haar anke uerlooren haer suster martien ijs beuallen uan een doghtertien*

In dit voorbeeld zien we dat IJetske voor verkleinvormen zowel *-ije* (*saakijen*) gebruikt als *-ie* (*martien* en *doghtertien*).²⁶ Daarnaast treffen we de namen *antie* en *trientie* aan (de overige eigennamen in haar brief hebben het *-ke*-suffix). We kunnen ons dan ook afvragen waarom zij voor *doghtertien*, *antie* en *trientie* niet ook de *ije*-spelling hanteert. Dat geldt eens te meer omdat zij in de overige inhoud van haar brief de *ije*-spelling veelvuldig gebruikt voor woorden als *ijochem*, *ijan*, *ijongste*, maar ook voor *ijs* ‘is’ en *ijnhout* ‘inhoud’. Hieraan zien we dat zij het teken <ij> zowel gebruikt om een [j] als een [I] weer te geven. Kennelijk staat bij haar de <ie> voor een andere klank en het ligt het meest voor de hand om te veronderstellen dat het om een [i] gaat en niet om een [j].

Alles bij elkaar genomen lijkt het mij aanvaardbaar om op grond van de spelling te veronderstellen dat de uitspraak van het *-ie*-suffix afwijkt van de als *je* gespelde suffixen, met uitzondering voor scribe De Iong-Beekman; het is onduidelijk hoe we haar spelling moeten interpreteren. Haar enige voorkomen zal dan ook verwijderd worden uit de data, zodat de totalen iets aangepast moeten worden volgens onderstaande tabel 8.3:

²⁶ De status van *Martien* is overigens onduidelijk: is dit een verkleinvorm of een afkorting van *Martina* (dat weer is afgeleid van *Martinus*)? Als we de naam moeten lezen als *martjen* lijkt er iets meer voor te zeggen dat we te maken hebben met een verkleinvorm.

Variant	#	%
-je	277	63,5
-ie	149	34,2
overig	10	2,3
Totaal	436	100%

Tabel 8.3: gecorrigeerde versie van tabel 8.2, varianten van de verkleinvorm, exclusief eigennamen, nominaal en procentueel

Hoe die uitspraak van het *-ie*-suffix nu precies geklonken heeft, laat ik in het midden. Het kan *ie* geweest zijn, maar ook *jie* of *sjie* is mogelijk. Ik ga er in ieder geval vanuit dat de uitspraak van de vocaal afwijkt van die in het *-je*-suffix, dat wil zeggen dat er sprake is van een palatale klinker en niet van een *sjwa*. Ik zal dan ook voor de distributie aanhouden dat we in dit corpus drie opties aantreffen: *-je* (63,5%), waarvoor de aanname is dat het correspondeert met [jə], *-ie* (34,2%), dat correspondeert met [i] en daarnaast een restgroep ‘overig’ voor de suffixen *-ye*, *-ke(n)* en *-ge(n)* (2,3%).

8.4 De distributie over de variabelen

Nu we vastgesteld hebben hoe vaak de verschillende varianten voorkomen en dat het gerechtvaardigd is om niet alleen onderscheid te maken tussen het *-ie*- en het *-je*-suffix in spelling, maar ook in klank, kunnen we gaan kijken wat de invloed is van de verschillende variabelen. Alvorens we gaan kijken naar de verdeling van de varianten naar gender, klasse en leeftijd, volgt hieronder eerst een overzicht van de distributie naar regio. Uit de analyse van de data blijkt namelijk dat we te maken hebben met een tweedeling in de regionale verspreiding van de varianten van het verkleinsuffix. Tabel 8.4 geeft de distributie naar regio:

regio	-je		-ie		overig		totaal
	#	%	#	%	#	%	#
NH	27	93,1	2	6,9			29
AMS	78	41,5	104	55,3	6	3,2	188
ZH	60	83,3	11	15,3	1	1,4	72
ZEE	28	100,0					28
MID	30	75,0	10	25,0			40
BR-LIM	4	100,0					4
OOST	9	90,0	1	10,0			10
BTL	29	60,4	16	33,3	3	6,3	48
ONBEKEND	12	70,6	5	29,4			17
Totaal	278	63,6	149	34,1	10	2,3	436

Tabel 8.4: distributie van het verkleinsuffix naar regio

Uit tabel 8.4 blijkt dat in alle regio's *-je* procentueel het meest gebruikt wordt, met een duidelijke uitzondering voor de regio Amsterdam. Bij de Amsterdamse briefschrijvers is het aandeel *ie*-voorkomens met 55,3% procentueel juist het grootst. Daarom worden er voor de verdere analyse twee groepen gemaakt: de voorkomens van Amsterdamse briefschrijvers (188) en de voorkomens van briefschrijvers uit andere regio's van de Republiek (248). In § 8.4.1 worden de resultaten voor alle regio's, exclusief Amsterdam gepresenteerd. Paragraaf 8.4.2 geeft de resultaten voor Amsterdam en § 8.4.3 gaat dieper in op enkele bijzonderheden omtrent de Amsterdamse voorkomens.

8.4.1 Gender, klasse en leeftijd in alle regio's, exclusief Amsterdam

Uit tabel 8.4 weten we al dat het *-je*-suffix de meest gebruikte verkleinuitgang is in het overgrote deel van de Republiek. Tabel 8.5 laat de verdeling naar gender zien:

Gender	Man		Vrouw	
	#	%	#	%
<i>-je</i>	141	84,4	58	71,6
<i>-ie</i>	22	13,2	23	28,4
overig	4	2,4		
Totaal	167	100%	81	100%

Tabel 8.5: distributie van het verkleinsuffix naar gender voor alle regio's, exclusief Amsterdam, nominaal en procentueel

Zoals we zien in tabel 8.5, is *-je* bij beide seksen het meest in gebruik, maar we zien tevens dat vrouwelijke scribenten het *-ie*-suffix relatief wat vaker gebruiken dan mannen. Vrouwen hanteren in ruim een kwart van de gevallen (28,4%) het *-ie*-suffix tegenover 13,2% bij de mannen. Voor zowel mannen als vrouwen blijkt het dus geen probleem om dit suffix te gebruiken in persoonlijke brieven. Kennelijk was het voor een deel van de briefschrijvers – in iets hogere mate voor vrouwen – een geaccepteerde vorm. Mogelijk waren mannelijke briefschrijvers zich wel meer bewust van de norm dat *-ie* een minder geaccepteerde variant was.

Voor de distributie naar klasse worden de midden-lage en de lage klasse samengenomen omdat het aantal voorkomens bij de lage klasse gering is (11). Tabel 8.6 geeft de distributie naar klasse weer:

Klasse	H		MH		ML en L	
	#	%	#	%	#	%
<i>-je</i>	136	80,0	30	75,0	33	86,8
<i>-ie</i>	30	17,6	10	25,0	5	13,2
overig	4	2,4				
Totaal	170	100%	40	100%	38	100%

Tabel 8.6: distributie van het verkleinsuffix naar klasse voor alle regio's, exclusief Amsterdam, nominaal en procentueel

Tabel 8.6 laat zien dat het *-ie*-suffix het meest gebruikt wordt door de midden-hoge klasse (25%). De hoge klasse gebruikt dit suffix minder, namelijk in 17,6% van de gevallen, evenals de twee lagere klassen waar het percentage *-ie*-voorkomens 13,2% bedraagt. Door de bank genomen, verschillen de klassen slechts in geringe mate van elkaar. Ten slotte bespreek ik de leeftijdsvariatie voor alle regio's, exclusief Amsterdam, in tabel 8.7:

Leeftijd	<30		30-50		>50	
	#	%	#	%	#	%
<i>-je</i>	78	78,0	84	84,0	37	77,1
<i>-ie</i>	19	19,0	15	15,0	11	22,9
overig	3	3,0	1	1,0		
Totaal	100	100%	100	100%	48	100%

Tabel 8.7: distributie van het verkleinsuffix naar leeftijd voor alle regio's, exclusief Amsterdam, nominaal en procentueel

Zoals te zien is in tabel 8.7, liggen de percentages per variant voor de verschillende leeftijdsgroepen niet erg ver uit elkaar, zodat er nauwelijks sprake is van leeftijdsvariatie. Samenvattend kunnen we vaststellen dat er voor

alle regio's, exclusief Amsterdam, alleen in enige mate gendervariatie wordt aangetroffen. Vrouwen gebruiken relatief gezien vaker het *-ie*-suffix dan mannen. Er is nauwelijks sprake van verschil tussen de klassen en leeftijdsgroepen. We hebben hiervoor al gezien dat in de regio Amsterdam het *-ie*-suffix een groter aandeel heeft dan het *-je*-suffix. Of er in Amsterdam in hogere mate sprake is van sociale variatie, zullen we in de volgende subparagraaf zien.

8.4.2 Gender, klasse en leeftijd in de regio Amsterdam

Tabel 8.8 geeft de distributie naar gender aan voor de Amsterdamse voorkomens van het diminutiefsuffix:

Gender	Man		Vrouw	
	#	%	#	%
<i>-je</i>	65	46,1	13	27,7
<i>-ie</i>	70	49,6	34	72,3
overig	6	4,3		
Totaal	141	100%	47	100%

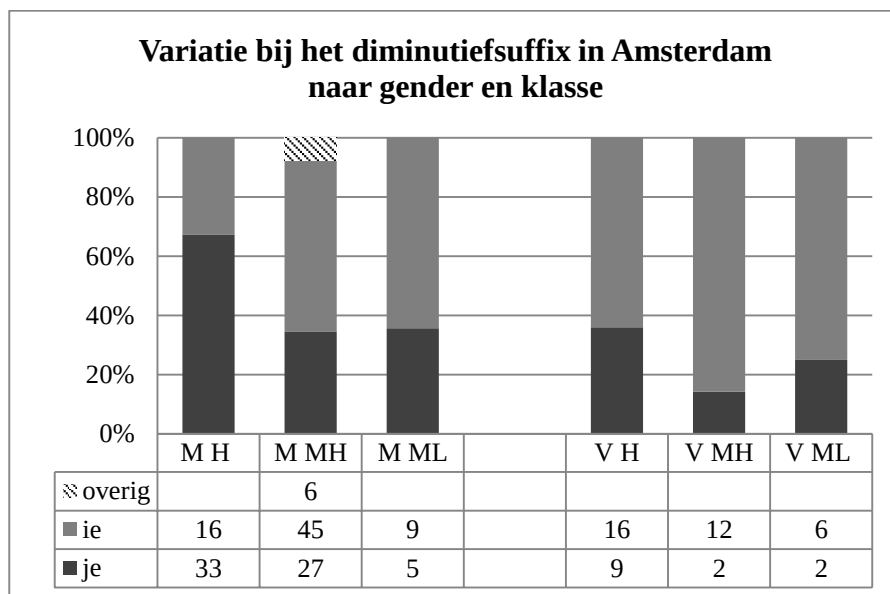
Tabel 8.8: distributie van het verkleinsuffix voor de regio Amsterdam, naar sekse, nominaal en procentueel

Uit tabel 8.8 blijkt dat ook in Amsterdam de vrouwelijke scribenten het *-ie*-suffix vaker gebruiken dan mannen. Bij vrouwen is het aandeel van *-ie* 72,3% tegenover 49,6% bij mannen. In Amsterdam lijken mannelijke scribenten, net als in de overige regio's, zich dus iets bewuster te zijn van de norm dat *-ie* een minder geaccepteerde variant is dan vrouwen. Tabel 8.9 geeft de verdeling van de varianten naar klasse voor de Amsterdamse voorkomens. De lage klasse ontbreekt overigens geheel omdat er voor Amsterdam van deze klasse geen voorkomens van het diminutiefsuffix aangetroffen zijn:

Klasse	H		MH		ML	
	#	%	#	%	#	%
<i>-je</i>	42	56,8	29	31,5	7	31,8
<i>-ie</i>	32	43,2	57	62,0	15	68,2
overig			6	6,5		
Totaal	74	100%	92	100%	22	100%

Tabel 8.9: distributie van het verkleinsuffix voor de regio Amsterdam, naar klasse, nominaal en procentueel

Tabel 8.9 toont aan dat het *-ie*-suffix bij Amsterdamse scribenten aan populariteit verliest naarmate de klasse van een scribent hoger is. Toch gebruiken scribenten uit de hoge klasse het suffix in 43,2% van de gevallen en dat is relatief vaak, zeker als we het percentage vergelijken met het aandeel van 17,6% voor het *-ie*-suffix bij de hoge klasse in de overige regio's (zie tabel 8.6). In afbeelding 8.1 worden gender en klasse gecombineerd:

Afbeelding 8.1: variatie bij het diminutiefsuffix in Amsterdam naar gender en klasse

In afbeelding 8.1 zien we voor de mannelijke scribenten nogmaals dat de kans om het *-ie*-suffix aan te treffen groter wordt naarmate de klasse van een scribent lager wordt. Bij de vrouwelijke scribenten gaat dit niet helemaal op, omdat vrouwen uit de midden-lage klasse minder vaak het *-ie*-suffix gebruiken dan vrouwen uit de midden-hoge klasse. We zien tevens per afzonderlijke klasse dat het steeds de vrouwelijke scribenten zijn die het meest vaak het *-ie*-suffix gebruiken. Verder valt op dat vrouwen uit de hoge klasse zich min of meer hetzelfde gedragen als mannelijke scribenten uit de midden-lage klasse. Tabel 8.10 geeft de distributie naar leeftijd voor de regio Amsterdam weer:

Leeftijd	<30		30-50		>50	
	#	%	#	%	#	%
-je	28	47,5	48	39,0	2	33,3
-ie	30	50,8	70	56,9	4	66,7
Overig	1	1,7	5	4,1		
Totaal	59	100%	123	100%	6	100%

Tabel 8.10: distributie van het verkleinsuffix voor de regio Amsterdam, naar leeftijd, nominaal en procentueel

Zoals we zien in tabel 8.10 loopt het gebruik van het *-ie*-suffix op naarmate een scribent ouder is: de percentages lopen van 50,8% voor scribenten onder de 30, naar 56,9% voor scribenten tussen de 30 en 50 jaar en 66,7% voor scribenten ouder dan 50. Mogelijk waren oudere scribenten uit de regio Amsterdam zich minder bewust van het feit dat *-ie* op papier een minder geaccepteerde variant was. Aan de uitkomst van dit onderzoek kunnen we echter niet al te grote conclusies verbinden, in ieder geval niet wanneer het gaat om de voorkomens van scribenten ouder dan 50, want nominaal gaat het om maar 6 voorkomens (afkomstig van 3 scribenten).

8.4.3 De Amsterdamse *-ie*-voorkomens

De Amsterdammers in het *Brieven als Buit*-corpus gebruiken dus veelvuldig het *-ie*-suffix (in 55,3% van de gevallen). De voorkomens zijn afkomstig van 32 scribenten en aan het opmerkelijke resultaat kan nog toegevoegd worden dat deze Amsterdamse scribenten weinig variëren in het gebruik van het diminutiefsuffix. Weliswaar is dat niet voor iedereen afzonderlijk na te gaan, omdat van enkele briefschrijvers slechts één voorkomen is aangetroffen, maar over het algemeen geldt dat zij consequent zijn in het gebruik van het *-ie*-suffix. Zij gebruiken dit ook na een [t] in auslaut (bijvoorbeeld *houtie*, *hertie*, *presentie*, *betie*) of na woorden die een [t] in het verkleinsuffix zouden krijgen (*doghtertie*, *soontie*). Een voorbeeld van scribent Gerharda Catharina Wirth-Sluijsken dient ter illustratie; zij verkleint consequent met het *-ie*-suffix:²⁷

²⁷ Gerharda Catharina Wirth-Sluijsken lijkt hierbij niet beïnvloed te zijn door mensen in haar omgeving: haar oudere zuster Lucretia Sluijsken hanteert een ander systeem: zij gebruikt het *-ie*-suffix na een [s] (bijvoorbeeld *rijssie*), maar het *-je*-suffix wanneer er een *t* in het geding is (*sommetje*, *cappietaaltje*). En haar echtgenoot E.F. Wirth, die we ook tot haar netwerk mogen rekenen, gebruikt telkens het *-je*-suffix. Hij is zelfs één van de zeldzaam accurate spellers die bij een verkleinwoord dat veelal geassimileerd wordt, *nigtje*, de *t* in de spelling niet achterwege laat: *na hertlyke Compliment en Kusje in Gedagte aan mijn Lieve Nigtjes*. In het totale corpus trof ik nog één keer de spelling *nigtjes* aan en ook twee keer *kistje*.

- (26) *als alleen een marsellie **deekentie** dat jk tot een gedagtenis hebbe
[...] sijne heeft van de soomer veertien daage met mijn voor een
pwijsier **rijsie** buijte de stat geweest*

We kunnen voor deze opvallende uitkomsten niet nagaan of zij stroken met eerder onderzoek naar het gebruik van het diminutiefsuffix in het achttiende-eeuwse Amsterdam, want dat is er niet. Er zijn weliswaar contemporaine waarnemingen van het Amsterdams door Lambert ten Kate en J. le Francq van Berkhey, maar die hebben geen betrekking op het verkleinsuffix (Commandeur 1988: 162-163). Hedendaagse waarnemingen wijzen weliswaar *en passant* op het gebruik van het *-ie*-suffix door Amsterdammers, maar systematisch onderzoek ontbreekt en een vergelijking met de huidige dialectsituatie in Amsterdam kunnen we ook niet maken omdat de MAND daarvoor niet toereikend is: er is slechts één meetpunt opgenomen onmiddellijk ten zuiden van Amsterdam (Diemen).²⁸ Het enige materiaal dat ons informatie over de uitspraak van het diminutiefsuffix in Amsterdam kan geven, zijn de resultaten van een enquête uit de negentiende eeuw, opgemaakt door W.W. van Lennep en J.A. Alberdingk Thijm in 1877 (Berns 2002: 24). Daaruit blijkt dat Amsterdammers inderdaad vaak een *-ie*-suffix gebruiken, volgens de waarnemers ‘zelfs onder beschaafden’.²⁹ Vormen als *meisie*, *luikie*, *koppie* en *knippie* zijn heel normaal, evenals *daggie*, *liggie*, *lantarengkie*, *kussingkie* en *frougie* (vrouwkje).³⁰

De auteurs merken echter wel op dat in het algemeen na een *t* of *d* het *-je*-suffix wordt gehoord: *straatje*, *kommetje*, *velletje*, *Dientje*, etc. Wat dat betreft vertoont het Amsterdams blijkbaar overeenkomsten met het Rotterdams waar dit ook gebeurt, zoals al opgemerkt in § 8.3. Tegelijkertijd zien we tussen de *ie*-voorbeelden die Van Lennep en Alberdingk Thijm geven, dat er zeker ook woorden zijn met een *t* in auslaut die wél het *-ie*-suffix krijgen, namelijk wanneer de *t* geassimileerd wordt met het verkleinsuffix, zoals in het voorbeeld *liggie* (lichtje). Dit verschijnsel zien we ook bij de Amsterdammers in het corpus (zie al eerder in § 8.3): we treffen 8 keer *kassie*, 2 keer *niggie* en

²⁸ Zie bijvoorbeeld Berns (1993: 36) waar de klanken van het dialect aan bod komen en als voorbeeld wordt gegeven *papiekraat* (‘pijpie krijt’). Meer voorbeelden zijn te vinden in Schatz (1987).

²⁹ Daarbij wil ik wel de kanttekening plaatsen dat uit onderzoek naar andere taalverschijnselen nogal eens naar voren komt dat er verschillen in taalgebruik zijn tussen de diverse Amsterdamse wijken. Mogelijk gaat dat ook op voor dit feature.

³⁰ Vermoedelijk poogden Van Lennep en Alberdingk Thijm aan de hand van deze spellingen de klanken zo nauwkeurig mogelijk na te bootsen.

1 keer *besie* aan.³¹ Bovendien zien we in de voorbeelden van Van Lennep en Alberdingk Thijm dat enkele woorden niet het verkleinsuffix *-tje* krijgen, maar *g(k)ie*, zoals in de voorbeelden *lantarengkie* (lantarentje), *kussingkie* (kussentje) en *frougie* (vrouwtje).³² In deze gevallen hoeven we niet per se het *-je*-suffix te verwachten, want er is geen *t*-klank aanwezig. Als er echter geen sprake is van assimilatie of *g(k)* in plaats van *[t]*, dan zouden we volgens de enquête van Van Lennep van Alberdingk Thijm na de *[t]* het *-je*-suffix aan moeten treffen.

Deze laatstgenoemde waarneming kunnen we voor de Amsterdamse voorkomens in het *Brieven als Buit*-corpus verder onderzoeken. We treffen daarin 47 verkleinwoorden aan met een *t* in auslaut en 43 verkleinwoorden die een *t* in het suffix krijgen (en die dus volgens de systematiek de uitgang *-(e)tje* zouden krijgen). Van de eerste groep (47 voorkomens) krijgen er 26 het *-ie*-suffix, tegenover 21 het *-je*-suffix. Weliswaar zijn er onder die *ie*-voorkomens twee met een ingevoegde *j*: *slootjies* en *granaatjies*. Zou briefschrijver Andries Staal deze woorden zo hebben uitgesproken en een *j* hebben ingevoegd om de overgang van *t* naar *ie* te verzachten? Voor de tweede groep, met 43 voorkomens, zien we dat er 19 de uitgang *-(e)tie* krijgen (zoals *kinderties*, *soontie*, *dekentie*) tegenover 24 de uitgang *-(e)tje* (*broertje*, *tolletje*, *vrouwtes*). De 90 voorkomens met een auslauts-*t* of een *t* in het suffix blijken dus gelijkelijk verdeeld te zijn over de twee varianten: 45 keer treedt het *-je*-suffix op en 45 keer het *-ie*-suffix. De 45 voorkomens van het *-ie*-suffix na een *t* in auslaut of een *t* in het verkleinsuffix zijn afkomstig van 18 briefschrijvers, waarvan er 17 zijn die niet variëren en dus consequent het *-ie*-suffix gebruiken.

De negentiende-eeuwse waarneming van Van Lennep en Alberdingk Thijm lijkt dan ook niet van toepassing op enkele Amsterdamse briefschrijvers in mijn corpus, want zij blijken wel degelijk het *-ie*-suffix te combineren met een *t*. Dit kan te maken hebben met het feit dat de brieven in mijn corpus zo'n honderd jaar voor de waarnemingen van de onderzoekers geschreven zijn; kennelijk werd het *-ie*-suffix in het Amsterdam van de late achttiende eeuw in meer posities gebruikt dan in de tweede helft van de negentiende eeuw. Er kan echter ook nog iets anders meespelen bij het veelvuldige gebruik van het *-ie*-suffix na een *t* in auslaut of een *t* in het suffix: onder de briefschrijvers bevinden zich enkele personen van wie we ons mogen afvragen of het Nederlands hun moedertaal is en of zij het diminutiefsysteem beheersen. Dat geldt bijvoorbeeld voor Jan Vogelaar, geboren in Straalsond, Duitsland (2 voorkomens met een *t* in auslaut of een *t* in het verkleinsuffix),

³¹ Assimilatie komt bij de Amsterdammers ook 6 keer bij het *je*-suffix voor: 3 keer *kasje*, 2 keer *kisje* en 1 keer *nigje*.

³² Dergelijke spellingen, die wijzen in de richting van een *g(k)*-uitspraak heb ik niet in het corpus aangetroffen.

Jan Pietersz. Zweed (6 voorkomens), J.S. Quiding (1 voorkomen), beiden vermoedelijk Scandinaviërs en Andries Hansen (12 voorkomens). Andries laat familie en bekenden op Zilt (Sylt) groeten, een Duits waddeneiland, dichtbij de Deense grens, zodat hij waarschijnlijk geen Amsterdammer van geboorte is, maar eerder Duitser of Deen. Bij hem treffen we onder andere de volgende zinnen aan (27) en (28):

- (27) ***hertielief** ik geef u, met deesen maar Een **betie** ligt*
 (28) *alhoewel ik tot nog toe, alhier het geluk niet mogen hebben, door Een **lettertie** van u lieve hand verheugt te worden*

Mogelijk pasten deze scribenten het *-ie*-suffix ruimer toe dan in Amsterdam geboren scribenten, namelijk ook na een *t* in auslaut of na een woord met een *t* in het verkleinsuffix.³³ Daar kan aan toegevoegd worden dat we het verschijnsel echter ook aantreffen bij scribenten voor wie vaststaat zij in Amsterdam geboren zijn, zoals de al eerder genoemde Gerharda Catharina Wirth-Sluijsken, die in 1745 in Amsterdam gedoopt werd (zie voorbeeld 26) en A. van Heijningen (4 voorkomens met een *t* in auslaut) die eveneens in Amsterdam geboren is en bij wie we de volgende zin aantreffen:³⁴

- (29) *Yder **Vatie** Moet Wegen van 20 tot 25 ld 3 hamme als booven in de cas geleg: Met **Middelschotties**, En daar over het: Decksel gespeykert*

³³ Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat elke scribent van Duitse of Scandinavische herkomst het systeem niet (of niet voldoende) beheerst. Het spreekt voor zich dat dit samenhangt met het stadium van tweede taalverwerving waarin een briefschrijver verkeert. Vergelijk ook met het gebruik van het diminutiefsuffix door de Schot James Boswell (1740-1795). Boswell verbleef in 1763 en 1764 voor een studie rechten in Utrecht waar hij zich tevens oefende in het spreken en schrijven van het Nederlands. Uit zijn opstellen blijkt invloed van gesproken achttiende-eeuws Nederlands, o.a. bij het gebruik van het diminutiefsuffix: zo schrijft hij bijvoorbeeld *bladie* 'blaadje' en *beytie* 'beetje'. Boswell zal het *-ie*-suffix dus hebben waargenomen in de dagelijkse omgang (Van der Wal 2001: 125-127).

³⁴ Zie het online doopregister van Amsterdam; helaas vermeldt de brief niet zijn volledige voornaam: (<<http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/indexen/doopregisters/zoeke/index.nl.html>> [29/4/2013]). Waarschijnlijk gaat het om Albert van Heijningen geboren in 1722 als zoon van Albert van Heijningen en Hedwig Beata Schwartz. De briefschrijver wordt vermeld als secretaris van Sint Maarten (<<http://www.kitlv-journals.nl/index.php/nwig/article/viewFile/8244/8990>> [26/4/2013]). Zijn moeder is, gezien haar naam, vermoedelijk wel van Duitse afkomst; het echtpaar was bovendien Evangelisch-Luthers.

De resultaten van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-onderzoek voor Amsterdam sluiten deels dus aan bij negentiende-eeuwse waarnemingen die boekstaven dat het *-ie*-suffix veel gebruikt wordt in Amsterdam. De negentiende-eeuwse observatie geldt echter niet voor woorden met een *t* in auslaut of woorden die het verkleinsuffix (*e*)*tje* krijgen, terwijl mijn data laten zien dat Amsterdammers het *-ie*-suffix wel degelijk in deze omgeving gebruiken. Uit het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus mogen we dan ook concluderen dat het *-ie*-suffix in het Amsterdam van zo'n honderd jaar vóór de enquête van Van Lennep en Alberdingk Thijm algemener gebruikt werd – zelfs als we rekening houden met de invloed van enkele niet-autochtone briefschrijvers – dan uit de enquête blijkt, namelijk ook na een *t* in auslaut (*vatie*) of na een woord met een *t* in het verkleinsuffix (*dekentje*).

8.5 De verkleinde eigennamen in het corpus

Naast de hiervoor besproken verkleinwoorden bevat het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus ook een groot aantal verkleinde eigennamen. Daarbij kunnen we twee categorieën onderscheiden: eigennamen die de briefschrijver gebruikt om iemand anders aan te duiden en eigennamen die hij of zij gebruikt om aan zichzelf te refereren. Voor beide groepen samen zijn er 314 voorkomens in acht varianten, *-je*, *-jen*, *-ye*, *-ije*, *-i(e)*, *-ien*, *-ke* en *-gen* en ook hier geef ik van elke variant een voorbeeld ter illustratie:³⁵

- (30) *myn jongste dogter **tryntje** is den 26 maart aan de kindere siekt overleeden*
- (31) ***keesjen** tomas is ook nog in een goede staet*
- (32) *myn suster **santje** is al 7 jaar getrouwt maar haar man is al 3 jaar van haar af geweest*
- (33) *AN De Eersaame Jonge dogter **Trientje** Cornelis*
- (34) *ik hoop dat myn lieve **hansie** welvaarenden is*
- (35) *onse kleijne neef **pieien** is ook een ardig kint niet mis gedelt van ver stant*
- (36) *ijan annes anke klaases **bocke** bockes sein ock ouerleden en hier begrauen*
- (37) *zijn naamaalige of soo genaemde Huishouster **Albertgen** tot universeel Erfgenaam verkoosen*

³⁵ Twee namen zijn buiten beschouwing gebleven omdat onduidelijk is of er werkelijk sprake is van een verkleinde eigenaam. Het gaat om *Foeke* (2 voorkomens), waarbij de *k* uit de stam *Folk* verklaard kan worden (Gerritzen 2002: 183). En om *Martien* waarvoor onduidelijk is of het een afkorting is van *Martina* (een movering van *Martinus*) of een verkleinvorm van *Mart*.

De meeste verkleinde eigennamen in het corpus zijn overigens vrouwennamen. Dat is niet zo vreemd aangezien sinds de late Middeleeuwen een nieuw systeem van naamgeving opkwam. Aan meisjes werden jongensnamen gegeven, aanvankelijk nog zonder uitgang, maar later voornamelijk in verkleinvorm, en ook wel op een *-a*: *Pieterken*, *Jacopmijne*, *Adriana* (Gerritzen 1999: 208). Verkleinvormen voor jongensnamen verdwenen langzamerhand – behalve in de Friese naamgeving – omdat het niet passend werd geacht om mannen in officiële stukken aan te duiden met een verkleinvorm.³⁶ Bovendien lag ambiguïteit op de loer: men kon immers aan de voornaam niet langer het geslacht van een persoon aflezen (Gerritzen 1999: 209).

Tabel 8.11 geeft aan hoe vaak elke variant optreedt:

Variant	#	%
<i>-je</i>	147	46,8
<i>-jen</i>	10	3,2
<i>-ye</i>	14	4,5
<i>-ije</i>	6	1,9
<i>-i(e)</i>	107	34,1
<i>-ien</i>	2	0,6
<i>-ke</i>	27	8,6
<i>-gen</i>	1	0,3
Totaal	314	100%

Tabel 8.11: varianten van het verkleinsuffix in eigennamen, nominaal en procentueel

Zoals we zien in tabel 8.11 worden ook in eigennamen het *-je*- en het *-ie*-suffix het meest gebruikt met een aandeel van respectievelijk 46,8% en 34,1%. Daarnaast zijn er zes minder vaak voorkomende varianten, waarvan we er twee ook weer kunnen opvatten als spellingsvarianten van *-je* en *-ie*: *-jen* met een aandeel van 3,2% en *-ien* met 0,6%. De andere vier minder vaak voorkomende varianten zijn *-ye* met 4,5%, *-ije* met 1,9%, *-ke* met 8,6% en *-gen* met 0,3%. We hebben in § 8.2.1 al gezien dat het suffix *-ije* alleen maar wordt aangetroffen in eigennamen; in tabel 8.11 zien we dat het om slechts 6 voorkomens gaat. Verder zien we dat het suffix *-ke* in eigennamen 27 keer voorkomt, terwijl we het in tabel 8.1 slechts 2 keer aantreffen. Dit suffix speelt dus een wat prominentere rol in eigennamen dan in substantieven. Daarmee

³⁶ Zie hierover ook Van der Schaar (1981: 185-188). Van der Schaar merkt op dat mannelijke namen met een diminutiefsuffix in de sfeer komen van bij- en scheldnamen.

representeert het *-ke*-suffix oudere taalfasen aangezien namen van generatie op generatie werden overgedragen en soms al eeuwen in een familie circuleren. We mogen dan ook afleiden dat dit suffix nauwelijks nog productief gebruikt wordt in het *Brieven als Buit*-corpus. Het enige voorkomen van het *-gen*-suffix (*albertgen* in voorbeeld 37) is ook bij de eigennamen van briefschrijver B.L. Leeman. We zien hier nogmaals, zoals ook al in § 8.2.1 is opgemerkt, dat zijn Duitse moedertaal hem bij de vorming van verkleinwoorden waarschijnlijk parten speelde.

De verschillende varianten van het verkleinsuffix in eigennamen kunnen op dezelfde manier samengevoegd worden zoals beschreven in § 8.2.2 en dat resulteert in tabel 8.12:

Variant	#	%
<i>je</i>	157	50,0
<i>ie</i>	109	34,7
<i>overig</i>	48	15,3
Totaal	314	100%

Tabel 8.12: varianten van het verkleinsuffix in eigennamen, nominaal en procentueel

Zoals in § 8.2.1 al naar voren is gebracht, zijn de verkleinde eigennamen bewust buiten de analyse van het diminutiefsuffix gelaten omdat er sprake kan zijn van fossilisatie van de naam. We hebben hiervoor gezien dat dit inderdaad geldt voor de namen op *-ke*, zodat een analyse van het materiaal inclusief eigennamen een vertekend beeld zou geven. De verkleinde eigennamen dienen dus als aparte categorie onderzocht te worden, maar daarbij ligt een sociolinguïstische analyse niet voor de hand. Het is immers niet duidelijk in hoeverre we het gebruikte suffix kunnen koppelen aan de scribent: zowel bij een verkleinde eigennaam die gebruikt wordt om iemand anders aan te duiden als bij de verkleinde eigennaam van de scribent zelf, is niet altijd evident wie het suffix heeft gevormd. Dat kan de briefschrijver zelf zijn, maar evengoed is het mogelijk dat de combinatie van eigennaam met een bepaald suffix door een derde is gegeven.³⁷ Alleen voor de verkleinde mannennamen in het corpus (met uitzondering van de Friese eigennamen) zouden we er zeker van kunnen zijn dat het om een bewust verkleinde vorm als koosnaam voor een (jong) kind

³⁷ Briefschrijvers variëren overigens ook zo nu en dan in het verkleinsuffix van hun eigen naam, wat alleen waargenomen kan worden als we van een persoon meerdere brieven in het corpus hebben. Een voorbeeld daarvan vinden we in de brieven van Aagje Luijtsen: zij spelt *Aagije*, maar ook *Aagje*, *Aagie*, *age*, en *Age*. De brieven van Aagje Luijtsen zijn overigens niet in het corpus opgenomen, maar maken wel deel uit van de collectie *Sailing Letters*. Aagjes brieven zijn uitgegeven in Moree (2003).

gaat, zoals *Pietje*, *Hyntje*, *Jantje*, *Ceesje*.³⁸ In die gevallen is de kans groot dat een briefschrijver zelf het suffix koos en daar eventueel ook op varieert. Dat laatste zien we in de brieven van Aagje Luijtsen die haar zoon Lammert nu eens aanduidt met *Lammertje*, dan weer met *Lamke*. Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bevat echter niet genoeg van dergelijke namen.

Het mag duidelijk zijn dat er met betrekking tot de verkleinde eigennamen allerlei vragen onbeantwoord moeten blijven omdat zij te ver voeren binnen de opzet van dit hoofdstuk. Ik volsta hier tot slot met een analyse van de verkleinde eigennamen naar regio. Het resultaat daarvan zien we in tabel 8.13:

regio	-je		-ie		overig		totaal
	#	%	#	%	#	%	
NH	34	94,4	1	2,8	1	2,8	36
AMS	52	46,0	46	40,7	15	13,3	113
ZH	28	82,4	3	8,8	3	8,8	34
ZEE	14	87,5	2	12,5			16
MID	8	61,5	5	38,5			13
BR-LIM	2	100,0					2
OOST	9	15,5	21	36,2	28	48,3	58
BTL	9	42,9	11	52,4	1	4,7	21
ONBEKEND	1	4,8	20	95,2			21
Totaal	157	49,8	109	34,6	48	15,6	314

Tabel 8.13: diminutiefsuffix in eigennamen, naar regio

In tabel 8.13 zien we dat met name het beeld voor de brieven uit het oosten van de Republiek afwijkt van dat in de eerdere tabel (8.4) waarin de verdeling naar regio werd gegeven voor de verkleinde substantieven. Dit hangt samen met de grotere hoeveelheid voorkomens van het *-ke*-suffix in de verzameling eigennamen waarvan de meeste (24) afkomstig zijn van scribenten uit het oosten van de Republiek. Voor de regio Amsterdam wijkt het beeld in tabel 8.13 ook wat af van dat in tabel 8.4: het *-ie*-suffix wordt met 40,4% behoorlijk vaak in eigennamen gebruikt, maar *-je* heeft met 45,6% een groter aandeel. We zien voor Amsterdam tevens aardig wat voorkomens in de categorie

³⁸ Hierbij moest de context overigens uitsluitel geven, want enkele namen, zoals *Pietje* en *Jantje*, zijn ambigu. Er kan zowel een man (een jong kind of bedoeld als liefkozing) als een vrouw (leeftijd doet niet ter zake) mee bedoeld worden.

‘overig’ (15 nominaal, 13,3%). Dit zijn voornamelijk (13) voorkomens van het *-ye*-suffix, afkomstig van 3 scribenten.

Al met al kunnen we concluderen dat de verzameling eigennamen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus weinig bij kan dragen aan ons sociolinguïstische onderzoek. Er blijkt slechts uit dat eigennamen met het *-ke*-suffix vrijwel uitsluitend worden aangetroffen in het oosten van de Republiek.

8.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is de variatie van het verkleinsuffix in het laat achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus aan bod gekomen. De verkleinde eigennamen zijn hierbij buiten beschouwing gelaten omdat voor deze categorie deels sprake is van fossilisatie en we de variatie bovendien niet kunnen toeschrijven aan sociale variabelen. Na een inventarisatie van de varianten is aan het licht gekomen dat de suffixen *-je* en *-ie* het meest frequent voorkomen in het achttiende-eeuwse materiaal. De nadruk is dan ook komen te liggen op de verschillen in distributie tussen deze twee suffixen, maar pas nadat ik heb beargumenteerd dat er achter de verschillende spellingen van deze twee suffixen twee verschillende klanken schuilgaan, namelijk respectievelijk [jə] en [i]. Het *-ke*-suffix en het *-ge*-suffix spelen een te verwaarlozen rol en worden niet meer productief gebruikt in deze brieven: *-ke* komt nauwelijks voor en wordt door slechts één briefschrijver gebruikt als verkleinsuffix in verheven taalgebruik. Voor *-ge* is geconstateerd dat het uitsluitend in gebruik is bij een scribent van Duitse herkomst, zodat we hier invloed mogen veronderstellen van het Duitse *-chen*-suffix.

Omdat de variatie in de regio Amsterdam belangrijk blijkt af te wijken van die in de overige regio's, is er voor de analyse van het materiaal een tweedeling gehanteerd. In het merendeel van de regio's (exclusief Amsterdam) is *-je* het meest gebruikte suffix; in Amsterdam speelt *-ie* de belangrijkste rol. Daarbij valt op dat er in Amsterdam invloed is van gender, klasse en in mindere mate van leeftijd, terwijl er voor de overige regio's alleen gendervariatie vastgesteld kon worden. Landelijk gezien kunnen we concluderen dat vrouwen het *-ie*-suffix vaker hanteren dan mannen. Deze variant zullen we niet snel aantreffen in achttiende-eeuwse gedrukte teksten, tenzij het om weergaven van gesproken taal gaat. Vrouwelijke scribenten waren zich blijkbaar minder bewust van dit verschil in gebruikswijzen van het *-ie*-suffix en meenden dat het zonder probleem gebruikt kon worden in privécorrespondentie. Voor Amsterdam zien we daarnaast ook verschil tussen de klassen en de leeftijdsgroepen, in die zin dat het *-ie*-suffix meer gebruikt wordt naarmate de klasse van een scribent lager is en naarmate een scribent ouder is.

Het *-ie*-suffix wordt, met name in Amsterdam, ook gebruikt in posities waarin het volgens negentiende-eeuwse waarnemingen meestal niet gehoord werd, namelijk na woorden met een *t* in auslaut (*hertie*) of woorden die het verkleinsuffix *-(e)tje* krijgen (*soontie*). Een deel van deze voorkomens blijkt weliswaar te kunnen worden toegeschreven aan enkele niet in Amsterdam geboren briefschrijvers en bij hen moeten we er rekening mee houden dat zij het diminutiefsysteem mogelijk minder goed beheersten. Tegelijkertijd zien we dat ook autochtone Amsterdammers dit suffix wel degelijk in alle fonologische omgevingen gebruiken.

De algemene conclusie voor het gebruik van het diminutiefsuffix in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is dan ook dat *-je* het meest gebruikte verkleinsuffix is, maar dat het *-ie*-suffix in Amsterdam een grotere rol speelde. Het *-ie*-suffix wordt daar door een aanzienlijk deel van de taalgebruikers kennelijk beschouwd als een volwaardige variant naast het *-je*-suffix.

9 *Ik bevind mij onder 't schrijven deeses wat onpasselijk van koude koer[t]sen. Variatie in de uitdrukking van genitiefconstructies*

9.1 Inleiding

Het vier-naamvallensysteem (nominatief, genitief, datief en accusatief) uit de oudere fasen van het Nederlands was, zoals bekend, al in de fase van het Middelnederlands aan slijtage onderhevig (Van der Wal & Van Bree 2008: 141-143; 180-181). Dit flexieverlies trad voornamelijk op omdat de uitgangen – vanwege het sterke beginaccent in de Germaanse talen – in onbeklemtoonde lettergrepen stonden. Door deze verzwakking en afslijting van de naamvalskenmerken werd de functie van een woord of woordgroep in de zin minder duidelijk. Er ontstonden dan ook in de loop der tijd andere, syntactische middelen, zoals voorzetsels, om de naamvalsfuncties uit te drukken. Hoewel wordt aangenomen dat de naamvalsonderscheidingen aan het eind van de Middeleeuwen voor een groot deel uit de dagelijkse omgangstaal waren verdwenen, hielden ze echter nog eeuwen stand in de geschreven taal (Van der Horst 2008: 1074-1075; Van der Wal & Van Bree 2008: 191-195). Dit kan worden toegeschreven aan het standaardisatieproces dat inzette in de tweede helft van de zestiende eeuw en de ermee samenhangende ideeën over taalopbouw en taalzuivering (Van der Wal 1995). Zo schrijft bijvoorbeeld de eerste gedrukte grammatica van het Nederlands, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* uit 1584, een naamvalssysteem van zes naamvallen naar Latijns voorbeeld voor. De taalopbouwende idealen leefden voort in de schrijftaal van de zeventiende en achttiende eeuw en ook nog lang daarna.

Het ligt dan ook voor de hand om te veronderstellen dat we naamvalskenmerken aan zullen treffen in ons *geschreven* achttiende-eeuwse brievenmateriaal. Tegelijkertijd is de vraag gerechtvaardigd in hoeverre dat het geval zal zijn, aangezien privébrieven ook kenmerken vertonen van *gesproken* taal (Koch & Oesterreicher 1985). Deze kwestie zal hierna aan de orde komen voor één van de naamvallen, namelijk de genitief. De genitief wordt vaak gebruikt voor het uitdrukken van bezitsrelaties. We treffen echter ook andersoortige relaties in nominale genitiefgroepen aan, zoals bij de objectgenitief *de vreze Gods*, waarbij het niet gaat om een vrees die God heeft,

maar om de vrees die mensen voor God hebben.¹ Sommige voorkomens van de genitief zijn ambigu. Zo kan *de liefde der ouders* op twee manieren opgevat worden: met *de ouders* als subject (de liefde **van** de ouders) of *de ouders* als object (de liefde **voor** de ouders). Verder treedt bij bepaalde werkwoorden een genitiefobject op (*wie zich des afvals bemoeyt had* ‘wie zich ingelaten had met de afvalligheid’).² Dit verschijnsel komt eind achttiende eeuw overigens minder vaak voor dan in de Middelnederlandse periode. De partitieve genitief, voor de aanduiding van een hoeveelheid (*een stuc broets*), en de absolute genitief, bijvoorbeeld bij tijdsaanduidingen (*des morgens*) zijn ook bekende verschijningsvormen van de genitief die nog in de achttiende eeuw en later voorkomen.

Ten aanzien van het voorkomen en het gebruik van de genitief in ons achttiende-eeuwse brievenmateriaal kunnen we verschillende vragen stellen. Komen we de genitief – die zowel postnominaal (*de genade des Heeren*) als prenominaal (*des Heeren genade*) kan optreden – in het achttiende-eeuwse materiaal in elke willekeurige context tegen of had de genitief een beperktere gebruiksmogelijkheid? Worden genitiefvormen door alle sociale klassen gebruikt of zien we daar verschillen in en welke alternatieven voor de genitief zijn er in omloop? Een alternatief is bijvoorbeeld de postnominale constructie met *van* (*de genade van de Heere*), en daarnaast is het ook mogelijk dat we de prenominale mogelijkheid aantreffen om een suffix-*s* aan de nominale woordgroep toe te voegen (*de Heers genade*) of dat er gebruik wordt gemaakt van een constructie met *zijn*, *haar* of *hun* (*de Heer Zijn genade*).

Voor dit onderzoek naar de genitief en zijn alternatieven – die ik hierna tezamen aan zal duiden als *genitiefconstructies* – moeten we sommige voorkomens uitsluiten omdat de gehanteerde constructie niet door een andere kan worden vervangen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de (zeldzame) voorkomens van genitiefobjecten bij bepaalde werkwoorden, maar ook voor de partitieve en de absolute genitief en eveneens voor de *schat-van-een-kind*-constructie (Paardekooper 1956). Deze laatstgenoemde constructie treffen we acht keer in ons corpus aan in voorkomens als *een engel van een man*, *knollen van Amerikaanse paarden* en *onse schurk van een broer*. Omdat het hier om een vaste combinatie gaat, is de *van*-constructie niet te vervangen door een van de andere typen. Om een andere reden worden ook samenstellingen buiten de voorkomens voor dit onderzoek gehouden, ook al is het zo dat de tussenklank *-s* historisch gezien in veel gevallen een oud naamvalssuffix is (Van Tiel, Rem & Neijt 2011: 121) en we samenstellingen dan ook zouden

¹ De Korne en Rinkel (1987: 48-52) geven een overzicht van alle typen genitiefconstructies in het zestiende- en zeventiende-eeuws. En zie voor het Middelnederlands bijvoorbeeld Van den Berg (1971: 9-13).

² Het citaat is afkomstig uit *Nederlandsche Historien* van P.C. Hooft, deel 2, 7de boek, p. 285, zoals aangehaald in Mooijaart & Van der Wal (2011: 51).

kunnen beschouwen als genitiefconstructies. Het ligt echter niet erg voor de hand om te veronderstellen dat een scribent zich bewust was van de oorspronkelijke genitief functie van de tussenklank.

In § 9.2 geef ik een overzicht van de in het achttiende-eeuwse corpus aangetroffen genitiefconstructies, met daarbij per type enkele voorbeelden, een korte uitleg van de gebruiksmogelijkheden en de eventuele beperkingen. Daarna komt in § 9.3 aan de orde of elk type in elke context gebruikt werd. De invloed van de sociale variabelen klasse, gender en leeftijd wordt in § 9.4 besproken en in § 9.5 is er aandacht voor de mogelijke invloed van de lengte van de constituenten op de keuze voor een prenominaal dan wel een postnominale constructie. In § 9.6 vat ik ten slotte mijn bevindingen samen, gevolgd door de conclusies.

9.2 Gebruik van de genitief en alternatieve constructies in het corpus

In deze paragraaf bespreek komen achtereenvolgens in § 9.2.1 t/m 9.2.4 de genitief, het *s*-suffix, de *zijn*-constructie en de constructie met *van* aan de orde. In § 9.2.5 worden drie alternatieve constructies besproken die verder geen rol spelen in het onderzoek en in de laatste subparagraaf, § 9.2.6 wordt de in het corpus aangetroffen variatie gepresenteerd.

9.2.1 De genitief

De genitief is volgens Weerman & De Wit (1998: 36-37) de eerste naamval die terrein verloor. Zij laten aan de hand van voorbeelden uit de dertiende eeuw (1998: 20-21) zien dat de genitief meer en meer plaats moest maken voor de *van*-constructie en in de twee erop volgende eeuwen zette dit proces zich snel door. De genitief is echter nooit definitief uit de taal verdwenen en wordt ook vandaag de dag nog productief gebruikt, zij het meestal in een formele context (Scott 2011 geeft diverse voorbeelden waaronder *de generatie der babyboomers*, *het trillende filmbeeld des levens*). In de late achttiende eeuw treffen we in geschreven taal nog genitieven aan. Toch lijkt de constructie niet altijd even goed inzetbaar, getuige de volgende opmerking van Willem Sewel (1708: 181): ‘Des niettegenstaande is het zeker, dat ’er Manlyke Naamwoorden zyn, die in den *Genitivus* het woordtje *des* niet dulden kunnen, zonder eene groote hardigheyd óf wrangheyd, want wie zegt toch, *De dikte des masts*? Is ’t hier niet beter te zeggen, *De dikte van den mast*?’ Enkele voorbeelden uit het laat achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus zijn:

- (1) *Wijl ik dus doende mij aan den grootste ondankbaarhijt des waarelds soude schuldig maaken*

- (2) *hy reket nu nog vier jaren nodig te hebben om aan den drempel **der wetenschappen** gebragt te worden*
- (3) *uitzendingen van luijden na haere grensen aen de zijde **der indianen** om die luijden in den Christelijken Godsdienst t'onderwijzen*

Meestal treffen we de genitief in postnominale positie aan, maar hij wordt, zoals hiervoor vermeld, ook prenominaal gebruikt:³

- (4) *Ik durve mij eenigsints vleiën dat de schillen van **Uw's Broeders** oogen afgevalen zijn*

Een van de alternatieve constructies lijkt uiterlijk sterk op de prenominale genitief, te weten de constructie met het s-suffix.

9.2.2 Het s-suffix

Volgens Weerman & De Wit (1998: 28) zijn de combinaties die gemaakt kunnen worden met het s-suffix zeer beperkt. De basis is vrijwel altijd een eigennaam, in de ruime zin: het substantief krijgt een eigennaaminterpretatie (zie hierover ook Rens 1967). Constructies zoals *de jongens boek* of *de man met die gekke brils caravan* (voorbeelden ontleend aan Weerman & De Wit 1998: 28) zijn onmogelijk. Over het algemeen wordt het s-suffix in het *Brieven als Buit*-corpus gebruikt in combinatie met eigennamen of met nomina die naar levende zaken verwijzen. Enkele voorbeelden uit het corpus zijn:

- (5) *wey hebben ons lieffe **dogters** ver jardag beleft dat is en sondag gewest den 23 van dese mant*
- (6) *van Herten Beminde Broeder En Suster en **Broeders** Kinderen*
- (7) ***greffelinks** berent is met jan briessen dochter getrout en siebelink marten met **nijwissinks** dochter*

Voorbeeld (8) is dan ook een van de weinige voorkomens in het corpus waarin een niet-menselijke possessor (de bezitter, hier: *compagnie*) het s-suffix krijgt,

³ Van der Horst (2008: 1589) geeft aan dat niet echt bekend is hoe de verhouding tussen pre- en postgenitieven in de achttiende eeuw is. Hij geeft van beide mogelijkheden enkele voorbeelden en merkt op dat beide geregeld worden aangetroffen. Voor ons laat achttiende-eeuwse corpus geldt in ieder geval dat postgenitieven veruit in de meerderheid zijn: van de 620 genitief-voorkomens heb ik er 527 in postnominale positie aangetroffen; dat is 85%.

tenzij we aannemen dat *compañie* verwijst naar de groep mensen achter het bedrijf, zodat er toch min of meer sprake is van een verwijzing naar personen.

- (8) *ik sal selfs aan die docter schryven die op de **compañies** plantagie is om diereet met mijn varteug af te komen*

Zoals hiervoor al vermeld, kan het s-suffix alleen prenominaal optreden en daarmee vertoont het uiterlijke gelijkenis met de preminale genitief. Het is voor het onderzoek dan soms ook lastig om beide vormen uit elkaar te houden. Bij een preminale genitief krijgt echter elk deel van de nominale woordgroep een uitgang – dus ook het lidwoord en het bijvoeglijk naamwoord – terwijl het s-suffix alleen toegevoegd wordt aan het nomen van de woordgroep. Het is bovendien soms lastig om het s-suffix te onderscheiden van een verbindings-s in samenstellingen. Zoals in de inleiding vermeld, worden samenstellingen niet meegenomen in het onderzoek. Problematisch voor ons onderzoek is echter dat lang niet elke samenstelling in ons brievenkorpus als één woord wordt geschreven. Integendeel: zeer regelmatig worden samenstellingen aangetroffen als twee losse woorden en dat bemoeilijkt het onderscheid met het s-suffix. Het volgende voorbeeld dient ter verduidelijking:

- (9) *ondertimmerman onderkuijper ondersijlemaker **Boteliers** **Maat** allemaal weggenomen om na de wal bescheiden te blijven*

Hebben we in voorbeeld (9) nu te maken met een gelexicaliseerde samenstelling *botteliersmaat* of is er sprake van een s-suffix en zou de scribe evengoed kunnen schrijven: *de maat van de bottelier*? In dit geval ligt de eerste suggestie meer voor de hand. We weten immers dat *botteliersmaat* al geruime tijd een bestaande functie was, zodat het heel aannemelijk is dat er in de loop der tijd een samenstelling was ontstaan om deze functie aan te duiden. Een samenstelling als *botteliersmaat* is dan ook buiten de voorkomens voor dit onderzoek gehouden, ook al wordt het woord soms als twee losse woorden gespeld.

Willem Sewel (1708: 195) was overigens van mening dat de genitief bij eigennamen het best uitgedrukt kon worden ‘door ’t byvoegen van eene S, als *Willems, Jakóbs, Pieters*.’ Deze toevoeging zou achterwege kunnen blijven bij namen die al op een s eindigen: ‘want men mag zeggen *Paulus bekeering; Christus hemelvaart; Lukas Evangeli; Herodus Kindermoord*’, maar wat te doen met een naam als Klaas: ‘dóch met den naam *Klaas* wil zulks niet wel gaan’. Sewel blijkt niets te hebben tegen het gebruik van het *en*-suffix, waarover later in § 9.2.5 meer, met als resultaat *Klaasen hoed*, Constantijn

Huygens gebruikt deze constructie immers ook. Wanneer de taalgebruiker daar echter niet voor voelt, ‘dan zou men kunnen zeggen *Klaas zyn hoed*.’ En dat brengt ons bij een derde genitiefconstructie die hier besproken zal worden: de *zijn*-constructie.

9.2.3 De *zijn*-constructie

Van Bergen (2011: 56-57) noteert voor het hedendaagse Nederlands dat de *zijn*-constructie (net als het *s*-suffix) vrijwel nooit optreedt bij een niet-levende possessor. Dat was in het verleden anders: in de zeventiende eeuw gebruikten dichters als Huygens en Vondel deze constructie eveneens in combinatie met zaaknamen. Dat gebruik lijkt echter in de loop van de tijd af te nemen (Koelmans 1975: 442-443). In ons laat-achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus wordt de *zijn*-constructie uitsluitend aangetroffen met een levend wezen als possessor. De gebruiksmogelijkheden van de *zijn*-constructie zijn ruimer dan die van het *s*-suffix: de hiervoor aangehaalde voorbeelden (onder 9.2.2) van Weerman & De Wit (1998: 28) kunnen niet met het *s*-suffix gecombineerd worden, maar wél met de *zijn*-constructie: *de jongen zijn boek* of *de man met die gekke bril zijn caravan*.

Deze constructie wordt in het *Brieven als Buit*-corpus ook aangetroffen met *haar* (of verzwakt: *der*). In theorie zou ook *hun* mogelijk zijn, maar daar heb ik geen voorkomens van aangetroffen: bij meervouden wordt telkens *haar* gebruikt (zie voorbeeld (12) hieronder). Enkele voorbeelden uit het corpus zijn:

- (10) *ik Wense UE vel segen met de vermederingen van ons lief kint
syn iarie*
- (11) *nog van te vooren van suster **haar** man 2 dukaaten in de brief
dat ons alles so wel te pas kwam*
- (12) *want het is dog kooplyden **haar** gelt*

Zijn kan trouwens ook naar een vrouwelijke possessor verwijzen.⁴ Ik heb daarvan geen voorkomens in het corpus aangetroffen, maar het komt wel voor

⁴ Zie hierover ook Weerman & De Wit (1998: 33) met voorbeelden uit de veertiende en vijftiende eeuw. We treffen dit verschijnsel overigens ook nog aan in hedendaagse dialecten: in het oosten van Drenthe, in Twente, in delen van Gelderland, in het oosten van Noord-Brabant en in Limburg (zie de SAND online (2006): *Marie haar/zijn auto is kapot*).

in een brief uit het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus in opbouw, van de Zeeuwse Maggelina Sap:⁵

- (13) *wensch ue teffen veel zegen met de vermerdeng van ue lieve vrou **zyn** jaaren*
- (14) *ik wensch ue veel zegen met de vermederig van ue dogter **zyn** jaar*

Willem Sewel had, zoals we hiervoor gezien hebben, kennelijk geen moeite met de *zijn*-constructie. Dat geldt echter niet voor enkelen van zijn tijdgenoten. Zo heeft bijvoorbeeld Balthazar Huydecoper het over een ‘bedorven spreekwyze’ (bij Koelmans 1975: 445). En ook al eerder, in de zeventiende eeuw was er kritiek op het gebruik van *zijn* of *haar* als genitiefconstructie: Van Heule vindt het gebruik ‘noch af-sienelicker’ dan dat van het *-en*-suffix (*Jannen, Pieteren*, zie hierna § 9.2.5) en betitelt dergelijke zinnen als ‘Phrases Barbaræ’ (Van Heule 1633: 42). Willem Sewel vermoedt overigens een sterke verwantschap tussen dit *-en*-suffix en de *zijn*-constructie: ‘Zo zou men ook moogen zeggen *Joosten mantel*; en als men ’t wel inziет, schynt dit eene tzamentrekking te zyn van *Joost zyn mantel*.’ (Sewel 1708: 196).⁶

9.2.4 De constructie met *van*

Zoals hiervoor in § 9.2.1 al vermeld: de ondergang van de genitief betekende de opkomst van de constructie met *van*, een postnominale constructie. Enkele voorbeelden uit het corpus dienen ter illustratie:

- (15) *Aan de Huijs Vrouw **Van** Simon Vaartjes Aan den Hoorn op Texel*
- (16) *myn moeye hartte besie is verleden week dood gebeten door twe honden **van** myn bureн*
- (17) *Dese dient alleen ter gelijde **van** een doos die de Heer Leman voor mij besorgt heeft*

⁵ Dit zijn eveneens brieven uit de collectie *Sailing Letters*, maar deze zijn verzameld en getranscribeerd ná vaststelling van mijn definitieve corpus voor dit proefschrift. De brief bevindt zich in HCA 30-329, BaB 01-07-2010 355-358.

⁶ Wanneer er bij dit specifieke voorbeeld inderdaad, zoals Sewel veronderstelt, sprake zou zijn van samentrekking, dan lijkt het aannemelijker dat de *t* verdwenen zou zijn, als in *Joos (s)en mantel*. Voor andere gevallen, zoals *Jan zijn fiets*, lijkt het niet erg waarschijnlijk dat dit samengetrokken kan worden tot *Jannen fiets*; het ligt meer voor de hand dat er verbindingen als *Jan se fiets* en *Jans fiets* zullen ontstaan.

De constructie met *van* is ook vandaag de dag een veel gebruikte constructie en heeft ten opzichte van de hiervoor besproken constructies meer gebruiksmogelijkheden: zij kan zowel gebruikt worden in combinatie met een eigennaam als met een nominale woordgroep.

De voorgaande vier constructies (de genitief, het *s*-suffix, de *zijn*-constructie en de constructie met *van*) staan centraal in het verdere onderzoek. Als we echter het gebruik van de vier varianten willen vergelijken, moet er uiteraard wel een zekere mate van uitwisselbaarheid bestaan. Zoals we gezien hebben, kennen bepaalde constructies hun beperkingen, maar alle voor het onderzoek geselecteerde voorkomens kunnen in theorie (en gebaseerd op mijn eigen intuïties) door ten minste één van de alternatieven vervangen worden, al kunnen er in sommige gevallen wel kleine interpretatieverschillen optreden. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van de voorbeelden (15) en (17): in voorbeeld (15) is het gebruik van een genitief weliswaar onmogelijk vanwege de gebruikte eigennaam, maar het *s*-suffix of de *zijn*-constructie kunnen hier prima dienst doen (dat levert respectievelijk *Simon Vaartjes' huisvrouw* of *Simon Vaartjes zijn huisvrouw* op). In voorbeeld (17) kan *van* alleen vervangen worden door een genitief (*ter gelijde ener doos*): het *s*-suffix of de *zijn*-constructie zijn hier niet mogelijk aangezien het substantief *doos* niet-levend is (zie ook onder § 9.2.2 en 9.2.3). In de tweede plaats is het goed erop te wijzen dat bij onbepaaldheid van de kern alleen een constructie met *van* of een postnominale genitief gebruikt kan worden, ten minste als de schrijver die onbepaaldheid wil benadrukken. Bij een prenominale constructie verdwijnt dat element immers en daarmee kán de strekking van de boodschap in bepaalde contexten veranderen.⁷ Ik geef een voorbeeld uit het corpus ter verduidelijking (18), met daarbij twee bewerkingen, de voorbeelden (19) en (20):

- (18) *en ik heb ook een brief van oom Joost gekreegen*
- (19) *en ik heb ook oom Joost zijn brief gekreegen*
- (20) *en ik heb ook oom Joosts brief gekreegen*

Gebruik van de genitief ligt in dit voorbeeld – vanwege de eigennaam, evenals in voorbeeld (15) – niet voor de hand, maar we zien ook, aan de hand van de voorbeelden (19) en (20) dat we de *van*-constructie niet zonder meer kunnen vervangen door het *s*-suffix of de *zijn*-constructie. Als we dat wel doen, gaat het in het gegeven voorbeeld niet meer om *een* brief van oom Joost, maar om

⁷ Van der Horst (2008: 310 en 528-529) vermeldt de stelling van Oubouzar (1992) die de diachrone verschuiving van pregenitieven naar postgenitieven in verband brengt met de opkomst van het lidwoord. De vooropgeplaatste genitief zorgt ervoor dat een nominale groep bepaald is. Wanneer een lidwoord de nominale groep als bepaald markeert, kan de genitief achter het substantief geplaatst worden.

die ene, bepaalde brief van oom Joost. Zodra er echter maar sprake is van één brief, maakt het uiteraard voor een goed begrip niet uit. In de derde plaats kan er ambiguïteit in het spel zijn. Dat is geval bij voorbeeld (21), ontleend aan het corpus. De semantiek van het werkwoord *ontvangen* zorgt ervoor dat deze zin op twee manieren geïnterpreteerd kan worden. Ofwel *van* verbindt *het geld* met *rietmeijer* zodat er sprake is van een bezitsrelatie, ofwel *van rietmeijer* is het complement bij *ontvangen* en in dat geval is *rietmeijer* niet noodzakelijkerwijs ook de bezitter van het geld. De bewerkingen (22) en (23) laten zien dat vervanging van de *van*-constructie door het *s*-suffix of de *zijn*-constructie hier alleen maar mogelijk is, wanneer er onmiskenbaar sprake is van een bezitsrelatie tussen de kern en de bepaling (respectievelijk: *het geld* en *rietmeijer*).

- (21) *om voor mijn eens te ver neme of Men heer molevis **het geld van rietmeijer** heeft ont vange om het dan te geleyk over te zende*
- (22) *om voor mijn eens te ver neme of Men heer molevis **rietmeijers geld** heeft ont vange om het dan te geleyk over te zende*
- (23) *om voor mijn eens te ver neme of Men heer molevis **rietmeijer zijn geld** heeft ont vange om het dan te geleyk over te zende*

Voor een juiste interpretatie van (21) is dan ook meer context nodig.

9.2.5 *Het e(n)-suffix en het weggelaten suffix*

Er zijn nog twee andere suffixen die als genitiefconstructie in het corpus op kunnen treden, in het bijzonder in de verbinding met eigennamen. Ik doel dan op het *en*-suffix, dat hiervoor al in een citaat van Willem Sewel ter sprake kwam, het *e*-suffix en er is ook nog de mogelijkheid dat het suffix volledig weggelaten is. Deze varianten zullen hier echter buiten beschouwing blijven. Uit een globale lezing van alle brieven blijkt namelijk dat het om slechts enkele voorkomens gaat, zodat de inspanningen om deze te achterhalen in geen verhouding staan tot het resultaat.⁸ De eerste mogelijkheid, het *-en*-suffix,

⁸ Het selecteren van woorden die op een *-s* eindigen en dus mogelijk een genitiefconstructie zijn, leverde met behulp van Wordsmith al ruim 7000 voorkomens op (na de nodige inperking), maar het schiften daarvan leverde aardig wat voorkomens van het *s*-suffix (223) op. Een selectie van woorden eindigend op *-e* of *-en* levert echter nog veel meer voorkomens op, respectievelijk ruim 26.000 en ruim 21.000 (met inperking door enkele voor de hand liggende woorden uit te sluiten, voor *-e*: *de/te/me/ze*, etc. en voor *-en*: *en, een*, etc.).

werd al gebruikt in de zeventiende eeuw: het fenomeen wordt besproken door Van Heule (1633: 42) die opmerkt dat namen als ‘*Ian, Pieter, Frederic, Koenraet, etc.*’ ooc in het tweede geval hebben *Iannen, Pieteren, Fredericken, Koenraden, etc.*’, Van Heule vindt dit echter geen aan te bevelen gewoonte. Waarschijnlijk is het *-e*-suffix sterk verwant aan dit *-en*-suffix omdat in een groot deel van het taalgebied de slot-*n* in de spreektaal wordt geapocopeerd (zie hoofdstuk 7). In hedendaagse dialecten worden dergelijke constructies nog altijd aangetroffen. Van Haeringen (1947: 251) meldt vindplaatsen van bijvoorbeeld *Janne pet, Jannen zuster* voor delen van Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant, de Neder-Betuwe en de Bommelerwaard (Gelderland) en we treffen tevens voorkomens (zoals *Piete auto*) aan in de online database van de SAND (2006). Het is heel waarschijnlijk dat dergelijke voorbeelden ook in ons corpus te vinden zijn. Dat geldt ook voor het weggelaten suffix, waarvan ik enkele voorbeelden aantrof in een brief van de Zeeuwse Catharina Boekhof-Cahtou:⁹

- (24) ***kaptyn moelaar vrouw*** die is heel schielick gestorven
- (25) zyt duysend maal van myn gegroet en van myn kinder en van de ***kaptyn vrouw*** en mieje en van de ***doctor moeder*** en van zyn suster die zyn ook nog gezond
- (26) en van pieter reyger de ***kaptyn zoon***

In voorbeeld (7) hiervoor hebben we overigens ook al een voorbeeld gezien van een nulsuffix (dan wel een *en*-suffix) bij *jan briessen dochter*, (afhankelijk van de achternaam die zowel *briessen* als *bries* zou kunnen zijn). In de voorbeelden (24) tot en met (26) is duidelijk sprake van een genitiefrelatie tussen twee nomina; die relatie blijkt echter niet uit flexiekenmerken of gebruik van een voorzetsel, maar moet opgemaakt worden uit de woordvolgorde en de context. De voorbeelden *kaptyn vrouw* en *kaptyn zoon* zijn hier zonder tussenklank geschreven. Wanneer er sprake was geweest van een verbindings-*s* tussen de nomina zouden we met name *kaptyn vrouw* overigens eerder tot de gelexicaliseerde samenstellingen rekenen. Nu deze *-s* echter ontbreekt, lijkt er hier toch meer te zeggen voor een genitiefconstructie met ontbrekend suffix.

9.2.6 De voorkomens in het corpus

Er zijn in het achttiende-eeuwse corpus 2336 genitiefconstructies aangetroffen. Tabel 9.1 geeft aan hoe vaak de verschillende varianten aangetroffen worden, zowel nominaal als procentueel.

⁹ HCA 30-330, BaB 884-886.

Type	Tokens #	%
van-constructie	1457	62,5
Genitief	620	26,5
s-suffix	223	9,5
zijn-constructie	36	1,5
Totaal	2336	100,0

Tabel 9.1: genitiefconstructies naar type, nominaal en procentueel

In tabel 9.1 zien we dat de constructie met *van*, met een aandeel van 62,5%, het meest frequent is. De genitief treffen we ook redelijk vaak aan: in ruim een kwart (26,5%) van de gevallen. Het *s*-suffix en de constructie met *zijn* hebben een veel kleiner aandeel van respectievelijk 9,5% en 1,5%. We hebben hiervoor al gezien dat sommige typen hun beperkingen kennen en het is dan ook niet meer dan logisch dat we het *s*-suffix en de *zijn*-constructie veel minder vaak aantreffen dan de genitief en de constructie met *van*. Het *s*-suffix en de *zijn*-constructie worden immers niet makkelijk gecombineerd met een possessor die naar een niet-levend wezen verwijst. Dat we de *zijn*-constructie maar zelden in het corpus aantreffen, hangt daarnaast mogelijk ook samen met het feit dat deze constructie, in ieder geval vanaf de zeventiende eeuw, redelijk gestigmatiseerd was. Wellicht waren bepaalde scribenten zich hiervan bewust.

We kunnen op basis van het aandeel van de genitief (26,5%) constateren dat onze brieven voor de uitdrukking van genitiefconstructies niet erg dicht bij de spreektaal liggen. We zouden immers, als dat wel het geval was, een veel kleiner aandeel van de uit de spreektaal verdwenen genitief verwachten en juist een groter aandeel van de meer spreektaalige *zijn*-constructie dan de aangetroffen 1,5%. De verschillen in de mate van gebruik tussen de vier typen maken echter wel nieuwsgierig: welke groepen scribenten gebruiken de *zijn*-constructie en welke de genitief? Deze vragen zullen uitgewerkt worden in § 9.4 voor de sociale variabelen, maar eerst kijken we in § 9.3 naar het gebruik van de diverse constructies in hun context. We kunnen ons namelijk afvragen of we elke constructie even vaak aantreffen in verschillende contexten. Het is heel goed mogelijk dat genitieven vaker optreden in een min of meer gefixeerde omgeving: een formulaire context. Om meer greep te krijgen op het gebruik van de vier constructies in de late achttiende eeuw is het dan ook nuttig om in de volgende paragraaf in kaart te brengen in welke context de vier typen worden aangetroffen.

9.3 De rol van de context

In deze paragraaf wordt de rol van de context onderzocht vanwege twee hiervoor besproken opmerkelijke uitkomsten: de meer spreektaalige *zijn*-constructie treffen we nauwelijks aan in onze brieven, terwijl we er in sommige opzichten vanuit mogen gaan dat deze persoonlijke brieven dicht bij gesproken taal liggen en tegelijkertijd heeft de meer bij schrijftaal behorende genitief een aanzienlijk aandeel van ruim een kwart van de voorkomens. Hoe verklaren we nu het veelvuldige optreden van de genitief in ons brieven corpus en de bijna afwezigheid van de spreektaalige *zijn*-variant? Om deze vraag te beantwoorden, is het goed om ons te realiseren dat de taal in de brieven uit het corpus weliswaar soms de alledaagse omgangstaal benadert, maar dat dat niet opgaat voor de brief als geheel. Elke brief bevat ook delen waarin duidelijk sporen te zien zijn van een aangeleerde schrijftaal. Dat geldt met name voor de meer formulaire gedeeltes van een brief, de passages die vaak via een zelfde stramien verlopen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de adressering en openings- en slotformules. De hiervoor al opgeworpen suggestie dat we mogelijk vaker genitieven aan zullen treffen in formulair taalgebruik, verdient dan ook verder onderzoek.

Er is bovendien nog een aanwijzing dat genitieven meer verbonden zijn met een formulaire context. De flexie van genitiefvormen verschilt afhankelijk van het geslacht van het verbogen substantief: in het enkelvoud treffen we historisch bij mannelijke en onzijdige substantieven *des* aan en bij vrouwelijke *der*. In het meervoud treffen we overal *der* aan. De in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus gebruikte genitieven worden voor het merendeel geflecteerd in overeenstemming met het historisch woordgeslacht van het verbogen substantief. Dat is opmerkelijk omdat in de zeventiende eeuw de mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden in het noorden van het taalgebied aan het samenvallen zijn in één categorie *de*-woorden zodat het voor taalgebruikers lastig wordt om het woordgeslacht vast te stellen. De genitivale *der*-verbinding voor het vrouwelijk enkelvoud komt enigszins in de verdrukking: in de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584) wordt *der* niet besproken en ook nauwelijks gebruikt (Geerts 1966: 151) en ook in een selectie van zeventiende-eeuwse teksten is het voor het enkelvoud nauwelijks aangetroffen.¹⁰ Voor *des* lag het anders: dat wordt nog in gesproken taal van Zuid-Nederlanders en in streektaalen in het algemeen aangetroffen (Geerts 1966: 154). Toen men in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw poogde oude flexievormen te herstellen om

¹⁰ Geerts' bronnen zijn Hollandse teksten en bestaan uit kluchten, journalen, dagboeken, administratieve documenten, wetenschappelijke tractaten en renaissancistische stukken, geschreven tussen 1550 en 1700 (Geerts 1966: 148-150 en 251-255).

zodoende de schrijftaal te verfraaien, werd het gebruik van *des* en de uitgang -s veralgemeniseerd, zodat ook vrouwelijke enkelvoudige substantieven aangetroffen kunnen worden in verbinding met *des*: *des bruits*, *des havens*, *des vloots*, *des princessen*, etc. (Geerts 1966: 152). Zoals gezegd: onze briefschrijvers lijken geen last te hebben van verwarring, want we treffen in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus slechts zeven voorkomens aan waarbij de genitief niet in overeenstemming wordt gebruikt met het historisch woordgeslacht van het substantief. Twee keer gaat het om een mannelijke/onzijdige uitgang die gecombineerd wordt met een vrouwelijk woord en vijf keer om een vrouwelijke uitgang met een mannelijk of onzijdig woord.¹¹ Ik geef van beide een voorbeeld:

- (27) *als myn man iets optineerde, dat wy stille konde leeven, in het bysyn **myns moeders***
- (28) *Wat aangaat de staat **mijner Employ** waar ik ik ben, heb ik tot nog toe veel genoeg in*¹²

Uit het geringe aantal afwijkingen van het historische genus (7 op 620) zouden we af kunnen leiden dat briefschrijvers die een genitief gebruikten zich goed bewust waren van de systematiek. We zouden echter ook kunnen veronderstellen dat veel genitiefverbindingen min of meer in het geheugen verankerd lagen, met andere woorden, dat de nominale woordgroep als één geheel wordt beschouwd en meestal deel uitmaakt van formulair taalgebruik.

Voor de beantwoording van de vraag hoe vaak de varianten optreden in verschillende contexten, onderscheid ik twee hoofdgroepen: de formulaire en de neutrale context. De eerste groep, de formulaire context, kan verder onderverdeeld worden in vier subcategorieën: de religieuze context, de adressering, dateringen en een restgroep (hierna te noemen ‘overig formulair’). Onder de religieuze context vallen voorkomens waarin God wordt genoemd, wordt aangeropen of waarin er uit de Bijbel, of een andere religieuze tekst, geciteerd wordt (soms is er sprake van parafrase):

- (29) *Nu wil ik UE in de hand **des** heeren beveelen*

¹¹ Er worden eind achttiende eeuw dus vaker ‘vergissingen’ gemaakt met *der* dan met *des*. Het gaat hier om te weinig voorkomens om conclusies aan te verbinden, maar mogelijk zien we hier al een tendens, vergelijk met de door het Groene Boekje van 1954 geconstateerde opleving van *der*, waarbij dit lidwoord in het enkelvoud in de tweede naamval gecombineerd wordt met alle woordgeslachten (Van der Sijs 2004: 446).

¹² De briefschrijver gebruikt op het eerste gezicht twee maal achter elkaar ‘ik’. Het lijkt echter of de eerste ‘ik’ is verbeterd is ‘in’. Waarschijnlijk wilde hij dus zeggen: ‘waar **in** ik ben’.

- (30) *ik zal er uwe mij liefste voor en onder t oog **van** Een alziende God hartelyk Excus over verzoeken*

De tweede subcategorie, adresseringen, worden vrijwel altijd volgens een vast stramien opgesteld en niet alleen vermeld op de envelop of omslag, maar vaak nog herhaald in het briefhoofd:

- (31) *Aan De huijsvrouw **Van** Rasmus Thiman op De Nieuwe haaven tot Zirikzee in Zeeland*
 (32) *Mejuffr. Mejuffr. Sara Luijck, woonende op de Hoek **van** de Oostersche kerk, in de Lasarijstraat Tot Middelburgh*

Voorkomens met een datering zijn de derde subcategorie binnen de formulaire context. Het gaat hierbij overigens niet om de datering boven of onderaan de brief, waar de briefschrijver de datum vermeldt waarop de brief geschreven is (in deze posities heb ik geen genitiefconstructies aangetroffen), maar om zinnen die verwijzen naar een bepaald tijdstip:

- (33) *hebbe den 12 **deezes** alhier een brief ontfangen met Gobert mulder*
 (34) *Uwe Missive **van** dato den 20 Julij LL: is mij zeer wel ter hand gekoomen*
 (35) *UwelEerwaarde Geëerdens **van** 31 Julij & 19 Septemb:r A:P: zyn my wel geworden*

Ten slotte resteren er nog diverse formulaire zinnen die niet onder zijn te brengen bij één van de drie al besproken subgroepen. Deze voorkomens vallen in de restgroep ‘overig formulair’ en zien er bij voorbeeld zo uit:

- (36) ***desen dien om an UE te weten den Welstant** van myn en van ons lief kint en onse lieve houders*
 (37) ***Na Eijndigen deeses Bleyve na mij in UE: agting en liefde te hebben, Gerecommandeert***
 (38) ***kan ik ook niet na laten om UEd met genoegte te melde** het voltrokken hewelyk van onze Jongste broeder*

Zoals te zien is (in vet), gaat het onder andere om openings- (36) en slotformules (37). Beide zinnen zijn typerende formules voor het achttiende-eeuwse corpus die betrekkelijk vaak voorkomen in deze of soortgelijke bewoordingen en ook worden aangetroffen in voorbeeldbrieven in achttiende-eeuwse brievenboekjes, zoals in de werken van W. Koolenkamp, Heyman Jacobi en B. Hakvoord (Simons 2009). De restgroep omvat ook andersoortige

zinsnedes die vaak terugkeren in het corpus, zoals voorbeeld (38). Weliswaar zijn de constituenten *het voltrokken hewelyk* en *onze Jongste broeder* in dit voorbeeld (38) niet als formulair aan te merken, maar ik beschouw deze zin als geheel als een formule vanwege het gebruik van *kan ik ook niet nalaten* en *(met genoeg) te melde*. Deze elementen treffen we – identiek of in een iets andere vorm – regelmatig aan in achttiende-eeuwse brieven en ze maken, net als de eerder genoemde openings- en slotformules, deel uit van gemeenschappelijke West-Europese briefconventies (zie ook § 2.5.4, Ruberg 2005: 84-85 en Dossena 2012).

Onder de tweede hoofdgroep, de neutrale context, vallen alle overige voorkomens die niet-formulair zijn. We mogen veronderstellen dat deze voorkomens over het algemeen meer verwant zijn aan min of meer spontaan taalgebruik en daarmee aan de alledaagse omgangstaal. Twee voorbeelden dienen ter illustratie:

- (39) *wy hebbe by de kaptyn **syn** dogter een koppi te gedronke*
 (40) *en mij in het hoofd **uwer** missive den naam of titul toeduw*
van wankelbare minnaar

Nu duidelijk is welke vijf contexten worden onderscheiden, geef ik in tabel 9.2 aan hoeveel van de vier genitiefconstructies per context worden aangetroffen. Voor dit onderzoek zijn de 2336 voorkomens uit tabel 9.1 gebruikt.

context	van	genitief	s-suffix	zijn	totaal
neutraal	958 79,2%	155 12,8%	59 4,9%	36 3,1%	1208
religieus, formulair	126 20,5%	326 53,2%	161 26,3%		613
adressering, formulair	92 88,5%	12 11,5%			104
datering, formulair	162 73,3%	59 26,7%			221
overig formulair	119 62,6%	68 35,8%	3 1,6%		190
totaal	1457	620	223	36	2336

Tabel 9.2: type genitiefconstructie naar context, nominaal en procentueel

Uit tabel 9.2 blijkt dat context beslist een bepalende rol speelt bij de keuze voor één van de vier genitiefconstructies. Wanneer we de vijf contexten een

voor een nalopen, dan springt bij de neutrale context meteen in het oog dat de *zijn*-constructie, alleen maar in deze context aangetroffen wordt. Dat past goed bij het beeld dat we al hadden van deze constructie als een meer spreektaalige constructie. In een neutrale context wordt de constructie met *van* het meest gebruikt (79,2%) en treffen we relatief gezien weinig genitiefvormen aan (12,8%). Bij de religieuze context daarentegen zien we dat de genitief het meest gebruikt wordt met 53,2%. In deze context vinden we ook nog tamelijk vaak een *s*-suffix (26,3%) en iets minder vaak een constructie met *van* (20,5%). De *zijn*-constructie blijkt helemaal niet geschikt om in een religieuze context te gebruiken.

In adresseringen hebben scribenten met 88,5% een duidelijke voorkeur voor de constructie met *van*. In 11,5% van de gevallen zien we een genitief. Deze 12 genitiefvoorkomens hebben telkens betrekking op een bijstelling bij de naam van de geadresseerde in de vorm van een functie-aanduiding, zoals *Kapitein der Burgerije*, *bedienaar des Goddelyken Woords*. De vele *van*-voorkomens in de adressering voldoen vrijwel altijd aan hetzelfde patroon: *Aan D'Eerzaame Huijsvrouw Van Captn: Jan de Groot Jansz*. Kennelijk was dit dé manier om post te adresseren aan het eind van de achttiende eeuw. De twee andere methoden, het *s*-suffix en de *zijn*-constructie, zouden hier ook dienst kunnen doen omdat we immers te maken hebben met eigennamen, maar ze worden in geen enkel geval gebruikt. Wellicht was de *van*-constructie de duidelijkste manier van adresseren, waarbij degene voor wie de brief bestemd was als eerste genoemd werd.

Bij dateringen valt op dat er tamelijk vaak een genitief optreedt: in 26,7% van de gevallen. Dat is veel vaker dan in een neutrale context (12,8%), maar minder vaak dan in een religieuze context (53,2%) of in de overige formulaire context (35,8%). Wanneer er een genitief gebruikt wordt in een datering, gaat het vrijwel altijd om de aanduiding *dezer* of *deses*, waarbij dan het woord *maand* (voorbeeld 33) weggelaten wordt, of om de uitdrukking *deeses jaars*. De meest gebruikte constructie met 73,3% is hier de *van*-constructie en dan gaat het vaak om zinnen als in voorbeeld (35). Kennelijk was het eind achttiende eeuw gebruikelijk om in deze positie *van* te gebruiken. De twee overige constructies, het *s*-suffix en de *zijn*-constructie, komen niet voor, maar dat is niet verwonderlijk: de possessor, een datering, is immers niet-levend.

In de laatste onderscheiden groep, overig formulair taalgebruik, treffen we relatief gezien ook vaak een genitief aan: in 35,8% van de gevallen. Ook hier is de meest gebruikte constructie echter *van* (62,6%). Blijkbaar is de *zijn*-constructie niet geschikt voor deze context, want die treffen we niet aan, maar ook het *s*-suffix wordt met 1,6% maar weinig gebruikt. Waarschijnlijk heeft dit eveneens te maken met het feit dat we in deze formulaire context niet zo vaak een levende possessor aantreffen.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat de meest spreektaalige constructie, de *zijn*-constructie alleen voorkomt in een neutrale, aan spreektaal verwante, context. De genitief is dominant in een religieuze context en wordt ook veel gebruikt in dateringen en in overig formulair taalgebruik. Het *s*-suffix komt eveneens veel voor in een religieuze context. De in de religieuze context voorkomende genitieven zien er vaak vrijwel identiek uit: *de bescherming des alderhoogsten, de segen des Heeren, de genade des Heeren*, etc. We hebben hier dan ook waarschijnlijk te maken met uit het hoofd geleerde formules, waarbij ook de genitiefvorm als vaststaand element aangeleerd is. Het is overigens ook mogelijk dat sommige briefschrijvers bewust een genitief gebruikten omdat zij die vorm geschikter achten voor een dergelijke, verheven context, waarin de naam van God gebruikt werd of waarin een religieuze tekst geparafraseerd werd. De vaststelling dat de genitief weinig werd gebruikt in de achttiende-eeuwse alledaagse omgangstaal, zien we dus terug in onze brieven. Daarin treffen we immers in een neutrale context betrekkelijk weinig genitieven aan en dat is juist de context die we het best kunnen associëren met gesproken taal. We komen weliswaar ook in één van de formulaire omgevingen, namelijk adresseringen, weinig genitieven tegen, maar dat lijkt eerder een andere, waarschijnlijk meer praktische, oorzaak te hebben.

Het onderzoek naar sociale variatie, dat besproken wordt in de volgende paragraaf, heeft alleen betrekking op de 1208 voorkomens die gebruikt zijn in een neutrale context. De daarin aangetroffen genitieven kunnen we immers beschouwen als meer ‘spontaan’ taalgebruik, in tegenstelling tot die in andere contexten, die waarschijnlijk zijn aangeleerd binnen een vaste (al dan niet religieuze) verbinding.

9.4 Sociale variatie

Zoals hiervoor beschreven, heb ik bij het onderzoek naar sociale variatie slechts de voorkomens betrokken die in een neutrale context optreden. We hebben hiervoor immers gezien dat de genitief in bepaalde formulaire contexten veel vaker voorkomt dan in een neutrale context en we willen nu juist onderzoeken welke scribenten in hun min of meer spontane taalgebruik genitieven gebruiken en welke niet. We kunnen ons voor deze 1208 voorkomens afvragen of we gendervariatie aantreffen. Tabel 9.3 geeft de uitkomsten van het onderzoek:

gender	van	genitief	s-suffix	zijn	totaal
man	649 78,9%	125 15,2%	37 4,5%	12 1,4%	823
vrouw	309 80,3%	30 7,8%	22 5,7%	24 6,2%	385
Totaal #	958	155	59	36	1208

Tabel 9.3: genitiefconstructies naar gender in neutrale context, nominaal en procentueel

Uit tabel 9.3 blijkt dat de mannelijke scribenten opvallend vaker een genitief gebruiken dan de vrouwelijke briefschrijvers: mannen gebruiken in 15,2% van de gevallen een genitief tegenover 7,8% voor de vrouwen. De *van*-constructie wordt door beide seksen met 78,9% voor de mannen en 80,3% voor de vrouwen, het meest gebruikt. Deze percentages ontlopen elkaar niet veel en dat geldt eveneens voor die van het *van* het *s*-suffix: 4,5% voor de mannen en 5,7% voor de vrouwen. Het tweede opvallende verschil tussen de seksen blijkt te liggen in het gebruik van de *zijn*-constructie: relatief gezien wordt deze constructie het meest gebruikt door de vrouwelijke scribenten: in 6,2% van de gevallen tegenover 1,4% voor de mannen. Kennelijk waren mannelijke briefschrijvers – door onderwijs of door een intensievere omgang met geschreven teksten – zich meer bewust van de gestigmatiseerde positie van deze constructie en vermeden zij hem vaker dan vrouwen.

Het hogere aandeel in de *zijn*-constructie bij vrouwen kan, zoals gezegd, te maken hebben met het feit dat zij minder goed op de hoogte waren welke constructies wél en welke minder geschikt waren om te gebruiken in geschreven taal. Dat dit mogelijk een rol speelde, kan geïllustreerd worden aan de hand van het echtpaar Pieter en Debora van Spall-Rademaker. Zij zijn beiden, op grond van het beroep van Pieter die secretaris van een kapittel in Utrecht was, ingedeeld bij de hoge klasse. Uit de brieven van Debora weten we dat haar echtgenoot in de veronderstelling verkeert dat zij geen brieven aan haar zoons schrijft omdat ze, naar zijn mening, haar eigen naam nog niet eens behoorlijk kan schrijven:

UED vader denckt noet dat ik brieven aan UED schryf want als jk myn nam onder de brieven set dan syt [zegt] U vader als ik Dodt ben dan kan jan geen brieven krijgen want je kant je nam niet goet schryven dat ik UED biedden macg als UED schryf aan vader schryf maar vriendelijk en vrolyk anders sou hy lont ruyken dat jk UED schryf¹³

¹³ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 082-093.

Debora van Spall redt zich overigens behoorlijk op papier: haar handschrift laat weliswaar te wensen over, maar de volledige *Brieven als Buit*-collectie bevat enkele zeer omvangrijke brieven van haar hand.¹⁴ In die brieven treffen we regelmatig kenmerken van gesproken taal aan (zoals *orrosie* voor 'horloge', *koes* voor 'koets', *nies* voor 'niets' en *savens* voor 's avonds'). En wellicht moeten we het ene voorkomen van de *zijn*-constructie in de voor het corpus geselecteerde brief ook zo opvatten:

(41) *jk ben verleegeen over jan **sijn** goedhydt*¹⁵

Haar overige twaalf genitiefconstructies (in alle contexten) zijn negen constructies met *van*, twee genitieven en een *s*-suffix. De genitieven worden door Debora van Spall uitsluitend gebruikt in religieuze formules: *de Willen des Heeren* en *des Heeren hulp*. Zij heeft dus een duidelijke voorkeur voor de constructie met *van* en past de genitief slechts in formulair taalgebruik toe. Hoe anders ligt dat voor haar echtgenoot Pieter van Spall, die als secretaris van het kapittel Sint-Pieter te Utrecht ongetwijfeld dagelijks de pen ter hand nam. Bij hem treffen we de *zijn*-constructie nooit aan. Pieter van Spall gebruikt sowieso niet de spreektaalige elementen die bij zijn echtgenote veelvuldig optreden. Een treffend voorbeeld daarvan is de weergave van een eigenaam: moeder Debora heeft het over Depie: *maar **depie** is siekelijk die kan se niet dragen*, terwijl vader Pieter het *-ie*-diminutiefsuffix zorgvuldig vermijdt: *UEd: moeder is met **Deepje** thans te Leijden gelogeert*. Pieter van Spall gebruikt, in tegenstelling tot zijn vrouw, veelvuldig de genitief. Bij hem lijken de genitief en de *van*-constructie gelijkwaardig te zijn: hij gebruikt ze beide elf keer (in alle contexten). En de genitief is niet voorbehouden aan religieus taalgebruik, zoals we zien in onderstaande voorbeelden:

(42) *onder de genieting van veele beleeftheden en doceurs **der** aansienelijke, onder dewelke UEd: Zig bevind*

¹⁴ Voor het achttiende-eeuwse corpus dat ten grondslag ligt aan dit proefschrift, is slechts één brief van D. van Spall-Rademakers gekozen (HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 094-102) om te voorkomen dat zij, ten opzichte van andere briefschrijvers, met te veel woorden in het corpus aanwezig zou zijn. In het totale *Brieven als Buit*-corpus is Van Spall-Rademakers met vier brieven van 3900, 2175, 1176 en 661 woorden vertegenwoordigd. In de *Sailing Letters*-collectie zijn nog meer brieven van haar hand te vinden (zie Van Gelder 2008: 158-161 voor een brief van Van Spall aan haar zoon Willem in Elmina).

¹⁵ HCA 30-719-1 BaB 2-1-2008 094-102.

- (43) *en moeten gevolgelijk die grote sterfvallen alsook Vertrek **der** Hren Oskamp, de Clerk, Sprögel en anderen, vacatures Veroorsaken*¹⁶

Voor Pieter van Spall was de genitief vermoedelijk een vorm waar hij redelijk vertrouwd mee was; een vorm die hij wellicht veel tegenkwam in de teksten die hij voor zijn werk las en een vorm die hij zelf ook gebruikte in zijn dagelijkse werkzaamheden als secretaris van het kapittel.

Een scribente die de *zijn*-constructie veelvuldig (6 keer) gebruikt is de Zeeuwse Helena Adriaansen-Sap. Haar brief is vergeleken met andere achttiende-eeuwse brieven bijzonder lastig te lezen. Zo treffen we nogal wat invloed van gesproken (Zeeuwse) taal aan, we zien dat de *h* wegvalt (*ey* ‘hij’), we zien verwarring over gebruik van de *a* en de *h* (*scaip* ‘schip’) en sommige passages worden pas duidelijk bij hardop lezen:

*en lender [Leendert] wau dat ey [hij] al tuijs was wan [want] hey heft het dar so plisierig opgeht [opgehad] wan[t] de kaptijn ende oppers sturman en de doktor en de oppertimmerman die leven dar met eem hl [zijn allen] of sy heijden waren mar de bosman [bootzman] die is sijn beste mat die ey ht [had] en vader sou het wel in het regt gegoijt hebben mar on [om] dat ey [hij] na ruijs [naar huis] kwam heft vader omgelaten wan[t] het volk [volk] stroeyt [strooit] het in gsekweboo [essequibo] uijt hoe dat hey het darop het scaip [schip] het heft geht [gehad] mar als het volk maraan de walkwame dan sal vader een verklaring sat scarjven [schrijven] en die sal vader na hier sen[den]*¹⁷

Het lijkt dan ook niet zo vreemd om in de brieven van een vrouw bij wie haar gesproken taal regelmatig doorschemert, vaak de *zijn*-constructie aan te treffen. Het was voor Helena Adriaansen-Sap waarschijnlijk de normaalste zaak van de wereld om deze constructie op schrift te gebruiken. Bij haar treffen we slechts twee genitieven aan, in een religieuze context en bovendien in een min of meer vaste uitdrukking: *ik hoeten [hoop] dat god UE nog lange Jaren in het land **der** leven mag sparen* en *ik hoept dat god nog lange jaren in het land **der** leven mag syn en tot een trost* (in het laatstgenoemde citaat is Helena waarschijnlijk *haar* vergeten: de passage gaat over haar dochter).

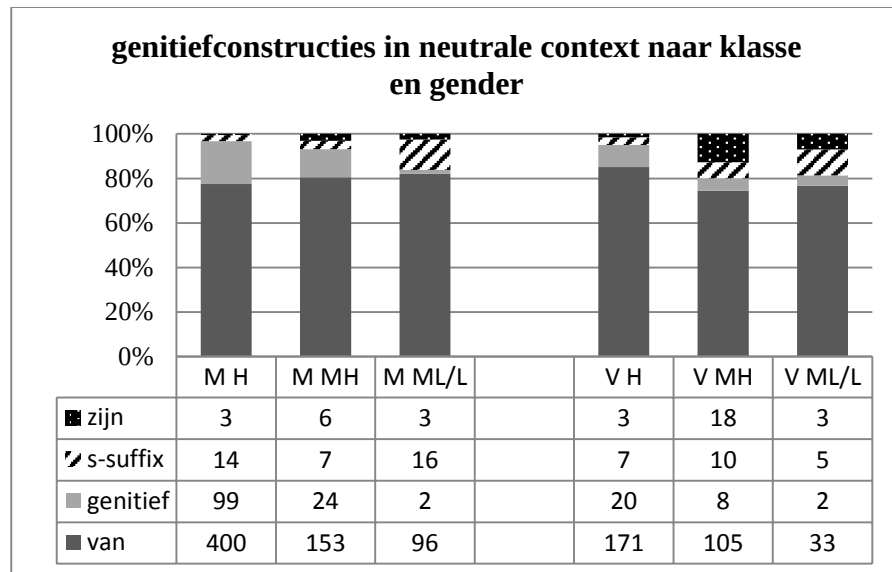
Het lagere aandeel genitieven bij de vrouwelijke briefschrijvers in het corpus heeft vermoedelijk een soortgelijke oorzaak als in deze specifieke gevallen: het minder vertrouwd zijn met geschreven taal. Genitieven worden

¹⁶ Beide citaten zijn afkomstig uit: HCA 30-331, BaB 09-01-2009 137-144.

¹⁷ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 187-189.

eind achttiende eeuw immers veelal aangetroffen in geschreven taal en daar waren vrouwen, die minder onderwijs hadden genoten, minder vertrouwd mee. We treffen in het corpus meer voorbeelden aan van behoorlijk geletterde mannelijke scribenten die vaak een genitief gebruiken, zoals briefschrijver Wernard van Vloten. Als we de context buiten beschouwing laten, heeft de genitief zijn voorkeur: in 25 van de 45 gevallen (dat is 55%) gebruikt hij een genitief. En als we ons beperken tot de neutrale context hanteert Van Vloten nog redelijk vaak een genitief: in 12 van de 30 gevallen (40%). Van Vloten is dan ook werkzaam als schrijver en boekhouder te Essequibo en zal bij de uitvoering van zijn dagelijkse werk regelmatig een genitief tegenkomen dan wel zelf gebruiken. Dat een vrouw in de late achttiende eeuw een dergelijke positie bekleedde is ondenkbaar.

We hebben nu gezien dat er gendervariatie is in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. Afbeelding 9.1 combineert de variabelen gender en klasse. Daarbij zijn de twee lagere klassen samengenomen vanwege de lage frequentie van het verschijnsel bij met name vrouwen uit de lage klasse (nominaal gaat het om slechts 2 voorkomens).

Afbeelding 9.1: genitiefconstructies in neutrale context naar klasse en gender

Afbeelding 9.1 laat zien dat het gebruik van de genitief in een neutrale context lager wordt naarmate de klasse van een scribent lager wordt en dat geldt voor zowel mannen als vrouwen. De genitief wordt het meest gebruikt door mannen in de hoge klasse: zij gebruiken deze constructie in 19,2% van de gevallen,

tegenover 12,6% voor mannen uit de midden-hoge klasse en 10% voor vrouwen uit de hoge klasse. Mannelijke scribenten uit de twee lagere klassen gebruiken eerder het s-suffix dan een genitief: de percentages lopen van 2,7% voor mannen uit de hoge klasse, naar 3,7% voor midden-hoog tot 13,7% voor de twee lagere klassen. Zoals te zien is in afbeelding 9.1 gebruiken ook vrouwen uit de twee lagere klassen vaker het s-suffix dan een genitief en dat geldt ook – hoewel in mindere mate – voor vrouwen uit de midden-hoge klasse. We hebben hiervoor al gezien dat de *zijn*-constructie voornamelijk door vrouwen wordt gebruikt en we zien in afbeelding 9.1 dat het met name vrouwen uit de midden-hoge klasse zijn die deze constructie gebruiken: bij vrouwen uit de hoge klasse heeft deze constructie een aandeel van 1,5% tegenover 12,8 voor de midden-hoge klasse en 7% voor de twee lagere klassen samen.

Voor de lage klasse zijn overigens in een neutrale context geen genitieven aangetroffen: het in afbeelding 9.1 opgenomen aandeel van de genitief is volledig afkomstig van de midden-lage klasse. Dit wil uiteraard niet zeggen dat briefschrijvers uit de lage klasse helemaal geen genitieven gebruiken. Wanneer zij een genitief gebruiken is dat echter in de meer formulaire contexten, waar weinig sprake is van min of meer spontaan taalgebruik. Dat wordt mooi geïllustreerd in tabel 9.4, waarin de distributie van de varianten naar klasse gegeven wordt, maar dan voor alle contexten:

klasse	van	genitief	s-suffix	<i>zijn</i>	totaal #
H	796 60,7%	417 31,8%	92 7,0%	6 0,5%	1311
MH	390 63,1%	134 21,7%	70 11,3%	24 3,9%	618
ML	231 66,2%	55 15,8%	57 16,3%	6 1,7%	349
L	40 69,0%	14 24,1%	4 6,9%	-	58
Totaal	1457	620	223	36	2336

Tabel 9.4: genitiefconstructies naar klasse in elke context, nominaal en procentueel

Uit tabel 9.4 blijkt dat de lage klasse wel degelijk genitieven gebruikt; het aandeel ligt met 24,1% zelfs hoger dan bij de twee middenklassen met respectievelijk 21,7% en 15,8%. De door de lage klasse gebruikte genitieven bevinden zich dus niet in een neutrale context, maar in een formulaire en dat blijkt, na onderzoek, voornamelijk een religieuze context te zijn: 12 van de 14

genitieven voor de lage klasse worden aangetroffen in een religieuze zinsnede, zoals: *het kind is Door des heeren Zeegen vris En Gesondt*. De overige twee zijn afkomstig uit een datering, zoals: *waar wy den 15 deeser gearriveert zyn*. Blijkbaar was het voor scribenten uit de lage klasse niet vanzelfsprekend om in passages waarin zij hun eigen woorden kozen, een genitief te gebruiken. De genitief bleef voor hen vermoedelijk onderdeel van een aangeleerde formule en speelde geen rol in hun spontane taalgebruik.

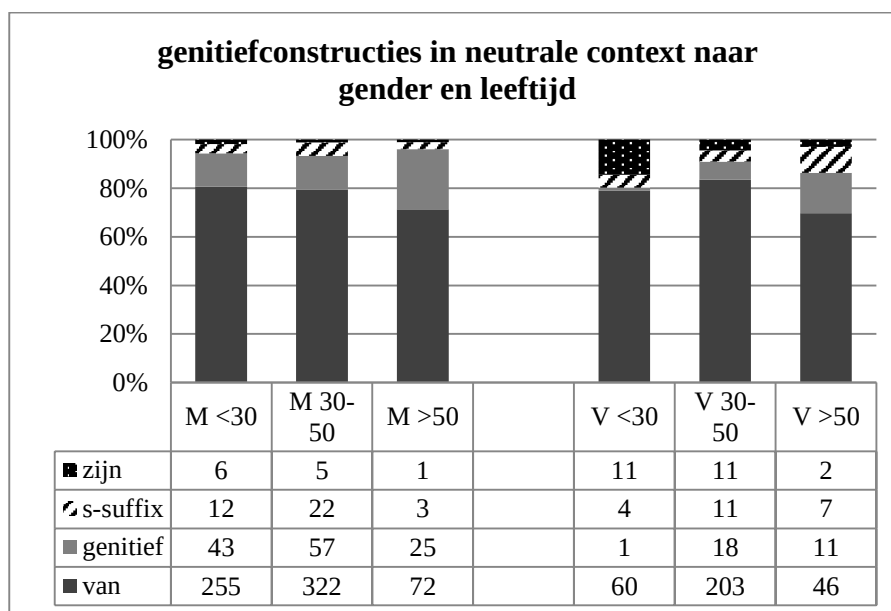
In afbeelding 9.1 hebben we gezien dat het met name mannen uit de hoge klasse zijn die gebruik maken van een genitief in niet-formulair taalgebruik. Ter illustratie kan ook hier scribent Wernard van Vloten dienen, die in een neutrale context veelvuldig een genitief gebruikt: zoals we hiervoor gezien hebben is dat in 40% van de gevallen. In zijn brieven beschrijft Wernard dat hij na een misstap zijn been bezeerd heeft en doet hij verslag van de behandeling:

*dog op den 13e deezer kreeg ik des smiddags na een voorafgegaane Zwaare Braeking, en pynen Aan de regterzyde, een heevige koorts, met Zwaare roos Aan 't Been, en op de plaats **der** contusie een swelling met Zwaare pynen, welke door Papping en Insisie open gegaan en opengemaakt, wel door ontlasting **der** stoffe soulageert, dog egter niet te voordeelig uitsiet*¹⁸

We zien dat Wernard voor het beschrijven van zijn kwaal twee maal een genitief gebruikt. Op die plaatsen had hij evengoed de constructie met *van* kunnen gebruiken, maar hij kiest, al dan niet bewust, voor een meer schrijftalige constructie. Voor de hoge klasse kan het gebruik van de genitief overigens ook een middel zijn geweest om hun brief in een meer verheven schrijfstijl op te stellen. Volgens de al eerder genoemde grammaticus Willem Sewel was dat niet nodig: 'Zo behoeft men ook in eenen gemeenzamen brief niet overnaauwkeurig te zyn, óf te verre van den gemeenen spreektrant af te wyken, behoudelyk dat men platte straattaal vermyde' (Sewel 1708: 347-348).

Er is dus sprake van gender- en klassevariatie: mannelijke briefschrijvers en scribenten uit de hoge klasse gebruiken relatief vaak de genitief. Daarnaast hanteren vrouwelijke briefschrijvers uit de midden-hoge klasse relatief vaak de *zijn*-constructie die het meest verwant lijkt te zijn aan gesproken taal. Tot besluit van deze paragraaf kijken we in afbeelding 9.2 naar de factor leeftijd in combinatie met gender, ook dit keer uitsluitend voor de voorkomens in een neutrale context:

¹⁸ HCA 30-341, BaB 5-1-2008 105, 108-109.

Afbeelding 9.2: genitiefconstructies in neutrale context naar gender en leeftijd

In afbeelding 9.2 zien we dat de genitief het meest gebruikt wordt door oudere mannelijke scribenten boven de 50 jaar: zij gebruiken de genitief in 24,8% van de gevallen. Ook door vrouwen wordt de genitief vaker gebruikt naarmate een briefschrijfster ouder is. Mogelijk hebben we hier een aanwijzing dat de genitief eind achttiende eeuw in de geschreven taal verder op zijn retour raakt. De twee jongere generaties gebruiken immers ten opzichte van de oudste generatie minder genitieven en hanteren in plaats daarvan vaker de *van*-constructie. We zien tevens in afbeelding 9.2 dat met name jonge vrouwen onder 30 jaar relatief vaak de meer neutrale *zijn*-constructie gebruiken.

We kunnen nu dus concluderen dat alle drie de sociale variabelen een rol spelen bij de keuze voor een genitiefconstructie: mannen, de hoge klasse en de oudste generatie gebruiken relatief vaker een genitief in een neutrale context. We hebben hiervoor al gezien dat ook andere zaken de keuze voor een constructie beïnvloeden. Context blijkt immers ook bepalend: zo worden er bijvoorbeeld in een religieuze context veel meer genitieven gebruikt dan in een neutrale context. Daarnaast zijn er nog meer factoren die een rol zouden kunnen spelen. Tot besluit van dit hoofdstuk wil ik nog één van die factoren aan de orde stellen, namelijk de mogelijke invloed van de woordlengte van de possessor (bezitter) en het possessum (bezit) op de keuze voor een prenominaal constructie (*s*-suffix/*zijn*-constructie/genitief) dan wel een

postnominale constructie (*van*-constructie/genitief). Dit punt zal in de volgende paragraaf verder worden uitgewerkt.

9.5 Lengte van de constituenten

We hebben hiervoor gezien dat zowel context als sociale variabelen invloed hebben op de distributie van de verschillende genitiefconstructies. Ook andere variabelen kunnen een rol spelen. Van Bergen (2011: 43-76) heeft – vanuit haar onderzoek naar woordvolgorde in hedendaags gesproken Nederlands – onderzoek gedaan naar diverse factoren die mogelijk invloed hebben op de variatie in genitiefconstructies.¹⁹ De nadruk in haar onderzoek ligt op het vraagstuk hoe de keuze voor een prenominale dan wel een postnominale constructie tot stand komt. Genitiefvormen heeft zij hierbij overigens buiten beschouwing gelaten – vanuit de gedachte dat het meestal om archaïsche of vaste uitdrukkingen gaat – zodat de variatie bestaat uit de constructie met *van*, het *s*-suffix en de *zijn*-constructie. Van Bergen heeft statistische analyses uitgevoerd naar o.a. de semantische relatie tussen de possessor en het possessum, regionale variatie (tussen Vlaanderen en Nederland), register, de aanwezigheid van een sibilant aan het wordeinde van de possessor en de lengte van de constituenten. Deze laatstgenoemde factor heeft zij onderzocht vanuit het algemene principe dat korte woordgroepen vaak voorafgaan aan langere: het zogenaamde *short-before-long principle* (Van Bergen 2011: 52).²⁰ Als dit principe ook voor genitiefconstructies in het Nederlands werkzaam is, betekent dit dat een combinatie van een kortere possessor met een langer possessum meestal zal worden aangetroffen met het *s*-suffix of de *zijn*-constructie en de omgekeerde combinatie met de *van*-constructie. Vanwege de beperkingen op het *s*-suffix (zie onder 9.2.2) heeft Van Bergen uitsluitend voorkomens bestudeerd met een eigennaam als possessor, zodat er sprake is van volledige uitwisselbaarheid van de drie constructies. En aangezien 98,7% van de possessors in haar corpus uit slechts één woord (de eigennaam) bestaat, concentreert zij zich op het possessum. Het resultaat van haar onderzoek gaat echter tegen de verwachting in: de lengte in woorden van het possessum blijkt geen of nauwelijks een rol te spelen bij de keuze voor een

¹⁹ Van Bergen (2011) maakt gebruik van het *Corpus Gesproken Nederlands* (<http://tst-centrale.org/images/stories/producten/documentatie/cgn_website/doc_Dutch/topics/index.htm> [01/05/2013]).

²⁰ Van Bergen (2011) refereert aan Behaghel (1909), Hawkins (1994) en Wasow (2002) en meer in het bijzonder voor onderzoek naar genitiefconstructies in het Engels aan Szendrői en Hinrichs (2008) en Rosenbach (2002).

van de woordvolgordes.²¹ Wél constateert Van Bergen – binnen de prenominale constructies – een voorkeur voor het s-suffix ten opzichte van de *zijn*-constructie naarmate het possessum uit meer woorden bestaat; een voorkeur die zij toeschrijft aan het economisch principe: de *zijn*-constructie is immers langer, vergelijk *Jan's fiets* met *Jan zijn fiets* (Van Bergen 2011: 60-61).

Mogelijk vinden we voor het achttiende-eeuwse brieven corpus een ander resultaat dan Van Bergen. De aanname dat korte woordgroepen voorafgaan aan langere is immers valide genoeg om Van Bergens onderzoek op ons corpus toe te passen. Ik heb mij uitsluitend gebaseerd op de 324 voorkomens met een eigennaam als possessor. Aangezien in mijn corpus het possessum juist over het algemeen uit niet al te veel woorden bestaat, heb ik het aantal woorden van de possessor per voorkomen geïnventariseerd.²² Het resultaat van dit onderzoek is weergegeven in tabel 9.5:

Woordlengte	van	genitief	s-suffix	zijn	totaal #
1	56 80,0%	2 2,9%	9 12,9%	3 4,2%	70
2	81 83,6%	1 1,0%	1 1,0%	14 14,4%	97
3	72 93,5%	1 1,3%	-	4 5,2%	77
>3	79 98,8%	-	-	1 1,2%	80
Totaal #	288	4	10	22	324

Tabel 9.5: distributie van de genitiefconstructies naar woordlengte van de possessor (uitsluitend eigennamen)

²¹ Van Bergen suggereert dat het resultaat mogelijk anders is als er syllaben geteld worden in plaats van woorden omdat dan ook ritmische voorkeuren een rol kunnen spelen (Van Bergen 2011: 75).

²² 88% (285 nominaal) van de possessum-voorkomens bestaat uit slechts één woord, 9,9% (32 voorkomens) uit twee woorden en 2,1% (7 voorkomens) uit drie woorden. De determinator van het possessum telt overigens niet mee omdat deze ‘verdwijnt’ als de *van*-constructie vervangen wordt door het s-suffix of de *zijn*-constructie. Op basis van deze overvloed aan korte possessums is het overigens niet zo vreemd dat de *van*-constructie overvloedig wordt aangetroffen, tenminste als we er vanuitgaan dat het *short-before-long*-principe werkzaam is; de hoeveelheid langere possessors is immers aanzienlijk (zie tabel 9.5).

Tabel 9.5 laat zien dat het *short-before-long*-principe hier inderdaad van toepassing lijkt te zijn: wanneer een possessor uit meer dan drie woorden bestaat, treffen we het s-suffix niet en de *zijn*-constructie nauwelijks (1%) aan. We zien deze twee preminale constructies in het corpus uitsluitend in combinatie met korte possessors van één of twee woorden. Helaas is het aantal voorkomens van het s-suffix en de *zijn*-constructie in combinatie met een eigennaam bijzonder laag en kunnen we niet al te stellige conclusies uit dit onderzoek trekken, maar er lijkt een tendens waar te nemen. Tegelijkertijd kunnen we ons afvragen of het in de specifieke 32 gevallen waarin het s-suffix of de *zijn*-constructie gebruikt wordt inderdaad zo is dat de possessor (gemeten in aantal woorden) korter is dan het possessum, met andere woorden: of het *short-before-long* principe hier werkelijk opgaat. In tabel 9.6 is het resultaat te zien:

Constructie	possessor ≤ possessum	possessor > possessum
#	#	#
s-suffix	10	
10		
<i>zijn</i>	5	17
22		

Tabel 9.6: verhouding tussen possessor en possessum voor het s-suffix en de *zijn*-constructie in eigennamen

In tabel 9.6 zien we dat het *short-before-long* principe voor het s-suffix opgaat: in alle 10 de gevallen is de possessor inderdaad korter dan (of: even lang als) het possessum. Enkele voorbeelden dienen ter illustratie:

- (44) hebbe beneevens **susters leemans volle goetkuring** de heer
de jong aangenooome
- (45) *hijn is nu hier gekoomen & is well en heeft mij getroost met*
Christiaans broodwinnig

In de voorbeelden (44) en (45) is de possessor even lang (respectievelijk twee woorden en één woord) als het possessum. Voor de *zijn*-constructie laat tabel 9.6 echter iets anders zien: in een ruime meerderheid van de gevallen (nominaal 17, dat is 77%) is de possessor juist langer dan het possessum. Ook hier dienen enkele voorbeelden ter illustratie:

- (46) UEd Familie *zijn* alle gezond; *uijtennoomen* **UEd oom J: de**
graaff *zijn* vrouw, dewelke op den 30 November is overleeden

- (47) *anfin listen en geweldt maakt hetvoornaame van de heer Ross
zyn regeering uyt*

In de voorbeelden (46) en (47) zien we nu juist combinaties van een langere possessor (*Ued oom J: de graaff* respectievelijk *de heer Ross*) in combinatie met een possessum van slechts één woord (*vrouw* respectievelijk *regeering*). Het *short-before-long* principe blijkt dus niet zonder meer op te gaan voor de *zijn*-constructie, maar wel voor het *s*-suffix.

9.6 Samenvatting en conclusie

Het onderzoek naar het gebruik van *genitief*constructies in ons brievenmateriaal heeft laten zien dat de constructie met *van* het meest gebruikt wordt (in 62,5% van de gevallen), maar dat de genitief met een aandeel van 26,5% toch ook nog een belangrijke rol lijkt te spelen in het geschreven taalgebruik van de late achttiende eeuw. Dat is opvallend omdat over het algemeen wordt aangenomen dat de genitief in de alledaagse omgangstaal destijds nauwelijks nog gebruikt werd. Nu valt ons onderzoeksmateriaal zeker niet één op één samen met alledaagse omgangstaal: het taalgebruik in de brieven bestaat immers deels ook uit aangeleerd (formulair) taalgebruik. Daarom is er voor dit onderzoek onderscheid aangebracht tussen twee verschillende contexten: de formulaire context en de neutrale context, waarbij de eerste groep verder onderverdeeld is in religieuze formules, adresseringen, dateringen en overig formulair (o.a. openings- en slotformules). De neutrale context, waaronder alles valt wat niet-formulair van aard is, staat relatief gezien het dichtst bij de alledaagse omgangstaal. Na indeling van de voorkomens naar context, blijkt dat de genitief voor het merendeel gebruikt wordt in een formulaire context en dan met name in religieuze formules. Meer dan de helft (53,2%) van de genitiefconstructies in religieuze formules is een genitief. Ook in dateringen treffen we relatief vaak (26,7%) een genitief aan en dat geldt ook het overige formulaire taalgebruik: daarin is het aandeel van de genitief 35,8%. De genitief wordt met 11,5% juist opvallend weinig gebruikt in adresseringen. Adresseringen zijn weliswaar vrijwel altijd opgesteld volgens een vast stramien, maar de genitief past daar blijkbaar niet bij: in adresseringen wordt in 88,5% van de gevallen een constructie met *van* gebruikt. Ook in een neutrale context treffen we veel relatief weinig genitieven aan: slechts 12,8% van de voorkomens is een genitief; dat is heel wat minder dan uit het algemene beeld (26,5%) – los van de context – naar voren kwam. Een andere opvallende conclusie is dat de meer met de spreektaal verbonden *zijn*-constructie alleen maar wordt aangetroffen in een neutrale context. Deze constructie komt overigens bijzonder weinig voor in het *Brieven als Buit-*

corpus: er zijn slechts 36 voorkomens tegenover 1457 voorkomens voor de *van*-constructie, 620 voor de genitief en 223 voor het *s*-suffix. De *zijn*-constructie heeft dan ook slechts een aandeel van 1,5%; mogelijk hangt dit samen met het feit dat deze constructie door sommige grammatici afgekeurd werd.

Het onderzoek heeft verder sociale variatie aangetoond, in die zin dat de genitief, in een neutrale context, door bepaalde groepen in de samenleving meer wordt gebruikt dan door andere. Het zijn met name mannelijke briefschrijvers, schrijvers uit de hoge klasse en briefschrijvers van de oudste generatie (>50) die relatief vaak een genitief gebruiken. Dit laatste resultaat houdt mogelijk verband met een verder teruglopende populariteit van de genitief; de twee jongere generaties gebruiken immers minder vaak een genitief dan de oudste generatie. Wat gendervariatie betreft zien we dat het aandeel van de genitief bij mannelijke scribenten 15,2% bedraagt tegenover 7,8% voor de vrouwelijke briefschrijvers en dit aandeel loopt bij beide seksen terug naarmate de klasse van een scribent lager wordt. Bij de lage klasse treffen we in een neutrale context helemaal geen genitieven aan. Dat mannelijke scribenten en briefschrijvers uit de hoge klasse vaker een genitief gebruiken, kunnen we naar alle waarschijnlijkheid toeschrijven aan hun hogere graad van geletterdheid. Wanneer we weten dat de genitief aan het eind van de achttiende eeuw nog voornamelijk voorkwam in geschreven taal, ligt het meer voor de hand om te veronderstellen dat mannen en de hogere klassen daar meer mee in aanraking kwamen dan vrouwen en de lagere klassen. Laatstgenoemden hadden immers minder toegang tot het onderwijs en geschreven teksten in het algemeen. De meer spreektaalige *zijn*-constructie wordt juist vaker door vrouwen, en met name door vrouwen jonger dan 30 jaar en afkomstig uit de midden-hoge klasse, gebruikt dan door mannen. De drempel om deze constructie op schrift te gebruiken lijkt voor vrouwen dan ook lager te liggen dan voor mannen. Mannen waren zich mogelijk, ook weer vanwege hun hogere graad in geletterdheid, meer bewust van het met de *zijn*-constructie verbonden stigma en vermeden de constructie op papier.

10 Besluit: de opbrengst van de *buit*

In dit afsluitende hoofdstuk blik ik terug op de resultaten van het onderzoek: wat hebben de casestudies voor nieuwe inzichten opgeleverd, kunnen we met deze inzichten witte vlekken in de taalgeschiedenis inkleuren en wat kan er in het algemeen over deze nieuwe bron voor onderzoek opgemerkt worden? In § 10.1 vat ik het onderzoek en de belangrijkste conclusies uit de casestudies samen; in § 10.2 geef ik enkele algemene conclusies voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en in § 10.3 blik ik vooruit met enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

10.1 Resultaten en conclusies voor de casestudies

Aan de casestudies zijn twee algemene hoofdstukken voorafgegaan: in hoofdstuk 2 is de epistolaire cultuur in de achttiende eeuw besproken, zoals het (brief)schrijfonderwijs en de normatieve literatuur, waaronder brievenboekjes. Ook is er aandacht besteed aan de alledaagse schrijfpraktijk en het versturen en ontvangen van brieven. De opbouw en de samenstelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus is besproken in hoofdstuk 3.

De aanspreekvormen

In hoofdstuk 4, de eerste casestudie, is inzichtelijk gemaakt hoe aanspreekvormen onder taalgebruikers functioneerden in de epistolaire cultuur van de late achttiende eeuw. Daarbij zijn enkele opvallende zaken aan het licht gekomen, zoals de alomtegenwoordigheid van de epistolaire aanspreekvorm *UE*. Deze aanspreekvorm maakt driekwart van het totaal aantal aanspreekvormen uit en blijkt algemeen bekend te zijn aangezien vrijwel elke briefschrijver de vorm één of meerdere keren gebruikt. Het gebruik door de lage klasse blijft overigens meestal beperkt tot het formulaire taalgebruik. Gezien de grote populariteit van *UE*, is er voor de overige aanspreekvormen, zoals *gij* en *u*, minder plaats. *Gij* en *u* blijken vaker in gebruik te zijn bij de lagere klassen en de jongere generatie dan bij scribenten uit de hogere klassen en van de middelbare en oudste generatie, voor wie *UE* favoriet is.

Een andere in het oog springende uitkomst is dat er nauwelijks gendervariatie aangetroffen is: de diverse aanspreekvormen worden door beide seksen in min of meer dezelfde mate gebruikt. Deze uitkomst

contrasteert sterk met de uitkomsten van het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit*-onderzoek. De achttiende-eeuwse eensgezindheid van de seksen kunnen we vermoedelijk toeschrijven aan de toegenomen scholing – en daarmee samenhangend, de schrijfvaardigheid – van vrouwen. Zij wisten dus wat de meest passende aanschrijfvorm moest zijn.

In de derde plaats heeft het corpusonderzoek aangetoond wat aan het eind van de achttiende eeuw de precieze status was van de aanspreekvormen *UL*, *jij* en *u* (in subjectpositie) in brieven. De aanspreekvorm *UL*, de voorloper van *UE*, is sterk op zijn retour en wordt alleen nog gebruikt door de lagere sociale klassen en daarbinnen voornamelijk door de vrouwelijke scribenten en de oudere generatie. Ook de relatief jonge *j*-vormen komen vrijwel niet voor in het corpus; kennelijk vonden scribenten deze opkomende vormen niet geschikt voor gebruik in het briefverkeer. Wanneer we toch een *j*-vorm aantreffen, is de scribent vaak in het buitenland opgegroeid. Deze ‘buitenbeentjes’ onder de scribenten waren zich wellicht minder bewust van de epistolaire etiquette in de Republiek, waar *j*-vormen nauwelijks in brieven gebruikt werden.

Tweeledige negatie, reflexiviteit en reciprociteit

In hoofdstuk 5 zijn drie verschijnselen voor het voetlicht gebracht: het gebruik van de tweeledige negatie en de aan elkaar verwante onderwerpen reflexiviteit en reciprociteit. Uit het onderzoek naar negatie blijkt dat slechts 2% van alle ontkenningen in een deelcorpus tweeledig is. Daarmee lijkt de veronderstelling dat de tweeledige negatie aan het eind van de achttiende eeuw vrijwel niet meer voorkomt in geschreven taal bevestigd te worden, hoewel de sporadische voorkomens er ook op wijzen dat de enkele negatie nog niet voor alle taalgebruikers de standaard was. Het onderzoek naar variatie bij het tweede onderwerp, wederkerendheid, leverde voornamelijk voorkomens op van het reflexief *zich*. In de geschreven taal van de late achttiende eeuw heeft *zich* kennelijk zo goed als volledig de plaats ingenomen van het persoonlijk voornaamwoord (*hem*, *haar* of *hun*) als reflexief. Het corpus levert ons dus voor deze twee onderwerpen geen informatie op over een taalverandering; voor het aantreffen van variatie zouden we een eerdere periode moeten onderzoeken.

De resultaten van het onderzoek naar het gebruik van het reciprook pronomen maken het wel mogelijk om enkele veronderstellingen bij te stellen. In de zeventiende eeuw waren toonaangevende literaire schrijvers, zoals Vondel, overgestapt van de oudere variant *malkander* op gebruik van de nieuwere variant *elkander*. De daaruit afgeleide conclusie dat *elkander* in de loop van de zeventiende eeuw de standaardvorm is geworden, blijkt echter onhoudbaar: mijn onderzoek toont aan dat ook in de late achttiende eeuw taalgebruikers nog steeds een voorkeur hebben voor *malkander*. Dat beeld

komt overeen met het gebruik van *malkander* in gedrukte werken, want ook daarin blijkt *malkander* tot zeker in de jaren vijftig van de achttiende eeuw vaker voor te komen dan *elkander*. De verschuiving ten gunste van *elkander* heeft dus niet eerder plaatsgevonden dan halverwege de achttiende eeuw. Het zijn de jonge mannelijke briefschrijvers uit de hoge en de midden-hoge klasse die het nieuwere *elkander* het meest gebruiken en aangezien bekend is dat deze vorm in de loop van de negentiende (en nog weer later in de twintigste eeuw de vorm *elkaar*) de norm is geworden, zien we hier dus duidelijk een taalverandering die is ingezet door bepaalde groepen in de samenleving.

Sjwa-apocope

De toegenomen apocope van de sjwa in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud in de indicatief is aan bod gekomen in hoofdstuk 6. De apocope is in de late achttiende eeuw nog niet voltooid: de oudere sjwa-achtige uitgang (*ik breeke/breken*) komt in bijna een kwart van de gevallen voor, terwijl de nieuwere, geapocopeerde variant (*ik breek*) in zo'n driekwart van de gevallen wordt gebruikt. De variatie is regionaal bepaald: naarmate we zuidelijker in de Republiek komen, treffen we vaker de oudere variant met sjwa aan en ook in het oosten van het land zien we nog veel sjwa-achtige vormen. In het algemeen geldt dat de hoge klasse het meest vasthoudt aan de sjwa-achtige uitgang, terwijl de drie klassen daaronder deze uitgang minder vaak gebruiken. Daarmee is het verdwijnen van de sjwa dan ook eerder een verandering die is ingezet door de midden- en lagere klassen. Als we inzoomen op drie regio's, Amsterdam, Zuid-Holland en Zeeland, dan treffen we alleen gendervariatie aan in Zuid-Holland en Zeeland en niet in Amsterdam. Vrouwen uit Zuid-Holland en Zeeland gebruiken opvallend vaker dan mannen de oudere sjwa-achtige uitgang en lijken zich dan ook net iets minder bewust te zijn van de opkomst van de nieuwe geapocopeerde vorm. De resultaten voor de mannelijke briefschrijvers uit Zuid-Holland en Zeeland sluiten dichterbij de redelijk ver gevorderde apocope in Amsterdam; mogelijk pasten Zuid-Hollandse en Zeeuwse mannen zich vanwege hun professie eerder aan bij het gebruik in Amsterdam.

De apocope is daarnaast minder ver doorgedrongen binnen formulair taalgebruik en bij ellipsis, wanneer het persoonlijk voornaamwoord *ik* achterwege blijft. We treffen de oudere sjwa-variant dus vaker aan in briefgedeeltes die typerend zijn voor het epistolaire genre. Bij dit taalverschijnsel speelt de woordinterne fonologische context ook een rol, in die zin dat de auslaut van de werkwoordstam onderscheidend is: het aandeel van de sjwa-apocope is na een stemloze klank redelijk groot, terwijl er na een stemhebbende klank in auslaut van de werkwoordstam minder snel geapocopeerd wordt. Het wegvallen van de sjwa na een stemhebbende klank

heeft voor een taalgebruiker grotere consequenties dan na een stemloze klank omdat er dan immers een stemhebbende klank in auslaut komt te staan.

Apocope van de slot-n

In hoofdstuk 7 is een verschijnsel behandeld dat we vooral kennen uit gesproken taal in een groot deel van het taalgebied, de apocopering van de slot-*n*. In contemporaine gedrukte werken wordt de slot-*n* vrijwel altijd geschreven, in ons materiaal zien we daarentegen variatie. We kunnen daarbij taalintern twee groepen onderscheiden: in meervoudige persoonsvormen, infinitieven en meervoudige zelfstandige naamwoorden wordt in ongeveer een derde van de gevallen de slot-*n* niet geschreven, bij het gerundium (infinitief + *te*), het voltooid deelwoord en monomorfematische woorden gebeurt dat aanmerkelijk minder, namelijk in nog geen vijfde van de gevallen.

Vrouwen apocoperen bijna twee keer zo vaak de slot-*n* als mannen en er is ook een verband met sociale klasse: hoe lager de klasse van een scribent, hoe vaker de apocope optreedt. De aangetroffen variatie kunnen we toeschrijven aan het feit dat mannen en de hogere klassen meer onderwijs hadden genoten en meer schrijfervaring hadden. Zij waren zich daardoor meer bewust van de heersende schrijftaalnorm om de slot-*n* weer te geven, ook als men die niet uitsprak. De apocopering van de slot-*n* is vooral typerend voor de Hollandse regio: het verschijnsel treedt het meest op in Noord-Holland en Zuid-Holland en (in iets mindere mate) in Amsterdam. In de regio's Zeeland, Midden (Utrecht en Gelderland) en Oost (Groningen, Drenthe en Overijssel) treffen we het verschijnsel minder vaak aan. In de regio's Noord-Holland en Zeeland treedt bovendien minder vaak *n*-apocope op in monomorfematische woorden en in het suffix van het voltooid deelwoord en het gerundium; een beeld dat grotendeels overeenkomt met hedendaagse dialectwaarnemingen.

Diminutiefsuffix

Voor het diminutiefsuffix, besproken in hoofdstuk 8, hebben we gezien dat het corpus voornamelijk voorkomens van het *-je-* en het *-ie-*suffix bevat. In het hoofdstuk is aannemelijk gemaakt dat achter deze spellingen twee verschillende klanken schuilgaan, namelijk respectievelijk [jə] en [i]. De gebruikers van dit laatste suffix bevinden zich voor het merendeel in de regio Amsterdam. Daarom is er bij de analyse van het materiaal een tweedeling gehanteerd: Amsterdam (met een belangrijke rol voor *-ie*) en de overige regio's (waar *-je* het meest gebruikte suffix is). Voor het corpus als geheel geldt dat vrouwen het *-ie*-suffix vaker hanteren dan mannen en aangezien dit de variant is die we niet snel zullen aantreffen in achttiende-eeuwse gedrukte teksten, blijkt uit het onderzoek dat vrouwen zich minder bewust waren van dit verschil in gebruikswijzen van het *-ie*-suffix. In de regio Amsterdam is er niet alleen invloed van gender, maar ook van klasse en in mindere mate van

leeftijd: het *-ie* suffix wordt in deze regio ook meer gebruikt naarmate de klasse van een scribent lager is en naarmate een scribent ouder is.

Het *-ie*-suffix wordt, vooral in Amsterdam, ook toegepast in ongebruikelijke posities, namelijk na woorden met een *t* in auslaut (*hertie*) of woorden die het verkleinsuffix *-(e)tje* krijgen (*soontie*). We kunnen een deel van deze voorkomens weliswaar toeschrijven aan in het buitenland geboren briefschrijvers, die zich mogelijk minder goed bewust waren van het tamelijk ingewikkelde diminutiefsysteem en beperkingen op het *-ie*-suffix, maar ook autochtone Amsterdammers gebruiken het *-ie*-suffix in deze ongebruikelijke fonologische omgevingen.

Genitief

In de laatste casestudie van dit proefschrift wordt het gebruik van de genitief en alternatieve constructies, namelijk het *s*-suffix, de *zijn*-constructie en de voorzetselconstructie met *van*, beschreven. De constructie met *van* wordt in dit corpus het meest gebruikt, maar de genitief is toch ook nog goed voor een kwart van de voorkomens en speelt daarmee een grotere rol dan vermoed werd, uitgaande van de veronderstelling dat deze vorm destijds in de alledaagse omgangstaal nauwelijks nog in gebruik was. De voorkomens van de genitief blijken echter voornamelijk voor te komen in dat deel van de brieven dat bestaat uit aangeleerd formulair taalgebruik. De genitief komt veel minder vaak voor in een neutrale context (waaronder alles valt wat niet-formulair is): het taalgebruik dat relatief gezien het dichtst bij de taal van alledag staat. De *zijn*-constructie komt slechts sporadisch voor en wordt alleen aangetroffen in een neutrale context; mogelijk is er een verband met het feit dat deze constructie door sommige grammatici afgekeurd werd.

De genitief wordt, in een neutrale context, meer gehanteerd door mannelijke briefschrijvers, door scribenten uit de hoge klasse en door briefschrijvers van de oudste generatie (>50). Dat mannelijke scribenten en briefschrijvers uit de hoge klasse vaker een genitief gebruiken, kunnen we waarschijnlijk toeschrijven aan hun hogere graad van geletterdheid: zij kwamen meer in aanraking met geschreven materiaal waarin de genitief nog wel aangetroffen werd. Vrouwen en briefschrijvers uit de lagere klassen kwamen minder met geschreven materiaal, en dus met de genitief, in aanraking. De meer aan spreektaal verwante *zijn*-constructie wordt juist vaker door vrouwen, en meer specifiek, door vrouwen jonger dan 30 jaar en afkomstig uit de midden-hoge klasse, gebruikt dan door mannen. De drempel om deze constructie op schrift te gebruiken lijkt voor vrouwen dan ook lager te liggen dan voor mannen. Mannen waren zich mogelijk, ook weer vanwege hun hogere graad in geletterdheid, meer bewust van het met de *zijn*-constructie verbonden stigma en vermeden de constructie op papier.

10.2 Enkele algemene conclusies

In deze paragraaf formuleer ik, met de resultaten van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-onderzoek in de hand, enkele algemene conclusies voor het materiaal. Daarbij zullen verschillende vragen beantwoord worden: wat kunnen we concluderen voor de in de inleiding geformuleerde stelling dat het taalgebruik van de late achttiende eeuw gevarieerder was dan over het algemeen wordt aangenomen op basis van gedrukte werken? Kunnen we constateren dat er groepen taalgebruikers zijn die een opvallende rol lijken te spelen in het gebruik van varianten die we niet of nauwelijks aantreffen in deze gedrukte werken? En geeft het materiaal ons de gelegenheid om op basis van dit *geschreven* materiaal iets af te leiden over de *gesproken* taal van de late achttiende eeuw?

Om met de eerste vraag te beginnen: voor een groot deel van de besproken verschijnselen in de casestudies kon vastgesteld worden dat er variatie bestond. Dat hebben we bijvoorbeeld gezien voor het diminutiefsuffix waarvoor we naast de variant *-je* ook behoorlijk wat voorkomens van het *-ie*-suffix aangetroffen hebben, terwijl het *-ie*-suffix nauwelijks gebruikt werd in gedrukte werken in de late achttiende eeuw. We hebben ook variatie waar kunnen nemen bij het reciprook pronomen: het corpus bevat zowel (en in meerderheid) voorkomens van *malkander* als van de veronderstelde standaardvorm *elkander*. De aanname dat *elkander* al in de zeventiende eeuw *malkander* had verdrongen blijkt daarmee ontkracht te kunnen worden. Kennelijk waren in de zeventiende eeuw slechts enkele literaire auteurs overgegaan op de vorm *elkander*. Het zou echter nog behoorlijk lang duren voor deze vorm (en later: *elkaar*) ook voor de gewone taalgebruiker de meest gebruikte variant werd, want de taalgebruikers in mijn corpus hebben nog een voorkeur voor *malkander*. Het laatste voorbeeld dat ik hier wil noemen, betreft het onderzoek naar de sjwa-apocope: in gedrukte werken wordt de sjwa bij de eerste persoon enkelvoud in de indicatief niet zo vaak meer aangetroffen en onder taalbeschouwers lijkt er aan het eind van de achttiende eeuw consensus te zijn dat de vorm met sjwa gereserveerd zou moeten worden voor gebruik in de conjunctief. Toch treffen we in het briefmateriaal nog regelmatig vormen met een sjwa aan, in het bijzonder in de meer formulaire gedeelten van de brieven. Het ligt in de lijn der verwachting dat er bij een voortzetting van het onderzoek naar andere verschijnselen ook variatie in het materiaal zal worden aangetroffen. Het aantreffen van variatie is echter geen vanzelfsprekendheid: we hebben immers ook gezien dat enkele verschijnselen zeer weinig variatie laten zien. Dat geldt in de eerste plaats voor het gebruik van de negatie: deze treffen we in ons materiaal voornamelijk in enkelvoudige vorm aan. De tweeledige negatie die in het taalverleden van het Nederlands een grote rol speelde, komt tegen het eind van de achttiende eeuw, ook in deze persoonlijke

brieven, nog maar sporadisch voor. Ook voor het reflexief pronomen heb ik weinig variatie aangetroffen. Het reflexief *zich* is alomtegenwoordig in het materiaal en de oudere manier om reflexiviteit uit te drukken, met behulp van het persoonlijk voornaamwoord, wordt nauwelijks meer gebruikt. Die twee taalveranderingen hebben in de late achttiende eeuw duidelijk een eindpunt bereikt in de geschreven taal zoals hier onderzocht.

De tweede vraag, of er groepen taalgebruikers zijn die opvallend vaak varianten gebruiken die we niet of nauwelijks aantreffen in gedrukte werken, kan ook beantwoord worden met behulp van de uit de casestudies voortvloeiende conclusies. In de eerste plaats valt voor de meeste onderzochte verschijnselen op dat het vooral vrouwen zijn die, vaker dan mannen, in meer of mindere mate varianten gebruiken die we nauwelijks aantreffen in gedrukte werken. Als voorbeeld kan hier genoemd worden het onderzoek naar de genitief, waaruit bleek dat een door grammatici afgekeurde variant, de constructie met *zijn*, vaker door vrouwen dan door mannen wordt gebruikt. Vrouwen voelen geen schroom om deze constructie op papier te gebruiken. Alleen bij het gebruik van de aanspreekvormen hebben we gezien dat mannen en vrouwen niet of nauwelijks van elkaar verschillen. Het onderzoek heeft daarnaast aangetoond dat brieven schrijvers uit de lagere klassen vaak dezelfde varianten gebruiken als vrouwen in het algemeen. Dat hebben we bijvoorbeeld gezien bij het onderzoek naar het diminutiefsuffix. Het zijn met name vrouwen en brieven schrijvers uit de lagere klassen die het *-ie*-suffix gebruiken. Een tweede voorbeeld is de apocope van de slot-*n*: het onderzoek heeft uitgewezen dat vooral vrouwen en scribenten uit de lagere klassen geneigd zijn om de slot-*n* in hun spelling achterwege te laten. De meest voor de hand liggende verklaring voor de overeenkomst tussen vrouwen in het algemeen en scribenten uit de lagere klassen is dat beide groepen taalgebruikers minder goed zijn opgeleid en minder lees- en schrijfervaring hebben dan mannen en brieven schrijvers uit de hogere klassen. Uit de resultaten blijkt dus hoe verschillend het taalgebruik van de verschillende sociale klassen en seksen kan zijn. De aan het licht gekomen variatiepatronen laten zien hoe waardevol het is om taalgeschiedenis ‘from below’ te onderzoeken.

Ten slotte wil ik hier nog enkele zaken opmerken over de relatie tussen *geschreven* en *gesproken* taal. Geeft het onderzochte materiaal ons ook een indruk van de gesproken taal van de late achttiende eeuw? En in hoeverre is het gerechtvaardigd om aan te nemen dat deze brieven in bepaalde opzichten dicht bij gesproken taal liggen? Op basis van mijn onderzoek zien we voor bepaalde verschijnselen inderdaad invloed van gesproken taal. Dat geldt onder andere voor het diminutiefsuffix: het *-ie*-suffix komt namelijk relatief vaak in de brieven voor, terwijl het een suffix is dat eerder geassocieerd wordt met gesproken taal en dat over het algemeen niet aangetroffen wordt in gedrukte werken. Ook het onderzoek naar *n*-deletie heeft aangetoond dat de gesproken

taal van sommige briefschrijvers in hun geschreven taal doorschemert. Bij hen valt de slot-*n* weg in hun spelling onder invloed van hun (al dan niet regionaal gekleurde) gesproken taal. Er zijn echter ook resultaten van mijn onderzoek die wijzen op epistolair taalgebruik of geschreven taal. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het gebruik van de aanspreekvormen: we treffen de meer spreektaalige *j*-vormen nauwelijks aan, maar de epistolaire variant *UE* is juist overvloedig in de brieven aanwezig. Ook bevat het materiaal nog aardig wat voorkomens van de genitief, terwijl verondersteld wordt dat deze naamval nauwelijks meer voor zou komen in gesproken taal. Het onderzoek naar het gebruik van de genitief laat bovendien zien dat deze naamval vooral aangetroffen kan worden in de meer formulaire passages van een brief. We zien ook bij andere verschijnselen zo nu en dan een duidelijk verschil in het gebruik van de verschillende varianten tussen het formulaire taalgebruik en de overige taal in de brieven. De formulaire passages bevatten over het algemeen meer oudere fasen van de taal, zoals we bijvoorbeeld gezien hebben voor het gebruik van de *sjwa* bij de eerste persoon enkelvoud indicatief. Daarnaast zien we in de formulaire passages duidelijker sporen van onderwezen taal dan in de meer spontane passages in de brieven. Al met al kan vastgesteld worden dat het *Brieven als Buit*-materiaal in de eerste plaats geschreven materiaal is, maar dat het tevens kenmerken van gesproken taal bevat. Het lijkt dan ook correct om deze persoonlijke brieven te beschouwen als een tussenvorm van geschreven en gesproken taal (cf. Koch & Oesterreicher 1985).

10.3 Vooruitblik

Dit proefschrift heeft een indruk gegeven van de linguïstische rijkdom van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal. In de lijn van mijn proefschrift – waarin fonologische, morfologische en morfo-syntactische variatie centraal staat – kunnen nog tal van verschijnselen onderzocht worden. Ook op andere linguïstische niveaus kan onderzoek verricht worden, zoals op het gebied van de spelling, de woordenschat en de syntaxis en er kan nader onderzoek gedaan worden naar de invloed van gesproken taal. Ook andere benaderingen zijn mogelijk, zoals het in kaart brengen van netwerken van briefschrijvers met het doel overeenkomsten en verschillen in taalgebruik na te gaan. In het corpus bevinden zich ook enkele ‘veelschrijvers’: scribenten van wie we meerdere brieven aan verschillende geadresseerden hebben. Deze briefverzamelingen roepen de vraag op of het taalgebruik varieert afhankelijk van de geadresseerde. De zogenaamde ‘eveleens’ brieven (zie hoofdstuk 2, § 2.6.2) zijn vervolgens interessant onderzoeksmateriaal om de taalnormen van een individu te achterhalen en dat geldt eveneens voor de vele in het materiaal aangetroffen zelfcorrecties.

Het gebruikte corpus kan voorts in de toekomst uitgebreid worden, bijvoorbeeld met de vele nieuwe brieven die beschikbaar zijn gekomen dankzij de inspanningen van *Wikiscripta Neerlandica*. Voor de achttiende eeuw is er bovendien een, niet door mij gebruikt, corpus van zakelijke brieven, dat het mogelijk maakt om het taalgebruik in persoonlijke en zakelijke brieven met elkaar te vergelijken. Daarnaast hebben onderzoekers de mogelijkheid om het corpus aan te vullen in de archieven te Kew, want daar ligt nog bijzonder veel achttiende-eeuws materiaal. Het in dit proefschrift gebruikte corpus zal vanaf najaar 2013 gemakkelijker doorzoekbaar zijn omdat er door het *Instituut voor Nederlandse Lexicografie* (INL) te Leiden lemma's (een moderne standaardvorm) aan de woorden en woordvormen gehecht zijn. Er hoeft dan geen (of: minder) rekening te worden gehouden met allerlei spellingsvarianten. Het zoeken naar bepaalde talige verschijnselen wordt bovendien vergemakkelijkt, want het INL heeft tevens grammaticale tags toegevoegd, waarbij een onderverdeling van tien woordsoorten gehanteerd wordt.

Met deze vooruitblik ben ik aan het eind gekomen van mijn onderzoek; een exercitie die zich vooraf – zoals elk onderzoek – kenmerkt door onzekerheid over de resultaten, of om met één van mijn briefschrijvers te spreken: 'hoe wij dezelfde eindigen zullen, is noch duister'. Met de bereikte resultaten, die ons zicht geven op ongekend achttiende-eeuws Nederlands, krijgt het gevarieerde taalgebruik van de 'grote massa' briefschrijvers uit het verleden een plaats in de taalgeschiedenis van het Nederlands.

BIBLIOGRAFIE

AALBERSE, SUZANNE (2009): *Inflectional economy and politeness. Morphology-internal and morphology-external factors in the loss of second person marking in Dutch*. Utrecht, dissertatie UvA.

ALPHEN, HIERONIJMUS VAN (2003): *Kleine gedichten voor kinderen*. Bezorgd door P.J. Buijnsters. 2e herz. dr. Amsterdam.

ANONIEM (1770): *Nieuwe Handleiding Tot De Manier Van Brieven Schryven. Vervattende de Regelen en onderrigtingen, om over allerlei soorten van onderwerpen Brieven op te stellen. Opgeheldert door verscheidendheid van Voorbeelden, mitsgaders een verzameling van Brieven over de gewigtigste onderwerpen van aangelegendheid, in de zamenleving. De wyze van Boodschapbriefjes op te stellen, en hoe de Opschriften der Brieven volgens de Rang en Staat moeten gesteld worden. Volgens een geheel nieuw ontwerp opgesteld, ten dienste van allen, en byzonder voor Jonge Heeren en Juffrouwen, en aankomende Jongelingen, om zich tot een beschaafde wyze van Brieven Schryven te gewennen. Uit het Engelsch Vertaald. Derde druk. Te Amsteldam, By S.J. Baalde, Boekverkoper. Gebruikte editie: UBL 1193 G 19.*

ANONIEM (z.j.): *Handleiding Tot De Kunst Van Brieven Schryven, Met alles wat daar toe Behoord; onder byzondere en eenvoudige Reegelen gebragt, Als meede Noodige Grondregelen, Om met wysheid en eere zig in alle gevallen te gedragen, door het schryven van Brieven, &c. Tweeden Druk, Vermeedert met een Tafel van Courant-geld in Banco-geld, Als meede Aanhangel van Formulieren En Zamenspraken, Over alles wat tot het schryven der Brieven behoord. Te Amsteldam, By Bernardus Mourik. Gebruikte editie: KB 1756 G 101, 30 B 9.*

ANS: HAESERYN, W. ET AL. (1997): *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Deurne. e-ANS: <<http://ans.ruhosting.nl/e-ans/>> [01/05/2013].

ASH, SHARON (2004): 'Social Class'. In: J.K. Chambers, Peter Trudgill and Natalie Schilling-Estes (red.): *The handbook of Language Variation and Change*. Malden/Oxford.

AUER, ANITA (2008): "'The letter ~~which~~ that I wrote": Self-corrections in Late Modern English Letters'. In: Marina Dossena & Ingrid Tieken-Boon van

Ostade (red.): *Studies in Late Modern English Correspondence: Methodology and Data*. Bern, p. 213-234.

AUER, ANITA & TONY FAIRMAN (ter perse, verschijnt in 2013): 'Letters of Artisans and the Labouring Poor (England, c. 1750-1835)'. In: Paul Bennett, Martin Durrell, Silke Scheible & Richard J. Whitt (red.): *New Methods in Historical Corpus Linguistics* (= Corpus Linguistics and Interdisciplinary Perspectives on Language – CLIP, Vol. 3). Tübingen.

AUSTIN, FRANCES (1973): 'Epistolary conventions in the Clift family correspondence'. In: *English studies* 54, p. 9-22, 129-140. Gebruikte herdruk: Austin (1998) in: Mats Rydén, Ingrid Tiekens-Boon van Ostade (e.a. red.): *A reader in Early Modern English*. Frankfurt am Main, p. 319-347.

AUSTIN, FRANCES (2000): 'Letter Writing in a Cornish Community in the 1790s'. In: David Barton & Nigel Hall (red.): *Letter writing as a social practice*. Amsterdam/Philadelphia, p. 43-61.

AYRES-BENNETT, WENDY (2004): *Sociolinguistic variation in seventeenth-century France. Methodology and case studies*. Cambridge.

BAGGERMAN, ARIANNE & RUDOLF DEKKER (2004): "'De gevaarlijkste van alle bronnen". Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven.' In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis (TSEG)* 1, nr. 4, p. 3-22.

BAGGERMAN, ARIANNE & RUDOLF DEKKER (red.) (2011): *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century*. Leiden.

BAKEMA, P. (1997): 'Het onvoltooid verleden verkleinwoord'. In *TNTL* 113, p. 201-221.

BANNET, EVE TAVOR (2005): *Empire of Letters. Letter Manuals and Transatlantic Correspondence, 1688-1820*. Cambridge.

BARBIERS, S. ET AL. (2006): *Dynamische Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (DynaSAND)*. Amsterdam, Meertens Instituut: <http://www.meertens.knaw.nl/sand/> [01/05/2013].

BARBIERS, SJEF, JOHAN VAN DER AUWERA, HANS BENNIS, EEFJE BOEF, GUNTHER DE VOGELAER, MARGREET VAN DER HAM (2008): *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel II. Amsterdam.

BARBIERS, SJEF & HANS BENNIS (2004): 'Reflexieven in dialecten van het Nederlands: Chaos of structuur?'. In: Johan de Caluwe (red.): *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent, p. 43-58.

BARBIERS, SJEF, HANS BENNIS, GUNTHER DE VOGELAER, MAGDA DEVOS, MARGREET VAN DER HAM (2005): *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel I. Amsterdam.

BEHAGHEL, O. (1909): 'Beziehungen zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern'. In: *Indogermanische Forschungen* 25, p. 11-142.

BELLE, JAN VAN (1748): *Korte wegwyzer, ter spel- spraak- en dichtkunden*. Haarlem.

BELLE, JAN VAN (1755): *Korte schets der Néderduitsche spraakkonst*. Haarlem.

BENNIS, HANS (2005): 'Een Duitse expansie'. In *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121, p. 201-210.

BERG, B. VAN DEN (1971): *Inleiding tot de Middelnederlandse Syntaxis*. Groningen.

BERG, W. VAN DEN (1978): 'Briefreflectie in briefinstructie'. In: *Documentatieblad achttiende eeuw* 38, p. 1-22.

BERG, WILLEM VAN DEN, MARCO H.D. VAN LEEUWEN EN CLÉ LESGER (1998): 'Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24, afl. 4, p. 402-436.

BERGEN, G. VAN (2011): *Who's first and what's next. Animacy and word order variation in Dutch language production*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.
<<http://gvanbergen.ruhosting.nl/whosfirstandwhatsnext.pdf>> [01/05/2013].

BERNS, JAN (1993): *Hij zeit wat. De Amsterdamse volkstaal* (gebaseerd op het gelijknamige boek van Jo Daan). Den Haag.

BERNS, JAN M.M.V. JOLANDA VAN DEN BRAAK (2002): *Amsterdams*. Reeks *Taal in stad en land*. Den Haag.

BERTELOOT, A (2003): 'Van *du* naar *ghi*. Waarom het pronomen *du* uit het Nederlands verdween'. In: *TNTL* 119, p. 204-217.

BESCH, W. (1979): 'Schriftsprache und Landschaftssprachen im Deutschen. Zur Geschichte ihres Verhältnisses vom 16.-19. Jahrhundert.' In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 43, p. 323-343.

BESTEN, HANS DEN (2005): 'Kloeke en het Afrikaans'. In: *TNTL* (121), p. 211-237.

BILT, I. VAN DE (2009): *Landkaartschrijvers en landverdelers. Adrian Verwer (ca. 1655-1717), Adriaan Kluit (1735-1807) en de Nederlandse taalkunde van de achttiende eeuw*. Amsterdam.

BLAAK, JEROEN (2004): *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland (1624-1770)*. Hilversum.

BLANCQUAERT, E. & C. TAVERNIER-VEREECKEN (1944): 'Apocope van slot-*n* na doffe *e* in het Nederlandsch'. In: Draye, H. (red.): *Feestbundel Van de Wijer* dl. 2. Leuven, p. 7-24.

BLOEMHOFF, HENK (2008): 'Stellingwerf'. In: Henk Bloemhoff, Jurjen van der Kooi, Hermann Niebaum en Siemon Reker (2008): *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, p. 175-193.

BOEKHOLT, P.TH.F.M. & E.P. DE BOOY (1987): *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen.

BONTH, R. DE (1997): 'Nieuwnederlands (circa 1650-1880)'. In: M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.): *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam, p. 361-377.

BONTH, R. DE (1998): *'De Aristarch van 't Y'. De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers Proeve van Taal- en Dichtkunde (1730)*. Maastricht.

BONTH, R. DE (2003): 'De opvoeding van een halve wees. De briefwisseling tussen Balthazar Huydecoper en Pieter van der Schelling'. In: Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten, Frank Vonk (red.): *Bon jours Neef, ghoaden dagh Cozyn! Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster, p. 105-119.

BOOIJ, G. (1995): *The phonology of Dutch*. Oxford.

BOON, P.A. (1996): *Bouwers van de zee: zeevarenden van het Westfriesse platteland, c. 1680-1720*. Leiden.

BOOY, E.P. DE (1983): 'Hoger beroepsonderwijs op de fundaties van de vrijvrouwe van Renswoude, 1756-1811'. In: *Onderwijs & Opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam & Maarssen, p. 93-102.

BOUTKAN, DIRK & MAARTEN KOSSMANN (1998): 'Over sjwa-apocope in het Nederlands'. In: *TNTL* 114, p. 164-171.

BOYCE HENDRIKS, JENNIFER (1998): *Immigration and Linguistic Change. A Socio-cultural Linguistic Study on the Effect of German and Southern Dutch Immigration on the Development of the Northern Dutch Vernacular in 16th/17th Century Holland*. Ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Wisconsin, Madison.

BOYCE, JENNIFER & ROBERT HOWELL (1996): 'Rewriting the history of Dutch: Methodological notes on the use of social history to explain linguistic change'. In: W. Shetter (red.): *Publications of the American Association for Netherlandic Studies* 9, p. 25-38.

BOYCE HENDRIKS, JENNIFER & ROBERT B. HOWELL (2000): 'On the use and abuse of social history in the history of the Dutch Language'. In: T. Shannon & J. Snapper (red.): *Publications of the American association for Netherlandic Studies* 12, p. 253-277.

BRAUNIUS, S.W.P.C. (1980): 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid?'. In: *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 40/41, p. 11-22.

BREE, COR VAN (2003): 'Auslautverscherping bij de oude grammatici en in de dialecten en het Fries'. In: E. Ruijsendaal, G. Rutten & F. Vonk (red.): *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozijn. Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster, p. 255-270.

BREE, COR VAN (2004): *Zuid-Hollands. Hollands tussen IJ en Haringvliet. Reeks Taal in stad en land*. Den Haag.

BRETON, NICHOLAS (1645): *Nederduytsen briefdragher geladen met een pack van verscheyde oubollige, diepsinnige, vernuftige, en tijdtverdrijvende brieven en hare antwoorden. Dienstich om 't Verstandt te scherp en ende oock*

vermaeckelijck voor alle Menschen. Wel-eer gestelt in 't Engels door Nicholas Breton. Leiden: Willem Christiaensz van der Boxe.

BROUWER, JUDITH (2013): *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672.* Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.

BROWN, R. & A. GILMAN (1972): 'The pronouns of power and solidarity'. In: R. Giglioli (red.): *Language and social context*, p. 252-282.

BROWN, P. & S. LEVINSON (1978): 'Universals in language usage: Politeness phenomena'. In: E.N. Goody (red.): *Questions and Politeness Strategies in Social Interaction.* Cambridge, p. 56-289.

BRUGMANS, I.J. (1938): *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië.* Groningen – Batavia.

BRUIJN, JAAP R. (2008): *Schippers van de VOC in de achttiende eeuw aan de wal en op zee.* 2e druk, Amsterdam.

BUIJNSTERS, P.J. (1971): 'Karakteruitbeelding in de roman *Sara Burgerhart*'. In: *De Nieuwe Taalgids* 64, p. 193-202.

BUIJNSTERS, P.J. (1987) (ed.): *De briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken.* 2 delen, Utrecht.

BUIJNSTERS, P.J. (1990): 'Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw'. In: Nettie Heimeriks en Willem van Toorn (red.): *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden.* 2e druk. Amsterdam, p.168-228.

BUIJNSTERS, P.J. EN LEONTINE BUIJNSTERS-SMETS (1997): *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800.* Zwolle.

CAMBON-VAN DER WERKEN, M.G. DE (1782): *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon.* Den Haag. Geraadpleegd via:
<http://www.dbnl.org/tekst/camb001klei01_01/index.htm> [01/05/2013].

CASTELEIN, MATTHIJS DE (1555): *Const van Rhetoriken.* Gent (facsimile-uitgave Oudenaarde, 1986).

CEEC: *Corpus of Early English Correspondence.* 1998. Compiled by Terttu Nevalainen, Helena Raumolin-Brunberg, Jukka Keränen, Minna Nevala, Arja

Nurmi and Minna Palander-Collin at the Department of Modern Languages, University of Helsinki.

CEECE: *Corpus of Early English Correspondence Extension*. Compiled by Terttu Nevalainen, Helena Raumolin-Brunberg, Samuli Kaislaniemi, Mikko Laitinen, Minna Nevala, Arja Nurmi, Minna Palander-Collin, Tanja Säily and Anni Sairio at the Department of Modern Languages, University of Helsinki.

CEECSSU: *Corpus of Early English Correspondence Supplement*. Compiled by Terttu Nevalainen, Helena Raumolin-Brunberg, Samuli Kaislaniemi, Mikko Laitinen, Minna Nevala, Arja Nurmi, Minna Palander-Collin, Tanja Säily and Anni Sairio at the Department of Modern Languages, University of Helsinki.

CGN: NEDERLANDSE TAALUNIE (2004): *Corpus Gesproken Nederlands* <http://tst-centrale.org/images/stories/producten/documentatie/cgn_website/doc_Dutch/topics/index.htm> [01/05/2013].

COHEN, A. (1958): 'Het Nederlands diminutiefsuffix; een morfonologische proeve'. In: *De Nieuwe Taalgids* (51), p. 40-45.

COMMANDEUR, P.N.M. (1988): 'Het ontstaan van het moderne Amsterdam'. In: *Taal en Tongval* (40), p. 159-172.

COUCHMAN, JANE & ANN CRABB (red.) (2005): *Women's Letters Across Europe. Form and Persuasion*. Aldershot/Burlington.

CROISET VAN UCHELEN, TON (2005): *Vive la Plume. Schrijfmeesters en Pennekunst in de Republiek*. Amsterdam.

DAAN, JO (1982): 'Solidariteit en distantie in de zeventiende eeuw. De aanspreekpronomen in de brieven'. In: Piet van de Craen en Roland Willemyns (red.): *Sociolinguïstiek en ideologie*. Brussel, p. 113-134.

DAAN, JO (1995): 'Sociolecten in de achttiende eeuw'. In: J. Cajot, L. Kremer & H. Niebaum (red.): *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprache- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. Münster, p. 263-269.

DAVIES, W.V. & N. LANGER (2006): *The making of bad language. Lay linguistic stigmatisations in German, past and present*. Frankfurt.

DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren):
<<http://www.dbnl.org/>> [01/05/2013].

DEKKER, RUDOLF (1999): 'Egodocuments in the Netherlands from the sixteenth to the nineteenth century'. In: Erin Griffey (red.): *Envisioning Self and Status: Self-Representation in the low Countries 1400-1700*. Hull. Geraadpleegd als pdf-bestand via:
<<http://www.egodocument.net/publicaties.html>> [01/05/2013].

DEUMERT, ANA & WIM VANDENBUSSCHE (2003) (red.): *Germanic Standardizations. Past to Present*. Amsterdam/Philadelphia.

DIBBETS, G.R.W. (1995): 'Petrus Francius Voorrede (1699): een pleidooi voor kerkelijke welsprekendheid'. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 15, p. 149-187.

DIERKS, KONSTANTIN (2000): 'The Familiar Letter and Social Refinement in America, 1750-1800'. In: David Barton & Nigel Hall (red.): *Letter writing as a social practice*. Amsterdam/Philadelphia, p. 31-41.

DODDE, N.L. (1991): *...tot der kinderen selfs proffijt...Een geschiedenis van het onderwijs te Rotterdam*. Den Haag

DODDE, N.L. & C. ESSEBOOM (2000): 'Instruction and Education in French Schools. A Reconnaissance in the Northern Netherlands 1550-1700'. In: Jan de Clercq, Nico Lioce & Pierre Swiggers (red.): *Grammaire et enseignement du français 1500-1700*. Leuven, p. 39-60.

DOE, ERIK VAN DER, PERRY MOREE & DIRK J. TANG (2008-2011) (red.): *Reeks Sailing Letters Journaal*. Vier delen verschenen. Zutphen.

DOORNINCK, M. VAN & E. KUIJPERS (1993): *De geschoolde stad. Onderwijs in Amsterdam in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam.

DOSSENA, M. (2008): 'Imitatio literae. Scottish emigrants' letters and long-distance interaction in partly-schooled writing of the 19th century'. In: Kermas, S. & M. Gotti (red.) *Socially-conditioned Language Change: Diachronic and Synchronic Insights*. Lecce, p. 79-96.

DOSSENA, MARINA & GABRIELLA DEL LUNGO CAMICIOTTI (red) (2012): *Letter Writing in Late Modern Europe*. Amsterdam/Philadelphia.

DURY, R. (2008): 'Handwriting and the linguistic study of letters'. In: Dossena, M. & I. Tieken-Boon van Ostade (red.): *Studies in Late Modern English Correspondence. Methodology and Data*. Bern, p. 113-135.

DYNASAND: zie Barbiers, S.

ECKERT, PENELOPE (2001): 'Age as a sociolinguistic variable'. In: F. Coulmas (red.) *The handbook of sociolinguistics*. Oxford, p. 151-167.

EFFEN, JUSTUS VAN (1731): *No. 7. Den 1. October 1731. De Hollandsche Spectator*. Editie P.J. Buijnsters (1984), Deventer.

EFFEN, JUSTUS VAN (1732): *No. 32. Den 15. February 1732. De Hollandsche Spectator*. Editie Elly Groenenboom-Draai (1998), Leiden.

EICHHOFF, JÜRGEN (1977, 1978, 1993, 2000): *Wortatlas der Deutschen Umgangssprachen. 4 delen*. Bern en München.

ELSPAß, STEPHAN (2005): *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*. Tübingen.

ELSPAß, STEPHAN (2007A): "'Everyday language" in emigrant letters and its implications for language historiography – the German case'. In: *Multilingua* 26, p. 149-163.

ELSPAß, STEPHAN (2007B): 'A twofold view "from below": New perspectives on language histories and historical grammar'. In: STEPHAN ELSPAB, NILS LANGER, JOACHIM SCHARLOTH & WIM VANDENBUSSCHE (red.) (2007): *Germanic Language Histories From Below (1700-2000)*. Berlin/ New York, p. 3-9.

ELSPAß, STEPHAN, NILS LANGER, JOACHIM SCHARLOTH & WIM VANDENBUSSCHE (red.) (2007): *Germanic Language Histories From Below (1700-2000)*. Berlin/ New York.

FAIRMAN, TONY (2000): 'English Pauper's Letters 1800-34, and the English Language'. In: David Barton & Nigel Hall (red.): *Letter writing as a social practice*, p. 63-82.

FAIRMAN, TONY (2002): 'riting these fu lines: English overseers correspondence, 1800-1835. In: *Verslagen en Mededelingen van de*

Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (afl. 3), p. 557-573.

FAIRMAN, TONY (2003): 'Letters of the English labouring classes and the English Language, 1800-34'. In: M. Dossena & C. Jones (red.): *Insights into Late Modern English*, p. 265-282.

FAIRMAN, T. (2007a): '“Lower-order” letters, schooling and the English language, 1795 to 1834'. In: Stephan Elspaß, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandenbussche (red.) *Germanic Language histories 'from below' (1700-2000)*. Berlin, p. 31-44.

FAIRMAN, TONY (2007b): 'Writing and “the Standard”: England, 1795-1834'. In *Multilingua* 26, p. 165-199.

FAIRMAN, TONY (2008): 'Strike-Throughs: What Textual Alterations can Tell us about Writers and their Scripts, 1795-1835'. In: Marina Dossena & Ingrid Tieken-Boon van Ostade (red.): *Studies in Late Modern English Correspondence: Methodology and Data*. Bern, p. 193-212.

FENS-DE ZEEUW, LYDA (2011): *Lindley Murray (1745-1826), Quaker and Grammarian*. Utrecht. Dissertatie Universiteit Leiden.

FITZMAURICE, SUSAN M. (2002): 'The textual resolution of structural ambiguity in eighteenth-century English: A corpus linguistic study of patterns of negation'. In: Randi Reppen, Susan M. Fitzmaurice & Douglas Biber (red.): *Using Corpora to Explore Linguistic Variation (Studies in Corpus Linguistics 9)*. Amsterdam/Philadelphia, p. 227-247.

FRANCQ VAN BERKHEY, J. LE (1772): *Natuurlijke Historie van Holland*. 9 dln. Amsterdam.

FRIJHOFF, WILLEM (1983): 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw'. In: *Onderwijs & Opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam & Maarssen.

FRIJHOFF, WILLEM (1985): 'Crisis of Modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw'. In: *Holland* 17, p. 37-55.

FRIJHOFF, WILLEM (1991): ‘Bastertspraek en dartele manieren’. De Franse taal in Nederlandse mond’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990*. Leiden, p. 13-25.

FRIJHOFF, WILLEM (2010): *Meertaligheid in de Gouden Eeuw. Een verkenning*. Amsterdam.

GASPAR, R.J.G.A.A. (2003): ‘De Doesburgse brievencollectie. Aspecten van het leven in de Republiek der Verenigde Nederlanden tegen het einde van de achttiende eeuw’. In: *Bijdragen en mededelingen. Historisch Jaarboek van Gelderland XCIV*, p. 47-80.

GASPAR, R.J.G.A.A. (2007): ‘De reductievocaal [ə]: enige opmerkelijke verschijningsvormen en realiseringen, voornamelijk in de achttiende eeuw’. In: *Nederlandse Taalkunde* 12 (1), p. 25-51.

GEERTS, G. (1966): *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Tongeren.

GEISLER, CHRISTER (2002): ‘Investigating register variation in nineteenth-century English: A multi-dimensional comparison’. In: Randi Reppen, Susan M. Fitzmaurice & Douglas Biber (red.): *Using Corpora to Explore Linguistic Variation (Studies in Corpus Linguistics 9)*. Amsterdam/Philadelphia, p. 249-271.

GELDER, ROELOF VAN (1997): *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)*. Nijmegen.

GELDER, ROELOF VAN (2006): *Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië*. Den Haag.

GELDER, ROELOF VAN (2008): *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de 17de en 18de eeuw*. Amsterdam.

GERRITZEN, DOREEN (1999): ‘Creativiteit bij voornamen. Een historisch overzicht van de naamgeving in Nederland vanuit morfologische perspectief’. In: *Nederlandse Taalkunde* (4), p. 206-215.

GERRITZEN, DOREEN (2002): 'Voornamen in Friesland. Over Friese namen, patroniemen en meernamigheid'. In: *It Beaken* (63), p. 179-189.

GIJSEN, AAFJE (1986): *Het dagverhaal van Aafje Gijsen 1773-1775*. Toegelicht en van aantekeningen voorzien door J.W. van Sante. Wormerveer.

GOEMAN, A. (1999): *T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*. Den Haag (LOT Series, 26).

GOEMAN, TON (2001): 'Morfologische condities op *n*-behoud en *n*-deletie in dialecten van Nederland. In: L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop (red.): *De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands*, p. 52-88, (*Taal en Tongval*, themanummer, 14).

GOEMAN, A. (2005): 'Methodologische vernieuwing in het dialectologisch onderzoek van Kloeke'. In: *TNTL* 121, p. 249-263.

GOEMAN, TON, MARC VAN OOSTENDORP, PIETER VAN REENEN, OELE KOORNWINDER, BOUDEWIJN VAN DEN BERG EN ANKE VAN REENEN (2008): *MAND. Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel II. Amsterdam.

GOOR, J. VAN (1978): *Jan Kompenie as Schoolmaster. Dutch Education in Ceylon 1690-1795*. Groningen.

GOOSSENS, J. (1977): 'De tweede Nederlandse auslautverscherping'. In *TNTL* 93, p. 3-23.

GOSS, EMILY L. (2002): *Negotiated language change in Early Modern Holland. Immigration and linguistic variation in The Hague (1600-1670)*. Ongepubliceerde dissertatie Universiteit van Wisconsin, Madison.

GOSS, EMILY L. & R. HOWELL (2006): 'Social and structural factors in the development of Dutch urban dialects in the Early Modern period'. In: T. Cravens (red.): *Variation and reconstruction*, Amsterdam, p. 59-88.

GRASSI, MARIE-CLAIRE (1994): *L'art de la lettre au temps de La nouvelle Héloïse et du romantisme*. Genève.

GROENEBOER, KEES (1993): *Weg tot het Westen; het Nederlands voor Indië, 1600-1950, een taalpolitieke geschiedenis*. Leiden.

GROOF, J. DE (2004): *Taalpolitiek en taalplanning in Vlaanderen in de lange negentiende eeuw*. Ongepubliceerde dissertatie Vrije Universiteit Brussel.

HAERINGEN, C.B. VAN (1937): 'Opmerkingen bij de apocope van -e'. In: *De Nieuwe Taalgids* 31, p. 241-250 en 322-331.

HAERINGEN, C.B. VAN (1947): 'Naamvallen bij eigennamen van personen en bij verwantschapsnamen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 40, p. 250-259.

HAGEN, A.M. & R. VAN HOUT (1998): 'De sociolinguïstiek van taal en tongval'. In: *Taal en Tongval* 50, p. 44-64.

HAKE, JAN AREND VOR DER (1908). *De aanspreekvormen in 't Nederlandsch. I De Middeleeuwen*. Utrecht.

HAKE, J.A. VOR DER (1911): 'Is de beleefdheidsvorm *U* een verbastering van *Ued*?'. In: *De Nieuwe Taalgids* 5, p.16-24.

HAKVOORD, B. (1755): *Gemene Zend-brieven, Zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert. Geheel Vernieut, en veel Verbeterd; Met byvoeging van verscheiden noodzakelyke dingen, als Requesten, Houwelijks-Voorwaarden, Accoorden, Paspoorten, Bestédingen, Leer-Brieven, Rente-Brieven, Quitántien, Huur-cedelen, Koop-cedelen, enz. Alles geschikt na 't hedendaagse gebruik, en tot dienst van de Leerbegerige Jeugd in Druk uitgegeven. Door B. Hakvoord. Dezen laatsten Druk nader overzien en verbeterd. t'Amsterdam, By Cornelis van Limbeek*. Gebruikte editie: KB 26 J 28.

HALL, NIGEL (2000): 'The Materiality of Letter Writing. A nineteenth century perspective'. In: David Barton & Nigel Hall (red.): *Letter writing as a social practice*. Amsterdam/Philadelphia, p. 83-108.

HART, S. (1976): *Geschrift en Getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Dordrecht.

HAWKINS, J.A. (1994): *A performance theory of order and constituency*. Cambridge.

HEEROMA, K. (1934): 'De beleefdheidsvorm *u* omstreeks 1800'. In: *De Nieuwe Taalgids* 28, p. 328-332.

HEEROMA, K. (1942): 'Elkaar'. In: *De nieuwe Taalgids* 36, p. 218-222.

HEIJDEN, MANON VAN DER (2002): 'Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de VOC (1602-1750)'. In: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.): *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)*. Amsterdam, p. 181-212.

HELMERS, DINI (2002): '*Gescheurde bedden*'. *Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810*. Hilversum.

HERMODSSON, LARS (1952): *Reflexive und intransitive Verba im Älteren Westgermanischen*. Dissertatie Universiteit van Uppsala.

HERNÁNDEZ CAMPOY, JUAN MANUEL & JUAN CAMILO CONDE Silvestre (2012) (red.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Malden (MA).

HEULE, CHRISTIAAN VAN (1625): *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen/Djakarta 1953.

HEULE, CHRISTIAAN VAN (1633): *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen/Djakarta, 1953.

HEUVEL, DANIELLE VAN DEN (2004): 'Getrouwd met Jan Compagnie. Oost-Indiëvaarders en hun echtgenotes in Enkhuizen en omgeving (1700-1750)'. In: *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 23, afl. 1, p. 30-43.

HEUVEL, DANIELLE VAN DEN (2005): '*Bij uijtlandigheid van haar man*'. *Echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)*. Amsterdam.

HEUVEL, DANIELLE VAN DEN (2007): *Women and entrepreneurship: female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815*. Amsterdam.

HOL, A.R. (1936): 'De noordgrens van het pronomen *gij*'. In: *TNTL* 55, p. 225-240.

HOL, A.R. (1940): 'De -n na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen'. In: *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof.Dr. C.G.N. de Vooy ter gelegenheid van zijn vijftwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*. Groningen/Batavia, p. 169-180.

HORST, J. M. VAN DER (2008): *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, 2 delen. Leuven.

HORST, JOOP VAN DER & MARIJKE VAN DER WAL (1979): 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 95, p. 6-37.

HOUT, ROELAND VAN & ANS VAN KEMENADE (2007): 'De kwantitatieve diepgang van taalvariatie-onderzoek'. In: *TNTL* 123, p. 83-96.

HOWELL, ROBERT B. (2006): 'Immigration and koineisation. The formation of Early Modern Dutch urban vernaculars'. In: *Transactions of the Philological Society* 104, p. 207-227.

HÜNING, MATTHIAS (2006): 'Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van *elkaar* en *mekaar*'. In: *Nederlandse Taalkunde* 11, afl. 3, p. 185-217.

HÜNING, MATTHIAS, ULRIKE VOGL & OLIVIER MOLINER (2012) (red.): *Standard Languages and Multilingualism in European History*. Amsterdam/Philadelphia.

HUYDECOPER, B. (1730): *Proeve van Taal- en Dichtkunde; in Vrijmoedige Aanmerkingen op Vondels Vertaalde Herscheppingen van Ovidius, voorgesteld door B. Huydecoper*. Amsterdam.

JACOBI, HEYMAN (1751): *Gemeene Send-Brieven, Profytelyck Voor d'Ouders, Meesters ende Kinders, om te Leeren Brieven dichten, wel te leesen, en ordentlyck te schryven. Daer by gevoegt Sommige notable Spreucken: als oock Contracten, Obligatien, Quitantien, &c. Gedrukt en te bekomen in 's Gravenhage, By Cornelis van Zanten, Ordinaris Stads en Kleinzegel Drukker*. Gebruikte editie: KB 30 H 58.

JESPERSEN, OTTO (1917): *Negation in English and Other Languages*. Copenhagen.

JOHNSON, D. (2009): 'Getting off the GoldVarb standard. Introducing Rbrul for mixed-effects variable rule analysis'. In: *Language and Linguistics Compass* 3 (afl. 1), p. 359-383.

JUCKER, ANDREAS H. & IRMA TAAVITSAINEN (2003): 'Diachronic perspectives on address term systems. Introduction'. In: Irma Taavitsainen &

Andreas H. Jucker (red.): *Diachronic Perspectives on Address Term Systems*. Amsterdam/ Philadelphia, p. 1-25.

KATE, LAMBERT TEN (1723): *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Twee delen met een Nederlandse en Engelse inleiding door Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal, 2001, Alphen aan den Rijn.

KERN, J.H. (1911): 'Is de beleefdheidsvorm *U* een verbastering van *U.E.*?' In: *De Nieuwe Taalgids* 5, p. 121-33.

KERN, J.H. (1929): 'Over de taal van de brieven van Huygens' zusters en Dorothea van Dorp'. In: *TNTL* (48), p. 49-113.

KLOEK, JOOST & WIJNAND MIJNHARDT (2001): *1800. Blauwdrukken voor een samenleving. Nederlandse cultuur in Europese context*. Den Haag.

KLOEKE G.G. (1919): 'De apokopeeringslijn in Groningen en Drente. Proeve van een dialectgeographisch onderzoek.' In: *Driemaandelijksche Bladen*, jaargang 19, nummer 1, p. 1-40.

KLOEKE, G.G. (1923): 'Die Entstehung der niederländischen Diminutivendung -tje'. In: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 18, p. 217-231.

KLOEKE, G.G. (1938): 'Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw'. In: *TNTL* 57, 15-56.

KLOEKE, G.G. (1941): 'Over *jullie* en enige andere pronomina'. In: *De Nieuwe Taalgids* 35, p. 161-170.

KLOEKE, G.G. (1948): 'De zeventiende-eeuwse aanspreekvorm *u* in de nominatief'. In: *TNTL* 65, p. 286.

KNEVEL, PAUL (2002): 'Een kwestie van overleven. De kunst van het samenleven'. In: Thimo de Nijs & Eelco Beukers (red.): *Geschiedenis van Holland, deel II, 1572-1795*. Hilversum, p. 217-250.

KNOL, J. (1977): 'De grammatica in de achttiende eeuw'. In: D.M. Bakker & G.R.W. Dobbins (red.): *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch, p. 65-112.

KOCH, PETER & WULF OESTERREICHER (1985): 'Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte'. In: *Romanistisches Jahrbuch* 36, p. 15-43.

KOELMANS, L. (1975): 'Jan z'n boek en de pregenitieven'. In: *De nieuwe taalgids* 68, p. 433-445.

KOELMANS, L. (2001): *Het Nederlands van Michiel de Ruyter. Morfologie, woordvorming, syntaxis*. Assen.

KOOLENKAMP, W. (1764): *Send-brieven, Dienstig voor de Jeugd/ om door het Lezen en Schryven dezelve in hare Leer-Oeffeningen van jongs op een begrip te doen krygen. Nevens eenige stigtelyke Gedigten, onderwys in de eerste beginzelen der Reken-konst, Contracten, Obligatien, Quitantien, Wissel-Brieven, Assignatien, &c. Ten nutte der Jonkheid, opgesteld Door W.K. Te Utrecht, By Jan van Terveen, Boekverkooper in de Lyn-Markt*. Gebruikte editie: KB 489 H 13.

KORNE, ANNET DE & TINEKE RINKEL (1987): *Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen.

KORTEWEG, JOKE E. (2006): *Kaperbloed en koopmansgeest. 'Legale zeeroof' door de eeuwen heen*. Amsterdam.

KUIJPERS, E. (1997): 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23/4, pp. 490-522.

LABOV, WILLIAM (1966): *The social stratification of English in New York City*. Washington DC.

LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia.

LABOV, WILLIAM (1994): *Principles of Linguistic Change, vol. 1: Internal Factors*. Oxford.

LABOV, WILLIAM (2001): *Principles of Linguistic Change, vol. 2: Social Factors*. Oxford.

LAITINEN, MIKKO (2007): *Agreement patterns in English: Diachronic corpus studies on common-number pronouns*. Helsinki.

LAITINEN, LEA & TARU NORDLUND (2012): 'Performing identities and interaction through epistolary formulae'. In: Marina Dossena & Gabriella Del Lungo Camiciotti (red): *Letter Writing in Late Modern Europe*. Amsterdam/Philadelphia, p. 65-88.

LANGER, NILS (2009): 'Sociolinguistic changes in the history of Low German'. In: Geraldine Horan, Nils Langer & Sheila Watts (red.): *Landmarks in the history of the German language*. Bern, p. 211-232.

LANGER, NILS, STEFFAN DAVIES & WIM VANDENBUSSCHE (2012) (red.): *Language and History, Linguistics and Historiography. Interdisciplinary Approaches*. Oxford.

LENDERS, J.H.G. (1988): *De Burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland: 1780-1850*. Ongepubliceerde dissertatie Universiteit Leiden.

LEUPENIUS, PETRUS (1653): *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en naaberecht* (1654). Editie: W.J.H. Caron (1958). Groningen.

LEUVENSTEIJN, ARJAN VAN (2000a): 'Aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart*. Een inventarisatie'. In: *TNTL* 116, p. 121-131.

LEUVENSTEIJN, ARJAN VAN (2000b): 'Over *Uw Edele*, *Uwé* en *Juffrouw*. Zijdelingse aanspreking in de *Sara Burgerhart*'. In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 19, p. 87-93.

LEUVENSTEIJN, J.A. VAN (2001): 'Abraham Blankaart aan het woord. Positiebepaling door middel van aanspreekvormen'. In: *Neerlandica Extra Muros* 39 (afl. 2), p. 22-30.

LEUVENSTEIJN, ARJAN VAN (2002a): 'Van 'Wel edele gestrenge heer!; tot 'Hooggeachte veelgeliefde vriendinne'. Aanspreekvormen in de briefwisseling, 1765-1804, van Betje Wolff en Aagje Deken'. In: *De Achttiende Eeuw* 34, afl.1, p. 65-74.

LEUVENSTEIJN, ARJAN VAN (2002b): 'Epistolaire aanspreekvormen in de correspondentie van Maria van Reigersberch'. In: *TNTL* 118, p. 288-298.

LODGE, R. ANTHONY (1994): 'Was there ever a Parisian Cockney?'. In: M. Parry, W. Davies & R. Temple (red.): *The changing voices of Europe. Social*

and political changes and their linguistic repercussions, past, present and future. Papers in honour of professor Glanville Price. Cardiff, p. 35-51.

LODGE, R. ANTHONY (2004): *A sociolinguistic history of Parisian French.* Cambridge.

LOEY, A. VAN (1970): *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands.* 8e druk, Zutphen.

LOONEN, P.L.M. (1996): 'Onderwijs Engels in Nederland en Duitsland; een historische vergelijking 1650-1900'. In: *Meesterwerk* 5, p. 22-30.

LUCASSEN, JAN (2002): *Immigranten in Holland: een kwantitatieve benadering.* Amsterdam.

MALHERBE, JEAN & CHRISTINA VAN STEENSEL (1994): '*Het is of ik met mijn lieve sprak*'. *Briefwisseling 1782-1800.* Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Anje Dik en Dini Helmers. Hilversum.

MAND, deel I, zie De Schutter.

MAND, deel II, zie Goeman.

MARQUILHAS, RITA (2012): 'A historical digital archive of Portuguese letters'. In: Marina Dossena & Gabriella Del Lungu Camiciotti (red.): *Letter Writing in Late Modern Europe*, Amsterdam/Philadelphia, p. 31-43.

MARTINEAU, FRANCE (2007): 'Variation in Canadian French usage from the 18th to the 19th century'. In: *Multilingua* 26, p. 201-225.

MARTINEAU, FRANCE (2009): 'Modeling change: A historical sociolinguistics perspective on French negation'. In Y. Kawaguchi, M. Minegishi & J. Durand (red.): *Corpus analysis and variation in linguistics.* Amsterdam/Philadelphia, p. 159-178.

MARYNISSEN, ANN (2009): 'Taalverandering tussen evolutie en normering. De e-apocope als breuklijn tussen het Nederlands en het Duits'. In: *Nederlandse Taalkunde* 14, p. 233-254.

MCENERY, TONY, RICHARD XIAO & YUKIO TONO (2006): *Corpus-Based Language Studies: an Advanced Resource Book.* New York.

MEGEN, NETTY VAN (2001): 'Kost ghy selver leesen, ick meen ick soude u wel meer schrijven'. Conditionele bijzinnen in niet-literaire zeventiende-eeuwse brieven'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117, p. 277-293.

MEGEN, NETTY VAN (2002a): 'Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven'. In: *Nederlandse Taalkunde* 7, p. 264-285.

MEGEN, NETTY VAN (2002b): "'Ick wilde wel een dagh met ul prate". Persoonlijke voornaamwoorden in zeventiende-eeuwse brieven'. In: J-Albert-Balászi en A.A. Sneller (red.): *Parallellen; Károli-studies II. Hongaarse bijdragen tot de Neerlandistiek*, p. 149-165.

MEGEN, NETTY VAN (2002c), 'Dan en want: hun functie en betekenis in zeventiende-eeuws taalgebruik'. In: *Neerlandistiek.nl* 02.02.

MIHM, A. (1998): 'Arbeitersprache und gesprochene Sprache im 19. Jahrhundert'. In: D. Cherubim, S. Grosse & K.J. Mattheier (red.): *Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Berlin /New York, p. 282-316.

MILROY, J. (1992) *Linguistic variation and change. On the historical sociolinguistics of English*. Oxford.

MOOIJAART, MARIJKE & MARIJKE VAN DER WAL (2011): *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw*. Nijmegen.

MOONEN, ARNOLD (1706): *Nederduitsche spraekkunst*. Amsterdam.

MOOR, TINE DE & JAN LUITEN VAN ZANDEN (2008): 'Van fouten kan je leren. Een kritische benadering van de mogelijkheden van 'leeftijdstapelen' voor sociaal-economisch onderzoek naar gecijferdheid in het pre-industriële Vlaanderen en Nederland'. In: *TSEG* 5, nr. 4, p. 55-86.

MOREE, PERRY (1998): 'Met vriend die God Geleide'. *Het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Zutphen.

MOREE, PERRY (2002a): 'Gezagvoerders op VOC-schepen van de kamer Rotterdam in de achttiende eeuw'. In: Manon van der Heijden en Paul van de

Laar: *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)*. Amsterdam, p. 136-160.

MOREE, PERRY (2002b): 'Predikanten en ziekentroosters aan boord van Rotterdamse Oost-Indiëvaarders'. In: Manon van der Heijden en Paul van de Laar: *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)*. Amsterdam, p. 161-180.

MOREE, PERRY, MET MEDEWERKING VAN INGRID DILLO, VIBEKE ROEPER & THEO TIMMER (2003) (ed.): *Kikkertje Lief. Brieven van Aagje Luijtsen, geschreven tussen 1776 en 1780 aan Harmanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC*. Den Burg, Texel.

MULLER, J.W. (1926a): 'Bijdragen tot de geschiedenis onzer Nieuwnederlandsche Aanspreekvormen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 20, p. 81-104, p. 113-128, p. 161-176.

MULLER, J.W. (1931): 'Je en jij'. In: *TNTL* 45, p. 29-32.

NAVET, KARLIJN (2011): *John Ash and the Rise of the Children's Grammar*. Utrecht. Dissertatie Universiteit Leiden.

NEVALA, MINNA (2004): *Address in Early English Correspondence. Its forms and socio-pragmatic functions*. Helsinki.

NEVALAINEN, TERTTU (1996): 'Gender difference'. In: Terttu Nevalainen & Helena Raumolin-Brunberg (red.): *Sociolinguistics and Language History. Studies based on the Corpus of Early English Correspondence*. Amsterdam/Atlanta, p. 77-91.

NEVALAINEN, TERTTU & HELENA RAUMOLIN-BRUNBERG (1996) (red.): *Sociolinguistics and Language History. Studies based on the Corpus of Early English Correspondence*. Amsterdam/Atlanta.

NEVALAINEN, TERTTU & HELENA RAUMOLIN-BRUNBERG (2003): *Historical Sociolinguistics. Language Change in Tudor and Stuart England*. Londen.

NICKISCH, REINHARD M.G. (1969): *Die Stilprinzipien in den deutschen Briefstellern des 17. en 18. Jahrhunderts*. Göttingen.

NOBELS, JUDITH (2013): *(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*. Utrecht, Dissertatie Universiteit Leiden.

NOBELS, JUDITH & TANJA SIMONS (2013): 'From *ul* to *U.E.*: a socio-historical study of Dutch terms of address in 17th- and 18th-century private letters'. In: Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal (red.): *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Amsterdam/Philadelphia, p. 67-89.

NOBELS, JUDITH, TANJA SIMONS & MARIJKE VAN DER WAL (2011): 'De reductievocaal in zeventiende- en achttiende-eeuwse *sailing letters*. Onzichtbare spelling, dubbele spelling en palatale uitspraak'. In: *Nederlandse Taalkunde* 16, p. 103-119.

NOBELS, JUDITH & MARIJKE VAN DER WAL (2012): 'Linking words to writers: Building a reliable corpus for historical sociolinguistic research'. In: N. Langer, S. Davies & W. Vandenbussche (red.): *Language and History, Linguistics and Historiography. Interdisciplinary Approaches*. Oxford/Bern etc., p. 343-361.

NOORDAM, D.J. (1986): *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*. Hilversum. Dissertatie Universiteit Leiden.

NOORDEGRAAF, J. (1985): Norm, geest en geschiedenis. *Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson (U.S.A.).

NOORDEGRAAF, J. (2000): 'Inleiding tot Lambert ten Kate (1674-1731)'. In: *Van Hemsterhuis tot Stutterheim. Over wetenschapsgeschiedenis*. Amsterdam, p. 39-60.

NOORDEGRAAF, J. & M. VAN DER WAL (2001): 'Lambert ten Kate (1674-1731) en de taalwetenschap'. Inleiding op Kate, L. ten (1723, ed. 2001), p. 2-32.

NURMI, ARJA (1999): *A social history of periphrastic DO*. Helsinki.

OOSTENDORP, MARC VAN (1996): *Tongval. Hoe klinken Nederlanders?* Amsterdam. Geraadpleegd: de uitgebreidere elektronische versie via: <<http://www.vanoostendorp.nl/fonologie/tongval/index.html>> [01/05/2013].

OOSTENDORP, MARC VAN (2002): *Rotterdams. Reeks Taal in stad en land*. Den Haag.

OOSTRA, M. (2002): *'Een swijgende welspreketheid'. Schoonschriften en wensbrieven 1750-1850 uit de collectie van museum Smallerland Drachten*. Drachten.

OPHOF-MAASS, LÉONIE (1983): 'Kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18e en het begin der 19e eeuw'. In: *Onderwijs & Opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam & Maarssen.

OSS, F. VAN & C. GUSSENHOVEN (1984): 'De Nederlandse slot-n in het nieuws'. In: *Gramma* 8, afl. 1, p. 37-45.

OUBOUZAR, E. (1992): 'Zur Ausbildung des bestimmten Artikels im AHD'. In: Y. Desportes (red.): *Althochdeutsch: Syntax und Semantik; Akten des Lyonner Kolloquiums zur Syntax und Semantik des Althochdeutschen*, p. 69-87. Lyon.

PAARDEKOOPER, P.C. (1948) 'U en UE'. In: *De Nieuwe Taalgids* 41, p. 199-205.

PAARDEKOOPER, P.C. (1956): 'Een schat van een kind'. In: *De Nieuwe Taalgids* 49, p. 93-99.

PAARDEKOOPER, P.C. (1987-1988): 'De rol van half- en indirecte aanspreekvormen bij het ontstaan van u enz. als ond.- en als beleefheidsvorm'. In *De Nieuwe Taalgids* 80, p. 491-511; 81, p. 42-71.

PAARDEKOOPER, P.C. (1996): 'U (ond.) ook voor 1600'. In: *Taal & Tongval* 48, p. 70-71.

PALANDER-COLLIN, MINNA (1999): *Grammaticalization and social embedding. I think and methinks in Middle and Early Modern English*. Helsinki.

PALANDER-COLLIN, MINNA, MINNA NEVALA & ARJA NURMI (2009): 'The language of daily life in the history of English. Studying how macro meets micro'. In: Arja Nurmi, Minna Nevala & Minna Palander-Collin: *The Language of Daily Life in England (1400-1800)*. Amsterdam/Philadelphia, p. 1-23.

PALM, KORNELIS VAN DER (1774-1776): *Nederduitsche Spraekkunst voor de jeugdt. Uit verscheidene onzer voornaemste spraekunstschryveren opgesteld*. Rotterdam.

PÉE, WILLEM (1936): *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva*. Tongeren.

PLANQUE, P.A. DE (1926): *Valcooch's regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*. Groningen.

POSTMA, GERTJAN (2004): 'Structurele tendensen in de opkomst van het reflexieve pronomen *zich* in het 15de-eeuwse Drenthe en de Theorie van Reflexiviteit'. *Nederlandse Taalkunde* 9, p. 144-168.

POSTMA, GERTJAN (2011): 'Het verval van het pronomen *du*. Dialectgeografie en de historische syntaxis'. In: *Nederlandse Taalkunde*, p. 56-87.

RAUMOLIN-BRUNBERG, H. (1996): 'Apparent time'. In: T. Nevalainen & H. Raumolin-Brunberg (red.) *Sociolinguistics and Language History. Studies based on the Corpus of Early English Correspondence*. Amsterdam/Atlanta, p. 93-109.

Raumolin-Brunberg, Helena (2005): 'Language change in adulthood'. In: *European Journal of English Studies* 9, afl. 1, p. 37-51.

RENS, LIEVEN (1967): 'Over woordgroepen van het type "Vaders viool"'. In: *De nieuwe taalgids* 60, p. 373-379.

ROGGE, H.C. (1902): *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*. Leiden.

ROMAINE, SUZANNE (1982): *Socio-historical Linguistics: Its Status and Methodology*. Cambridge.

ROODENBURG, HERMAN (1992): 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De 'gebuyrten' in Leiden en Den Haag'. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.): *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*. Meppel, p. 219-243.

ROSENBACH, A. (2002): *Genitive variation in English. Conceptual factors in synchronic and diachronic studies*. Berlin.

RUBERG, WILLEMIJN (2005): *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen.

RUBERG, WILLEMIJN (2008): 'Epistolary and emotional education: the letters of an Irish father to his daughter, 1747-1752'. In: *Paedagogica Historica* 44, afl. 1, p. 207-218.

RUTTEN, GIJSBERT (2006): *De Archimedische punten van de taalbeschouwing. David van Hoogstraten (1658-1724) en de vroegmoderne taalcultuur*. Amsterdam.

RUTTEN, GIJSBERT (2008a): 'Norms for style and grammar in eighteenth-century Dutch prose, and the effect of education and of writing experience'. In: *HSL/SHL* 8.

RUTTEN, GIJSBERT (2008b): 'Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen'. In: *Nederlandse Taalkunde* 13 (1), p. 34-59.

RUTTEN, GIJSBERT (2009): 'Grammar to the people. The Dutch language and the public sphere in the 18th century, with special reference to Kornelis van der Palm'. In: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 19, p. 55-86.

RUTTEN, GIJSBERT (2010): 'Normalisering en zelfstilering. Sociolinguïstische aspecten van het journaal van Arie Knock (1763-1856)'. In: *De Achttiende Eeuw* 42 (1), p. 100-119.

RUTTEN, GIJSBERT M.M.V. RIK VOSTERS (2011): *Een nieuwe Nederduitse spraakkunst. Taalnormen en schrijfprijken in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw*. Brussel.

RUTTEN, GIJSBERT EN MARIJKE VAN DER WAL (2011): 'Local dialects, supralocal writing systems. The degree of orality of Dutch private letters from the seventeenth century'. In: *Written Language and Literacy* 14, p. 251-274.

RUTTEN, GIJSBERT EN MARIJKE VAN DER WAL (2012): 'Functions of epistolary formulae in Dutch letters from the seventeenth and eighteenth centuries'. In: *Journal of Historical Pragmatics* 13, p. 173-201.

RUTTEN, GIJSBERT, MARIJKE VAN DER WAL, JUDITH NOBELS & TANJA SIMONS (2012): 'Negation in Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch: A Historical-Sociolinguistic Perspective'. In: Terttu Nevalainen & Gijsbert Rutten (red.): *Neuphilologische Mitteilungen* 113, vol. 3, p. 323-342.

SAILING LETTERS JOURNAAL, zie: Van der Doe.

SAIRIO, ANNI (2009): *Language and Letters of the Bluestocking Network. Sociolinguistic Issues in Eighteenth-Century Epistolary English*. Helsinki.

SAND, deel I, zie Barbiers.

SAND, deel II, zie Barbiers.

SANDERSEN, VIBEKE (2007): 'Writing ability and the written language of Danish private soldiers'. In: *Multilingua* 26, p. 247-278.

SCHAAR, J. VAN DER (1981): 'Over diminutieven in het middelnederlands.' In: G.R.W. Dibbets, J.G. Kooij, Ariane van Santen, J. van der Schaar en Marijke van der Wal (red.): *Studies voor Damsteegt*. Leiden, p. 184-194.

SCHATZ, HENRIËTTE (1987): *Lik op stuk. Het dialect van Amsterdam*. Den Haag.

SCHOEMANS, MARJOLIJN EN MARC VAN OOSTENDORP (2004): 'Stemhebbende eindfricatieven in het Twents'. In: *Tabu* 33, p. 79-90.

SCHÖNFELD. Zie Van Loey.

SCHUTTER, G. DE, B. VAN DEN BERG, T. GOEMAN & TH. DE JONG (2005): *MAND. Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel I. Amsterdam.

SCOTT, A (2011): 'The position of the genitive in present-day Dutch'. In: *Word Structure* 4 (1), p. 104-135.

SCOTT, MIKE (2008): *WordSmith Tools 5.0*. Liverpool (software t.b.v. lexicale analyse).

SEWEL, WILLEM (1708): *Nederduytsche Spraakkonst*. Geraadpleegde druk: Amsterdam, 3e druk, de Erven van J. Ratelband, 1733.

SIJS, NICOLINE VAN DER (2004): *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag.

SIMONS, TANJA (2009): "'Ik heb ook nu niet uijt mij alderbest geschreven". Achttiende-eeuwse brievenboekjes en de gekaapte brieven van Aagje Luijtsen.' In: *De Achttiende Eeuw* 41, afl. 2, p. 167-191.

SOGNER, SØLVI & JELLE VAN LOTTUM (2007): 'An immigrant community? Norwegian sailors and their wives in 17th-century Amsterdam'. In: *History of the Family* 12, p. 153-168.

SOKOLL, THOMAS (ed.) (2001): *Essex Pauper Letters, 1731-1837*. Oxford.

SOKOLL, THOMAS (2005): 'Writing for relief: Rhetoric in English pauper letters, 1800-1834'. In: Andreas Gestrich, Steven King, Lutz Raphael (red.): *Being poor in modern Europe. Historical Perspectives 1800-1940*. Oxford, p. 91-111.

STEENSEL, CHRISTINA VAN: zie Jean Malherbe.

STIJL, KLAAS (1776): *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal. Met aanmerkingen van Lambertus van Bolhuis*. Geraadpleegde druk: Groningen, 2e druk (1778).

STERKENBURG, PIET VAN (2003): 'Informeel taalgebruik uit de zeventiende eeuw. De brieven van Elant du Blois (1642-1676)'. In: Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten, Frank Vonk (red.): *Bonjours Neef, goede dag Cozyn! Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster, p. 73-87.

STERKENBURG, PIET VAN (2009a): 'Routineformules in de Sailing Letters. 'Draeght u vroom ende hout u van de swarte vrouwe nature datse u niet verleijden'. In: Egbert Beijk, Lut Colman, Marianne Göbel, Frans Heyvaert, Tanneke Schoonheim, Rob Tempelaars en Vivien Waszink (red.): *Fons verborum. Feestbundel voor prof.dr. A.M.F.J. (Fons) Moerdijk, aangeboden door vrienden en collega's bij zijn afscheid van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie*. Amsterdam, p. 335-347.

STERKENBURG, PIET VAN (2009b): "'Onse negerssvolc soo kijven omdat negerijnen haer niet en wijlt laten fijke fijke". Zeventiende-eeuws Guadeloupe in Zeeuws dialect'. In: *Sailing Letters Journaal II, De smeekbede van een oude slavin en andere verhalen uit de West*. Zutphen, p. 58-68.

STERKENBURG, PIET VAN (2010): 'Zeventiende-eeuwse brieven van en naar Oostende'. In: Johan De Caluwe en Jacques van Keymeulen (red.): *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*. Gent, p. 789-799.

STOKVIS, PIETER (2007): *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen*. Amsterdam.

STONE, LAWRENCE (1977): *The family, sex and marriage in England, 1500-1800*. New York.

STRAAIJER, ROBIN (2011): *Joseph Priestley, Grammarian. Late Modern English normativism and usage in a sociohistorical context*. Utrecht. Dissertatie Universiteit Leiden.

STROOP, J. (1997): 'Over het "journaal" van de gezusters Lammens (1736)'. In: A. van Santen & M. van der Wal (red.): *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree*. Leiden, p. 193-199.

STUDIES IN VARIATION, CONTACTS AND CHANGE IN ENGLISH (e-journal): <<http://www.helsinki.fi/varieng/journal/volumes/index.html>> [01/05/2013].

SZMRECSANYI, B. & L. HINRICHS (2008): 'Probabilistic determinants of genitive variation in spoken and written English: A multivariate comparison across time, space, and genres.' In: Terttu Nevalainen, Irma Taavitsainen, Päivi Pahta & Minna Korhonen (red.): *The dynamics of linguistic variation: Corpus evidence on English past and present*, Amsterdam, p. 291-309.

TAGLIAMONTE, SALI A. & R. HARALD BAAYEN (2012): 'Models, forests, and trees of York English: Was/were variation as a case study for statistical practice'. In: *Language Variation and Change*, 24, p. 135-178.

TERWEY, T. (1878): *Nederlandsche spraakkunst*, Groningen.

TIEKEN-BOON VAN OSTADE, INGRID (2003): 'Lowth's language'. In: Marina Dossena, Maurizio Gotti & Charles Jones (red.): *Insights into Late Modern English*. Frankfurt am Main, p. 241-264.

TIEKEN-BOON VAN OSTADE, INGRID (2008): 'Grammars, Grammarians and Grammar Writing. An introduction'. In: Ingrid Tieken-Boon van Ostade (red.): *Grammars, Grammarians and Grammar Writing in Eighteenth-Century England*. Berlin/New York, p. 1-14.

TIEKEN-BOON VAN OSTADE, INGRID (2011): *The Bishop's Grammar: Robert Lowth and the Rise of Prescriptivism*. Oxford.

TIEL, B. VAN, M. REM & A. NEIJT (2011): 'De historische ontwikkeling van de tussenklank in Nederlandse nominale samenstellingen'. In : *Nederlandse Taalkunde* 16, p. 120-140.

TSEG: TIJDSCHRIFT VOOR SOCIALE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS (2004) 1, nr. 4.

TOIT, P.S. DU (1937): *Onderwys aan die Kaap onder die Kompanjie*. Kaapstad.

TOLLIUS, HERMAN (z.j., omstreeks 1773): *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst*. Bezorgd en ingeleid door Roland de Bonth. Amsterdam (2007).

TOORN, ANNEMARIE VAN EN MARIJKE SPIES (1990): 'Christen Jeugd, leerd Konst en Deugd. De zeventiende eeuw'. In: Nettie Heimeriks en Willem van Toorn (red.): *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*. 2e druk. Amsterdam, p. 104-167.

TOORN, M.C. VAN DEN (1977): 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 70, p. 520-540.

TOORN, M.C. VAN DEN, W.J.J. PIJNENBURG, J.A. VAN LEUVENSTEIJN EN J.M. VAN DER HORST (1997) (red.): *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam.

VANDEBUSSCHE, WIM (1996): 'Schriftelijk taalgebruik van de lagere klassen in 19de eeuwse Brugge'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (afl. 2-3), p. 161-175.

VANDEBUSSCHE, WIM (1999): "'Arbeidersprache' in Bruges during the 19th century". In: H. Bister-Broosen (red.): *Beiträge zur historischen Stadtsprachenforschung*. Wenen, p. 21-47.

VANDEBUSSCHE, WIM (2002): 'Van 'Arbeidersprache' naar 'Bildungsstil'. Het Duitse onderzoek naar sociale taalstratificatie in de 19de eeuw'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (afl. 3), p. 575-599.

VANDEBUSSCHE, WIM (2007): "'Lower-class language in 19th century Flanders'". In: *Multilingua* 26, p. 277-288.

VANDEBUSSCHE, WIM & STEPHAN ELSPAB (2007): 'Introduction: Lower class language use in the 19th century'. In: *Multilingua* 26, p. 147-150.

VANHECKE, E. (2007): *Stedelijke kanselarijtaal in Vlaanderen in de negentiende eeuw*. Ongepubliceerde dissertatie Vrije Universiteit Brussel.

VARIENG: <<http://www.helsinki.fi/varieng/index.html>> [01/05/2013].

VELDE, HANS VAN DE & ROELAND VAN HOUT (2001): 'Sprekertypologie met betrekking tot de realisering van de slot-*n* in het Standaard-Nederlands'. In: L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop (red.): *De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands*, p. 89-112, (*Taal en Tongval*, themanummer, 14).

VELDE, HANS VAN DE & ROELAND VAN HOUT (2003): 'De deletie van de slot-*n*'. In: *Nederlandse taalkunde* (8), nr. 2, p. 93-114.

VERDENIUS, A.A. (1924): 'De ontwikkelingsgang der Hollandse voornaamwoorden *je* en *jij*'. In: *TNTL* 43, p. 81-104.

VERDENIUS, A.A. (1930): 'Over mogelijke spelvormen onzer *j*-pronomina in Middel-nederlandse en 17de-eeuwse taal. (Een bijdrage tot de geschiedenis onzer aanspreekvormen)'. In: *TNTL* 49, p. 97-125.

VERDENIUS, A.A. (1938): 'Over onze vertrouwelijkheidsvormen en de daarbij behorende werkwoordsvormen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 32, p. 205-215.

VERDENIUS, A.A. (1942): 'Over het voornaamwoord *jullie*'. In: *De Nieuwe Taalgids* 36, p. 249-255.

VERDENIUS, A.A. (1946): 'De levensgeschiedenis van *U* (het persoonlijk voornaamwoord)'. In A.A. Verdenius (ed.): *Studies over zeventiende eeuws: verspreide opstellen en aantekeningen*, p. 148-155. Amsterdam.

VERHAGEN, MICHEL (2008): 'Sich in Zeeland. De opkomst van een Duits reflexiefpronomen in zeventiende-eeuwse Zeeuwse overheidsteksten'. In: Ad Foolen & Guillaume van Gemert (red.): *Duits en Nederlands in taal en cultuur. Bijdragen voor Jan van Megen bij zijn afscheid van de Radboud Universiteit Nijmegen*. Nijmegen, p. 61-83.

VLIET, ADRIE VAN (2007): 'Een vriendelijke groetenisse'. *Brieven van het thuisfront aan de vloot van De Ruyter (1664-1665)*. Franeker.

VLIS, J.A. VAN DER (1949): *Texel. Land en volk in de loop der eeuwen*. Amsterdam.

VOGELAER, G. DE (2008): *De Nederlandse en Friese subjectsmarkeerders: geografie, typologie en diachronie*. Gent.

VOOYS, C.G.N. DE (1951): 'Opmerkingen over de taal van Justus van Effen's Hollandsche Spectator'. In: *De Nieuwe Taalgids* 44, p. 75-78.

VOSTERS, RIK (2011): *Taalgebruik, taalnormen en taalbeschouwing in Vlaanderen tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Een historisch-sociolinguïstische verkenning van vroeg-negentiende-eeuws Zuidelijk Nederlands*. Ongepubliceerde dissertatie Vrije Universiteit Brussel.

VOSTERS, RIK & WIM VANDENBUSSCHE (2012): 'Bipartite Negation in 18th and Early 19th Century Southern Dutch: Sociolinguistic Aspects of Norms and Variation'. In: Terttu Nevalainen en Gijsbert Rutten (red.): *Neuphilologische Mitteilungen* 113, vol. 3, p. 343-364.

VRIES, W. DE (1925): 'Zijn de verkleinuitgangen met *j* en met *ie* uit Holland naar elders gekomen?'. In: *TNTL* 44: p. 21-43.

WAL, MARIJKE VAN DER (1990a): 'Taalidealen, taalnormen en taalverandering. Johan de Brune in linguïstisch perspectief'. In: P.J. Verkruijsse (red.): *Johan de Brune de Oude (1588-1658), een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*. Middelburg, p. 54-68.

WAL, MARIJKE J. VAN DER (1990b): 'Meer der geleerde wereld' hunne vernuftige gedachten als der jeugd' hunne lessen mede te delen? Vragen over het gebruik van grammatika's'. In: J.B. den Besten (red.): *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis: bundel aangeboden aan Leopold Peeters bij zijn afscheid als Hoogleraar Historische Taalkunde van het Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, p. 223-230.

WAL, MARIJKE J. VAN DER (1994): 'Straattaal en slechte woorden: sociolinguïstische onderscheidingen in observaties en taalbeschouwing vóór 1800'. In: Ph.H. Breuker, H.D. Meijering & J. Noordegraaf (red.): *Wat oars as mei in echte taal, Fryske Stúdzjes ta gelegenheid fan it ôfskie fan prof.dr. A. Feitsma as heechlearaar Fryske Taal en Letterkunde*. Leeuwarden/Ljouwert, p. 231-244.

WAL, M.J. VAN DER (1995): *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag.

WAL, MARIJKE J. VAN DER (2001): 'Tweede-taalverwerving op heterdaad betrapt. Een achttiende-eeuwse casus'. In: *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als Hoogleraar Dutch studies aan de Universiteit Leiden*. Leiden, p. 121-137.

WAL, MARIJKE J. VAN DER (2002): *Aan mijn dierbare Cecilia, 16de-eeuws lief en leed in brieven*. Leiden.

<<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Cecilia/index.html>> [01/05/2013].

WAL, MARIJKE VAN DER (2006): *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam.

WAL, MARIJKE VAN DER (2007a): '“Het is of ik met mijn lieve sprak”. Laat-achttiende-eeuws chatten in historisch-sociolinguïstisch perspectief'. In: Fons Moerdijk, Ariane van Santen & Rob Tempelaars (red.): *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg bij zijn afscheid als directeur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en als hoogleraar Lexicologie aan de Universiteit Leiden*. Leiden, p. 467-476.

WAL, MARIJKE VAN DER (2007b): 'Eighteenth-century linguistic variation from the perspective of a Dutch diary and a collection of private letters'. In: Stephan Elspaß, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandenbussche (red.): *Germanic Language Histories from Below (1700-2000)*. Berlin/New York, p. 83-96.

WAL, MARIJKE VAN DER (2010): *De voortvarende zeemannsvrouw. Openhartige brieven aan geliefden op zee*. Reeks *Sailing Letters Journaal*, deel III, Zutphen. Zie ook: Van der Doe et al. (2008-2011).

WAL, MARIJKE VAN DER, I.S.M. COR VAN BREE (2008): *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht, 5e druk.

WAL, MARIJKE VAN DER & EEP FRANCKEN (2010) (red.): *Standaardtalen in beweging*. Münster.

WAL, MARIJKE VAN DER & GIJSBERT RUTTEN (2013): 'The Practice of Letter Writing: skills, models and Early Modern Dutch manuals'. In: *Language & History* 56, p. 18-34.

WAL, MARIJKE VAN DER WAL, GIJSBERT RUTTEN & TANJA SIMONS (2012): 'Letters as loot. Confiscated letters filling major gaps in the history of Dutch'.

In: Marina Dossena & Gabriella Del Lungo Camiciotti (red): *Letter Writing in Late Modern Europe*. Amsterdam/Philadelphia, p. 139-161.

WAL, MARIJKE VAN DER & TANJA SIMONS (2010): 'Tussen sociale en regionale variatie: *n*-deletie bij 18de-eeuwse briefschrijfsters in het Brieven als Buit-corpus'. In: Johan De Caluwe & Jacques Van Keymeulen (red): *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*. Gent, p. 669-683.

WARDHAUGH, RONALD (2006): *An introduction to Sociolinguistics*. 5e druk. Malden/Oxford.

WASOW, T. (2002): *Postverbal behaviour*. Stanford, CA.

WATTS, RICHARD & PETER TRUDGILL (2002) (red.): *Alternative histories of English*. Londen.

WEERMAN, F. & P. DE WIT (1998): 'De ondergang van de genitief'. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, p. 18-46.

WEILAND, PETRUS (1799): *Nederduitsch taalkundig woordenboek*, deel A. Amsterdam.

WIEL, K. VAN DER (2003): 'Gerrit Harmeyer (1718-1784), schipper voor de VOC op China'. In: K. van der Wiel: *Op zoek naar een biografisch portret in het verleden*. Hilversum, p. 75-91.

WILLEMYNS, ROLAND (1991): 'De standaardisering van het Nederlands in Vlaanderen in de 19de eeuw en het eerste "Nederlandsch Congres"'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (afl. 1), p. 1-17.

WILLEMYNS, ROLAND (1992): 'Taalontwikkeling in de Zuidelijke Nederlanden na de politieke scheiding'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (afl. 1), p. 99-115.

WILLEMYNS, ROLAND (1995): 'De tweede generatie Westvlaamse particularisten'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (afl. 3), p. 228-263.

WILLEMYNS, ROLAND (2003): 'Dutch'. In: Ana Deumert & Wim Vandenbussche (red.): *Germanic Standardizations. Past to Present*. Amsterdam/Philadelphia, p. 93-125.

WILLEMYNS, ROLAND & WIM VANDENBUSSCHE (2006): 'Historical Sociolinguistics: Coming of Age?'. In: *Sociolinguistica* 20, p. 146-165.

WINKEL, J. TE (1899): 'Bijdragen tot de kennis der Noord-Nederlandsche tongvallen. II. De tongval van Delfland bij Huygens'. In: *TNTL* (18), p. 161-181.

WIT, ANNETTE DE (2005): 'Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)'. In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2, afl. 3, p. 60-80.

WIT, ANNETTE DE (2008): *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen. Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw*. Amsterdam.

WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, online versie (2007-2010): Leiden. <www.wnt.inl.nl> [01/05/2013].

WOUDEN, TON VAN DER (1998): 'On the development of marked negation systems: The Dutch situation in the seventeenth century'. In: Richard M. Hogg and Linda van Bergen (red.): *Historical Linguistics* 1995, vol. 2, p. 311-329.

WRAY, ALISON (2002): *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge.

WULF, C. DE & J. TAELEDEMAN (2001): 'Apocope en insertie van -n na sjwa in de zuidelijke Nederlandse dialecten: conditionering en geografie.' In: L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop (red.): *De variabiliteit van de -(e)n in het Nederlands*, p. 7-51, (Taal en Tongval, themanummer, 14).

WYNNE, MARTIN (ed.) (2005): *Developing Linguistic Corpora: a Guide to Good Practice*. Oxford.

ZEYDELAAR, ERNST (1769): *Régelmaatige Néderduitsche spél-konst óf Verhandeling over de zès-én-twintig Lètteren*. Amsterdam.

ZEYDELAAR, ERNST (1781): *Néderduitsche spraakkonst, ten dienste der Néderlandsche taalbeminnaars: uit de werken der beste schrijveren en der beroemste dichteren saamengesteld*. Utrecht.

Bijlagen

Bijlage A: de bronnen in het HCA-archief

Deze lijst bevat de bronnen in het High Court of Admiralty (HCA)-archief die gebruikt zijn voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus. Het HCA-archief bevindt zich in *The National Archives* te Kew (GB).

HCA 30-317	HCA 30-317-2	HCA 30-318
HCA 30-319	HCA 30-320	HCA 30-321
HCA 30-322	HCA 30-323	HCA 30-325
HCA 30-327	HCA 30-329	HCA 30-330
HCA 30-331	HCA 30-332	HCA 30-336
HCA 30-337	HCA 30-338	HCA 30-339
HCA 30-340	HCA 30-341	HCA 30-342
HCA 30-347	HCA 30-348	HCA 30-349
HCA 30-350	HCA 30-351	HCA 30-352
HCA 30-353	HCA 30-355	HCA 30-356
HCA 30-357	HCA 30-358	HCA 30-368
HCA 30-369	HCA 30-370	HCA 30-718
HCA 30-719-1	HCA 30-719-2	HCA 30-722
HCA 30-735	HCA 30-745	HCA 30-750
HCA 32-349-1	HCA 32-375	HCA 32-466
HCA 32-790		

Bijlage B: het transcriptieprotocol

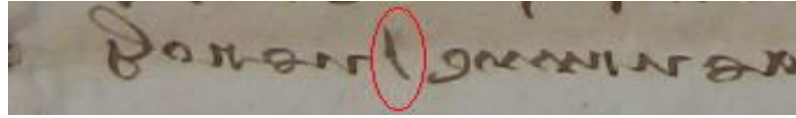
In deze bijlage is het transcriptieprotocol met de richtlijnen voor de vrijwilligers van *Wikiscripta Neerlandica* weergegeven.

Diplomatische transcriptie en voetnoten

- Zet alle toevoegingen van jezelf in een voetnoot, zodat de transcriptie alleen 17e-eeuws en 18e-eeuws taalgebruik bevat.
- Zet aanvullende informatie over personen, plaatsen, schepen, etc. in de database, zodat de transcriptie uitsluitend diplomatische voetnoten bevat.
- Zet voetnoten altijd aan het eind van een woord, ook als de opmerking betrekking heeft op één letter. Begin de voetnoot ook met dat woord, bijvoorbeeld: *haer*: de *e* is gevlekt.
- Neem interlineaire toevoegingen of toevoegingen in de marge op in de lopende tekst en geef dit aan met een voetnoot. Bijvoorbeeld: *het*: interlineaire toevoeging boven de regel.
- Geef tekst die in superscript staat ook als zodanig in de transcriptie weer, bijvoorbeeld in afkortingen: *Capⁱ*.
- Geef onleesbare tekst (bijv. door loodlint, vlek of scheur in het papier) weer met: [...]. Weet je wat er waarschijnlijk heeft gestaan? Geef deze tekst dan cursief weer, bijvoorbeeld: *cursief*. Merk in een voetnoot op waardoor de tekst onleesbaar is.
- Geef tekst die is doorgestreept weer in de transcriptie met een enkele doorhaling, bijvoorbeeld: *doorgestreept*. Gebruik bij leesbare woorden geen rechte haken. Is de tekst onleesbaar? Dan transcriberen we: {...}.
- Twijfel je over een transcriptie? Geef dit aan met een gele arcering of een opmerking/comment.

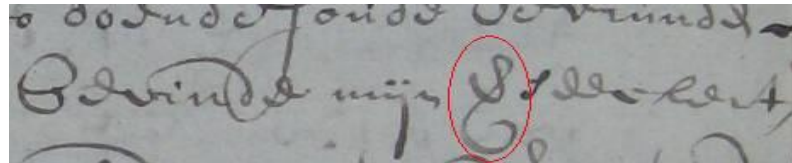
Interpunctie en spelling

- Breng zelf geen interpunctie aan, maar geef de interpunctie in het materiaal wel altijd weer.
- Geef een komma voor zogenaamde gotische komma's.

Afbeelding B.1: voorbeeld van een gotische komma

- Geef afbrekingstekens in de tekst weer met: -. In de 18^e-eeuwse brieven vaak zijn woordafbrekingen vaak aangegeven met: ". Ze kunnen zowel aan het eind als aan het begin van de regel voor komen. Transcribeer woordafbrekingen alleen als ze in de brief staan.
- Schrijf afkortingen niet voluit. Een uitzondering vormen *eñ* → *ende* en woorden met *ver-* → *ver-* (zie voorbeeldillustratie). Cursiveer de letters die niet in de tekst staan. Andere afkortingen kun je oplossen in een voetnoot.

Afbeelding B.2: voorbeeld van een afkorting voor ver-

- Geef *u* voor *ú/ü* wanneer deze letter consequent zo in een brief geschreven wordt.
- Geef *y* voor *ij* zonder puntjes.
- Maak zoveel mogelijk het onderscheid tussen *i* en *j* / *u* en *v* in overeenstemming met de brief.
 - Schrijf voor **iaer** en **ian** niet *jaer* en *jan*, maar behoud de *i*.
 - Transcribeer een *u* in **bouen** zoals in de brief en niet *boven*.
- Vaak is niet duidelijk of een letter een hoofdletter is. Maak, bij een duidelijk onderscheid tussen hoofdletters en kleine letters in de brief, ook een onderscheid in de transcriptie. Gebruik nooit een hoofdletter in het midden van een woord. En zorg ervoor dat er geen hoofdletters in de transcriptie staan als dat in de brief evident niet zo is.

Bijlage C: voorbeeld van een diplomatische transcriptie

[3b-1-2008 249-250]

1. An
2. Capt: Andries Mulder
3. Op de hoogte van Cadyk
4. by het Steen
5. Te
6. Amsterdam

7. Per Cap. J: Noste
8. D:G:G:

[p.1]

9. Curacao d: 6 Janu: 1781:
10. Seer Waarde & Geagte Liefte huijs Vrouw
11. Myn Laaste an uE is Geweest Laast in et oude
12. Jaar ower St Eustatius myn arewement is geweest
13. hier den Eersten decembr Laaste: Jaar: En ik ben
14. Nu Eerst Los Geworden soe ik Weet Noog van geen
15. Laading Noog veel minder van vertrek te melde
16. de Negoosje is hier soe slegt door de mengtens
17. met droge Goederen dat et alle dage in de prijs
18. daalt: men hoopt op beeder maar ik onderfint
19. et wort slegter ik heeft Wynig Noog verkogt
20. de Provissje ken ik Niets verkoope soo dat sal
21. op de vandue moeten, oly ken ik de hollanse
22. prijs Niet voor kregde de Cergsoen met santes.
23. Moe UE Rekening maake de halfe Captal wek
24. de Produkten is hier soe duur daar bij dat ik
25. vres voor Een Grotte verlies op de Retuuren, hier
26. is veel scheppen arweert doog heeft maar
27. twee Briffe onfangen van UE, wat my angaat
28. ben Godt dank by Goede Gesontheit. Godt.
29. Geeft dese Mijn Liefte vrouw met de kinde mogten
30. bij Goede Welsyn antreffen verders Niet voor dit
31. Maal als Wilt UE mijn Waarde vrouw met onse
32. kindre Duysende maal Groeten als Waarde
33. Moeder & sudster ooms & mues & verder Geagte va

340 BIJLAGE C

34. millje als an Fader & Moeder op bransenhoff &
35. Cornelis verders befelle ik alles onder de Genad
36. dige bescheerming des almachtigen Godt alles

[Haaks in margine]
37. tot Zyn Eere & onse Salighyt

38. Blyfe met alle agting UE man altoos
39. Andries Mulder

Deze transcriptie is gebaseerd op de volgende foto's:

Afbeelding C.1: de adressering van de brief

Curacao D. 6 Janu. 1788.

- Soerwaard. & Gngt. Luff. hiijp Vrouw

My Laast. an de is Gedsels Laaf in etoude
jaar onder St. Eustalius Mye aenkomst is gewest
hier den Eersten Decembris Laaste Jaar. En Ik ben
Nu Eerst L. G. geworden. Soe Ik West. Hong van gun-
Laading Kog veel minder dan Verloft te worden.
De Kogooij is hier Soe Slecht door de Mengelen
met de beste Goederen dat het alle dagen in de prijs
daalt. Men hoort op Goedie. Maar Ik onderfint
et Wort Slechter. Ik heeft Weynig Kog Verloft.
De Provissie. Ken Ik. Niets Verhoupe. Soe dat we
op de Hendie moeten. Oly Ken Ik de hollanse
prijis Niet voor haeg. De Vergloer met Santos.
Moe id. Rekening Maakt de halve septae W. K.
De Producten is hier Soe duur daar by dat ik
Niet voor Lee Groot. Verlies op de Refturen. hier
is veel Scheppen arweert. Doog heeft Maar
Lijpe. Enkele onlangen van U. Wat My angaa-
ben Goot dank by Goede Gesont heyt. Goot-
Goot dese. Mye Liefde Vrouw. Met de Kinder. Moeten
by Goede Wel. Leef. antelden. Verders. Niet voor dit
Maal als Wilt id. Mye Waard. Vrouw. Met onse
hinder. Duyfende. Maal. Grooten als Waard.
Moder. Gooten. Gooten. & Mues. & Van der Goot. Va
Millie. als van Fader. & Moeder. op Graasent. &
Arnelis. Verders. Gefelle. Ik alles onder de Hand
Doge. Bescherming des a. Magtigen Goot alles

HCA 30 357

Afbeelding C.2: de brief

Bijlage D: de conversie van *word*-bestanden naar *text*-bestanden

Deze richtlijnen zijn gebruikt om de transcripties die vervaardigd zijn in *Word*-formaat (zie bijlage C) om te zetten in *Text*-formaat: een formaat dat gemakkelijk doorzoekbaar is met het linguïstische zoekprogramma *WordSmith*.

1. Loop de transcriptie eerst nog even door op foutieve afbreektekens en achterhaalde lay-out. In enkele van de oudere transcripties komen soms nog aangevulde afkortingen voor (bijvoorbeeld: *captein*). Haal de cursiveringen hier weg (behalve bij *ver* en *ende*). Ook is niet altijd correct weergegeven dat een woord onleesbaar is. Loop deze gevallen even na. Soms zijn er woorden met geel gearceerd en alternatieve lezingen gegeven, gevolgd door een vraagteken. Kies hier voor een van de mogelijkheden (eventueel met behulp van de foto). Kortom: pas de transcriptie zoveel mogelijk aan aan de nieuwe richtlijnen.
2. Maak de transcriptie definitief en sla deze daarna met 'save as' op (eventueel met de toevoeging txt (voorbeeld: 2-1-2008 064-067-TR-def-txt.doc)) in het mapje WordSmith (17^e of 18^e eeuw) op de J-schijf zodat er dus een extra exemplaar ontstaat dat je kunt bewerken, zonder in het origineel te rommelen!
3. Bewerk het bestand vervolgens door toevoeging van tags voor de categorieën 'doorhaling', 'afkorting', 'toevoeging', 'afbreking' en 'onleesbaar' volgens onderstaande afspraken
4. Haal ten slotte in dit nieuwe bestand de paginanummers, de regelnummers en de noten weg en sla het daarna op als textfile.

Let op: aangebrachte tags moeten ook telkens gesloten worden, bijvoorbeeld: <unclear> gra[...]</unclear>, zie verder hieronder:

- doorhalingen: Hetgene dat doorgehaald is en in de diplomatische transcriptie ~~doorgehaald~~ weergegeven wordt, wordt tussen de tags <del> en </del> geplaatst.

vb ~~hebben~~ wordt ~~h~~ebben (zonder spaties!)

vb ~~hebben~~ wordt ~~hebben~~

vb een niet meer te ontcijferen doorhaling [...] wordt
~~[...]~~ (de streep van de doorhaling verdwijnt in de
textfile).

- afkortingen: Alleen de standaardafkortingen *ver* en *ende* (komen met name voor in 17^e eeuwse materiaal) die in de word-transcriptie cursief zijn uitgeschreven, worden in de textfile tussen de tags <abbr> en </abbr> geplaatst.
- toevoeging: Alle woorden die geheel of gedeeltelijk door de transcribenten in een text zijn aangebracht als *best guesses* voor wat er in de brief ontbreekt, worden volledig tussen de tags <supplied> en </supplied> gezet.
- afbrekingen: Alle woorden die aan het eind van een regel zijn afgebroken, met of zonder een afbrekingsteken, worden in de textfile tussen de tags <hyph> en </hyph> geplaatst. Op de plaats van de afbreking wordt in het woord nog de tag <-> aangebracht.
vb amster
dammer
wordt <hyph>amster<->dammer</hyph>
vb amsterda-
mmer
wordt <hyph>amsterda<->mmer</hyph>
- onleesbaar: Alles wat onleesbaar is – om welke reden dan ook – wordt tussen de tags <unclear> en </unclear> geplaatst. Kijk ook in de noten of er sprake is van onzekere lezing of iets dergelijks.

Bijlage E: de *Brieven als Buit*-database

Deze bijlage geeft met behulp van enkele *screen shots* een indruk van de *Brieven als Buit*-database. In deze database zijn metadata opgenomen van alle in Kew gefotografeerde zeventiende- en achttiende-eeuwse brieven. De hier afgebeelde metadata hebben betrekking op een achttiende-eeuwse brief (afbeelding E.1), de afzender (afbeelding E.2), de geadresseerde (afbeelding E.3) en de inhoud van de brief (afbeelding E.4).

1. Brief	
Signatuur:	HCA 30-719-1
Datering:	24 november 1780
Aantal Pagina's:	3
Aantal Woorden:	424
Adressering:	aparte envelop
Type brief:	privé
Autograaf:	autograaf
Regiocode:	Utrecht
Handschrift:	gebrekkig
Bijzonderheden:	

Afbeelding E.1: *Brieven als Buit*-database, vindplaats en kenmerken van een specifieke brief

2. Afzender	
Geslacht:	vrouw
Naam:	zoals in brief: P.D. van Spall genormaliseerd: Petronella Debora van Spall
Locatie, plaats:	zoals in brief: Utrecht genormaliseerd: Utrecht
Locatie, straat:	zoals in brief: genormaliseerd:
Locatie, regio:	zoals in brief: genormaliseerd: Utrecht
Locatie, land:	zoals in brief: genormaliseerd: Nederland
Locatie, schip:	zoals in brief: genormaliseerd:
Opleiding:	
Beroep:	
Klasse:	hoog
Soc. klimmer:	nee
Relatie tot geadr.:	zus / zuster / schoonzus
Geboortejaar:	
Geboortedecennium:	1750 - 1759
Leeftijdscategorie:	20-30
Geboorteplaats:	Utrecht, Utrecht
Godsdienst:	
Beroepsschrijver:	nee
Meerdere personen:	nee
Bijzonderheden:	Petronella Debora van Spall

Afbeelding E.2: Brieven als Buit-database, gegevens van een specifieke afzender

3. Geadresseerde	
Geslacht:	man
Naam:	zoals in brief: Piet van Spall genormaliseerd: Pieter van Spall
Locatie, plaats:	zoals in brief: Cousie genormaliseerd: Cochin
Locatie, straat:	zoals in brief: genormaliseerd:
Locatie, regio:	zoals in brief: genormaliseerd: Azië
Locatie, land:	zoals in brief: genormaliseerd: India
Locatie, schip:	zoals in brief: genormaliseerd:
Opleiding:	
Beroep:	assistent
Klasse:	midden-hoog
Soc. klimmer:	nee
Relatie tot geadr.:	broer / zwager
Geboortejaar:	
Geboortedecennium:	1750 - 1759
Leeftijdscategorie:	20-30
Geboorteplaats:	Utrecht, Utrecht
Godsdienst:	
Meerdere personen:	nee
Bijzonderheden:	

Afbeelding E.3: Brieven als Buit-database, gegevens van een specifieke geadresseerde

4. Inhoud brief	
Genoemde familie:	nicht Cootie du Pree, kleine Pietie, neef Jan Frijkenus, neef Jan Deventer.
Genoemde personen:	Sarelen (waarschijnlijk bedoelt ze Charles, komt ook in andere brieven van fam. Van Spall voor), Grieten, Hijn Frijkenus en juffrouw Hooft, juffrouw Beckman, de zoon van Rooijen aan de Wervepoort; de goede Lommers.
Genoemde plaatsen:	
Genoemde schepen:	
Gebeurtenissen:	
Vreemde talen:	nee

Afbeelding E.4: Brieven als Buit-database, informatie over de inhoud van een specifieke brief

Bijlage F: referentiecorpus

Dit referentiecorpus is gebruikt voor het onderzoek naar negatie (§ 5.2), apocope van de sjwa (hoofdstuk 6) en apocope van de slot-*n* (hoofdstuk 7).

1. HENDRIK SMEEKS (1708): *Beschryvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes*, eerste hoofdstuk.
2. J.D. HERLEIN (1718): *Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname*, vijfde hoofdstuk.
3. JACOB CAMPO WEYERMAN (1726): *Den ontleeder der gebreeken*. Deel 2, no. 1.
4. JUSTUS VAN EFFEN (1733): *De Hollandsche Spectator*, no. 196 van 11 september 1733.
5. ANONIEM (1746): *De volmaakte Hollandsche keuken-meid*, eerste hoofdstuk.
6. FRANCISCUS LIEVENS KERSTEMAN (1756): *Zeldzaame levensgevallen van J.C. Wyerman*, eerste hoofdstuk.
7. J. LE FRANQ VAN BERKHEY (1769): *Natuurlyke historie van Holland*. Eerste deel, eerste hoofdstuk.
8. J.F. MARTINET (1779): *Kleine katechismus der natuur voor kinderen*, eerste samenspraak.
9. SIMON STIJL (1781): *Het leven van Jan Punt*.
10. DAVID NASSY (1791): *Geschiedenis der kolonie van Suriname*, deel II, hoofdstuk 1.

Alle teksten zijn ontleend aan en beschikbaar via de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: <www.dbnl.org> [26/4/2013].

Bijlage G: referentiecorpus Ewoud Sanders

Dit referentiecorpus is gebruikt voor het onderzoek naar wederkerigheid (§ 5.4). Onderstaande bronvermeldingen zijn chronologisch gerangschikt en overgenomen van Ewoud Sanders. Alle teksten zijn ontleend aan de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (<www.dbnl.org> [27/05/2013]).

ADRIAAN SPINNIKER [1702]: *Menalkas. Herderszang op de dood van Michiel Komans*. Z.p., z.j.

WILLEM DEN ELGER (1703): *Zinne-beelden der liefde*. Boudewyn vander Aa, Leiden.

P.C. HOOFT (1703): *Nederlandsche Historien* (W. Hellinga en P. Tuynman (eds.): Pieter Corneliszoon: Hooft: *Alle de gedrukte werken, 1611-1738*. Deel 4 en 5. University Press Amsterdam, Amsterdam 1972).

LUKAS ROTGANS (1705): *Eneas en Turnus* (ed. L. Strengolt, Tjeenk Willink-Noorduijn, Culemborg 1976).

SALOMON VAN RUSTING (1707): *Het schouwtoneel des doods*. Nicolaas ten Hoorn, Amsterdam, 2^e druk 1726.

JAN LUYKEN (1708): *Beschouwing der wereld*. (Uitgeverij De Banier, Utrecht 1977).

HENDRIK SMEEKS (1708): *Beschryvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes* (ed. P.J. Buijnsters, W.J. Thieme & Cie, Zutphen z.j. [1976]).

JAN VAN HOOGSTRATEN (1709): *Zegepraal der goddelyke liefde*. Lucas Kloppenburg, Amsterdam.

LUKAS ROTGANS (1709): *Scilla* (ed. L. Strengolt, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1966).

LUKAS SCHERMER (1710): *Meleager en Atalante* (ed. C.M. Geerars, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1966).

CORNELIS DE BRUYN (1711): *Reizen over Moskovie. Een Hollandse schilder ontmoet tsaar Peter de Grote*. (ed. Kiki Hannema, Stichting Terra Incognita, Amsterdam 1996).

PIETER LANGENDIJK (1714): *Het wederzyds huwelyksbedrog* (ed. W.A. Ornée, W.J. Thieme & Cie, Zutphen, z.j. [1977] (7de druk)).

JAN LUYKEN (1714): *Geestelyke brieven*. Wed. P. Arentz. en K. vander Sys, Amsterdam.

ABRAHAM ALEWIJN (1715): *Beslikte Swaantje en drooge Fobert*. Erfg. van J. Lescaijle en Dirk Rank, Amsterdam.

PIETER LANGENDIJK (1715): *De wiskunstenaars of 't gevluchte juffertje* (ed. G.A. van Es, W.J. Thieme & Cie, Zutphen z.j. [1978] (tweede, herziene druk)).

PIETER DÖGEN [1716]: *Lykdigt op den heere Pieter Calckberner*. Z.p., z.j.

BALTHAZAR HUYDECOPER (1719): *Achilles* (ed. C.J.J. van Schaik, Tjeenk Willink, Zwolle 1964).

ABRAHAM ALEWIJN (1720): *De Puiterveense helleveeg*. Erfg. van J. Lescaijle en Dirk Rank, Amsterdam.

ANONIEM (1720): *Het groote Tafereel der dwaasheid*. Z.n., z.p.

PIETER LANGENDIJK (1720): *Quincampoix of de windhandelaars en Arlequyn Actionist* (ed. C.H.Ph. Meijer, W.J. Thieme & Cie, Zutphen (1892)).

BERNARD NIEUWENTIJT (1720): *Het regt gebruik der werelt beschouwingen ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen*. Joannes Pauli, Amsterdam (derde druk).

CAROLUS TUINMAN (1720): *Beginzel van hemelwerk. Bestaande in mengelzangen over menigerlei uitgelezene geestelyke en stichtelyke keurstoffen, tot zielverlustiging, op veelerhande rymtrant en toonen*. Joh. Arnold, Langerak.

JACOB CAMPO WEYERMAN (1720-1721): *De Rotterdamsche Hermes*. (Ingeleid door Adèle Nieuweboer. Huis aan de drie grachten, Amsterdam 1980).

JAN SUDERMAN (1724): *De godlievende ziel vertoont in zinnebeelden*. Henrik Wetstein, Amsterdam.

JACOB CAMPO WEYERMAN (1724): *Den ontleeder der gebreeken*. Deel 1. Hendrik Bosch, Amsterdam.

WILLEM VAN SWAANENBURG (1725): *De herboore oudheit, of Europa in 't nieuw*. Adam Lobé, Amsterdam.

ANONIEM [1725]: *Eerryks veld-fleuit, spelende ter bruiloft van den eerwaarden bruidegom sr. Philip Kolpaar, en de deugdryke bruid juffr. Adriana de Beunje*. Jan van Damme, Leiden z.j.

ABRAHAM PALINGH (1725): *'t Afgerukt mom-aansicht der tooverye*. Andries van Damme, Amsterdam (tweede druk).

JACOB CAMPO WEYERMAN (1726): *Den ontleeder der gebreeken*. Deel 2. Hendrik Bosch, Amsterdam.

WILLEM VAN SWAANENBURG (1727): *De vervrolykende Momus, of koddige berisper*. Adam Lobé, Amsterdam.

JAN ADRIAANSZ LEEGHWATER (1727): *Haerlemmermeerboeck en Een kleine chronyke ende voorbereidinge van de afkomste ende 't vergroten van de dorpen van Graft en de Ryp*. (In: C. van der Woude: *Kronyck van Alckmaar* (fotografische herdruk). K. ter Burg, Alkmaar 1973).

JAKOBUS ROSSEAU [ca. 1730]: *Het vermakelyke minne-spel, of toneel der liefde*. Wed. Jac. van Egmont en zoon, Amsterdam z.j.

JAN VAN HOVEN (1733): *Verscheidene gedichten. Aan de leden van het nieu opgerecht kunstgenootschap; in 's Gravenhage: voerende tot zinspreuk Ars Superat Fortunam*. [Den Haag].

JAN VAN DER HEYDEN (1735): *Beschryving der nieuwlijks uitgevonden en geotrojeerde slang-brand-sputen, en haare wyze van brand-blussen, Tegenwoordig binnen Amsterdam in gebruik zijnde* (fotografische herdruk, S. Emmering, Amsterdam 1968).

CHRISTIAAN SCHAAF (1737): *De belachchelyke minnaer; of de devote serenade*. Joan Blok, Den Haag.

JAN SWAMMERDAM (1737): *Bybel der natuure of historie der insecten*. Deel 1. (De Banier, Utrecht / De Groot, Goudriaan 1980).

JAN SWAMMERDAM (1737): *Bybel der natuure of historie der insecten*. Deel 2. (De Banier, Utrecht / De Groot, Goudriaan 1980).

HERMAN BOERHAAVE (1741): *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (ed. G.A. Lindeboom, facsimile van uitgave Amsterdam 1741, Stafleu, Alphen aan den Rijn 1979).

CHRISTIAAN SCHAAF (1742): *Het levendig orgel*. Cornelis van Buren, Den Haag.

CHRISTIAAN SCHAAF EN ALBERTUS FRESE (1742): *Voor- tegen- en inlooper; en Neetekam*. Wyshoofd Dikkop [= Daniel Joannes Langeweg], Den Haag.

WILLEM VAN HAREN (1742): *Leonidas*. Isaac Beauregard, Den Haag.

ANONIEM [ca. 1745]: *Den Hollandszen praat-vaars nieuwjaars-gift*. Weduwe Jacobus van Egmont, Amsterdam z.j.

ALBERTUS FRESE EN CHRISTIAAN SCHAAF (1746): *De electriciteit; of Pefroen, met het schaeps-hoofd ge-elektriseerd*. Gedrukt voor het kunstgenootschap [Ars superat fortunam], Amsterdam.

JACOB HOUTMAN BERNARDSZOOM (1748): *Feestgroete aan den heere Pieter van Buytene, en jufvrouwe Maria van Spyck*. Theodorus Crajenschot, Amsterdam.

ANONIEM [1749]: *Huwlyks-zangen voor den heere Michiel van Bommel, en jongvrouwe Maria Ackerman*. Theodorus Crajenschot, Amsterdam z.j.

ANONIEM [1752]: *Ter bruiloft van Willem Bras, en Marritje van Keeren*. Z.p., z.j.

ANONIEM (1752 en 1754): *De volmaakte Hollandsche keuken-meid*. Steven van Esveldt, Amsterdam, (derde druk) en *Aanhangzel van de volmaakte Hollandsche keuken-meid*. Steven van Esveldt, Amsterdam.

SIMON STIJL (1754): *Krispyn filozoof* (ed. Catharina Ypes, J. Noorduijn en Zoon, Gorinchem 1955).

JAN WILLEM KALS (1756): *Neerlands hooft- en wortelsonde*. Pieter Koumans, Leeuwarden.

FRANCISCUS LIEVENS KERSTEMAN (1756): *Zeldzaame levens-gevallen van J.C. Wyerman*. (ed. M. van Vliet, Uitgeverij Astraea, Leiden 1994).

PIETER LANGENDIJK (1756): *Spiegel der vaderlandsche kooplieden* (ed. C.H.Ph. Meijer, W.J. Thieme & Cie, Zutphen 1929 (zesde druk)).

PETRUS LIEVENS KERSTEMAN (1756): *De vrouwelijke Cartouche* (ed. Rudy Schreijnders, Dick Coutinho, Muiderberg 1987).

JOACHIM OUDAEN [1757]: *Bruiloftzang voor den heere Pieter Claris en jufvrouwe Maria de Planke*. Z.p., z.j.

CORNELIUS VAN ENGELEN (1761-1787): *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen* (ed. N.C.H. Wijngaards, W.J. Thieme & Cie, Zutphen z.j. [1972]).

H. WEEDE (1762): *Op het huwelyk van de heere Johan Gerard Bosch, heer van Essenstein. En jongkvrouwe Maria Cornelia Achtienhoven*. Theodorus Craijenschot, Amsterdam.

JULIANA CORNELIA DE LANNOY (1766): *Aan mynen geest*. S.n., Breda.

J. LE FRANCO VAN BERKHEY (1769): *Natuurlyke historie van Holland*. Eerste deel. Yntema en Tieboel, Amsterdam.

ONNO ZWIER VAN HAREN (1769): *Agon, sulthan van Bantam* (ed. G.C. de Waard, Martinus Nijhoff, Den Haag).

PHILIP FERMIN (1770): *Nieuwe algemeene beschryving van de colonie van Suriname. Behelzende al het merkwaardige van dezelve, met betrekkinge tot de historie, aardryks- en natuurkunde*. V. van der Plaats junior: Harlingen.

JAN JACOB HARTSINCK (1770): *Beschryving van Guiana, of de wilde kust in Zuid-America*. Gerrit Tielenburg, Amsterdam.

GELINUS VAN SPAAN (1770): *Klagt over den ontydigen dood van mynen neef, den eerwaerdigen, zeer geleerden en godvruchtigen heer, Pieter Bierumer, in zyn eerwaardig leven, zeer geliefden leeraer onder de remonstranten te Rotterdam*. Dirk Vis, Rotterdam.

JOHAN VAN HOOGSTRAATEN (1772): *Op het smertelyk overlyden van den hoog eerwaarden en zeer geleerden heer Herman Gideon Clemens*. Jacobus Palier, 's Hertogenbosch.

ANONIEM (1772): *De belachelijke gevolgen van het dansen ener menuet* (ed. Catharina Ypes, J. Noorduijn en Zoon, Gorinchem 1955).

BERNARDUS DE BOSCH [1773]: *Toejuiching aan den welëdelen grootachtbaaren heer mr. Pieter Clifford*. Z.p., z.j.

ANONIEM (1775): *Ongelukkige levensbeschrijving van een Amsterdammer* (ed. Marius J. Dekker, H. J. Paris, Amsterdam 1965).

BETJE WOLFF (1776): *Brieven van Constantia Paulina Dortsma*. T. Tjallingius, Hoorn.

J.F. MARTINET (1778): *Katechismus der natuur*. Johannes Allart, Amsterdam 1778 (4 delen, derde druk).

HIERONYMUS VAN ALPHEN (1778): *Kleine gedigten voor kinderen* (ed. P.J. Buijnsters, Athenaeum – Polak & Van Genneep, Amsterdam 1998).

ONNO ZWIER VAN HAREN (1779): *Pietje en Agnietje, of de doos van Pandora* (ed. P. Vreeken, J. Noorduijn en Zoon N.V., Gorinchem 1954).

J.H. CAMPE (1780): *Handleiding tot de natuurlyke opvoeding of Robinson Crusoe, geschikt ten dienste der jeugd*. Anthony Mens Jansz., Amsterdam.

WILLEM VAN HOGENDORP (1780): *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid, jegens de slaaven*. Lodewyk Dominicus, Batavia.

BETJE WOLFF EN AAGJE DEKEN (1781): *Economische liedjes*. Isaac van Cleef, Den Haag (3 delen).

MARIA GEERTRUID DE CAMBON-VAN DER WERKEN (1782): *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon*. H.H. van Drecht, Den Haag.

WILLEM EMMERY DE PERPONCHER (1782): *Onderwijs voor kinderen*. Wed J. van Schoonhoven, Utrecht.

BETJE WOLFF EN AAGJE DEKEN (1782): *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Isaac van Cleef, Den Haag.

RHIJNVIS FEITH (1783): *Julia* (ed. J.J. Kloek en A.N. Paasman, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1982).

RHYNVIS FEITH (1784): *Brieven over verscheide onderwerpen*. Deel 1. Johannes Allart, Amsterdam.

ANONIEM (1784): *Gedenkzuil voor Jongvrouwe J.C. de Lannoy*. A. en I. Honkoop, Leiden.

BETJE WOLFF EN AAGJE DEKEN (1784): *Historie van den heer Willem Leevend*. Deel 1, deel 2, deel 3, deel 4. Isaac van Cleef, Den Haag.

BETJE WOLFF EN AAGJE DEKEN (1785): *Historie van den heer Willem Leevend*. Deel 5, deel 6, deel 7, deel 8. Isaac van Cleef, Den Haag.

RHYNVIS FEITH (1785): *Brieven over verscheide onderwerpen*. Deel 2. Johannes Allart, Amsterdam.

M. CORVER (1786): *Tooneel-aantekeningen*. Cornelis Heyligert, Leiden.

SIMON STIJL (1786): *Vier zamenspraaken Nopens de Aanmerkingen van den Rustenden Tooneelspeeler M. Corver, Op het Leven van Jan Punt; Geplaatst in de Levens van beroemde Nederlandsche Mannen en Vrouwen*. Petrus Conradi, Amsterdam / V. van der Plaats, Harlingen.

ANONIEM [1787]: *Aan den wel edelen groot achtbaaren heer mr Marten Adriaan Beels, ter gelegenheid van zyn wel ed: groot achtb: verkiezing tot burgemeester der stad Amsteldam*. [Pieter Hayman, Amsterdam]

RHYNVIS FEITH (1787): *Brieven over verscheide onderwerpen*. Deel 3. Johannes Allart, Amsterdam.

SIMON STIJL (1787): *De torenbouw van het vlek Brikkekiks in het landschap Batrachia* (ed. A.N.M. Wijngaards en N.C.H. Wijngaards, W.J. Thieme & Cie, Zutphen z.j. [1974]).

PIETER NIEUWLAND (1788): *Orion*. Ten Brink et De Vries, Amsterdam 1836.

RHIJNVIS FEITH (1789): *Brieven over verscheiden onderwerpen*. Deel 4. Johannes Allart, Amsterdam.

GERRIT PAAPE (1789): *Het land der willekeurigen* (onder pseudoniem J.A. Schasz). Z.p. [Utrecht].

GERRIT PAAPE (1789): *Het leven en sterven van een hedendaags aristocraat* (ed. P.J. Buijnsters, Thespa, Amsterdam, 1985).

ANONIEM [1790]: *Huwelijk vaers op de echtverbintnisse van den heere, Abraham Louis Nau, en mejuffrouwe, Susanna Rocques* Z.p. z.j.

RHIJNVIS FEITH (1790): *Brieven over verscheiden onderwerpen*. Deel 5. Johannes Allart, Amsterdam.

GERRIT PAAPE (1792): *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* (editie Peter Altena, Verloren, Hilversum, 1996).

PIETER VAN WOENSEL (1789 en 1793): *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89*, (twee delen). Constantinopolen [Amsterdam].

RHIJNVIS FEITH (1793): *Brieven over verscheiden onderwerpen*. Deel 6. Johannes Allart, Amsterdam.

WILLEM BILDERDIJK (1795-1797): *Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797* (ed. Marita Mathijssen, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam / Antwerpen 1997).

WILLEM KIST (1800): *Het leven, gevoelens en zonderlinge reize van den landjonker Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk*. François Bohn, Haarlem (2 delen).

Summary

Research on the history of eighteenth-century Dutch has shown that the contemporary written language was fairly standardized by the end of the eighteenth century. However, the research material in earlier studies consisted mostly of (printed) literary and official texts, written by the social and cultural elite, mostly men, in the main towns of the provinces of Holland and Utrecht. As hardly any written material was available produced by people who did not belong to the elite, the language use of the majority of the population of the Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (Republic of the Seven United Netherlands) has never been examined. How did the majority of the language users write (and speak)? Did their language use deviate from what we find in (printed) texts written by the elite? And are there any differences in language use between groups of people that correlate with their gender, social status or age? This dissertation aims to provide an answer to these questions by using a unique recently re-discovered source, namely private letters from the so-called *Sailing Letters* collection. This collection consists of documents that were captured by English privateers during times of warfare between England and the Dutch Republic in the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries. The collection is currently preserved at the *National Archives* in Kew (London, UK).

The research of the present dissertation has been carried out within the larger *Letters as Loot* programme at Leiden University. This research programme, initiated and directed by Marijke van der Wal and funded by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO), aims to gain more insight into the sociolinguistic situation of Dutch in the seventeenth and eighteenth centuries. For this dissertation, 384 private letters from the period 1776-1784 were selected for the purpose of establishing an eighteenth-century sub-corpus of the *Letters as Loot* collection. The selected letters were written by both men and women, of various social ranks and of different ages. Apart from living in the Dutch Republic, the letter writers or addressees were stationed in the East for the Verenigde Oost-Indische Compagnie (the VOC, the Dutch East India Company) or in the Caribbean for the West-Indische Compagnie (the WIC, the Dutch West India Company). People from various ranks were employed by these companies and since letter writing was the only way to stay in touch with their relatives and friends, letter writers from various ranks are represented in the corpus.

The *Letters as Loot* programme has a historical sociolinguistic focus, more in particular using an approach to language history described as operating ‘from below’, in that it concentrates on the largely unknown

everyday language of ordinary people. Having already received some attention in earlier research, this approach firmly gained ground in Stephan Elspaß's seminal *Sprachgeschichte von unten* (2005). In this study, Elspaß examines everyday language use in letters written by German migrants in the United States during the early nineteenth century. He concludes that much language variation is to be found in the letters, especially in those written by less educated writers who also had fewer writing skills. Elspaß's study demonstrated that the German language was less standardized in the nineteenth century than had previously been assumed. In this approach to the subject, however, the term "from below" is used differently from the classical sociolinguistic studies by Labov (1994, 2001). When using the concepts 'language change from above' and 'language change from below', Labov refers to the level of consciousness of the language user. In the Labovian sense, a change from above means that less prestigious social groups (not necessarily people with a low socio-economic status) consciously adopt language features from a dominant social group. A change from below, on the other hand, occurs at an unconscious level. In the approach to language history 'from below' adopted in the present study, however, and following Elspaß (2005) the concepts from below and from above refer to the point of view from which language history is studied: either from below, that is from the perspective of ordinary people, or from above, which means from the perspective of the elite.

The eighteenth-century *Letters as Loot* corpus consists of written material since, for obvious reasons, no spoken material is available for this period of time. In this respect my research does not differ from earlier research on the history of Dutch. The lack of evidence of the spoken language does not mean, however, that we cannot get close to spoken language. Some written text types, such as a printed interview or a diary, are more closely related to the spoken than the written language, while for some spoken text types, such as a sermon, the reverse is the case. Koch & Oesterreicher (1985: 23) developed a model in which several text types are classified on a scale ranging from what they call 'Sprache der Nähe' 'language of immediacy' to 'Sprache der Distanz' 'language of distance'. On this scale private letters may be located somewhere in the middle since they show characteristics of both the written and the spoken language. We might consider private letters as a conversation taking place at a distance in which relatively everyday language is used, but private letters also contain features of more or less formal language use, such as formulaic language used in opening and closing formulas. Being aware of the hybridity of letters as a text type, I stress that especially the non-formulaic content of the private letters is most suitable for examining eighteenth-century everyday Dutch.

As a sociolinguistic analysis of language variation in private letters, my study focusses on various phonological, morphological and morpho-syntactic

features that are discussed in chapters 4 to 9. In these six chapters, eight different features are examined. The variation found and described is analysed mainly with the help of external factors such as gender and social class, though occasionally language internal factors are taken into account as well. The case studies are preceded by three general background chapters. Chapter 1 introduces the letters used in the corpus and also gives a description of the theoretical framework adopted. Much attention is paid to historical sociolinguistics and the language history from below approach. Chapter 2 gives an overview of the epistolary culture in The Netherlands during the late eighteenth century and discusses the educational system, the art of letter writing, everyday writing practice and elements of the normative tradition such as letter writing manuals. Chapter 3 focuses on the way the eighteenth-century *Letters as Loot* corpus was built, i.e. how the material was selected and how it was made fit for research. In this chapter the independent variables (gender, social class, age and region) are also introduced. Apart from the gender categories male and female, I distinguish four different social class categories (upper class, upper-middle class, lower-middle class and lower class) and three age groups, viz. young letter writers aged under 30, middle-aged letter writers aged 30-50 and the generation of writers older than 50. The variable region consists of nine groups, some of them corresponding with present-day provinces: the province of North-Holland (excluding Amsterdam), Amsterdam (the capital city of North-Holland), the province of South-Holland, the province of Zeeland, the provinces of Utrecht and Gelderland, the four eastern provinces (Groningen, Friesland, Drenthe and Overijssel), the provinces of Brabant and Limburg, a group consisting of letter writers who were born and bred abroad and a group of letter writers whose origin is unknown.

Forms of address

The first feature that is analysed in this study, the use of forms of address in letter writing in the late eighteenth century, is discussed in chapter 4. In this chapter, I give an overview of all types of forms of address that are present in the corpus. Letter writers use two epistolary forms: *UE* (an abbreviation of *Uwe Edelheid* or *U Edele* ‘Your Honour’ and *UL* (an abbreviation of *Uwe liefde* ‘Your beloved’). Furthermore, two other forms of address are frequently used in the corpus, namely *gij* and *u*. Finally, *j*-forms, such as *jij* and *je* are also found, which are said to have been more common in contemporary spoken language. My analysis has revealed some striking results, including the unexpected omnipresence of the epistolary form *UE* in the letters. Three quarters of the total number of forms of address are *UE* or a variant form and almost every letter writer appears to be familiar with this form of address. Lower-class writers use this form mainly in formulaic language, which

indicates that they may have learned the form by heart and did not use it spontaneously. Lower-class writers and the youngest generation of my informants use the forms *gij* and *u* more often than middle- and upper-class writers or the middle-aged and eldest of the writers, who all prefer *UE* instead.

Another striking outcome of the present study is that I have found hardly any gender differences in the use of forms of address: both men and women use the various forms attested in more or less the same way. This result differs from that of the seventeenth-century research of the *Letters as Loot* material, since Nobels (2013) did find gender differences in the use of forms of address. The gender similarity in my material might be the result of an increasing level of education – and thus increasing writing skills – of women by the end of the eighteenth century, at least as far as forms of address are concerned. Women from the late eighteenth century evidently knew which forms of address were commonly used in letter writing.

Thirdly, the present study clearly showed by whom the epistolary form *UL* and the *j*-forms were used. *UL* was the forerunner of *UE* and is extremely rare in the corpus. Only lower-class writers use this form. Apparently, by the end of the eighteenth century, *UE* had adopted the role that *UL* played earlier on in letter writing. The *j*-forms are also rare, which leads to the conclusion that letter writers judged these forms unfit for epistolary usage. The few tokens of the *j*-forms were mostly produced by letter writers that were born and bred abroad and were probably less familiar with the epistolary etiquette in the Dutch Republic.

Bipartite negation, reflexivity and reciprocity

Chapter 5 focuses on three features that have been topic of discussion in Dutch historical linguistics over the past years. The first is the use of bipartite negation in the letters. Secondly, I examined the ways in which reflexivity and reciprocity, two features that are closely related to each other, are expressed in the letters.

Bipartite negation was the regular form of negation in Middle Dutch. During this period in the history of Dutch negation thus mostly consisted of two elements: the negative particle *ne* or *en* preceding the finite verb combined with the negative adverb *niet* (or *geen*) as in *dat ik **niet en** weet hoe kort het met mij duren sal* ‘that I do **not** [neg. part.] know how short my life will be’. The general assumption is that bipartite negation was rarely used in written language by the end of the eighteenth century. This was indeed shown to be true for the *Letters as Loot* material as well: in a sample of one hundred the letters, only 2% of the instances of negation were bipartite negations. At the same time, single negation was definitely not the standard for every letter writer in the corpus.

In present-day Standard Dutch the reflexive pronoun for the third person singular and plural is *zich(zelf)* ('himself'/'herself'/'itself'/'themselves'). The form *sich* (or *sick*) first made its appearance in Middle Dutch and in time gradually spread throughout the country. The older way of expressing reflexivity, by means of a personal pronoun (*haar* 'her' or 'them', *hem* 'him' and *hen/hun* 'them'), lost its share but never completely disappeared, for it is still present in regional speech today. How did this language change proceed? Was the spread of *sich* boosted by the elite or, the other way around, by the middle and lower classes? To answer these questions I examined the occurrence of all instances of the reflexive pronouns in the third person. *Sich* appeared to be dominant and the use of a personal pronoun as a reflexive was very rare in the letter corpus. Clearly, *sich* had taken over the position of the personal pronoun to express reflexivity by the end of the century. The eighteenth-century letter corpus, which dates from the latter half of the century, thus cannot give us any information on the actual spread of this language change that must have taken place in an earlier period.

The final topic of chapter 5 is reciprocity, and it presents the results of my analysis of the relationship between the newer form *elkander* ('each other') and the older variant *malkander* ('each other') in the eighteenth century. Which language users prefer the newer variant and which ones the older one? In the seventeenth century important writers such as Joost van den Vondel (1587-1679) changed from the older variant *malkander* to the newer *elkander*, on the basis of which linguists concluded that *elkander* must have been the preferred variant from the seventeenth century onwards (but see Nobels 2013 for the seventeenth century). My own research, however, shows that even in the late eighteenth century letter writers preferred *malkander* to *elkander*. The same conclusion could be drawn for eighteenth-century printed texts: until 1850s, *malkander* is far more frequent than *elkander*. The preference for *elkander* instead of *malkander* only becomes evident after that time, resulting *elkander* establishing itself as the dominant variant during the nineteenth century. Since in the letters of the corpus young male letter writers from the upper and upper- middle classes are the dominant users of *elkander*, we are probably dealing with a language change promoted by the upper (middle) classes here.

Schwa-apocope

In chapter 6, I discuss apocope of final schwa in verbal forms of the first person singular. In older stages of Dutch, we find a final schwa for the first person singular indicative in the present tense (as in *ik geeve* 'I give'), whereas this schwa is absent from many present-day varieties (as in *ik geef* 'I give'). Questions I address are the following: is the older variant with a schwa used by certain groups of letter writers and does the distribution of the older variant

correlate with certain regions in the Netherlands? Are there any differences in usage of the two variants (with or without a schwa) depending on the context in which the verb is used? And can any phonological influences be detected in the process of schwa-apocope?

My analysis has shown that apocope of final schwa was not completed yet by the end of the eighteenth century. The older schwa-like ending (for instance: *ik geeve* or *ik geeven* 'I give') is still present in the corpus and it occurs in a quarter of the instances. The newer variant with apocope of final schwa (*ik geef* 'I give') is the dominant form (75%). The variation detected correlates with region: letter writers from southern and eastern parts of the Dutch Republic make more use of the older variant with schwa than those from the northern and western parts of the country. In general, upper-class writers use the schwa more often than writers from the lower and middle classes. The change in which the schwa gradually disappeared was therefore probably initiated by the lower and middle classes. For the corpus as a whole there is no correlation with gender, but taking a closer look at three regions, Amsterdam, South-Holland and Zeeland, I found gender variation in the regions South-Holland and Zeeland, but not in Amsterdam. Women from the regions South-Holland and Zeeland use strikingly more schwa-like endings and seem to be less aware of the upcoming new form without a schwa. The data for the male letter writers from the regions South-Holland and Zeeland agree with that for male letter writers from Amsterdam where apocope of the schwa is advanced. Possibly, men from the regions South-Holland and Zeeland adapted their language to the usage of writers from Amsterdam for professional reasons.

Furthermore, schwa apocope is less far advanced in the eighteenth-century material within formulaic language and also occurs less frequently when the personal pronoun *ick* 'I' is lacking from the sentence (ellipsis). This means that the older variant with schwa occurs more often in the formulaic parts of a letter. Phonological processes play a part as well in the dropping of the schwa as an analysis of preceding context of the final schwa bears out. When this context is a voiceless consonant, the schwa is more easily dropped than when the context is a voiced consonant. This can be related to the fact that for verb stems ending in a voiced consonant, dropping a schwa means that the voiced consonant will be at the end of a word. In Dutch voiced consonants are always devoiced in this position.

N-apocope

Chapter 7 deals with a related topic: apocope of final *-n*. This feature is well-known in modern spoken Dutch: as a typical orthographical phenomenon, final *-n* occurs in writing but is not always pronounced. The *Letters as Loot* material is in some respects closely related to spoken language, so apocope of

final *-n* was expected to be found in the letters. If it did occur, it would be interesting to find out which letter writers apply this apocope. Nowadays, in certain regions of the Netherlands deletion of final *-n* correlates with grammatical or phonological conditions. The question presented itself whether this was also the case for the eighteenth-century letter corpus.

In printed texts from the late eighteenth century final *-n* is nearly categorical. However, in my material a considerable amount of variation is found. From a language-internal perspective, two groups could be distinguished. In plural forms of finite verbs, infinitives and plural forms of nouns I found dropping of final *-n* in about 30% of the instances. In gerunds (infinitives preceded by *te* 'to'), past participles and words consisting of a single morpheme the *-n* was dropped in only 20% of the instances. Moreover, final *-n* was dropped twice as often by women compared to men. And the lower the social class of a letter writer, the more often he or she dropped final *-n*. This variation can be related to the fact that men as well as the upper classes as a whole were still better educated than women and the lower classes, although the results of my analysis of forms of address (chapter 4) showed that men and women behaved rather similarly with respect to this feature. Apparently, for apocope of final *-n* the results are influenced by the fact that men had more writing experience and were more aware of language norms, such as the spelling rule that final *-n* should always be written down, whether or not it was pronounced. Apocope of final *-n* is especially typical for the region of Holland (North-Holland, Amsterdam and South-Holland). In other regions final *-n* was less easily dropped.

Diminutives

The eighteenth-century use of diminutive suffixes is the topic of chapter 8. In printed texts from the period the dominant suffix is *-je*, but instances of *-ie* can be found in printed texts when spoken language is represented. Since the language of private letters is closely related to spoken usage, it was expected that this *-ie*-suffix would occur more frequently in the *Letters as Loot* corpus than in printed texts. My analysis confirmed this expectation: both suffixes, *-je* and *-ie*, are indeed the two most frequent types in the eighteenth-century corpus. However, it proved difficult to determine the pronunciation of the suffix spelled *-ie*. The grapheme <j> was introduced no earlier than the beginning of the seventeenth century. Before that, the spelling <ie> was used for both [i] and [jə], which means that the suffix *-ie* might be interpreted as either [i] or [jə]. In the late eighteenth century, we still find traces of this old spelling practice, so I needed to exclude the possibility that *-ie* represented [jə]. To this end, I examined the habits of each individual letter writer who used an *-ie*-suffix in order to establish whether they also used the grapheme <j> in

their letters. If this was the case, it was deemed plausible that when they spelled the diminutive suffix as <ie> or <i> it was pronounced [i].

Since many letter writers who used the *-ie* suffix came from Amsterdam, I interpreted the results by setting off the region Amsterdam from the other regions my informants came from. For the corpus as a whole, it was found that women used the *-ie*-suffix more often than men and since this suffix is the variant that is not likely to occur in printed texts, my study shows that women seemed to be less aware of the status of the suffix as being less appropriate for the written medium. In Amsterdam, the usage of the diminutive suffix not only correlated with gender but with social class as well: the lower the social class of a letter writer, the more he or she was found to use the *-ie*-suffix. The same applies to age: the older a letter writer, the more instances of the *-ie*-suffix were attested.

The genitive

In the past, Dutch had a four-case system, but by the end of the Middle Ages this system had largely disappeared from the everyday language. However, during the process of language standardisation in the sixteenth and seventeenth centuries, a case system was considered indispensable to a proper language and cases were consequently more or less re-introduced into the written language, with Latin as an outstanding model. This development explains why the case system survived longer in written than in spoken Dutch. The question arose whether traces of this case system still occurred in the late-eighteenth-century *Letters as Loot* corpus. I looked at this matter from the viewpoint of one particular case, namely the genitive (e.g. *aen de zijde der jndianen* 'on the side of the indians'). Letter writers were able to express a relationship between a possessor and a possession by three means besides case. They could have used an *-s*-suffix (e.g. *ons lieffe dogters verjardag* 'our sweet daughter's birthday'), or they could have used the preposition *van* 'of' (e.g. *twe honden van myn buren* 'two dogs of my neighbours'), while they also had the possibility of using a construction with *zijn* or *haar*, a possessive pronoun of the third person (e.g. *want het is dog kooplyden haar gelt* 'for it is yet merchants their money'/'for it is yet merchants' money').

The construction with the preposition *van* was found to be the most frequent variant in the corpus. The genitive occurs in a quarter of the instances and thus took a bigger share among the different variants than suspected, since the genitive was probably hardly ever used in spoken language. However, the instances of the genitive were mostly found in formulaic language, so that this construction may be said to be less typical of the spoken language of the time.

In non-formulaic contexts, the genitive was more often used by male letter writers and by letter writers from the upper classes. This can be explained by the higher level of education of men and members of the upper

classes in general. These informants had more access to written material in which the genitive was used quite often. Women and letters writers from the lower classes had less access to this material and consequently would have encountered the genitive less often. The construction with a possessive pronoun, like *zijn* (or *haar*), is very rarely found in the corpus and is only used in non-formulaic contexts. This construction is used more often by women, and more specifically by upper-middle-class women younger than 30 years, than by men. This is probably due to the fact that men were – due to the higher level of their education – more aware of the fact that this construction was stigmatized and should be avoided in written language.

General conclusions

In addition to providing a summary of the study conducted here, the final chapter presents the general conclusions found on the basis of my analysis of the eighteenth-century *Letters as Loot* corpus. The first of these is that most of the features dealt with in this study show a considerable degree of variation between groups of language users. This means that language use in the late eighteenth century was indeed more varied than previously assumed on the basis of printed texts. Secondly, I was able to identify some groups as frequent users of variants that are less likely to appear in printed material. Especially female letter writers use these variants far more often than male ones. I have also shown that lower- and lower-middle-class letters writers often behave in the same way as women. The most likely explanation for these similarities is the fact that both groups are less well educated and have less writing and reading experience than men and upper- and upper-middle-class writers. The results thus show gender and social differences in language use, and consequently confirm the importance of studying language history from below.

Finally, I investigated whether the *Letters as Loot* material would give an insight into the spoken language of the late eighteenth century and whether it is justified to assume that the language of these letters is closely related to spoken language. For certain features in the analysis, I have shown that the written language must indeed have been influenced by spoken usage. This was the case for the diminutive suffix: the *-ie*-suffix which was used quite often in these letters, while the suffix, which is often associated with spoken language, is hardly ever used in printed texts. The results from the examination of apocope of final *-n* in the letters also show traces of the spoken language for some letter writers. In their letters final *-n* had very likely disappeared due to the influence from their (possibly regional) spoken language. However, for certain features no influence from the spoken language could be identified, and it appeared that the language use in the letters was rather influenced by epistolary etiquette or conventions of the written language. This can be concluded from my analysis of forms of address: *j*-forms, commonly used in

the spoken language, are almost absent in the *Letters as Loot* corpus, whereas the epistolary form *UE* is omnipresent in the letters. The research material also comprises quite a few tokens of the genitive, a feature from the written language, while this case is said to have been hardly ever used in the spoken language. At the same time, it is clear from my study that a great deal of the occurrences of the genitive are found in the formulaic parts of the letters, which tend to preserve older stages of Dutch, as I have shown for some other features as well. The language of the formulaic parts of the letters also suggests evidence of a formal teaching process. On the whole, it must be concluded that the *Letters as Loot* material first represents written discourse. However, the material nevertheless reveals clear characteristics of the spoken language. For this reason, it seems plausible to consider these private letters as a mixture of written and spoken language.

By examining various linguistic features from a language history from below perspective, in this dissertation I have both tried to give an impression of the linguistic richness of the eighteenth-century *Letters as Loot* material and demonstrated the fruitfulness of the chosen approach. The results may inspire other scholars to continue studying eighteenth-century Dutch language variation and the diversity of language use that has become apparent in letters from the past.

Curriculum Vitae

Tanja Simons werd op 27 juni 1965 geboren te Heerjansdam. Na het behalen van haar VWO-diploma in 1983 volgde zij een opleiding tot directiesecretaresse. Zij was tot 2002 werkzaam in dit beroep en als boekhouder. In 2002 schreef zij zich in als student *Nederlandse Taal en Cultuur* aan de Universiteit Leiden waar zij in 2005 haar BA behaalde met als specialisatie *Historische letterkunde*. Van 2005 tot 2007 volgde zij aan dezelfde universiteit een masteropleiding met als specialisatie *Taalkunde*. Haar masterscriptie over de invloed van brievenboekjes op de laat-achttiende-eeuwse brieven van Aagje Luijtsen werd bekroond met de scriptieprijs 2007 van de *Werkgroep Achttiende Eeuw*. In 2007 en 2008 transcribeerde zij achttiende-eeuwse brieven binnen het, door prof. dr. Marijke van der Wal geïnitieerde, vrijwilligersproject *Wikiscripta Neerlandica*. In 2008 werd zij binnen LUCL (*Leiden University Centre of Linguistics*) aangesteld als promovendus op het door NWO gefinancierde onderzoeksproject *Brieven als Buit*, geleid door prof. dr. Marijke van der Wal. Het onderzoek van Tanja Simons binnen dit project heeft geresulteerd in deze dissertatie.

